

PSIHOLOŠKA BIBLIOTEKA

UREĐIVAČKI ODBOR

Dr IVAN IVIĆ

Mr ŽARKO KORAČ

Dr RADIVOJ KVAŠČEV

DUŠAN PAJIN, urednik *Nolita*

Dr SLAVOLJUB RADONJIC

MILOŠ STAMBOLIĆ, glavni i odgovorni urednik *Nolita*

120033
ABRAHAM H. MASLOV

MOTIVACIJA I LIČNOST

I-25639

PREVELA

LJILJANA MIOČINOVIĆ

PREDGOVOR

BOŠKO V. POPOVIĆ

(74)

NOLIT

BEOGRAD

ABRAHAM H. MASLOW
MOTIVATION AND PERSONALITY

Second Edition
Harper & Row, New York 1976

TEORIJA O ZDRAVOJ LIČNOSTI

POISTOVEĆENJE I SAMOOSTVARENJE ABRAHAMA MASLOVA

»Ne može se razumeti neka teza o životu, a da se ne razmotri polje sa kojeg je ponikla. Nauka nije postojala pre ljudi; nauku je čovek stvorio. Budući da je tako, njen razvoj i preobražaji izražavaju postepene promene čoveka, njegovih načina drugačijeg posmatranja sveta i menjanja životnih stilova«.

(Šarlota Biler i Melani Olen)

Zamisao da se ličnost tvorca teorije upliće u njegovu teoriju — nipošto nije nova. Počev od Marijevih (H. Murray) nagoveštaja tridesetih godina pa nadalje, razrađivali su je pojedini psiholozi, da bi tek nedavno bila proverena i psihometrijskim sredstvima. I ja se slažem s pretpostavkom da naučnikovo viđenje sveta — njegova opažanja, doživljaji, sećanja i slično — uobličavaju njegovu ličnost u ranom detinjstvu i docnije, zajedno sa »školskim saznanjem«, bivaju sažeti u jednu celinu, koja sve to okuplja i »vraća svetlu« u vidu posebne tvorevine — naučnog pogleda. Jedna takva tvorevina je teorija ličnosti, koja, prema pretpostavci, može da pomogne da se njen tvorac bolje shvati, ali zauzvrat i da se sama teorija razjasni. Razume se da je to težak, zametan i delikatan posao, jer se može desiti da onaj ko na ovaj način tumači teoriju i njenog tvorca sam upadne u klopku pristrasnosti, zaveden ličnošću onoga o kome piše, i da stoga neobjektivno govori i o samoj teoriji.

Neću kriti da je na mene uticalo nekoliko stvari: Maslovljev životopis, njegova teorija koja je za mene bila otkrovenje u doba kada sam se kolebao između psihoanalize, psihologije geštalta i kognitivističkih teorija, a možda najviše to što mi je Maslov (Maslow) odgovorio na molbu da mi pošalje jedan svoj test (Sigurnost-nesigurnost) i neke druge radove. Kolika je sreća bila za početnika da mu Maslov odgovori i ujedno ga zamoli da proveri test (sa prestupnicima) — to svako može lako da zamisli. Kako onda da ostanem »nezainteresovan posmatrač« i izvestilac, tim pre što pri-

znajem da sam, usvojio dobar deo Polanijeve (Polanyi) teorije o »ličnom saznanju«? Neka čitalac sam prosudi.

U napisima o vezi između teoretičareve ličnosti i njegovog dela nije dovoljno proučena teorijsko-saznajna strana te veze (pretežno se govori o neintelektualnim osobinama teoretičara koje se upliću u njihove teorije: rigidnost-fleksibilnost, ekstravertovanost-introvertovanost i sl.), a ona se ipak vrlo jasno vidi iz Maslovljevog stava — da naše studije treba da obuhvate i samog saznavaoa, a ne samo predmet saznavanja kao tuđen objekt. Maslov, kao što će čitalac sam primetiti, zastupa Polanijevo gledište da sâm saznavalac učestvuje u svim radnjama razumevanja stvari; to ne znači padanje u zamku subjektivizma, pošto shvatanje stvari nije proizvoljna radnja, još manje pasivno iskustvo, nego je nadasve odgovorna radnja koja zahteva univerzalnu valjanost. M. Polani tvrdi da je ovakvo gledište upravo *objektivno*, što znači da tek spoj ličnog i objektivnog daje pravu sliku sveta. To je »lično saznanje«. (M. Polanyi, *Personal Knowledge*, Routledge & Kegan Paul, London 1973.) Dakle, možemo li nešto reći o Maslovu i da se pri tom ne ogrešimo o objektivnost, a da ujedno ne isključimo subjektivni doživljaj prilikom otkrivanja veze o kojoj je reč? Ako potvrdno odgovorimo, onda nam valja upoznati i »neintelektualne« sačinioce ličnosti samog Maslova kao saznavaoa ljudi, ali ne smemo prevideti činjenicu da ćemo se tom prilikom služiti sredstvima koja izmiču starijim, objektivnim, empirijskim merilima istine, kao ni to da se ne smemo staviti na stranu bilo koje teorije ličnosti. Jer, u protivnom, dobili bismo samo psihoanalitičko, ili bihejviorističko, ili psihometrijsko tumačenje umesto eklektičnog, ili, bolje reći, »neutralnog, psihološkog tumačenja«.

Sada imam na umu uticaje na Maslovljevu ličnost, koji su ga, prema nekolicini biografata, uputili da traga za samoostvarenim osobama. Pojam *samoostvarenja* ću uzeti kao čvoran i razmotriti da li su i u kojoj meri taj pojam, odnosno čitava teorija, proistekli iz događaja i doživljaja za koje se kaže da su presudni. Reč je o »Perl Harburu« (7. decembar 1941 — dan kada je Amerika stupila u rat), Crnim Nogama (indijansko pleme koje je Maslov proučavao), Maslovljevoj ženidbi i rođenju prvog deteta, o uticaju sjajnih učitelja na njega — kao što vele biografi — a ja smatram da uza sve to treba imati na umu i *dva Maslovljeva poistovećenja*. Ovo poslednje je moja teza koju priključujem uz prethodna tumačenja.

Da vidimo, dakle, šta se o jednom od tvoraca humanističke orijentacije u psihologiji može doznati iz nekolicine intervjuja i rasprava koje su pojedini psiholozi vodili sa njim, zanemariivši u prvom delu osnovne biografske podatke. Nadam se da će tek posle toga čitalac biti kadar da sam proceni je li neka Maslovljeva zamisao o samoostvarenju izraz njegove ličnosti i naročito — da li je s pravom uopšteno primenjena na ljude (bar neke), kao i to ima li psihologija koristi od nje. U protivnom, morali bismo se složiti sa onima što vele da je ova teorija samo »projekcija Abrahama Maslova«, ili »lepe, nežne priče dobrodušnog čika-Ejba«. ² Dodaću još i to da je priličan broj psihologa rekao da čitajući dela humanista

— Olporta, Rodžersa, Maslova, Froma i drugih — ostaju zasenjeni njihovom ličnom dobrotom i plemenitošću, odsustvom mržnje... Imajući to u vidu, kao i njihove knjige i posebno zabeležene intervjuje sa njima, i ja mogu reći da sam isto pomislio. Sve to čitalac takođe treba da ima na umu, kako ne bi prevideo razum na račun srca sada kada ima u rukama knjigu kojom se kod nas prvi put prikazuje jedan autentični predstavnik *humanističke psihologije*, ili *treće sile* u psihologiji.

Rekao sam da ću uobičajene biografske podatke izložiti na kraju ovog odeljka, ali da bi čitalac mogao da sagleda ovu teoriju u određenom razdoblju psiholoških zbivanja, navešću da je Maslov rođen 1. aprila 1908. godine kao dete siromašnih i ne naročito obrazovanih roditelja, koji su emigrirali iz Rusije u SAD¹. Već tu se može tražiti zametak Maslovljevog identiteta: ima podataka da je njegov otac uporno težio da mu sin postane nešto više i da je u tome istrajao. Ali, nasuprot očevoj želji stajala je gruba stvarnost. Maslov na jednom mestu kaže da se čudi kako pored takvog detinjstva nije postao psihotičan.² (M. H. Hall, *A Conversation with Abraham H. Maslow*, Psychology Today, 1968.) Budući »Jevrejčić«, on se osećao kao »prvi crnčić u potpuno beloj školi«; bio je usamljen, veoma nesrećan, tako da su mu biblioteka i knjige od malih nogu zamenili društvo i poljanče. Preostalo mu je da pokuša da se istakne u svojoj sredini, da »uspe«, kako bi poravnao »svoje loše mesto na startu«, a to se, treba da naglasim, dobro uklapa u Adlerovo tumačenje osećanja manje vrednosti i izbora životnog cilja. Iz biografskih podataka vidi se da je mali Abraham u početku prodavao novine, kao i da često nije znao hoće li imati da jede. Vredi pitati se: kako se dečak nije izmetnuo u agresivnog, arogantnog mrznika koji se krije iza plašta teorije, seje mržnju i obara se na društvo koje ga je odbacilo? Doduše, neki psiholozi tvrde da u njegovom intelektualizmu ima »napabirčene i udrobljene agresivnosti«, što i može da bude tačno, mada se meni čini da je to onda veoma podružljiva, oplemenjena agresivnost, koja prvenstveno želi da prodrma učmale duhove, da podstakne izgradnju novog pogleda na čoveka, a nipošto namerna (intencionalna), neprijateljska (hostilna) agresivnost. Da kažem i ovo: Maslovljevi poslednji radovi su posvećeni upravo pitanjima koja more mlade i načinima vaspitnog oporavljanja; u njima nema grubih, zajedljivih reči, a još manje osvetoljubivosti. U članku napisanom pred smrt Maslov se zalaže za »unutrašnje vaspitanje«, koje bi trebalo da smeni »spo-

¹ Vidi, C. Wilson: *New Pathways in Psychology*, V. Golancz; London 1973.

² Po svemu sudeći, više je majka otežavala sinovljevo stanje, nego neprilagođenost široj sredini, jevrejsko poreklo i beda. Za nju Maslov kaže da je bila tip majke poznat kao »shizofrenogeni«, tj. to su one majke koje stvaraju »šašavu decu«; njega je, prema sopstvenim rečima, spasao ujak (C. Wilson; *New Pathways in Psychology*, str. 131). Zbog toga se ne slažem s biografima koji »grubu stvarnost« u školi i poreklo stavljaju na prvo mesto, mada je i to svakako uobličavalo ličnost malog Abrahama.

ljašnje«, a najvažnije za ovaj deo izlaganja je to što prvi vid vaspitanja (»humanističko vaspitanje«) podstiče *lično izrastanje*, dok drugi (dosad ustaljen način vaspitanja), u stvari, navodi na *takmičarstvo, upoređivanje s drugima*, posle čega neminovno neko mora biti oštećena, slabija strana. (A. H. Maslow; *Humanistic Education vs. Professional Education*, Further Comments, Journal of Humanistic Psychology, Vol. 19, No 3, 1979.)

Da li ovako govori agresivna osoba? Da li takva osoba kaže da je 1941. godine napustila sve što je dotad radila, kako bi učinila sve da se razumeju i ukinu mržnja i razaranje? Zatim, čitalac će sam videti iz ove knjige na koji način pisac govori o ljubavi, demokratskom rukovođenju, sreći, vrednostima, pa će dobiti i drugu potvrdu da Maslov iz teškog detinjstva i nedaća nije poneo mržnju, ni gorčinu, niti pesimizam, a ja ću ovde dodati dva podatka kojih u knjizi nema. Prvo, kada je Maslovu laskano da je prvi i »najveći humanista«, odgovarao je da nema »pape« u ovom pokretu, nego da je nastao iz duha vremena (Zeitgeist) u kome je čitav »talas« zaslužnih ljudi. (P. Granger, *Another view of Tony Sutich*, J. of Hum. Psychol. Vol. 16, No 3, 1976.) Drugo kada su ga jednom upitali zašta se u tom trenutku najviše zanima (bilo je to nekoliko godina pred smrt), odvratio je: »Za psihologiju bića!« Nju je odredio kao proučavanje ciljeva, okončanja, kraja, stavljajući je spram psihologije koja govori samo o sredstvima; ljudsko biće se ne može uzeti kao sredstvo, niti prema tome koliko i kako je nekome upotrebljivo i korisno; psihologija bića proučava okolnosti koje u nama proizvode *doživljaj cilja*, okončanja, dovršenosti; pomenuti *doživljaj* je *važan po sebi* — »dobar je upravo jer je dobar«. Ovaj *doživljaj* niko nije naučno proučavao, kaže Maslov, i zato želi da to učini on, kako bi se »prvi put u istoriji« dobila »empirijska nauka o krajnjoj vrednosti«. »Naše vrednosti su ono što nam daje smer u životu. I tako, to je stvarno studija o smerovima kojima mi *moramo* ići ako hoćemo da imamo takve i takve *doživljaje* koje bismo svi želeli da imamo«. (M. Hardeman, *A Dialogue with Abraham Maslow*, J. of Human. Psychol., Vol. 19, No 1, 1979.) Zbog svega navedenog držim da je jedina ispravna ocena da je Maslov veliki *čovekoljubac* i *optimista*, kojeg uz to krase »duboko osećanje za služenje svojim bližnjima.« (S. Maddi & P. T. Costa, *Humanism in Personology*, Aldine, Chicago 1972, str. 117.)

Druga važna tačka u razvoju zamisli o samoostvarenju, i ujedno veza između Maslovljeve ličnosti i njegove teorije, svakako je ona koju navode Madi, Kosta i Gobl. (S. Maddi & P. T. Costa, n. delo; F. Goble, *The Third Force*, Grossman, New York 1970.) Čitalac je video da se na prethodnim stranama spominju izbijanje rata i još neki događaji. Da vidimo najpre kakve veze ima rat s Maslovljevom ličnošću i njegovom teorijom. Posle Perl Harbura (7. decembra 1941. godine japanski avioni su napali u pomenutoj luci na Havajskim ostrvima američku tihomorsku flotu bez objave rata); Maslov kaže da je napustio sve što ga je dotada privlačilo. »Osećao sam da ne razumemo ni Hitlera, ni Nemce, a ako bismo uspeli da ih shvatimo, usledio bi napredak. Imao sam priviđenje mirov-

nog stola, sa ljudima posadenim oko njega, kako govore o ljudskoj prirodi i mržnji i ratu i miru i bratstvu.« (M. H. Hall, n. delo.) Tada je Maslov shvatio da se *mora* posvetiti otkrivanju »psihologije za mirovni sto« i taj *doživljaj* je promenio njegov celokupni život i usmerio ga razvijanju teorije o ljudskoj prirodi, koja može biti proverena eksperimentalno i istraživački — kako sam kaže u pomenutom razgovoru. Iz sveg navedenog se već može nazreti Maslovljevo uverenje da u čoveku postoji zlo, ali da ono može da se izmeni, kao i da ljudi imaju *zdrav, čovekoljubiv potencijal*, odnosno — govoreći njegovim jezikom — *čovek od rođenja ima niže, animalne i više, humane potrebe*. Tek *ako se* prve zadovolje na odgovarajući način i u pravom trenutku, može se razviti i steći *preimućstvo* više potrebe. Maslov kaže: »Pozeleo sam (posle izbijanja rata) da dokažem da ljudska bića jesu kadra za nešto uzvišenije no što su rat, predrasude i mržnja. Pozeleo sam da učinim da nauka razmatra sva pitanja kojima su baratali nenaučnici — religiju, poeziju, vrednosti, filosofiju i umetnost.« To je Maslov i preduzeo već spomenutim proučavanjem, ili kako sam kaže — »razumevanjem velikih ljudi, najboljih primeraka vrste koje sam mogao da nađem. Otkrio sam da su mnogi od njih izveštavali da su imali nešto nalik na mistične *doživljaje*«. Iz ovih reči se vide neko-like stvari. Prvo, Maslov, baš kao i Olport pre njega, opredeljuje se za proučavanje *zdravih* jedinki, što znači da proisteklu teoriju s pravom nazivamo »teorijom o zdravoj osobi«. Ovo nije mala stvar, jer čovek s pravom kaže sebi: zar da doznajemo o sebi samo na osnovu podataka o obolelima, prestupnicima i prostitutkama?

Slažemo se sa tezom o delovanju vesti o Perl Harburu na Maslova, ali pre no što iznesemo našu tezu, izložićemo zamerke prethodnoj tezi. Prvo, rat i strahote nisu nastali decembra 1941. godine, već ranije — u Evropi i drugim krajevima sveta, a ne može se reći da Maslov ništa o tome nije znao, pogotovu što je, kako sam na jednom mestu piše, mnogo naučio od psihologa koji su se bavili od nacista tridesetih godina. Znači da je još ranije mogao razmišljati o mržnji i krvoprolićima. Najverovatnije je da je Perl Harbur bio samo kap koja je prevršila i navela ga da postupi delotvornije no dotad. Maslovu se još manje može pripisati da je počeo da razmišlja o sudbini ljudi tek kada je interes Amerike došao u pitanje; slažemo se s mišljenjem da je rat pokazao do koje mere čovek može da posrne, kao i sa tvrdnjom da je Maslov već znao da postoje »visine do kojih se može vinuti«. (S. Maddi & P. T. Costa, n. delo, str. 148.) Pripivatamo, donekle samo, i sledeće Madijevo i Kostino zapažanje o tome šta je proisteklo iz pomenutog Maslovljevog *doživljaja*, a svoje neslaganje ćemo obrazložiti tokom daljeg izlaganja. Prvo, shvatljivo je da je Maslova teoretisanje o ličnosti vodilo ka teoriji o poboljšanju ličnosti, o unapređenju, i da odatle nije daleko do tvrdnje da njegovo poimanje čoveka ne predstavlja teoriju po kojoj se mogu »vrednosti ostrigati« (kako Maslov kaže kada govori o vrednostima), ali iz svega se vidi da njegov trud nije moguće svesti samo na zadovoljenje težnje da se stvori teorija zarad teorije — znanje zbog samog znanja. I, ako

ovo prihvatimo, onda je tačno da je rat probudio u Maslovu osećanje, zapravo sećanje na osećanje lične patnje kada je sam trpeo tokom detinjstva. To prihvatamo iz tumačenja dvojice biografa. Ali, i po tom tumačenju je izbijanje rata samo *provokativni* činilac, a ne odlučujući. I još nešto, u tom slučaju se ne može govoriti o *čistoj razumskoj* odluci da se pomogne čovečanstvu da sebe bolje razume. Biće da je pre naglašavanje uticaja perlharskog događaja izraz američkog rodoljublja pomenutih tumača.

Drugo, tu je i teza da ako neko teži da unapredi življenje, jasno je da će se opredeliti za proučavanje zdravih, »najboljih« pre no za proučavanje »najgorih«. Da vidimo sada da li je izbijanje rata bilo presudno za ovakvu odluku. Poznato je da je Maslov odranije bio pod uticajem psihoanalize i da je držao da se »najplodniji uvid u čovečanstvo nalazi u studijama patološkog«. Ali, prema gore navedenim tumačima, posle pojave rata Maslov zauzima drugačije stanovište. Zašto to vezivati za rat, a ne, recimo, za poznate studije seksualnosti ili nešto drugo? Zatim, njegovo dvoumljenje oko psihoanalize počinje znatno pre 1941. Setimo se njegovih reči da nije bio ni Goldštajnovac, ni Frojdovac... ni Votsonovac... On je prihvatao »metodološki biheviorizam i psihoanalizu«, a ne i njihova viđenja čoveka u celosti niti njihovu filozofiju³. Stav je, dakle, ranije počeo da menja.

Treće, iz navedenih Maslovljevih reči takođe proizlazi da ono što će docnije nazvati »vrhunskim doživljajem« — »intenzivan, često mističan doživljaj koji radikalno menja osobu...« — jeste doživljaj koji je sam imao i koji će mu pomoći da opojmi zamisao o »samoostvarujućem, transcendentnom životu« — upravo onog dana kada mu se rodilo prvo dete. A to nije bilo 1941. godine. Madi i Kosta nisu u pravu kada sve vezuju samo za početak rata; jedino se može prihvatiti da je od tog trenutka bila *učvršćena i pojašnjena* Maslovljeva zamisao da izradi »poruku... o ljubavi i ljudskoj osećajnosti pre no o takmičarstvu i agresivnosti«, kao i da napadne savremeno društvo, njegovu tehnologiju i raščinjavanje života i vrednosti. (S. Maddi & P. T. Costa, n. delo, str. 147.)

U traganju za okolnostima i osobama koje su uobličavale Maslovljevu ličnost i zamisli o čoveku došli smo do njegovih učitelja od kojih su neki opisani kao »*anđeli*« (Maslovljeve reči). Učenik ne šteti lepe reči i izlive osećanja kada govori o svojim učiteljima i drugima sa kojima je raspravljao. Za sve kaže da su uticali na njegovo izrastanje. Teško da će se uopšte naći lepši, topliji predgovor knjizi no što je Maslovljev napisan za prvo izdanje ove knjige (1954). To izdanje započeo je, kako u predgovoru piše, tokom 1935—1936. godine, a želja je bila da se u knjizi sintetizuju holistička, dinamička i kulturalna gledišta, pošto je izgledalo da su »po-

³ U njima, kao i u Adlerovoj teoriji ne prihvata naročito pesimizam, pošto je bio »nepopustljiv optimista«, a njegov cilj je iz početka bio da »sažme Goldštajna i Frojda« u jedno viđenje čoveka (C. Wilson, n. delo, str. 145), ne zapostavljajući ni biheviorizam, te otuda na jednom mestu za sebe kaže »Ja sam i frojdovac i biheviorista i humanista.«

dvidovi« jedne šire, obuhvatnije celine; mislio je, uz to, da oni mogu unaprediti njegova ranija proučavanja na Viskonsinskom univerzitetu iz oblasti uporedne i eksperimentalne psihologije, kao i iz biologije i neurofiziologije. Držao je da bi mu sve to pomoglo da bolje služi svojim »humanističkim ciljevima«. Tu svoju žed je zadovoljio u Njujork Sitiju poznih tridesetih godina, u tadašnjoj »Atini« ili centru »psihološkog univerzuma«. Posle ovih reči ne treba da nas iznenadi pohvala učiteljima, koja je izrečena s ljubavlju, iskreno i neizveštačeno: »Nikad jedan mlad čovek nije imao više sreće sa svojim učiteljima i prijateljima no što sam ja imao. Maks Verthajmer (Wertheimer) i Kurt Kofka su me učili psihologiji geštalta... docnije sam u K. Goldštajnu našao svoj most između holističkog i dinamičkog... Učio sam psihoanalizu od Davida M. Levia, Abrama Kardinera, a potom od Erika Froma i Karen Horney... Antropologiju sam prvenstveno studirao kod Rut Benedikt i uz to sam imao povlasticu da mnogo naučim iz prijateljskih razmena s Margaret Mid... Bio sam izuzetne sreće da se oprijateljim s Gardnerom i Lois Marfi (Murphy)... E. L. Torndajk (Thorndike), mada nije odobravao bilo šta što sam naumio da radim, izabrao me je za asistenta istraživača, obećao da će me podržavati dokle god je potrebno i sokolio me da se ne slažem s njim... Imao sam izuzetnu privilegiju da tokom 1947—1949. učestvujem u radu informalnog seminara sa doktorima E. Frenkl-Brunsvik (Frankl-Brunswick), D. Krečom (Krech), D. MakKinom (McCinnon), D. Mandelbaumom, R. N. Sanfordom i E. Tolmanom. Neke teorije prikazane u ovoj knjizi prvo sam izložio ovoj skupini, čije su kritike, kao što se može zamisliti, bile veoma otvorene i mnogo su pomogle. Želim da izrazim zahvalnost svima ne samo na pomoći, no uz to i na ohrabivanju... Ja sam pored toga dužan i spisima Gordona Olporta, Henri Marija, Andraša Andjala (Angyal), Hajnca Verner (Werner), Karla Rodžersa...« (A. H. Maslow, *Motivation and Personality*, Harper, New York 1954.)

Zaista, ima li boljih učitelja, sabesednika i kritičara no što su navedeni i postoje li lepše reči zahvalnosti? Naravno, ovde nisam naveo Frojdovo i Adlerovo ime kao ni Votsonovo, pošto će o njima docnije biti više reči. Njihov uticaj Maslov i te koliko ceni, čak za Adlera kaže da mu je pomogao da uvidi uticaj društvene sredine na ličnost, naročito osećanja zajedništva, ali pada u oči da Junga skoro nigde ne spominje. Prema njemu kao da je nezainteresovan i neutralno se drži, što me čudi, jer se teško otimam utisku da se zamisao o samoostvaranju prilično slaže sa ranijim Jungovim učenjem o individuaciji. Da nije u pitanju neka Maslovljeva slepa mrlja? Ili je Vilson u pravu kada piše da je Jung ostao s onu stranu Atlantika?

Zanimljivo je da je Maslov »krenuo« od biheviorizma⁴. »Ja sam otkrio Dž. B. Votsona i bio sam njime ophrvan«. »To je bila

⁴ Zapravo, po nagovoru jednog profesora filozofije pročitao je *Psihologije 1925. godine* (izdavač K. Marčison) i tu ga je najviše privukao Votsonov članak; tada je, kaže za sebe, postao »tinejdžerski humanista« (C. Wilson, n. delo, str. 136—137).

eksplozija uzbuđenosti... Berta (njegova supruga, prim, B. V. P.) je došla po mene, a ja sam cupkao duž Pete avenije... Ja sam je zbulio, ali bio sam toliko uzbuđen Votsonovim programom. Bio je divan«. (M. H. Hall, n. delo). Tih dana mladi Maslov je smatrao da je bihejviorizam »pravi put«, da će idući njime doći do tačke kada će moći da pomogne da se razreše svi problemi i »promeni svet«. Počeo je da proučava majmune sa Harijem Helsonom i bio je njegov prvi doktorant; potom se bavio pitanjima polnog života i sve više se udaljavao od bihejviorizma, za koji — uprkos očekivanju mnogih ljudi — nije rekao ružne reči niti ga je u celosti odbacio. Štaviše, Maslov nekoliko puta opisuje svoje »vraćanje psihologiji« rečima da je Votsonovo delo za njega bilo »veliko nadahnuće« i razjašnjenje, neka vrsta »vizije budućnosti«. (W. B. Frick, *Humanistic Psychology: Interviews with Maslow, Murphy, and Rogers*, C. E. Merrill, 1971, str. 20.) On još više razjašnjava svoj stav kazujući da nije antibihejviorista, izuzev ako taj pravac shvatimo kao filozofiju. »Humanistička psihologija koju ja izgrađujem... jeste širi filozofski, teorijski i metodološki sklop koji uključuje celu pozitivističku psihologiju. Ne odbacuje je«. Na to je Maslovljev sabesednik V. Frick (Frick) primetio: »Ona je usvaja i bolje je teorijski upotrebljava?« — »Tačno«, prihvatio je Maslov (W. Frick, n. delo, str. 19-21.) A svakako je imao na umu nešto što malo posle navodi: »Sad, savršeno je tačno da ako bih imao idealnu školu, ja bih na široko upotrebljavao mašine za učenje... samo, ja mislim o njima na taoistički način«. Zapravo, one bi trebalo da posluže prema slobodnom izboru pojedinaca i u idiosinkratičke svrhe, a ne kao prisilno sredstvo ujednačavanja ljudi (učenika). »Sad, ako ja volim mašine za učenje, a i Fred Skinner ih voli, to je stvarno površno upoređenje, pošto su filozofije koje su u pitanju vrlo, vrlo različite«. (W. B. Frick, n. delo, str. 35.) Najzad, imajmo na umu i Maslovljevo predviđanje da će »umniji« bihejvioristi biti zadovoljni time što će se odreći neke vrste »kozmičkih uopštavanja« i kad uvide da njihov rad s golubovima i belim pacovima jeste vredan samo bez stvaranja »kozmičke filozofije« na osnovu takvih istraživanja. Maslov kaže da se krećemo ka jednoj više eklektičkoj psihologiji i ka jednoj obuhvatnijoj filozofiji psihologije. »Na tome ću raditi ako dovoljno poživim. Veliki posao«. (W. B. Frick, n. delo, str. 49.)

Već spominjani Madi i Kosta vele da je Maslovljev rani mar za bihejviorizam splasnuo kada se on sam razvio i više nije mogao da pomiri svoje lične doživljaje sa preteranim pojednostavljanjem koje je nudio bihejviorizam⁵. I ja se slažem sa njima. Jer samoostvarenje, vrhunski doživljaj i uslovljavanje bilo koje vrste — jednostavno ne idu jedno s drugim. A jedan takav *unutrašnji* doživljaj (Maslov će ga docnije nazvati »vrhunskim«) jeste doživljaj s kojim se ni izdaleka ne mogu uporediti sticanje diploma, ili bilo

⁵ Kolin Vilson smatra da »... pošto je Maslovljev život bio instinktivno traganje za stvarima koje su mu trebale... ceo pojam samoostvarenosti je bio prosto određen da ga žestoko privuče«; reč je o samoostvarenju koje je prvi počeo da tumači Kurt Goldštajn (C. Wilson, n. delo, str. 143).

koje drugo »spoljašnje sticanje« — to je rođenje prvog deteta! »Kad je moja beba rođena, bio je to prasak groma koji je sredio stvari. Pogledao sam tu sićušnu, zagonetnu stvarčicu i osetio sam se veoma glupo. Bio sam pometen tajanstvenošću i osećanjem da stvarno ne vladam sobom. Osećao sam se malim, slabim, razneženim usled svega toga. Rekao bih da onaj ko ima bebu ne može biti bihejviorista. Bihejvioristička samouverenost i prateće odsustvo skromnosti, podsećaju me na dete koje se igra atomskim bombama«. (M. H. Hall, n. delo). Držim da su Madi i Kosta u pravu kada ovako tumače navedeni doživljaj. Maslovu je postalo jasno da ljudi ne mogu biti ukalupljivani i menjani kako bihejviorizam hoće i, štaviše, ako bi hteli da to prihvate — on to ne bi činio⁶. Samo, ne zaboravimo da se sve ovo odigralo pre početka rata na Pacifiku.

Zamerke bihejviorizmu nalazimo i u Maslovljevom stavu da se proučavanjem »prosečnog«, pomoću statističkih postupaka, ne dobija mnogo. Jer, na taj način se doznaje samo ono što »jeste«, a ne i ono što »može« ili bi »trebalo« da bude. Proučavanjem »prosečnog« dolazi se do pojma »dobro prilagođenog« bića, a ne »dobro razvijenog« bića. S tim on ne može da se složi i na nekoliko mesta primećuje da i rob može da bude dobro prilagođen!

Sledeća zamerka tiče se proučavanja životinja. O tome Maslov govori kao o neodrživom izjednačavanju ljudi i životinja, pošto oni nemaju iste instinkte. Na taj način se previđa ono što je naročito ljudsko, na primer »latentno učenje«. Čini mi se da je najvažnije sledeće: »Razni bihejviorizmi izgleda da svi rađaju neumitno sliku pasivnog, bespomoćnog čoveka, takvu koja malo govori o njegovoj sopstvenoj sudbini.« (A. H. Maslow, *The Psychology of Science*, Harper, New York 1966.) Prema svemu što je rečeno, jasno je zbog čega se Maslov suprotstavlja »mehanicističkoj nauci«; samo, i u ovom slučaju valja naglasiti da on nije za njeno potpuno odbacivanje. Ona je jedino preuska i ograničena, tako da ne može da pruži sveobuhvatnu filozofiju kao što bi bihejvioristi želeli. Značajne su ove reči: »Kada radite u laboratoriji sa životinjama vi jednostavno ne postavljate pitanje o krajnjim humanim vrednostima.« (A. H. Maslow, *Neke vaspitne implikacije humanističke psihologije* (prevod), Ideje, br. 3, 1974.)

Uočili smo neke razloge koji su naveli Maslova da menja pogled na čoveka i da traga za novim rešenjima. Ali, ne može se prevideti još jedan razlog koji je, po svemu sudeći, bio i te kako značajan. Kao što se dešava mnogim mladim psiholozima, tako je i Maslov došao u dodir s psihoanalizom. To je za njega bila usputna stanica, ali ona ga je nesumnjivo usmerila na još radikalnije puteve, čiji je krajnji cilj bio teorija o samoostvarenju kao vrhunac njegovog holističko-dinamičkog učenja. U razgovorima s poznanicima on neretko kaže: »... to sam verovatno primio od Frojda«... »možda sam to naučio od Frojda...«; samo, ne treba smetnuti

⁶ Njegova dva deteta bila su *potpuno različita kao ličnosti* i to ga je, takođe, odvrtilo od bihejviorizma, tj. od učenja da je ličnost niz odgovora stvaranih uslovljavanjem (C. Wilson n. delo).

s uma da to nipošto ne znači prihvatanje psihoanalize u celini. To ćemo odmah pokazati. Pošto već znamo da se zalaže za psihologiju zdrava čoveka, kojeg nadasve krasi poredak vrednosti, jasno je da se razilaženje dvojice mislilaca najpre vidi u stavovima prema mogućnosti da se preko obolelih zaključuje i o zdravima. Frojd je, kao što znamo, pokušao da protumači i nastanak civilizacije morala, kulture i religije — sve pomoću analize obolelih pacijenata, odnosno analogijama sa njima. U knjizi koju čitalac ima pred sobom Maslov jasno kaže da ako neko proučava samo sakate, nezdrave i nezdrave — jedino može da dobije sakatu psihologiju i filosofiju! U članku *Neke vaspitne implikacije humanističke psihologije* još jasnije piše da se o »višoj prirodi« doskora »govorilo na veoma ciničan način, što će reći — analizirajući je na pesimistički, reduktivan način. Velikodušnost se tumači kao reakciona formacija protiv tvrdičluka koji je dole duboko i nesvestan je, a prema tome, nekako i stvarniji. Obično se blagost shvata kao odbrambeni mehanizam protiv nasilja, besa, težnje za ubistvom. Izgleda da ne možemo da prihvatimo kao takvu bilo koju svoju dobru stranu koju cenimo u nama samima, ono što ja nesumnjivo nalazim da je vredno u meni, ono što nastojim da budem«. Dakle, kako bihevioristi tako i psihoanalitičari dobivaju zamerku od ovog humaniste — da ne vide da čovek ima i nešto ljudsko zdravo — ljubav, istinoljubivost, pravičnost... I, što je takođe važno, sve to nije nesvesni uzvrat na sopstvenu mržnju, lakomost, grešnost. Zatim, Frojd je — prema Goblovim rečima — bio toliko prezauzet nesvesnim činocima ponašanja da nije obraćao pažnju na pacijentovo nastojanje da objasni svoje svesne razloge; Maslov drži da o čoveku mnogo možemo saznati kako iz njegovih subjektivnih doživljaja tako i iz objektivnih podataka o njemu. Najzad, psihoanaliza i biheviorizam ne govore o »pozitivnoj motivaciji« iz razloga koji su upravo navedeni. (F. Goble, *The Third Force*, Grossman, N. Y., 1970, str. 17.) Svemu dodajem da obe vodeće sile u psihologiji *trascipiraju čoveka*, dok je Maslov izraziti *holističar*. On čoveka vidi, prvo, kao ustrojen (organizovan), dinamički i otvoren sistem u kojem postoji stremljenje ka savršenom redu i simetriji; drugo, motivacija je takva da izražava razvoj iz jedne suverene potrebe ili nagona; treće, proces razvoja ličnosti je usmeren i uvek u meni — menja se u pravcu nikad dostižnog jedinstva i upotpunjenosti i, četvrto, potencijalnost odlikuje iskorišćavanje sopstvenih moći za razvoj humanosti; time se Maslov, prema Frikovim rečima, približava slici »idealnog čoveka«, »ili — kako bi Gordon Olport rekao — slici »teorijskog čoveka«. (W. B. Frick, n. delo).

Sve ovo ide u prilog Goblove teze da Maslov nije odbacio tehnike psihoanalize i biheviorizma, već samo njihove teorije: »Usllovni refleks jeste vid učenja. Slobodne asocijacije sa Frojdrovog kauča jesu vid opštenja«; dakle, »mehanička nauka je preuska da bi dala obuhvatnu filosofiju, a Frojd nam daje samo bolesni deo psihologije koji moramo dopuniti zdravom polovinom«. (A. H. Maslov, *Toward a Psychology of Being*, Van Nostrand, 1962).

Zanimljivo je da Maslov nije dovodio biheviorističke poglede u pitanje jedino zbog susreta s psihoanalizom; na njegovo osamostaljivanje uticali su psihologija geštalta i organizmička psihologija upravo svojim holističkim i organizmičkim stavovima, a svemu treba dodati i proučavanje Roršahovog testa. (M. H. Hall, n. delo). Tako sam Maslov govori o svom razvoju, ali pored ovih uzora treba spomenuti i druge, ne manje važne. Uzori koji su »razorili biheviorizam, a da to nisam uočio«, kaže Maslov, jesu Alfred N. Vajthed i Anri Bergson i u njih se on »zaljubio«. (M. H. Hall, n. delo). Tu su zatim Ludvig fon Bertalanfi (Bertalanffy), M. Polani i Olport, R. Mej, K. Rodžers, Ardžiris i drugi. Međutim, znatno stariji uzori su Sokrat, Aristotel, Spinoza, Džeferson i Linkoln.

Ovo što je rečeno možda objašnjava jednu čudnu stvar: Maslov je izgleda bio, loš, dosadan predavač! Ko bi to rekao kada su njegove knjige i članci veoma zanimljivi, razumljivi i nimalo dosadni; pored toga, svi njegovi sabesednici kažu da je bio izuzetno zanimljiv i razumljiv — toliko da je ostavljao utisak »najlepšeg čoveka«. Zašto nije bio takav i u slušaonici? (Propratne reči M. Horowica uz štivo: A. H. Maslov, *Humanistic Education vs. Professional Education*, J. of Human. Psychol. vol. 19, No 3, 1979.) Evo, kako glasi moje tumačenje. Sam Maslov nam pomaže da otkrijemo odgovor kada priča o svojim uzorima: »Ja sam govorio preko glava ljudi koji su bili preda mnom — jednom ličnom auditorijumu.« To su za njega bili pravi i jedini slušaoci, on ih je voleo i poštovao, kako piše na jednom mestu, a to su bili »... Sokrat, Aristotel, Spinoza, T. Džeferson i Abraham Linkoln«. (M. H. Hall, n. delo.) Izgleda da je njima Maslov polagao račun, otvarao dušu i od njih očekivao odobranje ili pokudu, a ostali slušaoci bili su samo obavezni prisutnici. Videćemo posle da i Maslovljevu plašljivost ne možemo izostaviti.

Od događaja koji su naveli Maslova da se ne pretvori u običnog privrženika postojećih sila u psihologiji spominje se i susret s Crnim Nogama. To je jedno indijansko pleme koje živi u Alberti u Kanadi i čije je žitelje Maslov proučavao. Vršio je etnološko istraživanje i tako došao do veoma značajnih podataka — video je da je neprijateljstvo i rušilaštvo ovih primitivnih ljudi veoma promenljivo. Tu se uverio da je agresivnost posledica kulture, pre no nasleđa. On kaže da boraveći kod Crnih Nogu nijednom prilikom nije uočio okrutnost ili sakrivenu agresiju prema sebi; deca nisu fizički kažnjavana, a sami Indijanci nisu lepo gledali na belce koji kažnjavaju decu ili su okrutni prema svojim. Stoga Maslov kaže: »Želeo sam da dokažem da ljudska bića jesu kadra za nešto više no što su rat, predrasude i mržnja.« (M. H. Hall, n. delo.)

Ovo je svakako moguć uticaj, ali ja ipak držim da je, takođe, samo izazov i da ga stoga treba staviti na drugo mesto po značajnosti. Jer, čini mi se da su u pravu svi koji nalaze da se veliki preokreti u ličnosti događaju tek ako »nešto padne na pogodno tlo«. I to pogodno tlo tražim u drugim okolnostima i drugim osobinama Maslovljeve ličnosti. Ali, pre no što o tome kažem nešto više, na-

veću i Maslovljevu ženidbu, pošto se i taj događaj spominje kao presudan za njegov dalji razvoj i uobličavanje teorije⁷.

Madi, Kosta i Gobl smatraju da je ženidba (kada je imao oko dvadeset godina, a mlada devetnaest) preobrazila Maslova. A iz jednog intervjua (M. H. Hall, n. delo) doznajemo da »Život stvarno nije počeo za mene dok se nisam oženio i pošao u Viskonsin«, kako kaže Maslov. Berta — Maslovljeva supruga — bila je, prema Madijevim i Kostinim rečima, veoma otresita žena i dobro je znala šta hoće u životu. I ako je tačno da žena čini čoveka, onda se može prihvatiti i tumačenje pomenutih autora da je Berta podsticala mladog supruga da se razvija. (S. Maddi & P. T. Costa, n. delo, str. 130 — 131.) Samo, ne vidim iz prikupljenih podataka da je Maslov dovodio u vezu vrhunski doživljaj sa ženidbom, niti bilo koju drugu činjenicu, a što jeste učinio kada je govorio o rođenju dece i poljupcu. Ne zaboravimo da stav prema bihejviorizmu može da se poveže sa rođenjem deteta: »Naša prva beba promenila me kao psihologa... Učinila je da mi bihejviorizam, za koji sam bio oduševljen, izgleda glupo, da više ne mogu da ga svarim. Postao je nemoguć«. (F. Goble, n. delo, str. 11.) I pošto smo videli šta se sve uzima u obzir kada je reč o Maslovljevom preobražaju, izneću i sopstveno gledište ne umanjujući pri tom gore navedena tumačenja. Mislim da je u pitanju samo redosled zbivanja i ja na prvo mesto stavljam Maslovljeva *poistovećenja* (identifikacije) pa tek onda opisane događaje.

Zarad boljeg razumevanja podsetiću čitaoca na neke stvari iz psihologije ličnosti pa ću tek onda kazati šta imam o rečenim poistovećenjima Abrahama Maslova. Prvo, rečeno je već da je on studirao kod H. Helsona majmune, zapravo njihovo polno ponašanje. Znači da je otpočeo sa životinjama, ali je ubrzo prešao na izučavanje ljudi. Vrlo je verovatno da je psihoanaliza pretegnula u ovom slučaju upravo time što govori isključivo o ljudima. »Ja nisam dovodio u pitanje (bihejviorizam) dok god nisam počeo da čitam Frojda, psihologiju geštalta, organizmičku psihologiju i dok nisam proučio Roršahov test...« (M. H. Hall, n. delo.) U predgovoru prvom izdanju knjige *Motivacija i ličnost* nalazim dokaz da je psihoanaliza oslobodila Maslova nekih kočnica, prepreka i zavesa, ali posle ću pokazati da samim tim nije ujedno omogućila i razvijanje teze o samoostvarenosti. No, posle o tome, a sada treba primetiti da psihoanaliza nije potčinila Maslova. On se ipak razvio u samostalnog mislioca. U pomenutom predgovoru on kaže da ga je analizirao Emil Oberholcer i da je to iskustvo iz kojeg je najviše naučio; uz to, imao je prilike da raspravlja s Belom Mitelmanom i Dž. Zizmorom, a Adler mu je pomogao da uoči ograničenja »raznih ortodoksnih Frojdovskih doktrina«. (Predgovor prvom izdanju, str. X.) Ponavljam: Maslov, po svemu sudeći, nije bio pasivan primalač

⁷ Zapravo, ako se držimo redosleda događaja, onda prvo zapažamo da je Maslov, pošto se upoznao s muzikom, prsto »podivljao« — ona mu je predstavljala »vrhunski doživljaj« tokom celog života; zatim dolazi jedan od »glavnih« vrhunskih doživljaja: prvi poljubac sa Bertom, budućom suprugom (C. Wilson, n. delo, str. 135).

psihoanalitičke teorije; ona mu je kao tehnika pomogla da se oslobodi ličnih slabosti, da se *raspoistoveti* (deidentifikuje) od krute očeve ličnosti, koja je od njega tražila uspeh u društvu. Ovako govorim jer uočavam jasan nesklad između očevog zahteva da studira prava i zarađuje, s jedne strane, i sinovljevog opredeljenja za mnogo važniji zadatak. (S. Maddi & P. T. Costa, n. delo, str. 127). Dakle, oslobođenje posredstvom psihoanalitičkog uvida i još neki događaji pomogli su Maslovu da se *ponovo poistoveti* (reidentifikuje), o čemu ću posle još govoriti, pa tek posle da doživi samoostvarenje. Promena u samstvu bila je praćena promenom slike o drugima; svoje lično iskustvo Maslov je posle proveravao kod drugih osoba i, kao što znamo, uopštio ga na mnoge druge osobe. Da li je u tome uspeo — neka čitalac sam zaključči.

Slažemo se sa poznavaocima Maslovljeve ličnosti i teorije da se njegovi pogledi razlikuju od nazora mnogih drugih teoretičara upravo zato što on nije sledio teorije već čoveka. »Ako mislim o velikim vaspitnim uticajima u mom životu, o onima koji su me najviše poučili, onda bi to bili oni koji su mi pokazali kakva sam osoba bio; doživljaji koji su me izvukli, osnažili, učinili višim, jačim. Psihoanaliza, na primer, bila je za mene velika stvar. I ženidba. Ženidba je škola za sebe... (uz to) dobijanje dece... Kada sam postao otac, moj život se potpuno izmenio, to me je naučilo kao neko otkrovenje... I moji učitelji bili su najbolji na svetu... (M. H. Hall, n. delo.) Prema svemu sudeći, samoostvarenje je omogućeno prethodnim podvrgavanjem psihoanalizi, ali ja hoću da kažem da samim tim iz toga nisu neizostavno proistekla ni doživljaj ni učenja o samoostvarenju, metamotivaciji i dr.

Još kao student u Viskonsinu Maslov je napisao svoj prvi članak o psihoanalizi, ali pošto je bio plašljiv, stidljiv, veoma povučen, on taj članak — *Psihoanaliza i mentalna higijena kao Status Quo socijalne filosofije* — nije predao izdavaču; »...da sam ga predao, bio bi to prvi rad koji sam objavio«, kaže Maslov. Iz svega se vidi da je on doista u pravu kada piše o sebi da je bio »otvoren« za celu psihologiju, tj. da nijednu školu nije isključivao. »Ja, međutim, nikad nisam bio, vidite, privrženik, učenik, sledbenik velikih programa...« (W. B. Frick, n. delo, str. 20.) Vilard Frik je ovim povodom postavio Maslovu pitanje koje se dotiče njegova samoostvarenja, pa je ono zato veoma važno za ovo izlaganje.

V. Frik: »Rekli ste da ste bili plašljiv dečak... Ima li to kakve veze sa vašim ranijim i poznijim marom za samoostvarenje. Naravno, ja znam kao i svi drugi da su Vaše teorije dobrim delom parče vas samih kao jedne osobe i stoga se pitam da li to predstavlja lično stremljenje?«

A. Maslov: »Odgovor može biti na nekoliko ravni. Prolazeći kroz psihoanalizu, vi otkrivete mnoge stvari. Mislim da na najpovršnijoj ravni, najsvesnijoj i najočevidnijoj, zamisao o samoostvarenju dolazi prsto iz ljubavi i divljenja naročito prema dve-ma osobama, a posle i prema više njih...«

Mi sad nagađamo ko su te osobe, pa ću stoga izostaviti jedan deo Maslovljevog odgovora da bih nastavio s onim što je zanim-

(ljivije Podsetiću čitaoca da je Maslov bio opčinjen likovima Maksa Verthajmera i Rut Benedikt, ali on je ljubav i divljenje širio i na druge »anđele« — Helsona, Torndajka i ostale o kojima sam govorio. Međutim, jednoga dana su se svi pomenuti likovi slili u jedan. Iako o svojim uzorima nije razmišljao kao istraživač, ipak je svoje utiske izlagao poznanicima i studentima. Govorio je o uopštenom liku u kome je, prema mom ubeđenju, prevladavala slika Maksa Verthajmera i Rut Benedikt. I kada su se mnogi likovi čvrsto stopili u jedan, Maslov je doživeo veliko uzbuđenje. To ga je podstaklo da »kopa« dalje, »usamljenički, tajno«. Samo, podvući ću sledeće reči: nova, složena slika o čoveku nije se uklapala u Zeitgeist onoga vremena, a to će reći da je odstupala od biheviorističkog i psihoanalitičkog nacrtā. Jedina korist koju je istraživač imao svodila se na predavanja i rasprave sa prijateljima. Objavljivanje nalaza široj javnosti išlo je daleko teže. Verner Volf, psihoanalitičar, pokrenuo je časopis i zatražio od Maslova članak, našta je ovaj pristao i ponudio rad koji mu je stajao na stolu oko sedam godina. Napisan je 1936—1937. godine, a objavljen tek 1942. Volf verovatno ne bi uspeo da ga dobije da nije bio uporan i, drugo, da časopis za Maslova nije imao neugrožavajuće ime. Sam Maslov kaže da je na njega uticalo i to što naziv nije bio, na primer, »Psihološka revija« ili »Časopis za eksperimentalnu psihologiju«, već, otprilike, — *Proučavanje ličnosti*. »To mi je dalo hrabrost...« kaže Maslov Friku.

Sve u svemu, ovde je najvažnija stvar Maslovljevo podvrgavanje psihoanalitičkom postupku. Odmah da kažem da se on nije razilazio sa psihoanalitičarima kad je reč o »prečišćavanju« ličnosti, ali posle toga nema mnogo slaganja. U prilog ove tvrdnje navešću Maslovljev razgovor s Frikom. Sabesednici su polako došli do metamotivacije, odnosno do pitanja šta omogućava stanje metamotivisanosti. Da li se može reći da zadovoljenje osnovnih potreba automatski uspostavlja pomenutu motivaciju? Hitam da kažem da je ovo pitanje važno i zbog još jedne stvari: videćemo da je Maslov unekoliko izmenio svoju teoriju u poređenju sa ovom koju izlaže u knjizi i, drugo, da sama psihoanaliza (tretman) nije dovoljna za postizanje vrhunskog stanja. Maslov odgovara: »... Ja sam uvek pretpostavljao, kao i Frojd, da ukoliko počistite smeće i neuroze i đubre i tako dalje, onda će osoba procvetati, naći će svoj put«. (W. B. Frick, n. delo, str. 37.) Ali, kod mnogih osoba Maslov nije naišao na takav napredak — »Imate ljudi koji su u... lepoj... okolnosti da su im potrebe zadovoljene, a ipak imaju neku vrstu patologije vrednosti (podvukao B. V. P.). To jest, moguće je biti voljen i poštovan itd., a ipak osećati se cinikom, nihilistom i osećati da nema ničeg vrednog truda, što je naravno besmislica«. (W. B. Frick, n. delo, str. 37.)

Podvući ću sad nekoliko stvari: Maslov se očigledno slaže s »metodološkom psihoanalizom«, ali je ne prima kao filosofiju upravo zbog toga što ne nalazi da ona obezbeđuje i pravi poredak vrednosti. To znači da i posle najtemeljnije psihoanalize čovek još uvek ostaje pred pitanjem: čemu, kuda, zbog čega ili zarad čega?

I na to pitanje mora sam da nađe odgovor u sebi, jer niko mu ga ne može dati. Ovim se dovodi u pitanje i teorija o nad-ja. Vratimo se sad mojoj tezi: stvaranje nad-ja, kako ga je psihoanaliza odredila, nije cela priča o našem moralnom liku! Ona se mora nečim dopuniti. Da li je Maslov na ispravnom putu kada se zalaže za otkrivanje »B vrednosti«? Međutim, ako bismo krenuli tim putem, odvojili bismo se od naše namere; zato podvucimo da samo oslobođenje od neuroze (posredstvom psihoanalitičkog metoda) i raspoustovećenje i naknadno poistovećenje ne samo što ne obezbeđuju stanje metamotivisanosti, nego ne stvaraju ni sopstveni poredak vrednosti. Jedno je biti dobar kao neko, a drugo je biti svoje najbolje izdanje, kako piše Maslov. Ja se s njim slažem, ali priznajem da nema dovoljno demonstrativnih dokaza za takvu tvrdnju. No, vratimo se Maslovu: sve ovo je on iskusio na sebi, video je to isto u još nekih ljudi i to je uopštio u svojoj teoriji o zdravoj ličnosti. Dodaću još nešto: on najčešće govori o svojim nalazima kao o hipotezama za dalje istraživanje.

Maslovljevo zauzimanje za tezu da zasićenje osnovnih potreba nije dovoljno jemstvo za izrastanje i samoostvarenje (ili je dovoljno samo za neke stupnjeve), već da čovek mora da izgradi *sopstveni* poredak vrednosti, a ne *pounutren* kao što tvrde psihoanaliza i biheviorizam, ne samo što izdvaja njegovu teoriju od pomenutih, nego ga svrstava u red veoma originalnih psihologa-moralista. Na Frikovo pitanje, a ja mislim da je ono sada svakom čitaocu na umu, šta je to, o kakvim se vrednostima govori — sledi odgovor poštenog istraživača: »E, pa to je jedna stvar na kojoj sada radim...« (W. B. Frick, n. delo, str. 39.)

Odgovor je otvoren i upravo zbog toga navodi na razmišljanje, jer ono što je Maslov otkrio o »B vrednostima« (vrednosti bića) izgleda kao dobra, verovatna, ali nedovoljno dokazana priča. Maslov priznaje da u vreme kada je razgovor vođen (novembar 1968) još traga za rečnikom koji bi bio najprikladniji i da nastoji da celu stvar samom sebi razjasni. Samo nazire da je reč o nečem »pro-životnom« ili »pro-smrtnom«. Sa ovim izrazima se »poklapaju« i sledeći: »dobitnik-gubilac«, »stremitelj-nestremitelj«, »tip uspešnog« i »tip neuspešnog« čoveka, »aktivnog«, odnosno »pasivnog« i sl. Pomenuta »pozitivna orijentacija na život« ne nastaje automatski, već je dobrim delom *konstitucionalna* i ima neku svrhu. Ali, tu je potrebno samosaznanje, upoznavanje ili doživljavanje »mudrosti sopstvenog tela«, odnosno »glasa impulsa«.

Sve u svemu, nije dovoljno da je čovek »tek zdrav«, on treba posredstvom »vrhunskih doživljaja« i zadovoljenja osnovnih potreba da dosegne vrhunske vrednosti. Jedna takva vrednost je »služenje čovečanstvu ili pomaganje drugima«. (W. B. Frick, n. delo, str. 41.) Ponoviću: čovek treba da otkrije sam u sebi svoje pravo Ja ili samstvo, kao osnov idiosinkrazije i da nastoji da taj prirodni potencijal razvije; to je ujedno Maslovljev odgovor na staro pitanje

filosofije morala o odnosu »jeste i treba«. Ono što jeste to treba da se razvije, baš kao u pesmi Duška Radovića:

*Sve što raste
htelo bi da raste...
— neka raste,
i treba da raste.*

*Sve što cveta
htelo bi da cveta...
— neka cveta,
i treba da cveta!*

(Dušan Radović, pesma »Zdravica« iz knjige *Poštovana deco*)

Ovde nije mesto da raspravljamo pitanje je li moguće da se na opisani način opravda i podrži izrastanje neprihvatljivih potencijala. Kazaću samo da Maslov smatra da se u najdubljim slojevima samstva ne krije zlo. Otud u poslednjem članku koji je napisao savetuje da se novo vaspitanje slobodno drži sledećeg: decu ne treba navoditi na takmičarstvo, već da sama otkrivaju sebe (lično otkrivanje); njima valja pomoći da izgrade sopstveni identitet, zapravo da on sam izraste, a ne da im se nakalemjuje tuđ; ona treba da se samoostvare, da budu svesna sebe i svojih afekata, da usvoje svoje predsvesne i preverbalne odlike (Abraham Maslow; *Humanistic Education vs. Professional Education*, J. of Human. Psychol. Vol. 19, No 3, 1979.)

Smatram da tek sada mogu da izložim svoju tezu do kraja. U ranom detinjstvu svakako veoma važno mesto ima mehanizam *poistovećenja*, i to kao odbrambeni mehanizam, a naročito kao »metod« izgradnje ličnosti — bez obzira na to da li na stvar gledamo kao psihoanalitičari ili bihejvioristi. To je veoma važan način izgradnje ličnosti, ali pada u oči da o njemu humanisti malo govore ili, pak, nimalo; neki ga priznaju, poneki ne, ili govore samo o njegovoj patologiji, a mnogi govoreći o poistovećenju imaju na umu što i Maslov kada razvija tezu o »poistovećenju s vrstom«. Da li ta odlika njegove teorije može da se objasni nekim trvenjima u njegovom poistovećenju s ocem i potonjim, naknadnim poistovećenjem s dvema značajnim osobama u njegovom životu? Možda je na račun toga zanemarivao uticaje spoljašnje sredine i preneglašavao samoizrastanje, samoostvarivanje i gotovo biološku vrednost »mudrosti organizma«? Da vidimo.

Prvo, Madi i Kosta upućuju na pomisao da se Maslov »mora biti« poistovetio sa nesrećnicima pošto je i sam bio takav; posredstvom patnje koju su mu nanosili oni s »preimućtvom«, Maslov je naučio šta je užas bespomoćnosti i otud je, prema ovom mišljenju, pozeleo da pomogne drugima da to isto ne doživljavaju, da bolje žive. To bi značilo da je poreklo želje da drugima pomogne, u stvari, želja da sam bolje živi. (S. Maddi & P. T. Costa, n. delo.) Ako je to tako, onda pred sobom imamo običan odbram-

beni mehanizam koji je stupio u dejstvo tek kada je mali Abraham izišao iz uskog, zaštitničkog kruga porodice, koja ga je volela i podsticala da se usavrši i uspe u životu. Čini mi se da je ovo samo jedan deo priče, jer poistovećenje je mora biti ranije započelo i to će se videti iz slučaja sa »zelenom salatom«. Dok ne dođem do tog događaja reći ću još nekoliko stvari u prilog svoje teze da u Maslovljevom poistovećenju s ocem, koje je svakako ranije nastupilo nego poistovećenje s osobama iz vanporodičnog kruga, treba tražiti deo objašnjenja njegove ličnosti i proisteklog pogleda na samoizrastanje, samoostvarenje i »poistovećenje s vrstom« bez posredovanja dobro poznatog poistovećenja s ocem ili nekom drugom osobom. Maslov hoće da kaže da su neki unutrašnji doživljaji sebe sama mnogo važniji za samoostvarenje nego mnogi drugi doživljaji spoljašnjeg porekla, u koje bih uvrstio i klasično poistovećenje ili učenje o sebi posredstvom nekoga. »Ja sam svakako iz takvih iskustava naučio više o samom sebi. Naučio sam da ostavim na stranu veliki broj svojih 'učenja', to jest da odbacim navike i tradicije i potkrepljene asocijacije koje su mi nametnute... Posebno se sećam kada sam stvarno uvideo da mrzim zelenu salatu. Moj otac je bio 'čovek prirode' i ja sam svaki dan jeo zelenu salatu za dva obroka tokom celog svog prethodnog života. Ali, jednog dana tokom analize, pošto sam shvatio da nosim svog oca u sebi, porazilo me je saznanje da to, u stvari, moj otac, kroz moj larings poručuje salatu za svaki obrok. Mogu da se setim kako sam sedeo shvatajući da sam mrzeo zelenu salatu a zatim kako sam kazao: 'Bože, odnesite tu odvratnu stvar'. Bio sam emancipovan, postajući na taj skroman način stvarno Ja, a ne moj otac. Mesecima posle toga nisam jeo zelenu salatu, dok se na kraju nisam vratio na ono što moje telo zahteva. Sada jedem zelenu salatu dva ili tri puta nedeljno i uživam u njoj. Ali ne dva puta dnevno.« (A. H. Maslow, *Neke vaspitne implikacije humanističke psihologije*.) Jasno je da Maslov spram poistovećenja u kojem je osoba pasivan, nesvestan primalac spoljašnjih pritisaka i privoljavanja, koji mogu ići čak i protivu vlastite prirode, stavlja doživljaj pomoću kojeg možemo da otkrijemo unutrašnje, stvarno Ja ili samstvo. To su naročiti trenuci, a ne »nagomilavanje potkrepljenih delića. To su iskustva na osnovu kojih učimo ko smo mi, šta volimo, šta mrzimo, šta vrednujemo, čemu se predajemo, šta nas ispunjava strepnjom, šta nas čini poštenim, šta nas čini srećnim, šta nam pričinjava veliku radost«. To sve mogu da prihvatim, kažem to od srca, ali nisam dovoljno ubeđen da možemo isključiti poistovećenje i da bih to podržao potkrepiću svoje mišljenje primerom koji daje sam Maslov. Ako je moja teza održiva, onda bi to značilo da na Maslovljevo učenje o pomoći detetu da se ostvari, kao najvažnijem vaspitnom zadatku (u slučaju obolelih to je terapijski zadatak), možemo gledati kao na nesvesno nastojanje da se sopstveno promašeno poistovećenje s ocem otupi i nadoknadi teorijom o samoostvarenju ličnih mogućnosti. Ovo će biti još jasnije tumačenje ako pokažem da se Maslov doista naknadno poistovetio s nekim, što ne znači da poričem vrednost teorije o samoostvarenju,

nego da jedino nastojim da objasnim do kraja njen nastanak i vezu s Maslovljevom ličnošću. I ja sam ubeđen da *moramo* više no dosad voditi računa o otkrivanju sebe samom sebi, i to bez pounutrivljanja neke osobe, o potrebi da sami naučimo šta *doista* jeste »dobra sirova građa« od koje smo sagrađeni, zašta smo dobri, zašta nismo, šta možemo dograditi na naše osnove, a šta ne možemo, šta je dobro u nama a šta je zlo, kako savetuje Maslov. Samo, da ne previdimo da između psihoanalitičkog oslobađanja i samoostvarenja postoji još jedana beočug!

Nagoveštaje o Maslovljevom *naknadnom* i *oslobađajućem* poistovećenju — to je ispušteni beočug — nazirem u oduševljenju i ljubavi s kojima govori o nekim svojim učiteljima (vidi predgovor prvom izdanju *Motivacije i ličnosti*). Još jasniju potvrdu čitamo u izveštaju o intervjuu M. Hardeman. Odgovarajući na pitanje o stvaralaštvu, Maslov veli da je sa Srednjeg zapada pošao kao mladi eksperimentalni psiholog na jedan seminar Maksa Verthajmera. Njegova predavanja o Biti i činiti, taoizmu, Lao Ceu i zen-budizmu, ostavljaju utisak koji ga je »pokrenuo«, kako sam kaže. Reč je o stvaralaštvu s kakvim se on dotad nije sreo, a koje je potadaš sreo u psihijatrijski zdravim ljudima kakav je bio Maks Verthajmer. Takvi ljudi imaju nekakvu odliku nalik na detinjsku, imaju istu vrstu lagodne spontanosti; to je sposobnost da se lako prilagode prirodi samog problema. To je odlika mlađe dece da improvizuju. (M. Hardeman. *A Dialogue with Abraham Maslow*, J. of Human, Psychol. Vol. 19, No 1, 1979.) Nije li onda Maslovljev mar za zdravu osobu, za spontano stvaralaštvo, za rasterećenje od »D potreba«, »D saznanja« i »D vrednosti« — posledica poistovećenja s Maksom Verthajmerom? Prema pretpostavci, takvo poistovećenje je došlo posle raskida s pounutrenim ocem. Ili je, možda, u pitanju čisto razumsko opredeljenje za nov pogled na čoveka, ličnost i vrednosti? Ja držim da je pre moguće podržati tezu o naknadnom, oslobađajućem poistovećivanju Abrahama Maslova sa Maksom Verthajmerom, i to bez udela seksualne motivacije edipalnog vida

Verthajmer svakako nije mogao naučiti Maslova svemu što je on sam docnije učinio u psihologiji, ali mu je vrlo verovatno bio uzor koji mu je otvorio oči za mogućnosti koje se u njemu samom kriju i koje imaju i drugi ljudi. Dakle, reč je o uzoru osloboditelju koji olakšava saznanje, a ne puko ponavljanje, kao što je slučaj s klasičnim mehanizmom poistovećivanja. Jedno je ako neko nešto čini sa nama, a drugo je ako nam neko pomogne da nešto činimo sa sobom. Verthajmer je, izgleda, pomogao Maslovu da ne bude pristalica nijednog »izma« i da može da kaže: bio sam izbirač, a ne zaslepljen zaljubljenik, »učio sam od svih i odbijao da zatvorim bilo koja vrata« — tako doslovno stoji u jednom pismu koje je Maslov uputio Franku Goblu. (Pismo Franku Goblu od 11. septembra 1968. Vidi: F. Goble, *The Third Force*, Grossman, New York 1970. str. 12.)

Mada je Maslov mnoge svoje učitelje nazivao »anđelima«, koji su ponekad opisani i kao »bogovi« (S. Maddi & P. T. Costa, n. delo, str. 148), ipak mi se čini da je Maks Verthajmer (možda i Rut

Benedikt) izdignut iznad ostalih i da je igrao ulogu uzora za naknadno, oslobađajuće poistovećenje. Evo našta se pozivam: »Moja istraživanja samoostvarenja nisu bila planirana da budu istraživanja i nisu započela kao istraživanja. Krenula su kao nastojanje mladog intelektualca da pokuša da razume dvoje od svojih učitelja koje je voleo, obožavao, divio im se i koji su bili vrlo, vrlo divni ljudi. Bila je to neka vrsta JQ odanosti.« (M. H. Hall, n. delo.) Poslednjim rečima Maslov kao da želi da uputi tumače na čisto *razumsko* objašnjenje. Frenk Gobl misli da je to ispravno i kaže da je istraživanje samoostvarenih ljudi izraz Maslovljeve *radoznalosti* i nastojanja da *razume* dva profesora. (F. Goble, n. delo, str. 22.) Ovo ne ide glatko s onim što Maslov sam kaže Meri Hol: »Ja nisam mogao biti zadovoljan pukim obožavanjem, već sam nastojao da razumem zašto su ove dve osobe toliko različite od običnih ljudi u svetu. Te dve osobe su bile Rut Benedikt i Maks Verthajmer. Kada sam sa Zapada došao sa doktoratom u Njujork Siti, one su postale moji učitelji, ali to nisu bili izuzetni ljudi, nego više no ljudi.« Ovoliko divljenje navodi na pomisao da ipak nije reč o pukoj »JQ odanosti«, pošto bi takva odanost i intelektualna radoznalost pre mogli da ga navedu da poštuje samo intelektualne tvorevine svojih uzora. Pre će biti da je Maslova još nešto privuklo učiteljima i ja držim da je to neka vrsta poistovećivanja, koje ne stvara u subjektu zamrznut poredak pogleda i vrednosti, već oslobađa rasuđivanje; to je po svoj prilici poseban vid *nesvesnog odnosa* dveju osoba od kojih jedna podstiče drugu da pronikne u sebe i druge ljude. U svakom slučaju potrebno je da se nađu, da se sretnu takve dve osobe i da jedna drugu ne koči, tako da može da se odvijuje usvajanje, odnosno oslobađanje od starih kočnica. Napominjem da je u vreme ovog susreta Maslov već raščistio s porodičnim poistovećenjem, ili je bio na putu da to postigne pošto mu je tu nešto smetalo — teško mogu da poverujem da je mrzeo jedino zelenu salatu! Zatim, ne zaboravimo da je pod očevim pritiskom počeo da studira prava, a kad je odlučio da promeni fakultet otac je na to jedva pristao. (S. Maddi & P. T. Costa, n. delo, str. 127.) Dakle, tu je svakako bilo trvenja. Na takvo pogodno tlo pada blagotvoran uticaj psihoanalize dve ugledne osobe, dve verovatno nenametljive ličnosti koje ipak bivaju unete, ali ne usled pritiska već posredstvom toplih osećanja. Prema tome, ukoliko sam uopšte u pravu da govorim o poistovećenju, onda treba da podvučem da nije reč o mehanizmu koji pokreće strah, već topla osećanja, pri čemu razumsko opredeljenje ne može da se isključi.

Maslov govori da proučavanje pomenutih dveju osoba ne započinje naučnim postupcima, već da je jedino opisivao Verthajmera i Rut Benedikt, pravio beleške o njima, pa je *tek potom* pokušao da ih razume. On shvata »u jednom divnom trenutku« da njihovi likovi mogu biti *uopšteni* i on to čini. »Ja sam govorio o jednoj vrsti osoba, a ne o dvema neuporedivim jedinkama. U tome je bilo nekakvo divno uzbuđenje.« Tek posle toga je sledio pokušaj da nađe i druge slične osobe i »... ja sam ih našao drugde, u jednom čoveku za drugim«. (M. H. Hall, n. delo.)

Ako sažmemo sve što je rečeno, onda se veza između Maslovljeve ličnosti i teorije o samoostvarenju (bar delom) može ovako opisati: iz poistovećenja s dvama uzorima i preko njih sa mnogim drugim ljudima dolazi se do »poistovećenja sa vrstom«; nije reč o poznatom mehanizmu pounutrivljanja spoljašnjih uzora u klasičnom smislu, već uslovno govoreći o oslobađajućem, naknadnom poistovećenju u kojem glavnu ulogu igraju osećanja pa tek onda razumske potrebe. Smatram da bi raspoistovećenje bilo neuspešno i nepotpuno da Maslov nije našao oslonac u dvema osobama koje su svojom umnošću i blagošću nagoveštavale mogućnost nadoknađivanja izgubljenog uzora. To je uvod u proces samoostvarenja ili, pak, izvor njegova potkrepljenja. Poistovećenje s ocem je moglo samo da koči napredovanje, setimo se reči: «...moj otac, kroz moj larings, poručuje salatu...», a raspoistovećenje da ga ubrza i osnaži. — »Bio sam emancipovan, postajući na taj skroman način stvarno Ja, a ne moj otac...« Ako sam u pravu, onda je Maslov tek posle toga i naknadnog, oslobađajućeg poistovećenja uočio kod drugih ljudi slične promene i počeo sam da prenosi ljubav sa njih na »vrstu«, odnosno da otkriva mogućnosti za takvu ljubav i u ostalih. Setimo se Maslovljevih reči: »...ideja o samoostvarenju dolazi prosto iz ljubavi i divljenja prema dvema osobama, a posle i prema više«. Ponoviću i to da nalazim da razum u svemu dolazi na drugo mesto. Pored onog što sam o tome rekao, navešću sad Maslovljeve reči Friku. Bilo je dotaknuto pitanje o prekoj potrebi za opštenjem s drugima i osećanju zbratimljenosti. Frik je kazao da kognitivne potrebe tu imaju mesta, a Maslov je uzvratilo: »Pa, one su mnogo manje važne.« (W. B. Frick, n. delo, str. 37.)

Iz svega se vidi još nešto: »protest« koji humanisti često spominju kada govore o liku čoveka koji dočaravaju psihoanaliza i bihejviorizam, kao i »kriza« usled trvenja, ne moraju uvek da se završe slomom i produžavanjem sukoba, već mogu da olakšaju i ubrzaju napredak. Samo, ponavljam, samoostvarenje, kako ga ja vidim, mora imati spoljašnju podršku; Maslov je imao sreću što je naišao na Maksa Verthajmera i Rut Benedikt.

Još jedan događaj iz Maslovljevog života uzimam kao potvrdu za svoju tezu da je u nastanku teorije o samoostvarenju naknadno, oslobađajuće poistovećenje bilo od presudnog značaja. Imam na umu jedan Maslovljev san koji je saopštio Wilardu Friku (W. B. Frick, n. delo, str. 25). Oni su besedili o neprekidnosti samorazvoja, o otkrivanju nas samih šta doista jesmo, o Maslovljevoj plašljivosti i strahu. Maslov je priznao da je i tada (23. novembar 1968. godine) patio od košmara pre no objavi neki napis. Rekao je: »Ja još nisam potpuno hrabar...« Na to će Frik: »Zar i pored vašeg ugleda još doživljavate tu vrstu koćenja?« Odgovor je bio da je ugled nešto drugo, da te nove stvari koje ima da kaže mogu uvrediti ljude, a sve to bi ugrozilo ugled. Na primer, kada je jednom prilikom prvi put trebalo da govori o vrhunskim doživljajima bio je prisutan jedan njegov *stari profesor*. Sedeo je u prvom redu slušaonice. I dalje: »Bože, ja nisam mogao da spavam nekoliko noći pre toga... i sanjao sam da sam *izbačen iz porodice* (podvukao

B. V. P.). Sećam se jednog sna koji se tada javio. To je bila neka vrsta sna koji se ponavlja kad god imam da kažem nešto javno što sam lično uradio. Bio je to tipičan san i on sažima sve to o hrabrosti i strahu — kao biti na ulici a onda neko poviče: 'Hej, lavovi i tigrovi su pobegli', i onda se prestrašim i bežim do vrata iza kojih je *moja porodica* (podvukao B. V. P.) — ne krvni srodnici, već nekako ceo klan — i lupam po vratima vičući 'pustite me!' A vrata su zatvorena, oni me ne puštaju unutra, a to je konačno bilo Američko psihološko udruženje. Stalno sam mislio: 'Bože moj, oni će me izbaciti', ili 'Biću izjuren', a to, mislim, može biti univerzalni strah. Ako kažete nešto što protivreči ljudima kojima se divite i *od kojih učite* (podvukao B. V. P.), nešto što protivreči vašim učiteljima, to je vrsta kosmičke, večite stvari«. (W. B. Frick n. delo, str. 25). Ovde se prepliću Maslovljev san i njegovo tumačenje sna »povodom neortodoksnih studija samoostvarenih jedinki«.

Da li je ispravno tumačenje da ovaj san simbolički izražava Maslovljev strah da će biti isključen iz udruženja psihologa? Mislim da nije. Ako smo već kod tumačenja simbola, zar »stari profesor«, onaj od koga »se učite«, »vaš učitelj« — ne može biti rođeni otac (da ne idemo do kolektivne simbolike), a porodica prava porodica, ne neki »klan«! Zbog ograđenja od oca i raspoistovećivanja, može se javiti osećanje krivice i strah da će biti prezren od ukućana koji zbog toga neće da ga prime u svoje sigurno okrilje. Prekid veze s voljenim pa napuštenim ocem stvara nesigurnost, osećanje usamljenosti i prosto rađa potrebu da se naknadno poistoveti. To je potreba za novim vezama i uporištima, za odnosima s ljudima koji pružaju sigurnost, dozvoljavaju samopromene sa kojima se može opštiti na drugačiji način nego sa starim uzorima. Sreća je što svaka kriza ne mora da razara, već može izazvati preokret u pogledima i osećanjima i biti uvod u samoostvarenje. Samo, ni tada to čovek ne može učiniti bez nečije pomoći. Tek tada čovek može iskoristiti svoje mogućnosti na najpovoljniji način. I sa Maslovom je bilo tako: razrešenje svoje krize postigao je podvrgavanjem psihoanalizi, ali to nije bilo dovoljno; on je morao da nađe nov sistem vrednosti, *svojih* vrednosti, i bio je srećan što su prilikom naknadnog poistovećenja uzori bili takvi da su mu dozvoljavali autonomiju, stvaralaštvo i samoostvarivanje⁸.

Bilo kako bilo, Maslovljeva teorija o samoostvarenju je odslukano njegovo samoostvarenje. Nalazim potvrdu i u Frikovim rečima: »Ja znam, baš kao i drugi, da su vaše teorije dobrim delom parče vas kao osobe i pitam da li to predstavlja lično stremljenje.« (W. B. Frick, n. delo, str. 21.) Iz odgovora koji sledi dobijam još jednu potvrdu tezi da su M. Verthajmer i R. Benedikt bili samo posrednici prilikom izlaženja iz krize, i time vodiči ka samoostvarenju i teoriji o samoostvarenju, ali naglašavam da su bili *zamena za roditelje!* Evo, šta je Maslov između ostalog govorio

⁸ To ne bi bio slučaj da je ponovo uneo neko kruto nad-ja ili se vezao za Torndajka koji je sve trpeo, čak i podršku obećavao, ali ništa nije nudio što bi nagoveštavalo mogućnost samoostvarenja.

u vezi s tim: »...uz to su bili (M. Verthajmer i R. Benedikt) vrlo mili i prema meni kao roditelji...« (podvukao B. V. P.)⁹.

Svojom tezom nipošto ne rušim teoriju o samoostvarenju, jer i ja držim da je Maslov morao imati nešto u sebi što se moglo odviti posredstvom njegovog pronicanja u sebe sama (psihoanaliza) i oslobađajućim poistovećenjem. Novo poistovećenje je samo sredstvo (srećna okolnost) koje mu je pomoglo da se oslobodi krize bezvrednosnog stanja, pošto mu psihoanaliza nije stvorila novi poredak vrednosti. Novi uzori su bili odlični posrednici na putu samootkrivanja sopstvenih mogućnosti i vrednosti. Potpuno se slažem s Maslovom da o zdravoj, samoostvarenoj ličnosti nema ni govora ukoliko ona nema svoj autonoman poredak vrednosti. Da li su one toliko i tako biološki ukorenjene i instiktoidne — ne mogu da kažem, ali sam dužan da makar napomenem da Maslov nije instinktivista Mekdugalovog tipa. Pošto je to stvar druge i duge rasprave, reći ću samo da je bolje govoriti o »potrebama zarad fizičkog zdravlja i potpune humanosti«, kako Maslov objašnjava Friku. Zasad je dovoljno da podvučem razliku između potreba koje predstavljaju »vrednosti iz bića« i onih vrednosti koje su kao u psihoanalitičkim i bihejviorističkim tumačenjima unete u ličnost izvana (dobro poznatim mehanizmima). Drugo, što se tiče naknadnog, oslobađajućeg poistovećenja, ukoliko tako može da se kaže, ono ne učvršćuje u ličnosti jednu figuru (niti više njih), već skreće snage na samopoznavanje, na vrednovanje. Posledica takvog poistovećenja nije kruto, nepromenljivo, kaznilačko nad-ja, nego samoostvarenje sopstvenih moći vrednovanja, moralnog suđenja na osnovu sopstvenih unutrašnjih vrednosti.

⁹ Kolin Vilson je posle ličnih dodira s Maslovom napisao da je njegov odnos s učiteljima (koji su ga držali kao sebi ravna), bio u stvari »odnos otac-sin« (C. Wilson, n. delo, str. 138). Samo, imajmo na umu da otac nije rođeni otac, nego novi uzor. Kakva je veza između starog prvobitnog uzora i naknadnih — to ne mogu da kažem, jer nemam dovoljno podataka. Izvesnije je da je težnja da se »uspaniči« i sanja strašne snove pre no što je trebalo da kaže nešto (napiše, predaje) što se kosi s mišljenjem prvih, starih učitelja (rekao bih uzori koi su izvedeni iz očevog), trajala veoma dugo. Vilson izveštava da je još 1959. godine Maslov pred čitanje članka »Saznanje bića u vrhunskim doživljajima«, prolazio kroz iste muke, a onda je (»prema Berti Maslov«) održao predavanje kao da ga se »otarasim«, posle čega je morao da se oporavlja u postelji nekoliko dana; sam Maslov smatra da se straha oslobodio tek 1960. godine (C. Wilson, n. delo, str. 139). Ali, s druge strane je Frikov podatak da se Maslov plašio i 1968. godine. Koji je podatak tačan, bliže istini? Ako je tačno da je doista zazirao od Udruženja psihologa, onda se mogao smiriti tek 1968. godine kada je izabran za predsednika tog udruženja (APA), jer to je moglo da ga uveri da su on i cela humanistička struja prihvaćeni. Samo, ni sad ne znamo, niti ćemo doznati, da li su strašni snovi i plašljivost prestali posle pomenutog izraza uvažavanja.

Želimo da upoznamo čitaoca sa još nekim osobinama Abrahama Maslova, koje će pomoći da se upotpuni slika o njemu i, drugo, da nabrojimo osnovne, suve podatke iz njegova životopisa. Maslovljevi sagovornici i poznanici izveštavaju da je on bio veoma draga osoba, predusretljiva, dobroćudna, topla, da se do te mere oduševljavao svojim radom da je želja za poboljšanjem življenja svih ljudi postala njegova »preka potreba«. Poneko ga zbog toga naziva i »Mesijom«, a jedan njegov poznanik kaže da je svoj rad shvatao kao »ličnu krstašku vojnu, borbu na život i smrt«. Uz to, bio je opisan kao lep čovek! Ko bi to rekao videvši njegove slike? Ali, ipak, ja sam i sâm, pričajući prijateljima o Maslovu dok još kod nas njegovo delo nije bilo dovoljno poznato, nekoliko puta spontano rekao: baš drag, lep čovek! Sećam se kako me je sagovornik sumnjičavo pogledao držeći u ruci jednu Maslovljevu fotografiju i kako je vrteo glavom¹⁰.

Iz nekoliko spisa o Maslovu doznajemo da je hrabro podnosio svoje srčano oboljenje i da nije napuštao rad dok ga poslednji udar nije usmratio. Štaviše, poslednjih godina svega se odrekao: odlaska u šumu, gledanja ptica, šetnji sa suprugom, raznih izlazaka i uživanja u umetnosti. Sve to da bi dovršio što je naumio: obuhvatnu psihologiju bića, ili filosofiju psihologije.

Sam čitalac može uočiti da je Maslov bio nerazmetljiv, skroman — to se vidi iz ove knjige, a ja ću dodati još nekoliko podataka. U predgovoru za Goblovu knjigu *Treća sila* (F. G. Goble; *The Third Force*, Grossman, N. Y. 1970) on zahvaljuje piscu što je toliko dobro učinio ono što je sam želeo da učini, ali nije umeo.

¹⁰ O Maslovljevom samouviđanju, samoocenama i intelektualnim sposobnostima nešto doznajemo i iz nesuglasice s Torndajkom. On je odbio predlog svog profesora (u doba velike krize kada je zaposlenje bilo teško dobiti) — Torndajka — da pristupi istraživanju odnosa nasleđa i sredine. Profesor je ostao miran i, štaviše, umirivao asistenta govoreći mu da može da istražuje što god želi. Promrmljao je: »Ako ne mogu da poverujem sopstvenom testu inteligencije, ne znam ko može.« Mislio je tom prilikom na činjenicu da je Maslov na njegovom testu postigao 195 poena, što je bio drugi skor po visini. Kada je mnogo godina posle Maslov pričao o ovom događaju, priznao je: »Bože, ne znam da li bih izdržao da mi to neko učini sada« (C. Wilson n. delo, str. 141). Dodajmo svemu da uprkos nesuglasice, Maslov pristupa istraživanju seksualnog ponašanja i nametljivosti: »Ja sam intervjuisao žene u svojoj kancelariji i svi su bili skandalizovani«, a Torndajk, da kažem i to, bez ikakve psihoanalize, ni tada nije uskratio podršku mladom asistentu.

Sledeći podatak govori o veoma velikoj trpeljivosti, čiji izvor takođe ne mogu da rastumačim. Na univerzitetu Brendais, Maslov je doživeo veliko razočaranje u studente i ostale i, pored toga, osećao se veoma usamljenim. Nije bilo osobe s kojom bi porazgovarao i »debatovao« o sopstvenom radu; tu je bio samo F. M., a on je mislio — tako veli sam Maslov — da je sav njegov rad »gomila...«. Vilson, koga navodim, prapraća sve ovo rečima: »Teško je zamisliti Frojda kako vodi 'dobre debate' sa čovekom koji za njegov rad misli da je gomila...« (C. Wilson, n. delo, str. 148).

A reč je o sistematičnom i jednostavnom prikazu sopstvene teorije ličnosti, koja je bila »neuobičeno batrganje« i koju je mogao da čita samo psiholog-poslenik. Još jedan primer: Postoji čitavo »tuce« psihologa koji bi mogli da predstavljaju Treću silu, rekao je Maslov hoteći time da zahvali Goblu što je baš njega izabrao. Treća sila, prema njegovom mišljenju, nema jednog vođu, ona je delo mnogih ljudi; za nju se ne može iskazati ono što se ima na umu kada se pomisli— »frojdzizam, darvinizam...«. Tako govori Maslov, iako ima ljudi za koje je »Sam Abraham Maslov jedna zanimljiva istorijska pojava na američkoj pozornici koja je vredna da je istoričari psihologije pažljivo prouče, koja je igrala glavnu ulogu u Trećoj sili...«. (H. Misiak & V. S. Sexton: *Phenomenology, Existential, and Humanistic Psychologies*, Grune & Stratton, 1973. str. 134.)¹¹

HUMANISTIČKA PSIHOLOGIJA — TREĆA SILA U PSIHOLOGIJI

Namera nam je da olakšamo čitaocu upoznavanje s Maslovljevom teorijom ovim kratkim prikazom osnovnih zamisli i odlika humanističke psihologije, ne prepričavajući sadržinu knjige koju čitalac drži u rukama. O njoj će se ionako sam obavestiti, ali to bi išlo teško sa »filosofijom psihologije treće sile« ukoliko sam čitalac ne bi proučio brojne radove njenih pristalica. Bez upoznavanja sa tom filosofijom, Maslov bi bio teško shvatljiv. Razume se da je sažimanje u jedan kratak prikaz osetljiva stvar, jer reč je o teoretičarima i istraživačima koji su »krenuli sa različitih polazišta«, ali moja htenja će biti zadovoljena ako čitalac uoči makar osnovne zamisli o čoveku i nauci i uspe da ih sučeli (suprotstavi) sa zamislama koje se nalaze u delima pristalica prvih dveju sila u psihologiji — psihoanalitičke i bihejviorističke. Tek tada će čitalac moći da odredi mesto i značaj dela *Motivacija i ličnost*.

¹¹ Abraham Maslov rođen je u Bruklinu (Njujork) 1. aprila 1908. godine. Svoje titule i zvanje stekao je na Univerzitetu u Viskonsinu. Posle sticanja doktorata neko vreme je bio asistent i predavač (1930—35), da bi potom prešao na Kolumbija univerzitet (1935—37). Zatim je bio nastavnik Bruklinskog koledža (do 1951), ali njegov rad i napredovanje vezani su za Brendais (Brandeis) univerzitet. Tu je radio od 1951. do 1969. godine, da bi posle odlaska u penziju prešao u Menlo Park u Kaliforniji, gde je nameravao da proučava — pored onog što je već navedeno — i filosofiju demokratske politike, ekonomije i etike, držeći se načela humanističke psihologije. Posle nekoliko srčanih udara, umro je u 62. godini — 8. juna 1970. Njegova glavna dela su, pored ove knjige: *Ka psihologiji Bića; Dalji dometi ljudske prirode; Psihologija nauke; Idealno psihičko rukovođenje; Religije, vrednosti i vrhunski doživljaji*. Bio je i urednik knjige štiva *Nova saznanja o ljudskim vrednostima*. Sa Belom Mitelmanom objavio je *Načela abnormalne psihologije*; bio je osnivač dva časopisa (za humanističku i transpersonalnu psihologiju), a član uredništva u još 14; knjige su mu prevedene na japanski, italijanski, poljski, španski i, sada, na srpskohrvatski.

Američko udruženje humanističke psihologije (AAHP) osnovano je 1962. godine¹², a već 1963. određuje svoju ulogu na sledeći način: Humanistička psihologija je prvenstveno orijentacija prema celoj psihologiji, pre no izdvojena oblast ili škola. Ona se zalaže za poštovanje osobe, uvažavanje različitih pristupa, za otvorenost prema prihvatljivim metodama; interesuje se za proučavanje novih vidova ljudskog ponašanja. Treća sila mari za ono što nema mesta u postojećim teorijama i sistemima — ljubav, stvaralaštvo, samstvo (Ja), izrastanje, organizam, zadovoljenje osnovnih potreba, samoostvarenje, više vrednosti, biće, nastajanje, spontanost, humor, naklonost, prirodnost, toplina, prevazilaženje samstva, objektivnost, autonomija, odgovornost, značenje, čista igra, transcendentni doživljaj, vrhunski doživljaj, hrabrost i sl. (prema F. T. Severin, *Humanistic Viewpoints in Psychology*, McGraw-Hill, 1965).

Američko udruženje humanističke psihologije preraslo je u Međunarodno udruženje i 1970. održalo prvu međunarodnu konferenciju u Holandiji pod predsedništvom Šarlotte Biler (prema J.

¹² Prva skromna najava humanističke psihologije zapisana je 1954. godine, a pripisuje se Maslovljevom „nacrtu“ u kome su popisana interesovanja za naučno proučavanje dotad osporavanih i previđanih pojava: stvaralaštvo, samoostvarenje, ljubav, više vrednosti, autonomija, izrastanje, zadovoljenje ljudskih potreba i sl. (H. Misiak, *Phenomenological, Existential, and Humanistic Psychologies*, Grune & Stratton, 1973, str. 127). Sledeće godine (1955) već je naširoko u upotrebi izraz *humanistička psihologija*, mada još nije jasno šta se iza njega sve krije. Izraz je prvi napisao H. Kentril u radu: *Ka jednoj humanističkoj psihologiji*. (H. Misiak, n. delo). Godinu dana docnije Maslov objavljuje članak sa istim naslovom, ali tek 1962. godine izraz je koliko-toliko ozvaničen, a izabrao ga je skup psihologa koji su se na poziv Abrahama Maslova sastali da bi osnovali novo udruženje. (Charlotte Bühler & Melanie Allen *Introduction to Humanistic Psychology*, Wadsworth, 1972). Namera je bila da prouče *potpunu i zdravu ličnost*, odnosno da vide slažu li se u nečem, a Šarlotā Biler i Džems Bugental su popisali zajedničke odlike psiholoških teorija pojedinih psihologa, koji su pripadali različitim školama, ali su počeli od njih da se izdvajaju upravo zbog pogleda na pomenute krupne odlike ličnosti. Po tome su se ti psiholozi slagali, zapravo svi su držali da valja otpočeti borbu za novo viđenje čoveka, pošto je savremena kriza kulture dovela do obeščovečenja i deindividualizacije u ovom veku. (C. Bühler & M. Allen, n. delo, Predgovor). Prema tome, pomenute godine se samo okupilo društvo istomišljenika a novo viđenje čoveka je nagovešteno mnogo ranije, i to u radovima G. Olporta, A. Andala, E. Froma, Š. Biler, K. Rodžersa, A. Maslova, Verthajmera, K. Levina i „u nekim delovima Jungove i Adlerove teorije“. U ovom nizu su i pojedini radovi „Ja psihologa“ (Ego-psiholozi), egzistencijalista i fenomenologa, a neki priključuju i Žana Pijažea.

Časopis humanističke psihologije počeo je da izdaje A. Sutič 1961. godine. (Toni Sutič je Amerikanac jugoslovenskog porekla), a Dž. Bugental se obratio Psihološkom udruženju 1962. godine poznatim „prvim zvaničnim člankom o polazištu humanističke psihologije“ u SAD (Manifest: „Humanistička psihologija: novi prodor“ objavljen je 1963. godine, u časopisu „Američki psiholog“).

B. P. Shaffer, *Humanistic Psychology*, Prentice-Hall, 1978). Iste godine Američko psihološko udruženje (APA) odobrilo je nov odsek za studije humanističke psihologije (prema F. T. Severin, *Discovering Man in Psychology*, McGraw-Hill, 1973).

Iako članovi Udruženja humanističke psihologije uopšte nisu u svemu saglasni, oni su jednodušni kada je reč o nekoliko stvari. Prema nalazima Šarlote Biler i Džemsa Bugentala, *slaganje* se može sažeti u nekoliko tačaka:

Prvo, pažnja je usredsređena na osobu koja *doživljava*; otud prilikom proučavanja usmerenost na *doživljaj* kao *prvorazredni* fenomen. Teorijska objašnjenja i vidljivo ponašanje shvaćeni su kao *drugorazredna* stvar, koja dolazi posle samog doživljaja i njegovog značenja za samu osobu.

Drugo, u prvi red su stavljene takve *isključivo ljudske* odlike kao što su izbiranje, stvaralaštvo, vrednovanje, samoostvarenje, i sve to se stavlja spram *mehanističkog i redukcionističkog* načina mišljenja o ljudskom biću.

Treće, prilikom izabiranja problema za proučavanje najviše se vodi računa o njegovom *značenju*, a ne o objektivnosti na račun značajnosti.

Četvrto, najveće interesovanje je posvećeno vrednovanju čovekova dostojanstva i valjanosti, kao i razvoju inherentnih mogućnosti svake osobe. Ovaj pravac drži u središtu pažnje osobu, i to naročito kako ona otkriva sopstveno biće i postavlja se prema drugim osobama i društvenim skupinama. (C. Bühler & M. Allen, n. delo, Uvod.)

Ime *Treća sila* je, verovatno, skovao Maslov da bi je suprotstavio bihejviorizmu i psihoanalizi, najviše zbog neslaganja humanista sa njihovim viđenjem čoveka i same nauke. (Javile su se primedbe da izraz *Treća sila* može da se primeni i za označavanje cele psihologije, pošto ona leži između prirodnih i društvenih nauka. (F. T. Severin, *Discovering Man in Psychology*, McGraw-Hill, 1973.) On veli da smo »svedoci velike revolucije u mišljenju« iz koje proističe (nazire se) nova slika čovekova i novi pogledi na društvo i religiju. »Takva promena se dešava, kao što je Vajthed rekao, jednom ili dva puta u veku. To nije *poboljšanje* nečega; to je stvarna promena u pravcu. To je kao da ste išli na sever, a sada umesto toga idete na jug«. (A. H. Maslov, *Neke vaspitne implikacije humanističke psihologije*, (prevod) »Ideje«, br. 3, 1974.) Dakle, reč je o »oštrom protestu« protiv ograničene slike čovekove i protiv njenog ograničavajućeg dejstva, koji odlikuju psihoanalitičko i bihejviorističko viđenje, stoga je humanistička psihologija »krajnje osetljiva i otporna prema zavodljivom iskušenju da uobličava čoveka prema nekoj teoriji«¹³ i nastoji da izobraziti teoriju koja pot-

¹³ Ukoliko se prihvati gledište da je *Treća sila* »pobuna«, ili »reakcija« na postojeće stanje u psihologiji, onda ću za početak da kažem da je stanje najkraće opisao Olport u poznatom radu o Otvorenom sistemu (G. W. Allport: *The Open System in Personality Theory: J. of Abnorm. Psychol.* Vol 61, 1960). On je pokazao da je u psihološkom rečniku odnos termina koji označavaju *reaktivnost* i *proaktivnost* 5 : 1 u korist prvih.

punije otkriva čoveka. (W. B. Frick, *Humanistic Psychology*, C. E. Merrill, 1971, str. 10.)

Zamerke koje humanisti upućuju dvema ostalim silama dočaraću čitaocu zasad sledećim navodima: Bihejviorizmu Bugental poručuje da su psiholozi humanisti »nezadovoljni da budu psiholozi ako psihologija predstavlja 'ništa izuzev' proces za svođenje nas — i svih ljudi — na većeg belog pacova ili sporiji računar.« (J. F. T. Bugental, *Challenges of Humanistic Psychology*, McGraw-Hill, 1967, Predgovor.)

Što se tiče psihoanalize, pozvaću se na Maslovljeve reči kada kritikuje psihoanalitičko učenje o humanim vrednostima: »...do najskorijeg doba o njima se govorilo na veoma ciničan način, to će reći, analizujući ih na pesimistički, reduktivan način. Velikodušnost se tumači kao reakciona formacija protiv tvrdičluka koji je dole duboko i nesvestan je...« (A. H. Maslov, *Neke vaspitne implikacije humanističke psihologije*.)

Osnovno pitanje »reaktivističke škole mišljenja«, u koju Olport svrstava psihoanalizu i bihejviorizam, dato je u duhu Aristotelove filosofije i glasi: »Koje je mesto čoveka u prirodi?« humanisti, međutim, polaze od drugačije postavljenog pitanja: »*Ko sam Ja?*«, baš kao što ga je nekada odredio Sveti Avgustin, a u naše doba evropski egzistencijalisti. (G. W. Allport, »Psychological Models for Guidance«, u knjizi: *The Person in Psychology*, Boston 1968; str. 73.) Ako se pitanje postavi na taj način, onda neizostavno sledi proučavanje *identiteta i samstva*. (A. H. Maslov, »Existential Psychology — what's in it for us?« u knjizi: *Existential Psychology*, (ed.) Rollo May, New York 1969, str. 50.)

„Drugim rečima, naš rečnik je pet puta bogatiji terminima kao što su: reakcija, odgovor, potkrepljenje, refleks, onaj koji daje odgovor, retroakcija... nego li terminima kao što su stvaranje, nastajanje, napredovanje... „Nadmoć termina sa prefiksom *re* nad terminima sa prefiksom *pro* označava stanje u »reaktivističkim teorijama«, kao što su psihoanalitička i bihejvioristička, koje vide čoveka kao „odgovor“ (reakciju) na nešto što se s njime zbivalo u prošlom vremenu. Zbog toga Olport pita: „...da li posedujemo verbalna, i stoga pojmovna sredstva za izgradnju nauke o promenama, izrastanju, budućnosti i potencijalu...“ Humanistička psihologija je protivteža dvema silama koje odlikuju sledeći obrasci: *Obrazac obolelog*, *Obrazac deteta*, *obraci Pacova*, *Robota*, *Računara*, u kojima je čovek sveden na „obezličenu jedinku“. B. Berelson i Dž. Štajner su proučili 1,045 psiholoških nalaza o ponašanju i zaključili da je slika čovekova — nepotpuna; u nalazima se ne govori o viteštvu, moralnoj hrabrosti, etičkim raspinjanjima, ispravnom i neispravnom, sreći, ljubavi, mržnji i sl. Ako svemu dodamo i neslaganje humanista s postojećom metodologijom, dobivamo makar prvu sliku o tome protiv čega oni ustaju, ali ne s namerom da ruše, već da dopune, isprave, upotpune. [B. Berelson & G. A. Steiner; *Human behavior: An inventory of scientific findings*; Harcourt, N. Y. 1964.] Mada poslednji sud o ovom pitanju čitalac ne može da donese samo na osnovu ovih podataka, ipak je moguće da se pripremi za traganje. Maslovljeva knjiga će mu mnogo pomoći.

Budući da je saznanje određeno *unutrašnjom stvarnošću* (doživljajem sa značenjima), epistemološki problemi se tiču ontološke mogućnosti saznanja, a to znači da *istina ne postoji mimo i izvan čoveka*, događaj je istinit jer je subjektivno doživljen; dokaz valjanosti istine humanosti određuju samim delom, radnjom, odnosno ishodi nečijeg ponašanja određuju valjanost saznanja, ponašanje, zauzvrat, zavisi od adekvatnosti opažanja ili značenja koje osoba pridaje pojavama. (M. Littleford, *Some Philosophical Assumptions of Humanistic Psychology*, Educational Theory, Vol. 20, № 3, 1970.)

Ako sve ovo sažmemo, onda se jedno može izvući: tamo gde počinju ovako sagledavani problemi nauke i samog čoveka — prestaje mehanomorfističko viđenje čoveka, kako bi rekao Kentril. (H. Cantril, »A fresh look at the human design«, u knjizi: J. F. T. Bugental, *Challenges of Humanistic Psychology*), a *krajnji cilj i naukâ i svih nas treba da bude upotpunjavanje čoveštva, izrastanje i sreća* — prema rečima Abrahama Maslova iz poznatog članka »Filosofija nauke: potreba za jednom zreloom naukom o ljudskoj prirodi.« (Poneki psiholog humanista donekle drugačije gleda na stvari; kaže se da je cilj *Treće sile* samo da uvede novu orijentaciju, a ne i novu psihologiju, međutim, čini mi se da se to ne slaže s mišljenjem većine humanista.)

Upozoriću čitaoca na još nešto: ne samo što je reč o novoj filozofiji psihologije, već i o jasnim iskazima kakav čovek TREBA da bude! Pitanje »treba« je još uvek živo u filozofiji morala, a psiholozi gledaju da ga izbegnu. Međutim, kao što vidimo, humanisti ga hrabro postavljaju i ne libe se da kažu da između »jeste« i »treba« nema jaza. Maslov je to veoma jasno pokazao u teoriji o »B vrednostima«, ali ne samo u njoj nego i uopšte on drži da humani potencijali treba da se samoostvare. Na to se mnogi filozofi i psiholozi zgražaju i napadaju takvu slobodu. Neretko se kaže: Ko je Maslov i na osnovu čega govori o filozofiji psihologije, kritikuje dosadašnja znanja i proglašava da nam »treba« jedna nova, zrela nauka o humanoj prirodi? Ako se čitalac povede za ovim pitanjima, onda će, nadamo se, iz prvog odeljka ovog predgovora upoznati Maslova, a mi ćemo sada izložiti kako on odgovara na drugi deo pitanja. Iz njegovih opštih pogleda na nauku videće se suštinske odredbe nauke, zapravo reč je o njegovim »mora« ili »treba«, koja se tiču psihologije kao nauke, a ne samo etičkog pitanja.

Prvo, psihologija treba da bude više humanistička, tj. da se više bavi problemima humanosti nego esnafa. »Ja ne mogu da nađem reč 'ljubav'« u psihološkim knjigama, ali je zato u njima bezbroj činjenica, tehnika, preciznost i sl., što sve služi kao »članska karta« za udruženje i zaposlenje.

Drugo, psihologija treba da se bavi proučavanjem filozofije nauke, estetike i naročito etike i vrednosti. Previše je psihologa tragalo za svojom filozofijom u fizici XIX veka, ali psihologija mora izgraditi sopstvenu filozofiju i metodologiju koje bi bile prikladne za psihološke probleme i ciljeve. Mnogi se zadovoljavaju

da prouče »parče« ljudskog bića, praveći vrlinu od takvog skućavanja i zaboravljajući pri tom da je njihov cilj da daju objedinjen, empirijski zasnovan pojam o *celovitom* biću. To će reći da treba izgraditi filozofiju humane prirode. Svemu valja da se naučimo od filozofa.

Treće, psiholozi (američki) treba da su hrabriji, više stvaraoći, da otkrivaju, da ne budu samo oprezni i pažljivi prilikom izbegavanja pogrešaka. »Svi veliki prodori došli su iz Evrope«.

Četvrto, psihologija treba da bude više usredsređena na probleme, a manje zaokupljena sredstvima i metodama.

Peto, psihologija treba da bude više pozitivna, a manje negativna; ona je otkrivala pretežno ograničenosti kod ljudi, slabosti i bolesti, a trebalo bi da se više posveti vrlinama, mogućnostima ili višim aspiracijama.

Šesto, lečenje treba da iskorači iz uredâ, kancelarija i da se nađe i u drugim oblastima života; ono treba da obuhvati tehnike kojima se podstiče izrastanje. Nije reč samo o odstranjivanju simptoma, nego o podsticanju samoostvarivanja, i to svugde i na svakom mestu, a naročito u oblasti vaspitanja

Sedmo, psihologija treba da proučava dubine ljudske prirode, baš kao i površinsko ponašanje, nesvesno kao i svesno. Ne može se proučavati samo racionalnost, kognitivna a ne i konativna i osećajna strana ljudi

Osmo, akademska psihologija je isključivo zapadnjačka, a trebalo bi da se koristi i izvorima sa Istoka; proučava se pretežno ono što je objektivno, javno, spoljašnje, ponašajno, a treba učiti više o subjektivnom, ličnosnom, unutrašnjem. Samoposmatranje treba vratiti u psihologiju.

Deveto, psihologija treba da proučava doživljaje okončanja, cilja, kao i sredstava koja vode ciljevima — pragmatičko, korisno, kao i svrhovito. Zašta čovek živi? Šta čini život vrednim? Reč je o vrhunskim doživljajima.

Deseto, psihologija ne treba da izučava ljudsko biće podrazumevajući pri tom da je ono »pasivna glina«, kao da su ga bespomoćno odredile spoljašnje sile: »Čovek je, ili treba da bude, aktivan, nezavisan, samoupravljaajući izbiralac i centar sopstvenog života.« Čovek nije i ne treba da bude »S-R čovek«; učenje nije pasivan proces.

Jedanaest, trebalo bi da smo manje zaokupljeni apstrakcijama, rečima i pojmovima, a više stvarnim doživljajem »koji je početak svake nauke«.

Dvanaesto, »Pouke« koje su nam dale psihologija geštalta i organizmička psihologija treba uključiti u psihologiju; ljudsko biće je nesvodiva celina; sve u njemu je u odnosima sa svačim drugim u njemu. Zato nikoga ne možemo upoređivati ni sa kim drugim, već svako mora da izraste iz sopstvene prirode i da se uputi sopstvenim putem ka svome cilju, ne takmičeći se pri tom ni sa kim niti se upoređujući s drugima. *Svačiji je zadatak da bude on sam u najboljoj meri.* »Džo Doks ne treba da pokušava da bude sličan

Abrahamu Linkolnu ili Tomasu Džefersonu ili bilo kojem drugom uzoru ili heroju. On mora postati najbolji Džozef Doks na svetu. To on može, i samo to je nužno ili moguće. U tome on nema takmace.»

Trinaesto, psiholozi treba više da se posvete intenzivnom proučavanju jedne jedinstvene osobe, kako se ne bi isključivo bavili »uopštenim čovekom« i apstraktnim kapacitetima. Psihologija mora apstrahovati; samo, njen naročiti zadatak je proučavanje jedinstvenosti. Po tome je ona, zajedno s antropologijom izdvojena od ostalih nauka.

Četrnaesto, pošto više znamo o ličnom izrastanju i samoupotpušnjavanju, o zdravlju, treba više da se pozabavimo izgradnjom kulture koja podstiče zdravlje. »Takav poduhvat, kada ga započnemo, biće dokaz da je psihologija dovoljno sazrela da bi bila plodnosna i to ne samo u individualnom smislu, nego i u smislu poboljšanja društva.« (A. H. Maslow, *A Philosophy of Psychology: The Need of a Mature Science of Human Nature.*)

Maslovljeva »treba« i »mora« pokazuju da humanisti nemaju na umu samo unapređenje teorije ličnosti, već i cele psihologije. Njihov zajednički cilj je, najkraće rečeno, da *humanizuju psihologiju i društvo*. Džems Bugental, prvi predsednik američkog udruženja humanističke psihologije, u jednom članku je napisao da je cilj psihologije ranije bio određen kao *predviđanje i nadzor ponašanja*; reč je o baratanju ljudima, s čime se naučnik novoga kova (humanista) ne može složiti, jer on ima na umu prvenstveno kako *da pomogne ljudima da sami razumeju sebe* da bi se oslobodili neželjenih spoljašnjih uticaja (prema F. T. Severin, *Discovering Man in Psychology: A Humanistic Approach*, McGraw-Hill, 1973, Uvod).

»Šest važnih humanističkih merila« za razmeštanje teorija određio je Sardžent. (S. S. Sargent, »Humanistic Methodology in Personality and Social Psychology«, u knjizi: J. F. T. Bugental, *Challenges of Humanistic Psychology*, McGraw-Hill, 1967.) To su ujedno humanistička merila za procenjivanje teorija, na osnovu kojih oni određuju da li i u kojoj meri se neka teorija približava humanističkim načelima.

Opseg i uključivanje je merilo za obuhvatnost teorije; merilo koje pokazuje da li ona govori o čoveku sa njegovim odnosima sa svetom, o njegovoj »filosofiji života«, o prošlosti, budućnosti i trenutnim kulturnim osloncima.

Društvena orijentacija se tiče osetljivosti čovekove u društvenim odnosima; postoji li ono što Adler naziva osećanjem zajedništva sa čovečanstvom? Da li na druge gleda kao na ciljeve, a ne samo sredstva?

Uperenost na osobu koja doživljava, razvrstava teorije tako što su s jedne strane sve koje polaze od subjektivnih reakcija, posebnih osećanja; odnosno, je li fenomenološka polazna osnova ili, pak, objektivistička? U prvoj grupi su sve koje, pored rečenog, upotrebljavaju pojmove kao što su slika o sebi, samocenjenje, jedinstvo ili integritet.

Bavljenje višim ljudskim odlikama stavlja se spram preauzetosti prilagođavanjem. S druge strane je želja da se prouče ljubav, stvaralaštvo, spontanost, autonomija, naklonost, saosećanje (empatija), otvorenost za draži, transcendencija.

Uvažavanje vrednosti, ciljeva i svrha svodi se na pitanje: je li čovek opisan kao *proaktivno* biće ili, pak, kao *reaktivno*? Je li kadar da se samoostvari?

Metodologija je merilo, jer su s jedne strane oni koji su usredsređeni na problem, a s druge oni što više polazu na sredstva i tehnike. Je li metod dobro »prilagođen« za određeni problem (ili zadatak), ili je reč o metodi koji se može primenjivati u bilo kojem istraživanju?

Sada će nas osam osnovnih »postulata« humanističke psihologije, ili njenih »načela«, približiti shvatanju same *ličnosti* u delima pristalica ove orijentacije. (Sačinjeno uglavnom prema Dž. Bugentalu i Dž. B. P. Šeferu; vidi: J. F. T. Bugental, *The Third Force in Psychology*, J. of Human, Psychol, Vol. 4, 1964, i J. B. P. Shaffer, *Humanistic Psychology*, Prentice-Hall, 1978, str. 10—18.)

Na prvo mesto ću staviti *svesni doživljaj*, iako mnogi humanisti polaze od holističkog načela; držim da ću postupivši ovako ukazati čitaocu na filofske izvore i preteče humanističke psihologije: na *fenomenologiju E. Huserla*, *egzistencijalizam M. Hajdegera* i *mentalizam*. Dakle, reč je o svesnom doživljaju koji je *prvi i osnovni podatak* u proučavanju i tumačenju, pri čemu se ne vodi mnogo računa o njegovim uzrocima koji bi ga mogli objasniti niti se zahteva njegova dalja analiza. Ovo ne znači da se polazi od toga da su svi vidovi doživljaja dostupni svesti, nego da je »svest esencijalni deo čovekova bića« (Bugental). Naglašavanjem da svaki čovek ima »neosporivo pravo na sopstvena, jedinstvena osećanja i tačku gledišta« *ne* prihvata se istodobno moralni ili intelektualni relativizam, već se prvenstveno misli da »stvarnost« — nije toliko objektivno data pošto je personalizovana i individualizovana, unekoliko je drugačija za svakog promatrača« (Šefer). Iz ovoga se vidi da humanisti mnogo povlađuju istraživanju »subjektivnog faktora«, tj. subjektivnih psiholoških događaja. Ali, ovim se nipošto ne omalovažavaju opšta naučna načela, već se pokazuje i ističe slabost oprečnih pravaca u psihologiji koji su subjektivno izjednačavali sa nenaučnim ili umetničkim interesovanjem. Razume se da se humanisti *ne slažu* sa zahtevom logičkog pozitivizma (koji usvaja većina ostalih škola i pravaca) da se ne može uzeti u razmatranje i proučavanje ono što nije dostupno operacionalnom definisanju, preciznom merenju pod standardizovanim uslovima, i to kod velikog broja ispitanika (Šefer). I pošto subjektivni doživljaj predstavlja unutrašnji, skriven, »neponovljiv fenomen«, on nije predmet naučnog interesovanja — ne može se operacionalno odrediti niti uopštavati kao nalaz. Stoga pozitivisti isključuju takve pojave iz spiska problema za istraživanje. Ovo se naročito tiče biheviorističkih teorija.

Drugo što valja reći jeste da se humanisti ne slažu ni s psihanalitičarima zbog toga što ovi na svestan doživljaj gledaju kao

na izraz nesvesne mentacije, ili ispoljavanje skrivenih nagona i kompleksa (Šefer). Humanisti drže da je svesnost »svoj sopstveni uzrok«, a ne posledica nečega. Otud i njihovo neslaganje sa svođenjem na osnovnije, manje, niže jedinice ličnosti ili ponašanja (redukcionizam).

Sada je na redu *holističko* načelo, tj. reč je o stavu da »čovjek kao čovek zamenjuje«, ili prevazilazi »zbir svojih delova«. To znači da ga »moramo« uvažavati i proučavati kao jedinstvenu celinu, imajući na umu da nije (da nismo) proizvod zbrajanja različitih delova-funkcija (Bugental). Čovekova suština je celovita, i to je njegov integritet, a po nekima izražava se rečima: »KO SAM JA?« (S. Biler). Odgovor ne može dati neki naš deo, već unutrašnja, izvorna celina, koja je od rođenja tu (u vidu zametka) i koja se naziva »stvarno samstvo« ili Ja¹⁴.

Fenomenološki i humanistički orijentisani psiholozi, kao što su Olport, Maslov i Rodžers, govore o stremljenju ka jedinstvu, objedinjenosti, o čemu je prvi pisao K. Goldštajn, iz čega je proisteklo učenje o samoostvarenju, samoupunjavanju, samodovršavanju — kao procesima čijim posredstvom ljudi nastoje da ostvare neusavršene potencijale, da budu više no što jesu u datom trenutku (Šefer). U tom pogledu teorije o crtama ili navikama, ili faktorima, pokazuju drugačiji stav. One razbijaju ljude na sastavne delove i svrstavaju ih duž univerzalnih dimenzija, kao što su ekstravertovan-introvertovan, nametljiv-potčinljiv, snažno ja — slabo ja i sl., a posle, kada prave profil jedinke, te delove mehanički zbrajaju. Ne vodi se računa o tome da dve prave koje se seku mogu da budu izmerene, recimo santimetrima, ali njihov odnos se mora dati drugačijim jedinicama — lučkim stepenima (Andjal). Humanisti, kao što vidimo, smatraju da biće nije merljivo, da ima srž koja integriše naoko izdvojene delove u jedinstvenu, usloženu celinu, koja, štaviše, delovima daje njihovu neponovljivu osobenost; takva je, na primer, Olportova teorija o crtama (Šefer). Humanističko stanovište je da nijedan naš deo (psihološki i telesni deo) ne može biti izdvojen iz celine i od drugih delova iste celine, pošto su »dinamički povezani«, u sadonošenju su, i ako se ispusti »centralni ustrojitelj« (»srž«, samstvo), tada se biće svodi na rascepanu, nepovezanu hrpu delova (Šefer). S metodološke tačke gledišta, sve ovo znači da se deo može izučavati zasebno, ali se tumači jedino u odnosima sa celinom, a ne odnosom

¹⁴ Drugačije gledište zastupaju svi psiholozi za koje osnovno pitanje glasi: ŠTA JE LIČNOST? Jedno je SAM iz prvog iskaza, a drugo je JE, pošto JE važi za stvari, a SAM jedino za humano biće koje izgovara tu reč. [Vidi o tome više u dvema monografijama: B. V. Popović, *Stari i novi obrasci ličnosti i njihov uticaj na vaspitne obrasce*, Zbornik Filozofskog fakulteta, knj. XII-2, 1979. i B. V. Popović, *Novi i stari pogledi u psihologiji morala*, Institut za pedagoška istraživanja, Zbornik 9/1976.] Ovo razmeštanje je odredilo i dva načina istraživanja i tumačenja, a u stvari je zasnovano na drugačijim pretpostavkama o svetu i čoveku. U jednom slučaju („tradicionalni naučnici“) drži se da je čovek deo sveta, a u drugom („fenomenolozi“) doživljava se stavljajući na prvo mesto, s tim što je tada svet jedan njegov deo (Meklod).

sa odgovarajućim delovima, »isečenim« iz drugih jedinki, kako na- laže nomotetska, pozitivistička psihologija.

Jasno je da ovakvi humanistički nazori ne mogu mimoći staro pitanje odnosa »duše i tela«; naglašavanje da se uz sliku o sebi, lični doživljaj sebe sama, mora uračunati i telesni doživljaj, karakteristično je za Rodžersovu teoriju. Dakle, ne priznaje se ni »bestelesna duša« niti pogled na čoveka koji ga svodi na puko »telo«, već se uporno govori o transcendenciji dihotomija bilo koje vrste (Maslov). Humanisti, dakle, ne priznaju jaz između duše i tela i ne previđaju nijednu funkciju, naročito ne »mudrost organizma«, koja je i te koliko utkana u Maslovljevu psihologiju celovite ličnosti.

Treće načelo glasi da postoje jasne *granice i dometi koje nasleđe određuje*, ali uprkos tome tvrdi se da ljudsko biće može zadržati »esencijalnu slobodu i autonomiju«. Ako bi se biološke međe i ograničenja uzeli kao stroge determinante ličnosti, moglo bi se reći da od slobode odlučivanja i izabiranja — nema ništa. Međutim, humanisti govore da čovek, ako ništa drugo, *može i treba* da pokuša da prevaziđe i otkloni (ako može) postavljene mu granice; u stanju je makar da zauzme stav prema njima (Šefer). Ako je to tako, onda ima smisla govoriti o izboru, slobodi volje, autonomiji rasuđivanja, humanim vrednostima i odgovornosti (moralnoj i pred zakonom), tim pre što ovo što je rečeno važi i za čovekov stav prema sredinskim i kulturnim ograničenjima i pritiscima. Ako se uza sve ovo doda humanistička tvrdnja da je čovek prevashodno svesno biće, jasno je na kojim su polazištima kada kažu da ljudi *imaju svoj izbor*, da mogu da razlikuju, da nisu samo »prisutnici već učesnici doživljaja« (Bugental). Dakle, iako humanisti ne previđaju uticaje nasleđa na čoveka niti samog življenja u društvu, oni ipak drže da postoji makar »tanana« sloboda koju ljudi imaju na raspolaganju kada uzvraćaju na uslove koje život propisuje. Dokaze za ovakve tvrdnje oni nalaze ponajpre u fenomenološkom, subjektivnom uverenju ljudi da, na primer, kada »Ja pišem i doterujem ovu rečenicu, ja nimalo ne sumnjam da ja *slobodno* izabiram reči i izraze... uprkos moje odanosti psihoanalitičkoj teoriji o nesvesnim procesima i presudnosti doživljaja iz detinjstva« (Šefer). Upravo ovde se razmeštaju psihoanaliza i bihejviorizam, s jedne strane, i humanizam, s druge: prve dve sile se slažu da subjektivni doživljaj slobode ne izražava valjano pravo stanje stvari, pošto je skoro sve u nama pod nadzorom sila koje su izvan našeg domašaja i izvan nas samih, ili, pak, koje u datom trenutku deluju nesvesno iz prošlosti. Prema tome, spram učenja da je čovekovo ponašanje određeno dražima — »S-R čovek« — i psihoanalitičkog gledišta da je ličnost u datom trenutku »novo izdanje ranijih fiksacija, trauma, identifikacija...«, stoji humanističko koje kaže da valja »objединiti ponašanje i doživljaj«; to je poziv da uvažavamo više slobodu no pre, da gledamo na čoveka kao na *neotuđeno, samoodređeno* biće. Zajednički uzvik je: prestanimo da se bavimo »psihologijom bespomoćnosti«, koju razvijaju psihoanaliza i bihejviorizam, kao i os-

tali psiholozi koji sve stavljaju na uticaje sredine ili nasleđa u njihove »slepe« kombinacije.

Antiredukcionizam kao načelo humanističke psihologije već sam spomenuo kada je bilo reči o holističkom stavu u njoj. Zato ću sada ukratko preneti samo nekoliko nespomenutih podataka. Jasno je da ako se zauzme fenomenološko polazište o svesnom doživljaju, onda nema govora o svodenju doživljaja na nagone, instinkte, rane fiksacije i sl. niti, pak, na puke »epifenomene«, kao što rade bihejvioristi; »stvaralaštvo i bratska ljubav su genuini fenomeni i nije potrebno gledati na njih kao na ispoljavanja erotskih nagona ili odraze ranijih stanja...« (Šefer). Jedino celina ima smisla, a njeno rasparčavanje na delove i potonje objašnjenje delova pomoću zakona »osnovnijih nauka« (neurologija, fiziologija) može da posluži tim naukama, ali psihologiji ne može prvenstveno stoga što te nauke ne govore o »društvenom kontekstu« u kome se javlja fenomen. Psihološko »zašto« zaslužuje samo »psihološko zato«, a ne neurološko ili fiziološko niti, pak, samo sociološko. Ukoliko iskaz »Jova uživa u Koncertu Čajkovskog za klavir i orkestar« prevedemo na drugi jezik i protumačimo Jovinom ćelijama, metabolizmom, pritiskom i mokaćom, utoliko se gubi Jova i celina njegovog doživljaja. Ili, ako se »A objasni svodenjem (bilo podvođenjem pod već uspostavljene zakone, ili razbijanjem A na prihvatljive činjenice), na stvarno' abcd, i ukoliko se iz samih abcd ne može vaspоставiti A bez prethodnog poznavanja kako je A u celosti izgledalo, onda ono što je objašnjeno nije A, nego u najboljem slučaju samo jedan vid A« (Nidلمان).

Isto tako, humanisti ne prihvataju ni psihoanalitičko svodenje na rana iskustva i doživljaje niti na nesvesno. Napadajući »detinji obrazac« (»Model infanta«), Olport veli da nas on prisiljava da poverujemo da nećiji složaj karaktera biva određen u vreme kada je toj osobi »promenjena poslednja pelena«. Ako je tako, onda bismo mogli da kažemo: ukoliko izgledi za svetski mir toliko zavise od detinjih fiksacija, zar ne bi trebalo raspustiti ovo Udruženje (Olport se obraća Udruženju psihologa) i registrovati ga kao udruženje negovateljica koje vode brigu o umokrenim, rasplakanim građanima sutrašnjice (Olport). A ovo je upućeno onima što svode na »dubinsko«, takođe psihoanalitičarima. Dubinska psihologija je lepa stvar; samo čak i u geometriji dubina je besmislena dimenzija dok god nema i visinu (Olport). Ovo ne treba protumačiti kao poricanje pojma nesvesno, već pre kao neslaganje humanista sa prenaglašavanjem nesvesnog, s njegovim strogim izdvajanjem iz ostale celine, s »podelom duše« i, drugo, do neslaganja dolazi i zbog tvrdnje humanista da sam pojam ne pomaže mnogo, pošto je nemoguće saznati ga neposredno (Šefer). Najzad, nesvesno je pretežno odlika obolelih, a kod zdravih igra trećerazrednu ulogu.

Svodenju na spoljašnje uticaje — draži bilo koje vrste — prebacuje se što ne uvažava unutrašnju suštinu bića; ako je uslovni refleks osnovni obrazac, gde ćemo smestiti osmejak subjekta koji se oseća smešno gledajući svoju patelu kako reaguje na čekić? (Olport).

»Čovek ima svoje biće u humanoj sredini« (Bugental). Prema ovom načelu, naročita čovekova priroda ispoljava se posredstvom stalnih saodnosa sa svojom društvenom sredinom. Čovek se ne može ni zamisliti »kao figura bez pozadine«. Tu se vidi uticaj psihologije geštalta i egzistencijalizma. Samo, veze pojedinca sa društvenom sredinom ne posmatraju se »napolju«, nego u jedinki i zato se stiče utisak da humanisti zanemaruju čovekovu društvenost.

»Čovek je biće *namera*« (»Obrazac intencija«). To je načelo koje veoma često biva suprotstavljano psihoanalitičkim i bihejviorističkim tumačenjima ličnosti i ponašanja posredstvom »reaktivističkog modela«. Naime, govori se da čovek intenduje nečemu upravo stoga što ima *svrhe*, što *vrednuje*, što *stvara* i *prepoznaje značenja*; namernost je osnova na kojoj počiva *identitet*, a time se on izdvaja od ostalih vrsta (Bugental). Olport nalazi u ljudi izvesnu otpornost na spoljašnje pritiske i postojanost koja je, na primer, karakteristična za vladanje (moralno ponašanje) i nju naziva *intencija*; reč je o namerama, ciljevima, a ne o očekivanjima na osnovu prethodnog iskustva; *proaktivnost* dolazi na mesto reaktivnosti, samoodređenost se stavlja spram određenosti, a *sloboda* i *autonomija* se suprotstavljaju vezanosti, sputanosti i bespomocnosti. Definicija je, prema rečima samog Olporta, »naivna«, ali u svakom slučaju upućuje na to da se mnogi podaci o ličnosti mogu tumačiti njenom proaktivnošću, usmerenošću ka *budućnosti*, a ne samo prošlošću. Ne može se reći da čovek samo sebe prilagođava sredini, nego da uz to sredinu prilagođava sebi (From). U novije vreme sve više se govori o »telosponzičkom obrascu« i on biva suprotstavljen »responzičkom«. Reč je o *teleološkom opisu* »stavki koje imaju značenja« (predstave, reči, sudovi i sl.) i usmerene su nekom cilju, svrhovite su; čovek ne uči da »telesponzuje«, to je vid njegove humane prirode; to je opis kakva je duša, a ne kako je uobličavana (Rihlak).

Oslanjajući se na egzistencijalizam, humanistička psihologija proglašava svoje načelo da *ljudska priroda ne može biti do kraja određena* (Šefer). Valja se priseliti tvrdnje da je ličnost ono što aktuelno jeste i čini, kako sebe doživljava, ali da je ujedno i ono što će biti, što može da postane (potencijal za samorazvoj, samoostvarenje). Iz toga jasno proizlazi da ličnost ni u jednom trenutku ne možemo potpuno odrediti, jer ako bismo trenutno određenje uzeli kao konačno, tada bismo »zamrznuli, obeživotili« biće koje je u »stalnom procesu nastajanja«.

Da opet uporedim humanističko viđenje sa suprotstavljenim. S jedne strane su dve sile koje govore o nepromenljivosti motiva (instinkti, nagoni, navike i sl.) tokom razvoja i time o predodređenosti ličnosti njenim ranim ustrojstvom. Odmah da kažem da, na primer, Olport izlaže tezu o *stalnom procesu nastajanja* — odraslu, zrelu ličnost odlikuju »preobličeni motivi«, »funktionalno autonomni motivi«. Takvi motivi imaju samo »istorijsku vezu« sa svojim ranijim izvorima (tenzijama), ali ne i funkcionalnu, te stoga imaju i druge ciljeve. Znači da se motivi i *umnožavaju* i da se javljaju novi, odnosno vidimo da, prema ovom gledištu, nema smisla tuma-

čiti čoveka samo posredstvom njegove prošlosti; aktualno stanje nije samo nova »edicija« prvobitnog, ranijeg, nepromenjenog motivacionog sistema (Olport). Pošto nastajanje i izrastanje ličnosti ne može da se zamisli bez uzajamnog, uzvratnog odnosa čoveka sa svojom sredinom — iz takvih odnosa nastaju nove potrebe — javlja se zahtev humanista da se ličnost tumači kao *otvoren sistem* i, drugo, da se uvek uračuna »psihološka budućnost«. Budućnost, dakle, ima »dinamičku snagu«. Čovek uvek ima želje, namere, težnje za izrastanjem, samoostvarenjem; tu su, zatim, naše mogućnosti, ciljevi i sve to je usmereno »napred, a ne unatrag« — ka budućnosti, a ne prema prošlosti. Čovek nije »slepa žrtva svoje prošlosti« i »svoje biografije« niti je »vučen jedino svojim navikama«.

Ovi nazori su opisani kao »proglas nezavisnosti čovekova Ja« i »proglas protivu stega prošlosti«, ali oni ujedno služe kao teza da se u datom trenutku ličnost ne može potpuno odrediti. Svođenje na aktualno, prošlo i naročito na konkretno, jeste gubitak budućeg (Maslov). Pojmovi usmerenost ka budućnosti i samoostvarenje »čikaju« frejdovsko tumačenje da je čovek organizam orijentisan regresivnošću ili organizam koji odlikuje samo redukovanje tenzije (Šefer).

Čovek poseduje *unutrašnje vrednosti* koje nisu posledica ni spoljašnjih, trenutnih pritisaka niti, pak, »stege prošlosti«, a nisu ni date kao gotova stvar. Ovo načelo najjasnije izražava »aksiologiju treće sile« i ujedno je izdvaja od psihoanalitičkog i bihejviorističkog tumačenja moralnog lika koji je određen kao posledica *pounutrenja* spoljašnjih pritisaka, naredbi, privoljavanja, kazni, nagrada i sl. Osnovna pretpostavka ove aksiologije lako se vidi iz Fromovog shvatanja da je čovekova dobrobit — vrhovno dobro, a da glavne izvore normi ne treba tražiti u bilo kako određenoj višoj sili, koja ima pravo da se nameće čoveku, već *u samoj čovekovoj prirodi*. Čovek je i centar i svrha življenja, a razvoj i ostvarenje individualnosti nikad ne smeju da se podrede nečem drugom zašta bi se moglo pomisliti da ima veću vrednost (From). Kaže se i to da čovekova dobrobit predstavlja merilo ovog etičkog sistema, ali to *ne znači da su vrednosti relativne*, pošto su »zajedničke vrsti« i zbog toga njihovo kršenje stvara mentalno i moralno rastrojstvo. Vrednosti su, za Maslova, instinktoidne i utkane u čovekovu »prirodu«; vrednost samoostvarenja je izraz viših, za vrstu karakterističnih potreba, i stoga nije relativna. Vrednosti pothranjuje kultura, ali ona dolazi na pogodno tlo — biogenetičku građu humane prirode (Maslov). »B vrednosti«, vrednosti iz bića, jesu metamotivacija humanog bića; to su, prema Maslovu: Istina, Dobrota, Lepota, Celovitost, Živost, Jedinstvenost, Savršenstvo, Potpunost, Pravda, Red, Jednostavnost, Bogatstvo, Neusiljenost, Razi-granost, Samodovoljnost, Značenje. Zadatak je samoostvarenja, metamotivacije, da oslobodi čoveka od »D-vrednosti«, vrednosti usled pomanjkanja, vrednosti koje su samo sredstva. Vrednosti se ne mogu definisati nezavisno jedne od drugih. Posedovanje vrednosti koje su »inherentna potreba ljudi« je njihova osnovna odli-

ka i one dobivaju svoju usmerenost iz samstva, čija je srž prisutna u vidu zametka od početka života; odvajanje od pishoanalize se vidi u njenoj tvrdnji da je »praćenje svojih vrednosti« samo »sekundarni cilj«, i to cilj kojem ljudi teže upravo zbog spoljašnjih pritisaka, pošto individualni nagoni inače ne bi mogli da se zadovolje (Š. Biler). Prema svemu sudeći, dete ne treba jedino da se poistoveti sa nekim ili da ga oponaša, jer tako, prema ovoj zamisli, gubi svoj identitet i udaljuje se od stvarnog samstva; ono valja da se nadasve oslobodi da otkriva svoje humane mogućnosti, svoju dobru »sirovu građu«, da postane ono samo u najboljem izdanju, a ne nečija kopija, »uopšteni drugi«; propala je zamisao da se vrednosti traže napolju (Maslov).

Ostalo je, na kraju, da ovo sve sažmem i to ću učiniti na taj način što ću čitaoca upoznati s *obrascem čoveka* za koji se zalaže humanistička psihologija i nudi ga kao zamenu za psihoanalitički i bihejvioristički. Sad je jasno zbog čega njenim pristalicama ne odgovaraju Obrazac deteta, Obrazac obolelih, Obrazac pacova, S-R čoveka niti, pak, obrasci Mašine, Robota, Računara i Mehanomorfni. Obrazac namera, ili Egzistencijalistički i humanistički obrazac stavljaju svesnog, stalno promenljivog »subjekta u središte sopstvenog življenja«. Tako viđen, čovek nije delo svoje prošlosti niti slepih iracionalnih sila; on nije delo spoljašnjih pritisaka, draženja, već je stalno promenljivo biće koje se menja, usavršava i utiče na promene u svojoj sredini. Baš kao što su santimetar, gram i sekund zastareli u modernoj fizici, tako je isto i s jednostavnim vezama draž-odgovor u modernoj psihologiji; u njoj nam je čak i više no u fizici potrebna teorija kadra da barata s promenljivim nastajanjem (Olport). Reaktivnost se ne poriče sasvim, ali ona manje izdvaja čoveka od ostalih vrsta, nego subjektivni način kako sam čovek sebe izdvaja od objekata, od nižih životinja i od drugih ljudi (Bugental). »Čovek je... na jednom ranom stupnju evolucije sopstvenih mogućnosti« (Bugental). Zdravlje i zrelost postižu se samoostvarivanjem inherentnih, prirodnih mogućnosti i nadasve ostvarenjem »naturalističkog sistema vrednosti«, koji obuhvata više vrednosti, B-vrednosti, u skladu s inherentnom spiritualnom osetljivošću humane prirode; glavni izraz takvog samoostvarenja nalazi se u vrhunskom doživljaju, kako kaže Frik tumačeći Maslova.

* * *

Moje poslednje reči upućene su onima koji su se prvi put latili čitanja »humanističke psihološke književnosti«: *Motivacija i ličnost* je samo jedan deo veoma obimnog rada pristalica humanističke orijentacije u psihologiji i ja mislim da za početak dobro predstavlja celinu, zapravo da je odličan uvod. Ali, ipak ne preporučujem čitaocu da pošto okrene i poslednju stranicu knjige — zaključa da se upoznao sa celom *Trećom silom* i »humanističkim Weltanschauung-om«. Tako može da misli samo onaj ko je dobro

proučio dela Olporta, Rodžersa, Froma, Andjala, Bilerove, Bugentala, Marfija, Marija i drugih humanista. Tek tada je moguće učiniti najvažnije: uporediti »filosofiju humanističke psihologije« sa »filosofijama psihologije« ostalih sila i opredeliti se za jedno viđenje čoveka i njegove — naše — budućnosti; bez toga se ne može s pravom govoriti ni da li je *Treća sila* samo »puki protest« ili je stvarno izgradila »novi program«. Međutim, čak ako čitalac ne postupi ovako, ipak će moći da proveri na sebi preporuku fenomenologa da se udubi u sopstveni doživljaj *Motivacije i ličnosti*. Nadam se da će imati lep, bogat doživljaj.

U Beogradu, 16. jula 1981.

Boško V. POPOVIĆ

MOTIVACIJA I LIČNOST

PREDGOVOR

Pokušao sam da u prerađeno izdanje ove knjige uključim glavne pouke iz proteklih šesnaest godina. Ove pouke su veoma značajne. Smatram da je to istinska i obuhvatna prerada — iako sam morao ponovo da napišem samo neznatan deo — zato što su glavne zamisli knjige bitno preinačene, o čemu ću kasnije potanko govoriti.

Kad se ova knjiga pojavila 1954. godine, u suštini je predstavljala nastojanje da se gradi *na* klasičnim, postojećim psihologijama, a ne da se one negiraju ili utemelji druga, suparnička psihologija. Pokušao sam da proširim naše poimanje ljudske ličnosti, dosežući do »viših« nivoa ljudske prirode. (Isprva sam planirao da knjigu nazovem »Viši dometi ljudske prirode«). Da sam morao tezu ove knjige da sažmem u jednu rečenicu, rekao bih da čovek, *pored* onoga što su onovremene psihologije imale da kažu o ljudskoj prirodi, ima i višu prirodu koja je instinktoidna, tj. deo njegove suštine. A da sam mogao da dodam još i drugu rečenicu, istakao bih duboko holističko svojstvo ljudske prirode nasuprot analitičkom-rasparčavajućem-atomističkom-njutnovskom pristupu bihejviorizma i psihoanalize.

Rečeno na drugačiji način, ja sam nesumnjivo prihvatio raspoložive *podatke* eksperimentalne psihologije i psihoanalize i na njima dalje gradio. Takođe sam prihvatao i empirijski i eksperimentalni duh jedne i razotkrivanja i dubinska istraživanja druge, mada sam odbacivao *lik čoveka* koji su one stvorile. To jest, ta knjiga predstavljala je drugačiju filozofiju ljudske prirode, nov lik čoveka.

Međutim, ono što sam u to doba smatrao raspravom u porodici psihologa, kasnije se ispostavilo da je zapravo lokalna manifestacija novog *Zeitgeist-a*, nove sveobuhvatne filosofije života. Izgleda da ovaj novi »humanistički« *Weltanschauung* jeste nov način poimanja svih oblasti ljudskog saznanja, na primer ekonomije, sociologije, biologije i svih profesija: prava, politike, medicine, kao i svih društvenih institucija: porodice, obrazovanja, religije itd., i da uliva daleko više nade i ohrabrenja. Knjigu sam pre-

radio u skladu sa ovim ličnim ubeđenjem, unoseći u izloženu psihologiju uverenje da je ona jedan vid mnogo šireg pogleda na svet i obuhvatne životne filosofije, da je već delimično razrađena, bar u toj meri da je prihvatljiva i da joj se, stoga, mora ozbiljno pristupiti.

Moram reći koju reč o razdražujućoj činjenici da ovu istinsku revoluciju (nov lik čoveka, društva, prirode, nauke, krajnjih vrednosti, filosofije itd, itd.) još uvek skoro potpuno previđa priličan broj intelektualaca, posebno onaj deo koji vlada sredstvima opštenja sa obrazovanom javnosti i mladima. (Sa ovog razloga imam običaj da je zovem Neprimećenom revolucijom.)

Mnogi od ovih intelektualaca zastupaju stanovište koje odlikuju duboko očajanje i cinizam, a koji se ponekad izrode u jetku zlobu i okrutnost. Oni, u stvari, poriču mogućnost poboljšavanja ljudske prirode i društva, otkrivanja intrinzičkih ljudskih vrednosti, kao i mogućnost da se bude životo-ljubiv uopšte.

Sumnjajući u realnost poštenja, ljubaznosti, plemenitosti, naklonosti, oni se ne zadržavaju na razumnom skepticizmu ili uzdržavanju od suda, već prelaze u otvoreno neprijateljstvo kada su suočeni sa ljudima kojima se podsmevaju kao budalama, »skautima«, poštenjačinama, naivčinama, zadušnim babama, polianima*. Ovo otvoreno odbacivanje koještarija, ova mržnja i napadanje premašuju običan prezir i ponekad liče na besan protivnapad na ono što smatraju uvredljivim nastojanjem da ih obmanu, prevare, nasamare. Mislim da bi psihoanalitičar u tome video dinamiku besa i osvete zbog razočaranja i gubljenja iluzija.

Ovoj subkulturi očaja, ovom stavu »gori nego Ti«, ovoj protivmoralnosti u kojoj su grabežljivost i beznade realni a dobra volja nije, jasno protivureče humanističke psihologije, preliminarni podaci izneti u ovoj knjizi i u mnogim delima navedenim u Bibliografiji. Iako još uvek nužno moramo biti veoma oprezni kada tvrdimo da se preuslovi za »dobrotu« nalaze u ljudskoj prirodi (videti glave 7, 9, 11 i 16), već sada možemo čvrsto odbaciti očajničko uverenje da je ljudska priroda, u krajnjoj liniji i suštinski pokvarena i zla. Takvo uverenje nije više samo stvar ukusa. Ono se danas može održati jedino potpunim slepilom i neznanjem i odlučnim odbijanjem da se činjenice uzmu u obzir. Stoga ga valja smatrati pre ličnom projekcijom nego promišljenim filozofskim ili naučnim stanovištem.

Humanističke i holističke zamisli nauke iznete u prve dve glave i u Dodatku B snažno podržava veliki napredak postignut tokom prošlih decenija, a posebno izuzetna knjiga *Lično saznanje* od Majkla Polanija [376]. Moja knjiga *Psihologija nauke* [292] iznosi veoma slične teze. Ove knjige otvoreno protivureče klasičnoj, konvencionalnoj filosofiji nauke koja još nadmoćno vlada i nude daleko bolju zamenu za naučni rad sa osobama.

*Poliani — osobe nepresušnog optimizma koje u svemu vide dobro. Nazvani prema Poliani, junakinji priče Elinor Porter. (Prim. prev.)

Čitava knjiga je holistička, ali je izlaganje u Dodatku B jezgrovitije a možda i teže. Holizam je očigledno istinit — u krajnjoj liniji, kosmos je jedan i unutar sebe povezan; svako društvo je jedno i unutar sebe povezano; svaka osoba je jedna i unutar sebe povezana itd. — pa ipak se holistički pogled sa teškoćom usvaja i koristi kako bi trebalo da se koristi — kao način gledanja na svet. Odnedavna sam sve više i više sklon pomisli da je atomistički način mišljenja oblik blage patologije, ili bar vid sindroma kognitivne nezrelosti. Holistički način mišljenja i viđenja izgleda da se javlja sasvim prirodno i automatski kod zdravijih, samoostvarenih ljudi, a izuzetno je težak za manje razvijene, manje zrele, manje zdrave ljude. Ovo je još uvek samo utisak, i ja ne želim da ga isuviše naturam. Ipak mislim da ga ovde s punim pravom iznosim kao hipotezu koju treba proveriti, što bi se relativno lako moglo učiniti.

Teorija motivacije, izložena u glavama 3 — 7 i u izvesnoj meri u celoj knjizi, ima zanimljivu istoriju. Prvi put izložena 1942. godine pred psihoanalitičkim društvom, predstavljala je nastojanje da u jednu teorijsku celinu objedinim delove koje sam smatrao istinitim u radovima Frojda, Adlera, Junga, D. M. Levija, Froma, Hornajeve i Golštajna. Tokom svog ličnog sporadičnog terapijskog iskustva naučio sam da je svaki od ovih pisaca bio u pravu u različito vreme i za različite osobe. Moje pitanje je u suštini bilo kliničko: koja rana uskraćenja izazivaju neurozu? Koji psihološki lekovi leče neurozu? Koja profilaksa sprečava neurozu? Kojim redosledom treba davati psihološke lekove? Koji su najmoćniji? Koji najosnovniji?

Valja reći da je ova teorija bila sasvim uspešna u kliničkoj, socijalnoj i personološkoj oblasti, ali ne i u laboratorijskom i eksperimentalnom radu. Ona se veoma dobro uklapala u lična iskustva većine ljudi i često im je pružala strukturisanu teoriju koja im je pomagala da bolje osmisle svoje unutrašnje živote. Izgleda da je ona za većinu ljudi neposredno, lično, subjektivno prihvatljiva. Pa ipak njoj još uvek nedostaje eksperimentalna provera i podrška. Još ne mogu da zamislim dobar način kako bi se testirala u laboratoriji.

Duglas MekGregor [332] je delimično odgovorio na tu zagonetku, primenjujući ovu teoriju motivacije u industrijskim okolnostima. On ne samo da je našao da mu ona koristi u sređivanju podataka i zapažanja, već su takođe i ti podaci retroaktivno služili kao izvor validacije i provere teorije. Empirijska podrška dolazi sada upravo iz ove oblasti, a ne iz laboratorije. (Bibliografija sadrži uzorak takvih izveštaja.)

Ta, kao i naredne validacije iz drugih oblasti, poučile su me sledećem: kada govorimo o potrebama ljudskih bića, govorimo o suštini njihovih života. Kako bih uopšte mogao da pomislim da bi se ta suština mogla testirati u nekoj laboratoriji za životinje ili nekoj epruveti? Njoj su očigledno potrebne životne okolnosti celokupnog ljudskog bića u njegovoj društvenoj sredini. Otuda će doći njena potvrda ili poricanje.

Glava 4 otkriva svoje kliničko-terapeutsko poreklo, jer naglasak stavlja na izazivače neuroze a ne na motivacije kojima se terapeuti ne bave, na primer inercija i lenjost, čulne prijetnosti i potreba za čulnim nadražajem i aktivnošću, čista strast za životom, odnosno njeno odsustvo, sklonost ka nadanju, odnosno beznađu, težnja za regresijom u situacijama straha, strepnje, oskudice itd., a da i ne spominjemo najviše ljudske vrednosti koje su, takođe, pokretači: lepota, istina, savršenstvo, dovršenost, pravda, red, doslednost, harmonija itd.

O ovim neophodnim dopunama glava 3 i 4 raspravlja se u glavama 3, 4 i 5 moje knjige *Ka psihologiji Bića* [295], u glavi »O nižim gundalima, višim gundalima i metagundalima« u mojoj knjizi *Idealno psihičko rukovođenje* [291] i u članku »Teorija metamotivacije: Biološki koreni vrednosnog života« [314].

Ljudski život se nikada neće razumeti ako se ne uzmu u obzir njegove najviše aspiracije. Izrastanje, samoostvarivanje, stremljenje ka zdravlju, traganje za identitetom i autonomijom, čežnja za savršenstvom (i drugi načini opisivanja »uzlaznog« stremljenja) moraju nesumnjivo biti prihvaćeni kao rasprostranjena a možda i opšta ljudska težnja.

Pa ipak postoje i druge represivne, bojažljive, samoumanjujuće težnje koje u svojoj opijenosti »ličnim izrastanjem« možemo veoma lako zaboraviti, naročito neiskusni mladi ljudi. Smatram da je temeljno poznavanje psihopatologije i dubinske psihologije nužna zaštita od takvih iluzija. Moramo shvatiti da mnogi ljudi biraju ono što je gore a ne ono što je bolje, da je izrastanje često bolan proces i da se iz toga razloga može izbegavati, da se plašimo svojih najboljih mogućnosti pored toga što ih volimo [314] i da smo svi mi duboko ambivalentni prema istini, lepoti, vrlini, da ih volimo ali da ih se i bojimo [295]. Psiholog humanista još uvek neizostavno mora da proučava Frojda (njegove činjenice a ne metafiziku). Takođe bih želeo da preporučim jednu izuzetno mudru knjigu od Hogarta [196] koja će nam svakako pomoći da saosećajući razumemo zašto manje obrazovane ljude o kojima on piše privlači prostačko, beznačajno, jeftino i lažno.

Glava 4 i glava 6, o »Instinktoidnoj prirodi osnovnih potreba«, čine, po mom mišljenju, temelj sistema intrinzičkih ljudskih vrednosti, ljudskih dobara koja validiraju sama sebe, koja su intrinzički dobra i poželjna i kojima nije potrebno daljnje opravdanje. To je hijerarhija vrednosti koje će se naći baš u suštini same ljudske prirode. Ne samo da ih sva ljudska bića žele i čeznu za njima, nego su im one i potrebne u tom smislu što su neophodne da bi se izbegla bolest i psihopatologija. Recimo ovo isto, samo drugim rečnikom: ove osnovne potrebe i metapotrebe [314] takođe su intrinzički potkrepljivači, bezuslovne draži koje mogu poslužiti kao osnova na kojoj se mogu izgraditi sve vrste instrumentalnih učenja i uslovljavanja. Što će reći, da bi dobili ova intrinzička dobra životinje i ljudi su voljni da nauče skoro sve što će im obezbediti ova krajnja dobra.

Želim ovde neizostavno da spomenem, iako nemam prostora da naširoko izlažem ideju, da je instinktoidne osnovne potrebe opravdano i korisno smatrati *pravima* kao i potrebama. Ovo nepovo da budu ljudska bića na isti način kao što mačke imaju pravo da budu mačke. Da bismo bili potpuna ljudska bića, neophodno je da ove potrebe i metapotrebe budu podmirene, i zbog toga ih možemo smatrati prirodnim pravima.

Hijerarhija potreba i metapotreba bila mi je korisna na još jedan način. Primetio sam da može poslužiti kao neka vrsta stola sa kojeg ljudi mogu da biraju u skladu sa svojim sopstvenim ukusom i prohtevima. Što će reći, prilikom svakog prosuđivanja o motivacijama ponašanja neke osobe, moramo takođe uzeti u obzir i karakter sudije. On bira motivacije kojima će pripisati određeno ponašanje, na primer u skladu sa svojim uopštenim optimizmom, odnosno pesimizmom. Zapazio sam da se pesimizam bira daleko češće, toliko često da sam smatrao korisnim da ovaj fenomen nazovem »prizemljenjem« motivacije. Kratko rečeno, ovo je težnja da se u svrhe objašnjenja radije uzimaju niže potrebe nego srednje, a srednje radije nego više. Čisto materijalističkoj motivaciji daje se prednost nad društvenim motivacijama ili metamotivacijama, ili mešavini svih njih. To je neka vrsta sumnje, nalik na paranoidnu, oblik umanjivanja vrednosti ljudske prirode, koju često uočavam ali koja, koliko je meni poznato, nije dovoljno opisana. Mislim da svaka celovita teorija motivacije mora da uključi ovu dodatnu varijablu.

Ja sam sasvim siguran da bi istoričar ideja u raznim kulturama i raznim vremenima veoma lako pronašao mnogo primera opšte težnje kako za prizemljenjem tako i za uzvišenjem motivacije. Sada, dok ovo pišem, u našoj kulturi postoji veoma jasna sklonost ka opštem prizemljenju motivacije. U svrhu objašnjavanja preterano se koriste niže potrebe, a isuviše malo više i metapotrebe. Po mom mišljenju, ova sklonost počiva daleko više na predrasudi nego na empirijskoj činjenici. Otkrio sam da su više potrebe i metapotrebe daleko presudnije nego što sami moji ispitanici veruju, a svakako daleko, daleko presudnije nego što se savremeni intelektualci usuđuju da priznaju. Ovo je očigledno empirijsko i naučno pitanje, a isto toliko je očigledno da je to isuviše važan problem da bi bio prepušten klikama i pomodnim grupama.

U petoj glavi o teoriji podmirenja dodao sam odeljak o patologiji podmirenja. Pre petnaest ili dvadeset godina mi svakako nismo bili spremni na to da patološke posledice mogu nastati nakon što je čovek postigao ono što je pokušavao da postigne i za šta je pretpostavljao da će mu doneti sreću. od Oskara Vajlda naučili smo da treba da se čuvamo onoga što želimo — jer tragedija može se dogoditi da se naše želje ispune. Izgleda da je ovo moguće na svakom nivou motivacije: materijalnom, međusobnom ili transcendentnom.

Iz ovog neočekivanog nalaza saznali smo da podmirenje osnovnih potreba samo po sebi automatski ne stvara sistem vrednosti

¹ Motivacija i ličnost

u koji treba verovati i kojem se čovek može predati. Naprotiv, otkrili smo da dosada, besciljnost, anomija i slično, mogu biti neke od posledica podmirenja osnovnih potreba. Očigledno je da mi naj-bolje funkcionišemo kada stremimo nečemu što nam nedostaje, kada žudimo za nečim što nemamo, kada sve svoje moći stavljamo u službu stremjenja ka podmirenju te želje. Pokazalo se da stanje podmirenja nije nužno stanje zajedne sreće ili zadovoljstva. To je sporno stanje, stanje koje pokreće probleme kao i njihovo rešavanje.

Ovo otkriće nagoveštava da mnogi ljudi život sa smislom definišu *jedino* kao »nedostajanje nečeg suštinskog i stremjenje ka tome«. No, mi znamo da za samoostvarene osobe, čak iako su njihove osnovne potrebe već podmirene, život ima *bogatiji* smisao zato što one žive, da se tako izrazimo, u carstvu Bića [295]. Obična, široko rasprostranjena filosofija osmišljenog života je, prema tome, pogrešna ili bar nezrela.

Za mene je, isto tako, bilo važno što sam sve bolje shvatao ono što sam nazvao Teorijom gundanja [291]. Ukratko, zapazio sam da podmirenje potreba dovodi samo do privremene sreće za kojom obično sledi drugo i (nadamo se) više nezadovoljstvo. Izgleda da čovekova nada o večnoj sreći nikada ne može biti ispunjena. Sreća svakako postoji, dostižna je i stvarna. No izgleda da moramo prihvatiti njenu intrinzičnu prolaznost, posebno ako se usredsredimo na njene intenzivnije oblike. Vrhunski doživljaji ne traju i *ne mogu* trajati. Intenzivna sreća se povremeno javlja i ne traje neprekidno.

Sve nas ovo navodi na to da preradimo teoriju sreće koja je nama vladala tri stotine godina i koja je određivala naše pojmove neba, rajskog vrta, dobrog života, dobrog društva, dobre osobe. Naše ljubavne priče obično se završavaju: »I od tada su živeli srećno«. Isto važi i za naše teorije društvenog napretka i društvene revolucije. I tako smo se osećali prevarenim — a otuda i razočaranim — istinskim, mada ograničenim napretkom u našem društvu. Osećali smo se prevarenim onim što smo dobili od radničkih sindikata, prava glasa za žene, od neposrednih izbora senatora i od mnogih drugih poboljšanja ugrađenih u, na primer, amandmane Ustava. Smatrali smo da će svako od njih dovesti do zlatnog doba, večite sreće, konačnog rešenja problema. A ishod svega toga bilo je gubljenje iluzija. No gubljenje iluzija znači da su iluzije postojale. Treba istaći da možemo s pravom očekivati da će do napretka doći. Ali ne možemo više s pravom očekivati da će se savršenstvo dogoditi, ili da će se postići trajna sreća.

Moram da skrenem pažnju na nešto što je skoro uvek pre-vidano, mada nam to danas izgleda očigledno, da blagodeti koje već imamo uzimamo zdravo za gotovo, da ih zaboravljamo, pa čak više i ne cenimo sve dotle dok nam ih ne oduzmu (videti takođe [483]). Na primer, dok pišem ovaj predgovor, januara 1970. godine, američkoj kulturi je svojstveno da mnogi lakomisleni i površni ljudi odbacuju, samo zato što društvo još nije savršeno, nesumnjive

napretke i poboljšanja, za koje se borilo i koji su postignuti tokom sto i pedeset godina, i da ih smatraju lažnim, bez ikakve vrednosti, da ne zaslužuju da se čovek za njih bori, ili da ih štiti ili ceni.

Današnja borba za »oslobađanje« žena poslužiće nam samo kao jedan primer (iako sam mogao da izaberem tuce drugih) kojim ću ilustrovati ovo složeno, mada važno pitanje, i pokazati da je većina ljudi sklona da vrši podvajanja i razjedinjavanja, a ne da misli na hijerarhijski i integrativan način. Opšte uzev, možemo reći da je danas, u našoj kulturi, najčešći san svake mlade devojkice preko kojeg dalje ne ide, da se neki muškarac zaljubi u nju, da joj pruži dom, podari dete. I, u svojim maštanjima ona, potom, zauvek srećno živi. No činjenica je da će se ona, bez obzira na to koliko čeznula za kućom, detetom i mužem, ranije ili kasnije zasititi ovih blagodeti, prihvataće ih kao nešto sasvim prirodno i počeeće da oseća nemir i nezadovoljstvo kao da joj nešto nedostaje, kao da nešto više mora da postigne. Tada ona često čini grešku i okreće se protiv kuće, deteta i supruga, kao protiv nečeg lažnog, možda kao klopke ili ropstva i čezne za višim potrebama i višim podmirenjima na ili/ili način, na primer čezne za profesionalnim radom, slobodom, putovanjima, ličnom nezavisnošću i sličnim. Suština Teorije gundanja i Hijerarhijsko-integrativne teorije potreba jeste da je nezrelo i nerazumno smatrati ih uzajamno isključivim alternativama. Možda je najbolje reći da nezadovoljna žena duboko želi da se grčevito drži svega što ima i da potom — slično radničkim sindikatima — traži još više. Što će reći, ona bi volela da sačuva sve svoje blagodeti a da dobije i nove. Ali, izgleda da čak ni ovde nismo izvukli večnu pouku da će se, bilo za čim žudeli, karijerom ili nečim drugim, kada to dobijemo, celi proces ponoviti. Nakon perioda sreće, uzbuđenja i ispunjenosti neizbežno dolazi period kada se sve uzima kao nešto sasvim prirodno i kada se javlja nemir i nezadovoljstvo i iznova traži još više.

Bilo bi dobro porazmisliti o tome da kada bismo stvarno postali svesni ovih ljudskih crta i odrekli se sna o trajnoj i neprekidnoj sreći i kada bismo prihvatili da ćemo doživljavati samo prolazne ekstaze, a potom neizbežno biti nezadovoljni, gundati i tražiti još više, tada bismo bili u stanju da sve ljude poučimo onome što samoostvareni ljudi čine automatski, tj. da budu kadri da vode računa o blagodetima koje imaju, da na njima budu zahvalni i izbegavaju zamke ili/ili izbora. Žena može da ima sve ono što ispunjava ženu (da bude voljena, da ima dom i dete) i da *potom*, ne odričući se bilo kojeg od već dostignutih zadovoljstava, prevazilazi ženskost i ide ka potpunijoj čovečnosti koja joj je zajednička sa muškarcima, na primer da potpuno razvije svoju inteligenciju, talente koje ima, svoj poseban idiosinkratičan genije, svoju sopstvenu individualnost.

Glavna zamisao 6. glave »Instinktoidna priroda osnovnih potreba« znatno je izmenjena. Veliki napreci, koji su postignuti u genetici tokom poslednje decenije ili nešto više, primorali su nas da genima pripišemo veću determinišuću moć nego što smo to

činili pre petnaestak godina. Mislim da je za psihologe najvažnije od svega bilo otkriće šta se sve može desiti sa X i Y hromozomima: udvostručavanje, utrostručavanje, gubitak itd.

Ova nova otkrića su takođe značajno izmenila i glavu 9 »Da li je destruktivnost instinktoidna?«

Možda će mi napredak genetike pomoći da svoje stanovište učinim jasnijim i saopštljivijim no što je ono, očigledno, do sada bilo. Opšte uzev, rasprava o ulozi nasleđa i sredine skoro je isto toliko pojednostavljena danas koliko i tokom poslednjih petnaest godina. Ona se još uvek kreće između pojednostavljene teorije instinkata, s jedne strane, potpunih instinkata kakvi se sreću kod životinja i potpunog odbacivanja celokupnog instinktivističkog stanovišta zarad potpunog sredinizma, s druge strane. Oba stanovišta mogu se lako pobiti i, po mom mišljenju, toliko su neodrživa da ih možemo nazvati glupavim. Nasuprot ovim polarizovanim stanovištima u glavi 6 i u preostalom delu knjige izložena je teorija koja zastupa treće stanovište, naime da su ljudskoj vrsti preostali veoma slabi ostaci instinkata, ništa što bi se moglo nazvati potpunim instinktom u smislu kako postoje kod životinja. Ovi ostaci instinkata i instinktoidne težnje toliko su slabi da ih kultura i učenje mogu lako prevladati, pa stoga ove poslednje moramo smatrati daleko moćnijim. U stvari, psihoanalitičke tehnike i druge terapije razotkrivanja, da ne govorimo o »traganju za identitetom«, možemo shvatiti kao veoma težak i delikatan zadatak da se kroz naslage učenja, navika i kulture, otkrije kakvi su ostaci naših instinkata i kakve su naše instinktoidne težnje, kakva je naša slabo naznačena suštinska priroda. Jednom reči, čovek poseduje biološku suštinu, no ona je veoma slabo i jedva приметно determinisana i da bi se otkrila potrebne su posebne lovačke tehnike; mi moramo otkriti, pojedinačno i subjektivno, našu animalnost, našu pripadnost ljudskoj vrsti.

Sve nas ovo navodi na zaključak da je ljudska priroda izuzetno savitljiva u tom smislu da kultura i sredina mogu potpuno da unište ili oslabe genetički potencijal, mada ga ne mogu stvoriti pa čak ni povećati. Kada je reč o društvu, čini mi se da je ovo izuzetno važan dokaz u prilog shvatanja da svakoj bebi rođenoj u ovom svetu treba pružiti apsolutno jednake mogućnosti. Ovo je, takođe, posebno važan dokaz u prilog shvatanja o dobrom društvu, pošto se ljudski potencijali tako lako gube ili uništavaju u rđavoj sredini. Ovo je sasvim nezavisno od već iznete tvrdnje da sama činjenica o pripadnosti ljudskoj vrsti predstavlja *ipso facto* pravo da se postane potpuno ljudsko biće, tj. da se ostvare svi mogućni ljudski potencijali. *Biti* ljudsko biće — u smislu biti rođen kao član ljudske vrste — mora se takođe definisati i terminima *postati* ljudsko biće. U tom smislu beba je samo potencijalno ljudsko biće koje u društvu, kulturi i porodici mora da izraste u potpuno ljudsko biće.

Ovo gledište bi nas konačno primoralo da razmotrimo daleko ozbiljnije nego danas činjenicu o postojanju individualnih razlika

kao i o pripadnosti ljudskoj vrsti. Moraćemo naučiti da o njima razmišljamo na nov način kao o 1) veoma plastičnim, površinskim, lako promenljivim, lako uništavanim, izazivajući pri tom svako- jake skrivene patologije. To pred nas postavlja delikatan zadatak da 2) pokušamo da razotkrijemo temperament, konstituciju, skrivenu sklonost svakog pojedinca, tako da on može neometano da izrasta u svom sopstvenom, individualnom stilu. Ovaj stav zahtevaće od psihologa da daleko više pažnje obrati skrivenim psihološkim i fiziološkim patnjama koje nastaju kada se poriče sopstvena istinska sklonost, patnjama koje nisu nužno svesne ili spolja lako vidljive. To, zauzvrat, znači da operacionalnom značenju »dobrog izrastanja« na svakom uzrasnom nivou treba posvetiti više pažnje.

Konačno, valja istaći da se u načelu moramo pripremiti na to da će nas uzdrmati posledice napuštanja alibija koji daje društvena nepravda. Što više budemo smanjivali društvenu nepravdu to ćemo više otkrivati da nju zamenjuje »biološka nepravda«, činjenica da bebe na ovaj svet dolaze sa različitim genetskim potencijalima. Ako uspemo da pružimo punu mogućnost svakoj bebi da ostvari svoje dobre potencijale, to znači da takođe moramo prihvatiti i njene rđave potencijale. Koga ćemo okrivljavati kada se beba rodi sa slabim srcem, lošim bubrezima ili neurološkim nedostacima? Ako za to treba okrivljavati jedino prirodu, šta će to onda značiti za samocenjenje jedinke prema kojoj je sama priroda tako »nepravdno« postupila?

U ovoj glavi, kao i u drugim člancima, uveo sam pojam »subjektivne biologije«. Našao sam da je to veoma korisno sredstvo za premošćivanje jaza između subjektivnog i objektivnog, pojavnog i ponašajnog. Nadam se da će ovo otkriće, da čovek može i mora da proučava sopstvenu biologiju, instrospektivno i subjektivno, koristiti i drugima, posebno biologima.

Glava 9 o Destruktivnosti je znatno prerađena. Uključio sam je u obuhvatniju kategoriju psihologije zla, nadajući se da ću brižljivijom obradom jednog vida zla pokazati da se ovaj celokupni problem može empirijski i naučno obraditi. To što sam ga stavio u nadležnost empirijske nauke za mene znači da možemo pouzdano očekivati da ćemo ga sve bolje razumevati, a što je oduvek značilo i mogućnost preduzimanja određenih mera.

Naučili smo da je agresija i genetski i kulturno određena. Ja, takođe, smatram da je izuzetno važno razlučiti zdravu od nezdrave agresije.

Baš kao što zbog agresije ne možemo okrivljavati jedino društvo ili jedino unutrašnju prirodu čoveka, danas je isto tako jasno da zlo, opšte uzev, nije samo proizvod društva niti, pak, samo psihološki proizvod. Možda vam se ovo čini isuviše očiglednim da bi ga trebalo posebno spominjati, ali danas mnogi ljudi ne samo da veruju u ove neodržive teorije već i delaju u skladu sa njima.

U glavi 10 »Izražajne komponente ponašanja« uveo sam pojam Apolonijanskih kontrola, tj. poželjnih kontrola koje ne dovode u opasnost podmirenje, već bi se pre moglo reći da ga povećavaju. Smatram da je ovaj pojam neobično važan kako za čistu psihološ-

ku teoriju tako i za primenjenu psihologiju. On mi je omogućio da napravim razliku između (bolesne) impulsivnosti i (zdrave) spontanosti, razliku koja je danas preko potrebna naročito mladim ljudima i onima koji su skloni da misle da je *svaka* kontrola nužno represivna i zla. Nadam se da će ovaj uvid pomoći i drugima isto onoliko koliko je pomogao meni.

Nisam se trudio da ovo pojmovno sredstvo povežem sa starim problemima slobode, etike, politike, sreće i sličnog, ali smatram da će svakom ozbiljnom misliocu u ovoj oblasti biti jasno koliko je ono važno i moćno. Psihoanalitičar će uočiti da se ovo rešenje u izvesnoj meri poklapa sa Frojdom integracijom principa zadovoljstva i principa realnosti. Mislim da će za teoretičara psihodinamičkih procesa biti korisna vežba da dobro prouči ove sličnosti i razlike.

U glavi 11 »O samoostvarenju« otklonio sam jedan izvor zabune, veoma jasno ograničavajući pojam na starije ljude. Na osnovu upotrebljenih kriterijuma, samoostvarenje se ne javlja kod mladih ljudi. Mladi ljudi, bar u našoj kulturi, još nisu stekli identitet ili autonomiju, niti su imali dovoljno vremena da dožive dugotrajnu, odanu, post-romantičarsku ljubavnu vezu, niti su u većini slučajeva pronašli svoj poziv, oltar kome bi sebe ponudili. Niti su izgradili svoj *sopstveni* sistem vrednosti; niti su doživeli dovoljno (odgovornosti za druge, tragedije, neuspeha, postignuća, uspeha) da bi se otarasili perfekcionističkih iluzija i postali realistični; niti su se, u najvećem broju slučajeva, pomirili sa smrću; niti su naučili da budu strpljivi; niti su dovoljno upoznali zlo u sebi samima i u drugima da bi imali saosećanja; niti su imali vremena da postanu post-ambivalentni prema roditeljima i starijima, moći i autoritetu; niti su, opšte uzev, postali dovoljno obrazovani i učeni da bi postali mudri; niti su, u najvećem broju slučajeva, stekli dovoljno hrabrosti da budu nepopularni i da se ne stide da pred svetom javno ispolje vrline itd.

U svakom slučaju, bolja psihološka strategija je da se pojam zrelih, potpuno očovečenih, samoostvarenih ljudi kod kojih su ljudski potencijali obistinjeni i ostvareni izdvoji od pojma *zdravlja na bilo kojem* uzrasnom nivou. Otkrio sam da se on može prevesti kao »dobro-izrastanje-ka-samoostvarenju«; sasvim smisaon pojam koji se može istraživati. Izvršio sam dovoljan broj ispitivanja mladih ljudi, studenata, da bih uverio sebe da je moguće razlučiti »zdrave« od »nezdravih«. Moj utisak je da zdravi mladići i devojke još izrastaju, da su ljubazni i puni ljubavi, nezlobivi, krišom prijatni i čovekoljubivi (ali veoma stidljivi zbog toga), potajno puni naklonosti prema starijima koji to zaslužuju. Mladi ljudi su nesigurni u sebe, nisu još formirani, nespokojni su zbog svog podređenog položaja u odnosu na svoje vršnjake (njihova lična mišljenja i ukusi su čestitiji, iskreniji, više metamotivisani, tj. oni imaju više vrlina nego prosečna osoba). Potajno, u sebi, oni se osećaju nelagodno zbog surovosti, zlobe i duha gomile, koji se tako često sreću kod mladih ljudi.

Ja, naravno, ne znam da li ovaj sindrom neizbežno prerasta u samoostvarenje koje sam opisao kod zdravih ljudi. To mogu da odrede samo longitudinalna istraživanja.

Rekao sam da moji samoostvareni ispitanici prevazilaze nacionalizam. Mogao bih dodati da su oni takođe prevazilazili klasu i kastu, iako bih a priori očekivao da izobilje i društveno dostojanstvo povećavaju verovatnoću samoostvarenja.

Drugo pitanje koje nisam bio unapred predvideo u svojoj prvoj knjizi glasi »Da li su ovi ljudi kadri da žive jedino sa 'dobrim' ljudima i jedino u dobrom svetu?« Moj retrospektivan utisak koji, naravno, treba proveriti, jeste da su samoostvareni ljudi u suštini *fleksibilni* i da se mogu realistično prilagoditi svakojakim ljudima i svakojakim sredinama. Mislim da su oni spremni da sa dobrim ljudima postupaju *kao* sa dobrim ljudima i da su isto tako kadri da sa rđavim ljudima postupaju *kao* sa rđavim ljudima.

Drugi dodatni opis samoostvarenih ljudi proizašao je iz mog proučavanja »gundala« [291] i široko rasprostranjene težnje da se potcenjuju već stečena podmirenja potreba, pa čak i da se njihova vrednost poriče i da se sasvim odbacuju. Samoostvarene osobe su relativno pošteđene ovog dubokog izvora ljudske nesreće. Jednom reći, one mogu da oseće »zahvalnost« i ostaju svesne blagoslovenosti svojih blagodeti. Čuda ostaju čuda čak i kada se stalno dešavaju. Svest o nezasluženoj dobroj sreći, o bezrazložnoj milosti jemči da će život za njih uvek biti dragocen i da nikada neće postati otrcan.

Moje proučavanje samoostvarenih ljudi pokazalo se veoma dobrim — moram priznati na moje veliko olakšanje. Na kraju krajeva, to je bila velika igra na sreću, tvrdoglavo pridržavanje intuitivnog uverenja i opiranje nekim osnovnim kanonima naučnog metoda i filozofskog kritičkog rasuđivanja. To su, uostalom, bila pravila u koja sam i ja nekada verovao, prihvatao ih i bio sasvim svestan da se klizam po tankom ledu. Prema tome, moja ispitivanja su pratili strepnja, sukob i sumnja u samog sebe.

Poslednjih nekoliko decenija (videti Bibliografiju) prikupljeno je dovoljno potvrda i podrški, tako da ta vrsta osnovnog nespokojstva nije više potrebna. Pa ipak sam sasvim svestan da smo još uvek suočeni sa ovim osnovnim metodološkim i teorijskim problemima. *Obavljeni* posao je tek samo početak. Sada smo spremni za daleko objektivnije, jednodušnije i bezličnije timske metode biranja samoostvarenih (zdravih, potpuno očovečenih, autonomnih) ljudi za proučavanje. Očigledno je da je potrebno izvršiti ispitivanja u različitim kulturama. Studije praćenja, od kulevke pa do groba, omogućiće, po mom mišljenju, jedino istinsku validaciju. Neophodno je izabrati uzorak iz celokupne populacije, a ne birati samo najbolje, kao što sam ja učinio, one koji liče na dobitnike zlatnih olimpijskih medalja. Isto tako ne mislim da ćemo ikada moći da razumemo nesvodljivo ljudsko zlo, ako ne proučimo detaljnije no što sam ja to učinio, »neizlečive« grehe i mane najboljih ljudskih bića koja možemo pronaći.

Uveren sam da će takva proučavanja promeniti našu filozofiju nauke [292], etike i vrednosti [314], religije [293], rada, upravljanja i međusobnih odnosa [291], društva [312] i ko bi znao čega još. Pored toga, mislim da bi se velike društvene i obrazovne promene neodložno javile kada bismo, na primer, naučili naše mlade ljude da se odreknu svog nerealnog perfekcionizma, svojih zahteva za savršenim ljudskim bićima, savršenim društvom, savršenim nastavnicima, savršenim roditeljima, savršenim političarima, savršenim brakovima, savršenim prijateljima, savršenim organizacijama itd., jer tako šta ne postoji i jednostavno ne može postojati — tj. izuzev kao prolazan trenutak vrhunskog doživljaja, savršenog stapanja, itd. Mi već znamo, iako je naše znanje nedovoljno, da su takva očekivanja iluzorna i da stoga neizbežno i neumoljivo izazivaju razočaranje praćeno odvratnošću, gnevom, potištenošću i osvetom. Smatram da je zahtev »Nirvana sada« sam po sebi glavni izvor zla. Ako zahtevate savršenog vođu ili savršeno društvo vi se samim tim odričete da birate između boljeg i lošijeg. Ako se nesavršenstvo definiše kao zlo, onda sve postaje zlo, budući da je sve nesavršeno.

Takođe verujem, sa pozitivne strane, da je ova velika oblast istraživanja najverovatnije izvor našeg znanja o vrednostima svojstvenim ljudskoj prirodi. Tu počiva sistem vrednosti, zamena religije, zadovoljač idealizma, normativna filozofija života, koji su, izgleda, potrebni svim ljudskim bićima, za kojima ona čeznu i bez kojih postaju pakosna i zla, prosta i beznačajna.

Psihološko zdravlje ne samo da se subjektivno doživljava kao dobro, već je ispravno, istinito i stvarno. U tom smislu ono je bolje od bolesti i uzvišenije od nje. Ono ne samo da je ispravno i istinito već je i razumljivije, jer sagledava veći broj istina kao i više istine. To jest, odsustvo zdravlja ne samo da se teško podnosi nego je i neka vrsta slepila, kognitivne patologije kao i moralni i emocionalni gubitak. Osim toga, to je oblik ubogaljivanja, gubitak kapaciteta, umanjivanje sposobnosti da se nešto učini i postigne.

Zdrave osobe postoje, mada ne u velikom broju. Pošto je dokazano da je zdravlje sa svim svojim vrednostima — istinom, dobrotom, lepotom itd., — moguće, ono se u načelu stvarno može dostići. Onima koji više vole da vide nego da budu slepi, da se osećaju dobro a ne loše, da budu celoviti a ne ubogaljeni, možemo preporučiti da tragaju za psihološkim zdravljem. Moramo se setiti jedne devojčice koja je, na pitanje zašto je dobrota bolja od zla, odgovorila: »Zato što je lepša«. Mislim da možemo reći i više od toga: isti pravac mišljenja može pokazati da je življenje u »dobrom društvu« (bratskom, sadelatnom, punom poverenja, Teorija Y) »bolje« od življenja u društvu džungli (Teorija X, autoritarnom, suparničkom, hobsovskom), kako zbog bioloških, medicinskih i darvinovskih vrednosti za opstanak, tako i zbog vrednosti izrastanja, subjektivnih i objektivnih [314]. Isto važi i za dobar brak, dobro prijateljstvo, dobre roditelje. Oni ne samo da su željeni (da im se daje prvenstvo, da se biraju) nego su, takođe, u posebnom smislu

»poželjni«. Jasno mi je da ovo može zadati dosta muke profesionalnim filozofima, no uveren sam da će se oni već nekako snaći.

Dokaz da divni ljudi mogu postojati i da odista postoje — čak iako u veoma malom broju i na staklenim nogama — dovoljan je da nas ohrabri, da nam ulije nadu, da nam da snagu da se i dalje borimo, da verujemo u sebe i svoje mogućnosti za izrastanjem. Sem toga, nada za ljudsku prirodu, ma koliko trezvena bila, trebalo bi da nam pomogne da se usmerimo ka bratstvu i saosećanju.

Odlučio sam da izostavim poslednju glavu »Ka pozitivnoj psihologiji« iz prvog izdanja ove knjige; ono što je 1954. godine bilo 98% tačno sada je samo dve trećine tačno. Danas pozitivna psihologija bar postoji, mada nije vrlo rasprostranjena. Humanističke psihologije, nove transcendentne psihologije, egzistencijalne, rodžersijanske psihologije, psihologije doživljaja, holističke psihologije, psihologije koje tragaju za vrednostima, sve više bujaju i razvijaju se bar u SAD, mada, na žalost, još ne u većini odeljenja za psihologiju, tako da zainteresovan student mora za njima tragati ili slučajno na njih nabasati. Za čitaoce koji bi želeli da ih sami isprobaju, mislim da se dobar uzorak ljudi, ideja i podataka može najlakše naći u zbornicima radova koje su izdali Mustakas [344], Severin [419], Bugental [69], Sutić i Vič [441]. Za adrese odgovarajućih škola, časopisa, društava preporučio bih Idealnu psihičku mrežu, dodatak u mojoj knjizi *Ka psihologiji Bića* (videti [295]).

Nespokojnom diplomiranom studentu još uvek bih preporučio ovu poslednju glavu iz prvog izdanja koje se verovatno može naći u većini univerzitetskih biblioteka. Iz istih razloga preporučio bih svoju *Psihologiju nauke*. Onima koji su voljni da se ovim pitanjima pozabave dovoljno ozbiljno i mukotrpno ih izučavaju, preporučujem izvrsnu Polanijevu knjigu *Lično saznanje* [376].

Ovo prerađeno izdanje je primer sve nepokolebljivijeg odbacivanja tradicionalne nauke slobodne od vrednosti — ili, bolje rečeno, uzaludnog nastojanja da se nauka oslobodi vrednosti. Ono je otvorenije normativno nego što je bilo, mnogo pouzdanije tvrdi da je nauka traganje podstaknuto vrednostima od strane naučnika koji traga za vrednostima i koji, tvrdim, može u složaju same ljudske prirode da otkrije intrinzičke, krajnje u celoj ljudskoj vrsti svojstvene vrednosti.

Nekima će ovo ličiti na napad na nauku koju vole i duboko poštuju, kao što je i ja volim i poštujem. Priznajem da je njihov strah ponekad osnovan. Mnogi, posebno u društvenim naukama, u potpunoj političkoj privrženosti (po definiciji u odsustvu pune obaveštenosti) vide jedinu razumljivu alternativu nauci slobodnoj od vrednosti i smatraju ih uzajamno isključivim. Prihvatanje jedne za njih neminovno znači odbacivanje druge.

Da je ovo podvajanje nezrelo odmah se vidi iz proste činjenice da je najbolje imati potpuna obaveštenja čak i kada se bori te protiv neprijatelja, čak i kada ste jasno i glasno političar.

No mimo ovakve samouništavajuće gluposti i bavljenja ovim ozbiljnim pitanjima na najvišim nivoima za koje smo sposobni, verujem da se može pokazati da je ovaj normativni žar (da se čini

dobro, da se pomogne čovečanstvu, da se poboljša svet) sasvim u skladu sa naučnom objektivnošću i da čak omogućava bolju, moćniju nauku sa daleko širom nadležnošću no što je ona danas ima kada nastoji da bude vrednosno neutralna (prepuštajući nenaučnicima da na nečinjeničkim osnovama proizvoljno potvrđuju vrednosti). Ovo se jednostavno postiže ako naše poimanje objektivnosti proširimo tako da ne uključuje samo »znanje posmatrača« (laissez-faire, neangažovano znanje, znanje o, spoljašnje znanje), već i doživljeno znanje [85] i ono što bih mogao nazvati znanje praćeno ljubavlju ili taoističko znanje.

Jednostavan model taoističke objektivnosti dolazi iz fenomenologije nepristrasne ljubavi i divljenja prema Biću drugoga (B-ljubav). Na primer, ljubav prema sopstvenoj bebi, prijatelju ili profesiji, pa čak i »problemu« ili polju nauke, može biti na ovaj način potpuna i duboka, tj. da se nešto voli upravo onakvo kakvo jeste i kakvo će postati bez težnje da se promeni ili poboljša. Potrebno je nekoga mnogo voleti da bi se on ostavio na miru, da bi mu se dozvolilo da bude kakav jeste i da postane ono što može da postane. Sopstveno dete može se voleti na taj način čisto i može mu se dopustiti da ostvari ono što u sebi ima. Pored toga, a to je poenta moje rasprave, čovek *na isti način* može voleti istinu. On je može dovoljno voleti da veruje u njeno *nastajanje*. Moguće je voleti svoju bebu čak i pre no što se ona rodi i uzdržanog daha i sa ogromnom srećom čekati da se vidi kakva će osoba ona biti i već sada voleti tu buduću osobu.

Apriorni planovi za dete, ambicije za njega, pripremljene uloge, pa čak i nada da će ono postati ovo ili ono — sve je to netaoističko. To su zahtevi nametnuti detetu da postane ono što je roditelj već odlučio da *treba* da postane. Takva beba je već rođena u nevidljivoj ludačkoj košulji.

Na sličan način moguće je voleti istinu koja tek treba da dođe, imati poverenja u nju, biti srećan i diviti se njenoj prirodi kako se ona otkriva pred našim očima. Možemo verovati da će nezamagljena, neiznuđena, neiskana, neiskrivljena istina biti lepša, čistija, *istinitija* istina nego što bi bila da smo je naterali da se saglasi sa apriornim očekivanjima, nadama i planovima ili tekućim političkim potrebama. Istina, takođe, može biti rođena u nevidljivoj »ludačkoj košulji«.

Normativno oduševljenje može biti pogrešno shvaćeno i apriornim zahtevima *može* iskriviti istinu koja tek treba da se otkrije i bojim se da neki naučnici to već rade, odričući se, u stvari, nauke zarad politike. Ali ovo ne mora nužno da se desi kada je reč o taoistički nastrojenom naučniku, koji dovoljno voli istinu-što-tek-treba-da-se-rodi i pretpostavlja da će tako biti najbolje i iz tog razloga je dopušta, upravo zarad čistog normativnog žara.

Takođe verujem u sledeće: što je istina čistija i što je manje zamagljena od strane doktrinaraca koji su unapred doneli odluke, to će biti bolje za budućnost čovečanstva. Verujem da će svet imati više koristi od buduće istine nego od mojih današnjih političkih

ubedeja. Verujem u ono što će biti saznato više no što verujem u svoje sadašnje znanje.

Ovo je humanističko-naučna verzija »Neka bude volja Tvoja«. Moja strahovanja i nade za čovečanstvo, moja žudnja da činim dobro, moja želja za mirom i bratstvom, moje normativno oduševljenje — osećam da ću svima njima najbolje služiti ako ostanem smerno otvoren prema istini, ako budem objektivn i nepristrasan u taoističkom smislu da odbacujem unapred stvorene zaključke o istini, ili se potajno u nju mešam, ako i dalje verujem da ću što više znam više moći da pomognem.

Na mnogim mestima u ovoj knjizi i u mnogim kasnijim radovima pretpostavljam sam da ostvarenje stvarnih potencijala jedne osobe zavisi od roditelja ili drugih osoba koje zadovoljavaju osnovne potrebe, od svih onih faktora koje danas nazivamo »ekološkim«, od »zdravlja« kulture ili od njegovog nedostatka, od svetske situacije itd. Izrastanje ka samoostvarenosti i potpunom očovečenosti omogućava složena hijerarhija »dobrih preduslova«. Ovi fizički, hemijski, biološki, međusobni, kulturni uslovi važni su za jedinku u krajnjoj liniji toliko da je opskrbljuju ili je ne opskrbljuju osnovnim humanim neophodnostima i pravima, onim što joj dozvoljava da postane dovoljno snažna, dovoljno osoba kako bi preuzela odgovornost za sopstvenu sudbinu.

Kada proučavamo ove preduslove, rastužuje nas lakoća kojom ovaj ljudski potencijal može biti uništen ili potisnut, tako da potpuno očovečena osoba liči na čudo, da je tako neverovatan događaj da uliva strahopoštovanje. Istovremeno nas ohrabruje činjenica da samoostvarene osobe postoje i da su, prema tome, moguće, da se može proći kroz šibe opasnosti i da se pobeda može postići.

Istraživač će ovde skoro sigurno biti uhvaćen u unakrsnu vaturu optužbi, kako međuosobnih tako i unutarosobnih, da je »optimista« odnosno »pesimista«, zavisno od toga na šta se usredsređuje u tom trenutku. Njega će takođe optuživati da je, s jedne strane, pristalica nasleđa, a sredinista s druge. Političke grupe će sasvim sigurno pokušavati da ga ukrase jednim ili drugim imenom, zavisno od trenutnih kretanja.

Naučnik će se, naravno, odupirati sve-ili-ništa težnjama ka podvajanju i rubrikovanju i nastaviće da razmišlja o stepenu, da bude holistički svestan da mnogo, mnogo determinanti deluje u istom mah. On će nastojati da bude što osetljiviji na činjenice, da ih što je moguće bolje razlikuje od svojih želja, nadanja i strahovanja. Danas je sasvim jasno da ovi problemi — šta je dobra osoba i šta je dobro društvo — potpadaju pod nadležnost empirijske nauke i pouzdano se možemo nadati da ćemo unaprediti znanje u ovim oblastima [316].

Ova knjiga se mnogo više usredsređuje na prvi problem — na potpuno očovečenu osobu nego na drugi problem — koja vrsta društva omogućava takvu osobu. O tome sam dosta pisao od 1954. godine otkada se ova knjiga prvi put pojavila, ali sam se uzdržao od nastojanja da ove nalaze unesem u prerađeno izdanje. Umesto toga, čitaoca ću uputiti na neke od mojih radova o tom problemu

[291, 301, 303, 311a, 311b, 312, 315], a takođe najtoplije preporučujem da se neizostavno prouči bogata literatura o normativnoj socijalnoj psihologiji (različito zvanj Organizacioni razvoj, Organizaciona teorija, Teorija upravljanja itd.). Implikacije ovih teorija, izveštaji o slučajevima i istraživanja čine mi se dubokim, nudeći istinsku alternativu, na primer raznim verzijama marksističke teorije, demokratskih i autoritarnih teorija i drugih postojećih filozofija. Nprestanu me iznenaduje činjenica da je tako mali broj psihologa čak i svestan radova, na primer Ardžirisa [15, 16], Benisa [42, 43, 45], Likerta [275] i MekGregora [332], da spomenem samo nekolicinu dobro poznatih istraživača u ovoj oblasti. U svakom slučaju, onaj koji želi da se ozbiljno pozabavi teorijom samoostvarenja mora se takođe ozbiljno pozabaviti novom vrstom socijalne psihologije. Ako bi trebalo da izaberem samo jedan časopis koji bih preporučio osobi koja želi da bude u toku sa sadašnjim razvojem u ovoj oblasti, onda bi to bio *Časopis primenjene nauke o ponašanju*, uprkos njegovom potpuno obmanjujućem imenu.

Konačno, želim da kažem koju reč o ovoj knjizi kao o prelazu ka humanističkoj psihologiji, ili onome što se naziva Trećom silom. Ma koliko još bila nezrela s naučne tačke gledišta, humanistička psihologija je već otvorila vrata proučavanju svih onih psiholoških pojava koje se mogu nazvati transcendentnim ili transpersonalnim, pojavama kojima su u načelu, usled inherentnih ograničenja bihejviorizma i psihoanalize, vrata bila zatvorena. Među takve pojave ja ne uključujem samo viša i pozitivnija stanja svesti i ličnosti, tj. prevazilaženje materijalizma, kožom omotanog ega, atomističko-rascepkavajućih-razdeljavajućih-neprijateljskih stavova itd., već i poimanje vrednosti (večnih istina) koje čine deo proširenog Ja. Novi *Časopis za transpersonalnu psihologiju* već je počeo da objavljuje radove o ovom problemu.

Možemo početi da *razmišljamo* o transhumanom, o psihologiji i filozofiji koja prevazilazi samu ljudsku vrstu. Ovo tek treba da dođe.

A. H. M.

V. P. Loklin zadužbina

ZAHVALNOST

Želim da izrazim duboku zahvalnost Bilu Loklinu i dobrotvornoj zadužbini V. P. Loklin, što su mi dodelili stipendiju koja mi je omogućila da preradim ovu knjigu. Ova vrsta teorijskog rada — promišljanje problema do njegovih dubina — zahteva puno radno vreme. Bez ove stipendije ne bih se latio tog posla. Želim, takođe, da se zahvalim na stipendiji za 1967—1968. godinu koju sam dobio od Fordove zadužbine — Fonda za unapređivanje obrazovanja. Ovu godinu sam iskoristio da bih izgradio teoriju humanističkog vaspitanja.

Gospođa Kej Pontius nije obavljala samo sekretarski posao koji je knjiga nametala, nego je pomagala i na bibliografiji, sređivanju i ispravljanju otisaka za korekturu, kao i na mnogim drugim poslovima. Sve to radila je uspešno, inteligentno i veselo. Želim da odam priznanje njenom mukotrpnom radu i da joj se na njemu zahvalim. Takođe želim da se zahvalim gospođi Hildi Smit, mojoj nekadašnjoj sekretarici na Brendais univerzitetu, koja mi je pomogla da započnem ovaj posao, pre nego što sam napustio univerzitet. Merilin Morel je velikodušno pomagala na bibliografiji. Džordž Midendorf iz Harpera i Rou predložio mi je da preradim knjigu i sada mi je zbog toga milo.

U drugim svojim knjigama i u bibliografiji ove knjige odao sam priznanje mnogima čiji sam intelektualni dužnik i stoga ih ovde neću spominjati. Razmišljanju o teorijskim problemima može mnogo da pomogne ako ga isprobamo na prijateljima. Moja supruga Berta, na kojoj sam svakodnevno ispitivao svoje ideje, bezmalo je uvek uspevala da bude strpljiva i od pomoći. Želim da joj se zahvalim na pomoći i izrazim divljenje prema njenom strpljenju.

PSIHOLOŠKI PRISTUP NAUCI

Psihološko tumačenje nauke počinje pronicljivim uviđanjem da je nauka čovekova tvorevina, a ne nešto nezavisno, vanhumano, odnosno »stvar« po sebi sa sopstvenim unutrašnjim pravilima. Njeno poreklo je u ljudskim motivima, njeni ciljevi su ljudski ciljevi i nju stvaraju, obnavljaju i održavaju ljudska bića. Njeni zakoni, organizacija i izražavanje ne počivaju jedino na prirodi stvarnosti koju otkriva, već i na svojstvima ljudske prirode koja otkriva. Psiholog, naročito ako ima kliničko iskustvo, sasvim će prirodno i spontano pristupati svakom predmetu s ličnog stanovišta i proučavaće ljude a ne samo apstrakcije koje oni stvaraju, dakle kako naučnike tako i nauku.

Zastranjujuće pokušaje da nas uvere da to nije tako, neprestana nastojanja da se nauka učini potpuno nezavisnom i kadrom da reguliše samu sebe, kao i gledište da je ona nepristrasna igra koja ima svoja proizvoljna pravila nalik na ona iz šaha — sve to psiholog mora smatrati nerealističnim, pogrešnim, pa čak i antiempirijskim shvatanjem.

U ovoj glavi želim prvo da proučim neke od važnijih, dobro poznatih istina na kojima se ova teza zasniva. Zatim ću izložiti neke implikacije i posledice ove teze.

PSIHOLOGIJA NAUČNIKA

Motivi naučnika

Naučnike, kao i sve druge članove ljudske vrste motivišu potrebe za hranom i druge potrebe svojstvene celoj vrsti; potrebe za sigurnošću, zaštitom i staranjem; gregarijske potrebe; potrebe za odnosima punim naklonostima i ljubavi; potrebe za poštovanjem, dostojanstvom (položaj, čin, rang) i statusom praćenim samopoštovanjem; i, najzad, potreba za samoostvarivanjem, odnosno za samoupotpunjavanjem idiosinkratičnih i vrsti svojstvenih potencijala pojedinačne osobe. Psiholozi najbolje poznaju ove potrebe iz jednostavnog razloga što njihovo osujećenje izaziva psihopatološke poremećaje.

Kognitivne potrebe za čistim znanjem (radoznalost) i razumevanjem (filosofskim, teološkim i potreba za objašnjenjem stvaranja sistema vrednosti) manje su proučavane, ali se mogu saznati na osnovu običnog posmatranja.

Konačno, najmanje su poznati impulsi za lepotom, simetrijom i verovatno jednostavnošću, dovršenošću i redom, koje možemo nazvati estetskim potrebama i sa kojima mogu biti povezane potrebe za izražavanjem, oživljavanjem i motornim ostvarenjem.

Do sada nam se činilo da su sve druge potrebe, želje, odnosno nagoni ili samo sredstva za gorenavedene osnovne ciljeve ili neurotične potrebe ili, pak, proizvodi izvesnih procesa učenja.

Očigledno je da filozofa nauke najviše zanimaju sazajne potrebe. I upravo je čovekova neprestana radoznalost odgovorna za nauku u njenom prirodno-istorijskom stadijumu, a njegova podjednako trajna želja za razumevanjem, objašnjavanjem i sistematizovanjem stvorila je više teorijske i apstraktne nivoe nauke. Pa ipak je upravo ova poslednja snažna teorijska pobuda *sine qua non* nauke, jer se puka radoznalost dosta često sreće i kod životinja [172, 174].

No, nesumnjivo je da su i drugi motivi uključeni u nauku na svim njenim stadijumima. I suviše se često previda da su pravi teoretičari nauke mislili o nauci prvenstveno kao o sredstvu da se pomogne ljudskom soju. Bekon (Bacon [24]) je, na primer, očekivao da će nauka ublažiti bolest i siromaštvo. Pokazano je da je čak i u grčkoj nauci u kojoj je postojala jaka tendencija nemanuelne i platonske kontemplacije, praktična i humanistička struja takođe bila prilično jaka. Osećanje poistovećenosti sa ljudima i pripadnosti ljudskoj vrsti uopšte, pa i mnogo više od toga, osećanje ljubavi prema ljudskim bićima mogu često da budu osnovna motivacija mnogih ljudi koji se bave naukom. Neki ljudi počinju da se bave naukom, sa namerom da pomognu ljudima, baš kao što bi iz istih pobuda mogli da se bave socijalnim radom ili medicinom.

I, na kraju, moramo prihvatiti da svaka druga ljudska potreba može da služi kao osnovna motivacija za bavljenje naukom. da se radi na njoj ili da se u njoj istraje. Ona može da služi kao način života, izvor prestiža, sredstvo za lično izražavanje ili kao zadovoljenje bilo koje od mnogih neurotskih potreba.

Kod većine osoba ređe se nalazi jedan osnovni svevažeći motiv, a mnogo češće se sreće kombinacija različitih stepena *svih* motivacija koje istovremeno dejstvuju. Najsigurnije bi bilo kada bismo pretpostavili da rad svakog naučnika ne motiviše samo ljubav nego, takođe, i čista radoznalost, ne samo prestiž već i potreba da zaradi novac itd.

Sadelatna priroda racionalnosti i impulsa

Danas je, u svakom slučaju, sasvim jasno da je zastarelo podvajati razum i animalnost, jer je razum, bar kada je reč o ljudima, isto toliko animalan koliko i jedenje. Impuls nije nužno suprotan inteligentnom suđenju, jer je sama inteligencija impuls. U svakom slučaju, nama se sve više čini da kod zdravih ljudskih bića racionalnost i impuls sadejstvuju i zajednički vode do sličnih a ne do suprotnih zaključaka. Neracionalno nije nužno iracionalno ili anti-racionalno, ono je češće proracionalno. Hronično neslaganje ili antagonizam između konacije i kognicije obično je samo proizvod društvene ili individualne patologije.

Čovekova potreba za ljubavlju ili poštovanjem isto je toliko »sveta« koliko i njegova potreba za istinom. »Čista« nauka nema ništa više unutrašnje vrline od »humanističke« nauke niti je, pak, ima manje. Ljudska priroda propisuje obe i zato ih nije čak potrebno ni podvajati. Čovek se sasvim lako može zabaviti baveći se naukom i istovremeno činiti dobra dela. Grčko poštovanje razuma nije bilo pogrešno, već samo preterano isključivo. Aristotel nije shvatio da je ljubav isto toliko ljudska koliko i razum.

Pojedini slučajevi u kojima postoji privremeni sukob između podmirenja sazajnih potreba i podmirenja emocionalnih potreba postavljaju pred nas problem kako da se one integrišu, koordinišu i odmere, a ne kako da se razreši njihov sukob i oprečnost. Može se desiti da čista, objektivna, nepristrasna nehumanistička radoznalost čistog naučnika ugrozi podmirenje drugih podjednako važnih ljudskih potreba, na primer potrebe za sigurnošću. Ovde ne mislim samo na očigledan primer atomske bombe već, takođe, i na opštiju činjenicu da sama nauka podrazumeva sistem vrednosti. Konačno, krajnosti se ne približavaju ni Ajnštajn, ni Njutn niti bilo koji »čisti« naučnik, već pre nacistički »naučnik« koji eksperimentiše u koncentracionom logoru ili »ludi« naučnik iz Holivuda. Potpunija, humanistička i transcendentalna definicija istine i nauke može se naći u sledećim radovima [66, 292, 376]. Nauka zarad nauke može da bude isto toliko bolesna koliko i umetnost radi umetnosti.

Pluralistička priroda nauke

Ljudi tragaju za mnogim različitim zadovoljstvima u naučnom radu, baš kao što za njima teže i u svom društvenom životu, poslu ili braku. U nauci ima ponešto za svakoga, za mlade i stare, odvažne i bojažljive, za one predane dužnosti kao i za ljubitelje zabave. Neki u njoj teže neposredno humanističkim ciljevima: drugi uživaju upravo u njenim bezličnim, vanljudskim kvalitetima. Neki prvenstveno tragaju za zakonitošću; drugi pridaju značaj sadržaju i žele da saznaju više o »važnim« stvarima, pa makar to radili i manje precizno i elegantno. Neki vole osvajanje novih oblasti i krčenje novih puteva, drugi se opredeljuju za rad doselje-

nika, za organizovanje, uređivanje i nadgledanje već osvojene teritorije. Neki u nauci traže sigurnost, drugi pustolovinu i uzbuđenje. Kao što ne možemo opisati idealnu suprugu tako ne možemo opisati ni idealnu nauku i naučnika, metod, pitanje, delatnost ili istraživanje. Baš kao što možemo odobravati brak uopšte, a ipak prepustiti izbore pojedinačnim ukusima, tako i u nauci možemo biti pluralisti.

Moguće je razlikovati bar sledeće uloge nauke:

1. Njenu ulogu u traganju za problemima, postavljanju pitanja, ohrabririvanju nagoveštaja i donošenju hipoteza.
2. Njenu ulogu u testiranju, proveravanju, potvrđivanju, opovrgavanju i dokazivanju; ponavljanju i proveravanju eksperimenata; prikupljanju činjenica; doprinosu pouzdanosti činjenica.
3. Njenu ulogu u organizovanju, teoretisanju i strukturisanju; njenu težnju za sve većim i većim uopštavanjima.
4. Njenu studioznu ulogu u prikupljanju istorijske građe.
5. Njenu tehnološku stranu; instrumente, metode, tehnike.
6. Njenu administrativnu, izvršnu i organizacionu stranu.
7. Njenu izdavačku i obrazovnu ulogu.
8. Njenu primenu u humane svrhe.
9. Njeno uvažavanje, uživanje, veličanje i slavljenje.

Mnoštvo uloga neminovno podrazumeva podelu rada, jer mali bi broj jedinki mogao u sebi da spoji sva ta umenja. Podela rada iziskuje različite vrste ljudi, različite ukuse, različite moći i umenja.

Ukusi odražavaju i izražavaju karakter i ličnost. Ovo podjednako važi za ukuse prilikom izbora nauke, na primer fizike pre no antropologije, kao i za izbore u okviru jedne oblasti, na primer ornitologije pre nego genetike. Ovo je takođe tačno, mada verovatno u manjoj meri, za izbor posebnog problema u okviru polja, na primer retroaktivne inhibicije pre nego uviđanja, kao i za izbor metoda, materijala, stepena preciznosti, stepena primenljivosti ili praktičnosti, povezanosti sa ljudskim nastojanjima.

U nauci svi se mi uzajamno dopunjavamo i potrebni smo jedni drugima. Kada bi svi davali prednost fizici nad biologijom, napredak nauke ne bi bio moguć. Sreća je što u naučnim stremljenjima imamo različite ukuse, baš kao što je sreća što svi ne volimo istu klimu ili isti muzički instrument. Orkestar može da postoji samo zato što neki vole violinu, a drugima se dopada klarinet ili bubanj. Tako i nauku u njenom najširem smislu omogućavaju različite ukusima. Nauci su potrebne sve vrste ljudi (kažem ovo radije nego »nauka može da podnosi sve vrste ljudi«), upravo kao što su potrebne umetnosti, filozofiji, politici, pošto svaka osoba može da postavi različita pitanja i sagleda različite svetove. Čak i shizofrenik može na čudan način da bude koristan, jer ga njegova bolest na neki način čini posebno osetljivim.

Monistički pritisak predstavlja stvarnu opasnost u nauci, zbog činjenice da »znanje o ljudskoj vrsti u stvari često jedino znači

'znanje o samom sebi'. Mi smo odviše skloni da na univerzum projektujemo sopstvene ukuse, predrasude, nadanja. Na primer, fizičar, biolog, sociolog već su samim svojim izborom oblasti pokazali da se suštinski razlikuju u važnim tačkama. Sasvim je opravdano očekivati da će oni, zbog ove osnovne razlike u ukusima, drugačije definisati nauku, njen metod, ciljeve i vrednost. Jasno je da moramo biti isto toliko trpeljivi i prihvatati individualne razlike među naučnicima, kao što to činimo u drugim oblastima ljudske delatnosti.

NEKE IMPLIKACIJE PSIHOLOŠKOG PRISTUPA NAUCI

Proučavanje naučnika

Proučavanje naučnika je nesumnjivo osnovni, čak i nužan vid proučavanja nauke. Budući da je nauka kao institucija delom uveličana projekcija izvesnih vidova ljudske prirode, svako će se povećanje znanja automatski mnogo puta umnožiti. Na primer, na svaku nauku i svaku teoriju u okviru svake nauke uticaće povećanje znanja o 1) prirodi pristrasnosti i objektivnosti, 2) prirodi procesa apstrahovanja, 3) prirodi stvaralaštva, 4) prirodi enkulturacije i otpora naučnika prema enkulturaciji, 5) uticaju želja, nadanja, strahovanja i očekivanja na opažanje, 6) prirodi naučnikove uloge i statusa, 7) antiintelektualizmu u našoj kulturi, 8) o prirodi verovanja, ubeđenja, vere, izvesnosti itd. Pitanja koja smo već spomenuli, posebno ona o motivaciji i ciljevima naučnika [292, 458], nesumnjivo su čak i važnija i osnovnija.

Nauka i ljudske vrednosti

Nauka se zasniva na ljudskim vrednostima i sama je sistem vrednosti [66]. Poreklo nauke i njeni ciljevi proističu iz čovekovih emocionalnih, sazajnih, ekspresivnih i estetskih potreba. Podmirenje bilo koje takve potrebe predstavlja »vrednost«. Ovo je tačno za ljubav prema sigurnosti, kao i za ljubav prema istini i izvesnosti. Estetsko zadovoljenje potrebe za jezgrovitosti, škrtosti i preciznosti. Estetsko zadovoljenje potrebe za jezgrovitosti, škrtosti i preciznosti, elegancijom, jednostavnošću, preciznošću, veštinom, predstavlja vrednost za matematičara i za naučnika, baš kao i za stručnjaka zanatliju, umetnika i filozofa.

One su sasvim nezavisne od činjenice da su nama kao naučnicima zajedničke osnovne vrednosti naše kulture, kao što su, na primer, poštenje, humanost, poštovanje jedinki, socijalne službe, demokratsko poštovanje prava jedinke da sama donosi odluke makar one bile i pogrešne, očuvanje života i zdravlja, ublažavanje bola, odavanje priznanja kada priznanje treba odati, sportsko ponašanje, »čestitost« itd., i da će one, po svoj prilici, bar u izvesnoj meri, to uvek morati da budu.

Razumljivo je da su »objektivnost« i »nepriistrasno posmatranje« fraze koje treba ponovo definisati. »Isključivanje vrednosti« prvobitno je značilo isključivanje teoloških i drugih autoritarnih dogmi koje su unapred određivale šta su činjenice. Ovo isključivanje je isto toliko potrebno danas koliko i u doba renesanse, jer mi još uvek želimo da naše činjenice budu što je moguće manje obojene našim željama, očekivanjima i vrednostima. Iako danas u našoj zemlji nauci ne pretila tako velika opasnost od organizovane religije, mi još uvek moramo da se borimo sa jakim političkim i ekonomskim dogmama.

Razumevanje vrednosti

Pa ipak, danas znamo samo za jedan način kako da sprečimo da ljudske vrednosti kontaminiraju naše opažanje prirode, društva ili nas samih, a to je da sve vreme budemo potpuno svesni tih vrednosti, da razumemo njihov uticaj na opažanje i da, pošto smo ih razumeli, izvršimo nužne ispravke. (Pod kontaminacijom podrazumevam mešanje psihičkih determinanti sa determinantama stvarnosti, u slučaju kada želimo da opažamo ove druge.) Proučavanje vrednosti, potreba i želja, pristrasnosti, strahova, interesovanja i neuroza mora da postane osnovni vid svih naučnih proučavanja.

Ovakva tvrdnja mora da uključi najopštije težnje svih ljudskih bića za apstrahovanjem, klasifikovanjem, sagledavanjem sličnosti i razlika i, opšte uzev, za obraćanjem selektivne pažnje na stvarnost, kao i težnju da se ona stalno menja u skladu sa interesovanjima, potrebama, željama i strahovima. Ovakvo svrstavanje naših opažanja u različite rubrike (»rubrikovanje«) na neki način je poželjno i korisno, a nepoželjno i štetno na drugi, jer mada tako izvesne vidove stvarnosti jasno ističemo, druge vidove stvarnosti istovremeno bacamo u senku. Iako nam priroda pruža putokaze za klasifikovanje, moramo shvatiti da postoje »prirodne« oblasti neslaganja i da su ovi putokazi često jedva primetni i nejasni. Mi često moramo da stvaramo i namećemo klasifikaciju prirodi. Ovo ne činimo samo u skladu sa nagoveštajima koje nam pruža priroda već, takođe, i u skladu sa našom sopstvenom prirodom, sopstvenim nesvesnim vrednostima, pristrasnostima i interesovanjima. Uzmimo da je ideal nauke da svede na najmanju mogućnu meru determinante koje proizlaze iz same ljudske prirode. Taj ideal nikada nećemo dostići ako poričemo njihov uticaj već ako ga dobro upoznamo.

Nespokojni čisti naučnik trebalo bi da se umiri kada sazna da je glavna svrha svega ovog uznemirujućeg razgovora o vrednostima uspešnije postizanje *njegovog* cilja, tj. da se poboljša naše znanje o prirodi i da se proučavanjem saznavao naše znanje o saznom oslobodi uticaja želja, vrednosti, očekivanja itd.

Ljudski i vanljudski zakoni

Zakoni psihologije ljudi i zakoni vanljudske prirode su u izvesnom pogledu isti, a u izvesnom potpuno različiti. Činjenica da ljudska bića žive u svetu prirode ne znači da njihova pravila i zakoni treba da budu isti. Budući da živi u svetu stvarnosti, ljudsko biće, nesumnjivo mora da mu čini ustupke, ali to samo po sebi ne znači poricanje činjenice da ljudsko biće ima intrinzične zakone koji nisu zakoni prirodne stvarnosti. Želje, strahovanja, snovi, nandanja ponašaju se različito od oblutaka, metalnih žica, temperature ili atoma. Filosofija nije sazdana na isti način kao i most. Porodica i kristal moraju se proučavati na različit način. Ova naša beseda o motivima i vrednostima ne podrazumeva želju da se vanljudska priroda subjektivizuje ili psihologizuje, ali svakako znači da mi moramo da psihologizujemo ljudsku prirodu.

Ova vanljudska stvarnost je nezavisna od želja i potreba ljudskih bića, ona nije ni blagotvorna ni zla, nema svrha, namera, ciljeva ili funkcija (samo ljudska bića imaju svrhe), ne sadrži konativne i afektivne težnje. Ova stvarnost trajala bi čak iako bi sva ljudska bića nestala — što i nije tako nemoguće.

Saznati ovu stvarnost kakva jeste, a ne kakva bismo mi želeli da bude, poželjno je sa svake tačke gledišta, bilo »čiste« nepristrasne radoznalosti ili želje da se za neposredne ljudske ciljeve stvarnost predvidi i kontroliše. Kant je neosporno bio u pravu kada je tvrdio da mi nikada nećemo moći potpuno da saznamo vanljudsku stvarnost, pa ipak joj se možemo približiti, možemo je više ili manje tačno saznati.

Sociologija nauke

Proučavanje sociologije nauke i naučnika zaslužuje više pažnje nego što mu se danas posvećuje. Ako su naučnici jednim delom određeni varijablama kulture, onda to isto važi i za proizvode tih naučnika. U kojoj su meri nauci potrebni doprinosi ljudi iz drugih kultura, u kojoj meri naučnik mora da se drži po strani od svoje kulture da bi je valjanije opažao, u kojoj meri on mora da bude internacionalista a ne samo, na primer, Amerikanac, u kojoj meri su proizvodi naučnika određeni njihovom klasnom ili kastinskom pripadnošću — to su pitanja koja moraju biti postavljena i na koja se moraju dati odgovori da bi se potpunije razumeo »kontaminirajući« uticaj kulture na opažanje prirode.

Razni pristupi saznavanju stvarnosti

Nauka je samo jedno od sredstava prilaza saznavanju prirodne, društvene i psihološke stvarnosti. Umetnik stvaralac, filosof, književnik humanista pa i kopač jama, mogu takođe otkri-

vati istinu i treba ih ohrabrivati isto toliko koliko i naučnika¹. Njih ne treba smatrati uzajamno isključivim, niti da su nužno izdvojeni jedni od drugih. Naučnik koji je pomalo pesnik, filosof pa čak i sanjalica, skoro sigurno predstavlja poboljšanje nad svojim skučenijim kolegom.

Ako nas ovaj psihološki pluralizam navede na to da o nauci mislimo kao o orkestru raznih talenata, motiva i interesovanja, onda se gubi jasna granica između naučnika i nenaučnika. Filosof koji se bavi kritikom i analizom naučnih pojmova, zacelo je bliži naučniku zainteresovanom za čistu teoriju nego što je ovaj naučniku čistom tehnologu. Dramski pisac ili pesnik koji iznosi organizovanu teoriju ljudske prirode svakako je bliži psihologu nego što je ovaj inženjeru. Istoričar nauke može da bude bilo istoričar bilo naučnik, nije važno šta je od ovoga. Klinički psiholog i lekar koji pažljivo proučavaju pojedinačne slučajeve mogu više da nauče od romanopisca nego od svoje sabraće što apstrahuju i eksperimentišu.

Ne vidim način kako da se naučnici oštro izdvoje od nenaučnika. Kao kriterijum ne može poslužiti čak ni vršenje eksperimentalnih istraživanja, zato što mnogi ljudi koji su na platnom spisku naučnika nikada nisu izvršili niti će izvršiti pravi eksperiment. Čovek koji predaje hemiju u nižim razredima koledža smatra sebe hemičarem, iako nikada nije otkrio bilo šta novo u hemiji, nego je jednostavno čitao časopise za hemiju i ponavljao tuđe eksperimente na način na koji se spremaju jela iz kuvara. On može da bude manje naučnik nego bistar dvanaestogodišnji učenik koji znatizeljno eksperimentiše u svojoj sobici u potkrovlju, ili nepoverljiva domaćica koja proverava sumnjive tvrdnje iz og-lasa.

U kom pogledu je predsednik istraživačkog instituta i dalje naučnik? Njegovo vreme, sve do sudnjeg časa, može biti zauzeto administrativnim i organizacionim poslovima. Pa ipak će on želiti da sebe zove naučnikom.

¹ Danas se glavne razlike između idealizovanog umetnika i idealizovanog naučnika možda mogu iskazati na sledeći način: prvi je obično specijalista u saznavanju ili otkrivanju idiografskog (jedinственog, idiosinkratičnog, pojedinačnog), dok je drugi specijalista za no-motetsko (uopšteno, apstraktno). Drugo, umetnik je bliži naučniku kao osobi koja otkriva probleme, postavlja pitanja, donosi hipoteze, nego naučniku kao osobi koja rešava probleme, proverava i stvara izvesnost. Ove poslednje funkcije predstavljaju skoro isključivu odgovornost naučnika. U tom pogledu on više liči na poslovnog čoveka, sportistu ili hirurga po tome što je pragmatičar i radi sa onim što se može proveriti, testirati. Postoje rezultati na osnovu kojih se može suditi o njegovim tvrdnjama. Ako se od njega očekuje da proizvodi bicikle, onda možemo izbrojati bicikle. A nastavnik, umetnik, profesor, terapeut, sveštenik mogu 40 godina da čine iste greške i ništa ne postignu, a da se ipak osećaju uspešnim i punim vrlina. Klasičan primer predstavlja terapeut koji je čitavog svog života pravio istu grešku, a zatim je nazivao »bogatim kliničkim iskustvom«.

Ako idealan naučnik spaja u sebi stvaralačku osobu koja postavlja hipoteze, brižljivog proverivača-eksperimentatora, graditelja filozofskog sistema, učenog istoričara, tehnologa, organizatora, pedagoga-pisca-publicistu, primenjivača, poštovaoca, onda bismo mogli lako da zamislimo da bi se idealan tim mogao sastojati bar od devet specijalista u ovim različitim funkcijama, od kojih *nijedan pojedinačno ne bi morao da bude naučnik u potpunom smislu.*

No, iako sve što je do sada rečeno ukazuje na to da je dihotomija naučnik-nenaučnik isuviše jednostavna, takođe moramo uzeti u obzir nalaz da preterano uski specijalista, na kraju krajeva, obično ničemu mnogo ne koristi, budući da trpi kao ljudsko biće. Uopštena, upotpunjena i zdrava osoba može da uradi većinu stvari bolje od uopštenog, ubogaljenog ljudskog bića, tj. od osobe koja pokušava da bude *isuviše* čist mislilac i koja gušeci svoje impulse i emocije paradoksalno okončava kao bolesna osoba koja može da misli jedino na bolestan način, tj. da bude loš mislilac. Jednom rečju, možemo očekivati da će naučnik koji je takođe pomalo i umetnik biti bolji naučnik od svog kolege koji nije pomalo i umetnik.

Ovo će nam postati sasvim jasno ako se poslužimo metodom istorije slučaja. Veliki naučnici imali su obično široka interesovanja i, bez sumnje, nisu bili uski tehnolozi. Od Aristotela do Ajnštajna, od Leonarda do Frojda, veliki pronalazači bili su raznovrsno i mnogobrano obdareni humanističkim, društvenim i estetskim interesovanjima.

Moramo zaključiti da nas psihološki pluralizam u nauci uči da postoje mnogi putevi ka znanju i istini, i da kreativan umetnik, filozof, književnik humanista, bilo kao celovita jedinka ili kao jedna strana jedinice, mogu takođe da budu pronalazači istine.

Psihopatologija i naučnik

Ako su svi ostali uslovi jednaki možemo očekivati da će naučnik (ili umetnik, ili mehaničar ili administrativni službenik) koji je srećan, siguran, smiren i zdrav biti bolji naučnik (umetnik, mehaničar, administrativni službenik) nego ako je nesrećan, nesiguran, uznemiren i bolestan. Neurotična osoba iskrivljava stvarnost, postavlja joj zahteve, nameće joj nezrela poimanja, plaši se nepoznatog i novine, isuviše je determinisana svojim unutrašnjim potrebama, isuviše se lako uplašiti, odveć čezne za odobravanjem drugih ljudi itd., da bi dobro izveštavala o stvarnosti.

Postoje bar tri implikacije ove činjenice. Pre svega, naučnik (ili, bolje rečeno, tragalac za istinom uopšte) trebalo bi da bude psihološki zdrav a ne bolestan, kako bi svoj posao mogao da obavlja na najbolji način. Drugo, možemo očekivati da će se usavršavanjem kulture, koja će na taj način poboljšati zdravlje svih

svojih građana, poboljšati i traganje za istinom i, treće, trebalo bi da očekujemo da će psihoterapija unaprediti pojedinačnog naučnika u njegovoj pojedinačnoj ulozi.

Već smo prihvatili kao činjenicu da će bolji društveni uslovi koji omogućuju veću akademsku slobodu, stalno radno mesto, bolju platu itd., pomoći tragaocima za istinom.²

² One čitaocce koji uviđaju revolucionarnost ove tvrdnje i osećaju se obaveznim da čitaju dalje, ohrabrio bih da se pomuče sa jednom *velikom* knjigom iz ove oblasti *Lično saznanje* od Majkla Polanija (Michael Polany [376]). Ako niste proučili ovu knjigu ne smete sebe smatrati pripremljenim za sledeći vek. Ako nimate vremena, volje ili snage za ovu gorostasnu knjigu, onda vam preporučujem svoju knjigu *Psihologija nauke: Prethodnica* [292] čija je dobra strana što je laka i čitljiva i ističe iste probleme. Ovo poglavlje, ove dve knjige i druge knjige navedene u njihovim bibliografijama dosta dobro prikazuju kako se novi humanistički *Zeitgeist* odslikava na polju nauke.

USREDSREĐENOST NA PROBLEME NASUPROT USREDSREĐENOSTI NA SREDSTVA U NAUCI

Tokom poslednje jedne ili dve decenije sve se više obraća pažnja na nedostatke i pogreške »zvanične« nauke. Međutim, izuzimajući Lindovu briljantnu analizu [282] o izvorima ovih nedostataka veoma se malo raspravljalo. Zato ću u ovom poglavlju pokušati da pokažem da su mnoge slabosti ortodoksne nauke, a posebno psihologije, posledica takvog načina definisanja nauke u kojem se pažnja usredsređuje na sredstva ili tehnike.

Pod usredsređenošću na sredstva imam u vidu težnju da se instrumenti, tehnike, postupci, aparati i metode smatraju suštinom nauke a ne njeni problemi, pitanja, funkcije i ciljevi. U svom čistom obliku, usredsređenost na sredstva brka naučnike sa inženjerima, lekarima, zubarima, laboratorijskim tehničarima, duvačima stakla, laborantima, mašinstima itd. Na svojim najvišim intelektualnim nivoima usredsređenost na metod obično izjednačava nauku i naučni metod.

PRENAGLAŠAVANJA TEHNIKE

Neizbežno isticanje elegancije, doteranosti, tehnike i aparata ima često za posledicu umanjivanje važnosti smisla, vitalnosti i značaja problema kao i stvaralaštva uopšte. Skoro svaki doktorand iz psihologije razumeće šta ovo u praksi znači. Metodološki zasnovan eksperiment, bez obzira da li je trivijalan ili ne, veoma se retko kritikuje. Smeo, revolucionaran problem isuviše se često dočekuje na nož, čak i pre nego što otpočne rešavanje, samo zato što može da bude »neuspešan«. I odista, izgleda da kritika u naučnoj literaturi obično znači jedino kritiku metoda, tehnike, logike itd. Ne sećam se da sam u meni poznatoj literaturi video ijedan članak kojim se kritikuje drugi članak kao nevažan, trivijalan ili nedosledan.¹

¹ »Čak će i učeni ljudi, po svoj prilici, najviše raditi na velikim monografijama o beznačajnim temama. Oni to zovu originalnim istraživanjima. Važno je da se za činjenice koje su oni pronašli ranije nije znalo a ne da su one vredne saznanja. Ranije ili kasnije neki drugi

Otuda se danas sve češće govori da sâm problem doktorske teze i nije važan — već samo da je dobro urađena. Od doktoranada se traži da znaju tehnike u svojoj oblasti i da su već usvojili dosta podataka. Obično se ne ističe da su takođe poželjne i istraživačke ideje. I kao posledicu toga imamo da i potpuno i očigledno nekreativne osobe mogu da postanu »naučnici«.

Slične posledice mogu se videti i na nižem nivou — predavanju nauke u gimnazijama ili koledžu. Studenti se ohrabruju da poistovete nauku sa dirigovanim rukovanjem aparatima i sa mehaničkim postupcima naučenim iz kuvara — jednom reči, da slede druge i ponavljaju ono što su drugi već otkrili. Nigde ih ne uče da se naučnik razlikuje od tehničara ili čitaoca naučnih knjiga.

Veoma je lako pogrešno shvatiti suštinu ovih rasprava. Ne želim da potcenim metod; samo želim da ukažem na to da se sredstva čak i u nauci mogu lako pobrkati sa ciljevima. U stvari, jedino svrha i ciljevi nauke uzdižu i dokazuju vrednost njenih metoda. Delatan naučnik mora, naravno, da bude zainteresovan za tehnike, ali samo zato što mu one pomažu da postigne prave ciljeve, to jest da odgovori na važna pitanja. Kada jednom to zaboravi, on počinje da liči na čoveka o kojem je govorio Frojd, a koji je provodio sve vreme čisteći naočare umesto da ih stavi i bolje vidi sa njima.

Usredsređenost na metod omogućava da na rukovodeća mesta u nauci dođu tehničari i »ljudi aparati« a ne oni koji »postavljaju pitanja« i rešavaju probleme. Bez želje da stvorimo krajnju i nestvarnu podvojenost, ipak možemo da ukažemo na razliku između onih koji jedino znaju kako nešto da učine i onih koji znaju šta da učine. Oni prvi, kojih uvek ima veliki broj, neizbežno teže da postanu klasa sveštenika u nauci, autoriteti za protokol, postupak, i, da tako kažemo, ritual i ceremoniju. Dok su takvi ljudi u prošlosti bili samo dosadni, sada kada nauka postaje stvar nacionalne i internacionalne politike, oni mogu da postanu aktivna opasnost. Ova tendencija je dvostruko opasna, zato što laici prepoznaju manipulatore daleko lakše nego stvaraoci i teoretičari.

Usredsređenost na sredstva jako teži da nekritično preceni kvantifikovanje i da ga postavi kao cilj po sebi. Ovo je nesumnjivo tačno zato što nauka usredsređena na sredstva naglašava način kako se daju tvrdnje, a ne ono što je rečeno. Elegancija i preciznost se protivstavljaju podesnosti i širokim implikacijama.

stručnjak će ih možda iskoristiti. Stručnjaci na svim univerzitetima pišu jedni za druge, sa strpljenjem graditelja humki*, za tajanstvene ciljeve« (Van Doren, C., *Three Worlds*, Harper and Row, 1936, str. 107).

»Ili sede celi dan u močvarama sa udicama i zbog toga misle o sebi da su dubokoumni, ali sve one koji pecaju tamo gde nema riba ja ne zovem čak ni površnim« (Niče, *Tako je govorio Zaratustra*, Modern Library, 1937, str. 117).

»Ljubitelj sporta« je čovek koji sedi i posmatra sportiste.

* Graditelj humki — razna indijanska plemena koja su, u preistorijskom i ranom istorijskom periodu, podizala humke i druge zemljane nasipe duž reke Misisipi i južnoistočnih država. (Prim. prev.)

Naučnici usredsređeni na sredstva teže, uprkos sebi samima, da probleme podešavaju svojim tehnikama a ne obratno. Njihovo početno pitanje glasi: kojeg problema mogu da se latim tehnikama kojima sada raspolazem? a ne, kao što bi trebalo da bude češće slučaj: koji su najhitniji i najvažniji problemi kojima bi trebalo da posvetim svoje vreme? Kako drugačije objasniti činjenicu da većina običnih naučnika provodi svoj život u uskoj oblasti čije međe nisu definisane suštinskim pitanjima o svetu, već granicama aparata ili tehnike.² U psihologiji mali broj ljudi smatra smešnim pojam »psiholog koji se bavi životinjama« ili »psiholog statističar«, tj. osobe koja nema ništa protiv da radi na bilo kojem problemu sve dok može da se služi svojim životinjama, odnosno statistikom. Ovo, napokon, mora da nas podseti na čuvenog pijanca koji nije tražio svoj novčanik tamo gde ga je izgubio, već ispod ulične svetiljke »zato što se tu bolje vidi«, ili na doktora koji je sve svoje pacijente lečio od frasa, zato što je to bila jedina bolest koju je znao da leči.

Usredsređenost na metod jako teži da stvori hijerarhiju nauka, u kojoj se, sasvim pogubno, smatra da je fizika »naučnija« od biologije, biologija od psihologije, a psihologija od sociologije. Takva pretpostavka o hijerarhiji jedino je mogućna na osnovu elegancije, uspeha i preciznosti tehnike. S tačke gledišta nauke usredsređene na probleme, ovakva hijerarhija nikada ne bi bila predložena, jer ko bi mogao da kaže da su pitanja nezaposlenosti, rasnih predrasuda ili ljubavi na bilo koji suštinski način manje važna od pitanja o zvezdama, natrijumu ili funkciji bubrega?

Usredsređenost na sredstva teži da razdvaja nauke isuviše oštro, podižući među njima zidove koji ih dele na zasebne oblasti. Kada su ga pitali da li je neurolog, hemicar, fizičar, psiholog ili filosof, Zak Leeb je jednostavno odgovorio: »Ja rešavam probleme«. Ovo bi, nesumnjivo, trebalo da bude češći odgovor. A za nauku bi bilo dobro kada bi bilo više ljudi sličnih Leebu. No, ova priželjkivanja očigledno obeshrabruje filosofija koja od naučnika stvara tehničara i stručnjaka, a ne smelog tragaoca za istinom, osobu koja zna a ne osobu koja je u nedoumici.

Kada bi naučnici gledali na sebe kao na osobe koje postavljaju pitanja i rešavaju probleme a ne kao na specijalizovane tehničare, nastala bi neka vrsta navale na najnoviju neispitanu naučnu oblast, na psihološke i sociološke probleme o kojima najmanje znamo a trebalo bi da znamo najviše. Zbog čega je saradnja između ovih različitih oblasti tako mala? Kako se to desilo da na stotinu stručnjaka koji vrše istraživanja u fizici i hemiji dolazi samo tuce onih koji se bave psihološkim problemima? Šta bi bilo bolje za čovečanstvo, da hiljadu finih umova zaposli na stvaranju boljih bombi (pa čak i boljeg penicilina) ili da ih postavi da rade na problemima nacionalizma, psihoterapije ili eksploatacije?

² »Skloni smo da radimo ono što znamo da radimo, umesto da pokušamo da radimo ono što bi trebalo da radimo« (Anshen, R. ed., *Science and Man*, Harcourt, Brace and World, 1942, str. 466).

Usredsređenost na sredstva u nauci stvara isuviše velik raskol između naučnika i drugih tragalaca za istinom i između njihovih raznih metoda traganja za istinom i razumevanjem. Ako nauku definišemo kao traganje za istinom, uviđanjem i razumevanjem, kao bavljenje važnim pitanjima, onda je veoma teško napraviti razliku između naučnika, s jedne strane, i pesnika, umetnika i filozofa, s druge.³ Njihovi jasno izrečeni problemi mogu biti isti. Konačno, svakako bi trebalo napraviti semantički poštenu razliku i mora se priznati da ona u najvećoj meri mora da počiva na razlikama u metodi i tehnikama zaštite od grešaka. Pa ipak je jasno da bi za nauku bilo bolje kada bi ovaj jaz između naučnika, pesnika i filozofa bio manje dubok no što je danas. Usredsređenost na sredstva jednostrano ih stavlja u različite oblasti; usredsređenost na problem smatrala bi ih saradnicima koji se uzajamno pomažu. Biografije većine velikih naučnika pokazuju da je ovo bliže istini nego ono prvo. Mnogi veliki naučnici bili su i sami takođe umetnici i filozofi i često su dobijali isto toliko podrške od filozofa koliko i od svojih kolega naučnika.

USREDSREĐENOST NA SREDSTVA I NAUČNA ORTODOKSIJA

Usredsređenost na sredstva neizbežno teži da stvori naučnu ortodoksiju, koja zauzvrat stvara heterodoksiju. Pitanja i problemi u nauci retko kad mogu biti formulisani, klasifikovani i stavljeni u kartoteku. Pitanja iz prošlosti nisu više pitanja nego odgovori. Pitanja iz budućnosti još nisu postavljena. Ali jeste moguće formulisati i klasifikovati metode i tehnike iz prošlosti. One se sada nazivaju »zakonima naučnog metoda«. Kanonisane i pritisnute tradicijom, odanošću i istorijom, one obično postaju obaveza sadašnjeg doba a ne samo sugestija ili pomoć. U rukama manje kreativnih, bojazljivih, konvencionalnih osoba, ovi »zakoni« postaju, u stvari, zahtev da naše sadašnje probleme rešavamo jedino kao što su naši preci rešavali svoje.

Ovakav stav je naročito opasan po psihološke i socijalne nauke. Ovde se zahtev da se bude istinski naučan obično prevodi kao: »Upotrebljavaj tehnike fizičkih i prirodnih nauka«. I stoga su mnogi psiholozi i socijalni naučnici skloni da podražavaju stare tehnike, umesto da stvaraju i pronalaze nove koje su neophodne zato što se stepen razvoja njihove nauke, njihovi problemi i podaci suštinski razlikuju od onih iz fizičkih nauka. Tradicija u nauci može biti opasan blagoslov. Odanost predstavlja pogibeljnu opasnost.

³ »Moramo voleti sama pitanja« — Rilke.

»Naučili smo sve odgovore, sve odgovore: / Pitanja su ta koja ne znamo« — A. MacLeish, *The Hamlet of A. MacLeish*, Houghton Mifflin.

Jedna od glavnih opasnosti naučne ortodoksije je ta što ona obično sputava razvoj novih tehnika. Ako su zakoni naučnog metoda već formulisani, ostaje samo da se oni primene. Novi metodi, novi načini obavljanja stvari, moraju neizbežno biti sumnjivi i obično se dočekuju sa neprijateljstvom, na primer psihoanaliza, geštalt psihologija, Roršahov metod. Očekivanje takvog neprijateljstva verovatno se delom može pripisati u greh činjenici da još nisu pronađene relacionalna i holistička logika i logika sindroma, statistika i matematika koje su potrebne novim psihološkim i socijalnim naukama.

Napredak nauke je obično proizvod saradnje. Kako bi inače ograničeni pojedinci mogli da učine važna, čak i velika otkrića? Kada nema saradnje obično nema ni napretka, sve dok se ne pojavi neki genije kome pomoć nije potrebna. Ortodoksija znači uskraćivanje pomoći krivoverniku. Budući da je malo genija (krivovernika kao i pravovernika) znači da jedino ortodoksna nauka može nesmetano da se razvija. Možemo očekivati da će dugotrajno teobno zanemarivanje ili protivljenje sputavati razvoj heterodoksnih ideja i da će one (ako su tačne) izbiti prilično iznenada a potom, zauzvrat, postati i same ortodoksne.

Druga, verovatno važnija opasnost od ortodoksije koju potpomaže usredsređenost na sredstva jeste težnja da se nadležnost nauke sve više i više ograniči. Ona ne samo da koči razvoj novih tehnika već i sprečava da se postave mnoga pitanja, pozivajući se na razloge koje bi čitalac i sam mogao sada da pretpostavi, a to je da na takva pitanja ne može biti dat odgovor pomoću tehnika koje danas postoje, na primer na pitanja o subjektivnom, na pitanja o vrednostima, na pitanja o religiji. Samo su takvi smešni razlozi omogućili to nepotrebno priznavanje poraza, tu kontradikciju u terminima, pojam »nenaučnog problema«, kao da postoji bilo koje pitanje koje se ne usuđujemo da postavimo i pokušamo da na njega odgovorimo. I odista, svako ko je pročitao i razumeo istoriju nauke ne bi se usudio da govori o neresivom problemu; govorio bi samo o problemima koji još nisu rešeni. Kada se izrazimo na ovaj drugi način, dobijamo jasan podsticaj za delanje, za daljnje vežbanje pronicljivosti i inventivnosti. Ako se izrazimo rečnikom sadašnje naučne ortodoksije, tj. »Šta možemo da učinimo sa naučnim metodom« (kakav znamo)? osokoljeni smo na suprotno, tj. na dobrovoljno nametnuto samoograničenje, odricanje od ogromne oblasti ljudskog interesovanja. Ova težnja može da ide do najneverovatnijih i najopasnijih krajnosti. To se čak i desilo u nedavnim raspravama u kongresu kada se nastojalo da se obrazuju nacionalne isrtaživačke fondacije i kada su neki fizičari predložili da se iz spiska njenih korisnika isključe sve psihološke i socijalne nauke, sa obrazloženjem da nisu dovoljno »naučne«. Jedina moguća osnova za ovakvu tvrdnju bilo bi isključivo poštovanje prema doteranim i uspešnim tehnikama i potpuno odsustvo svesti o tome da je u prirodi nauke da postavlja pitanja i da su njeni koreni u ljudskim

vrednostima i motivima. Kako ja kao psiholog treba da protumačim ove i slične poruge svojih prijatelja fizičara? Da li to znači da treba da se služim njihovim tehnikama? Ali one su beskorisne za moje probleme. Kako bi one mogle da reše psihološke probleme? Treba li oni da ostanu nerešeni? Odnosno, da li naučnici treba da se potpuno odreknu ovog polja i da ga vrate teozolozima? Ili, da li možda postoji podsmevanje *ad hominem*? Da li to u suštini znači da su psiholozi glupi a fizičari inteligentni? Ali na osnovu čega se takva u suštini neverovatna tvrdnja može doneti? Na osnovu utiska? Onda moram da iznesem svoj utisak da u jednoj naučnoj oblasti ima isto toliko budala koliko i u drugoj. Čiji je utisak valjaniji?

Bojim se da ne mogu da vidim drugo moguće objašnjenje od onog koje potajno daje prvo, a možda i jedino mesto — tehničari. «Ortodoksija usredsređenosti na sredstva ohrabruje naučnike da se drže izreke »sigurno je sigurno«, a ne da budu odvažni i neustrašivi. I tako se normalan posao naučnika kreće napred santimetar po santimetar dobro utabanim putem bez krčenja novih staza kroz nepoznato. To nameće konzervativan a ne radikalni pristup još nepoznatom. A od naučnika stvara pre doseljenika nego pionira.»

Pravo mesto za naučnika — bar s vremena na vreme — jeste usred nepoznatog, haotičnog, nejasno viđenog, neizvodljivog, tajanstvenog i još nedovoljno izrečenog. A baš bi ovde naučnik usredsređen na probleme trebalo da što češće biva. Međutim, pristup usredsređen na sredstva u nauci upravo ga odvrća da tamo ide.

Prenaglašavanje metoda i tehnika ohrabruje naučnike da misle 1) da su objektivniji i manje subjektivni nego što stvarno jesu i 2) da ne treba da se bave vrednostima. Metodi su etički neutralni; problemi i pitanja ne moraju to biti jer, pre ili posle, povlače za sobom zamršene rasprave o vrednostima. Jedan od načina da se izbegnu problemi vrednosti jeste da se više ističu naučne tehnike od naučnih ciljeva. I doista, jedan od glavnih korena orijentacije usredsređenosti nauke na sredstva upravo je u revnosnim nastojanjima da se bude što je moguće objektivniji (bez vrednosti).

Ali, kao što smo videli u glavi 1, nauka nije bila, ona to nije sada i nikada ne može biti potpuno objektivna, što će reći nezavisna od ljudskih vrednosti. Dalje, veoma je sporno da li ona treba čak i da pokuša to da bude (to jest potpuno objektivna a ne onoliko objektivna koliko ljudska bića mogu biti). Sve pogreške nastaju kada se pokušaju zanemariti nedostaci ljudske prirode. Neurotičar ne samo da plaća ogromnu cenu za svoj uzaludan pokušaj već, dosta ironično, malo-pomalo postaje takođe sve lošiji i lošiji mislilac.

Zbog ove umišljene nezavisnosti od vrednosti standardi važnosti postaju postepeno sve nejasniji. Ako bi filosofije usredsređene

⁴ »Geniji predstavljaju udarne jedinice; njihov munjevit prodor u ničiju zemlju nužno ostavlja njihove bokove nezaštićenim« (Koestler A., *The Yogi and the Commissar*, Macmillan, 1945, str. 241).

na sredstva išle u krajnost (što one retko čine) i ako bi bile sasvim dosledne (što se ne usuđuju da budu iz straha od očigledno smešnih posledica), ~~ne bi bilo načina da se razlikuju važni od nevažnih eksperimenata. Postojali bi samo tehnički dobro izvedeni eksperimenti i tehnički loše izvedeni eksperimenti.~~⁵ Kada bi se upotrebljavali samo metodološki kriterijumi i najtrivijalnije istraživanje bi zahtevalo isto toliko uvažavanja koliko i najplodonosnije. Ovo se, naravno, ne dešava na ekstreman način, ali to je samo zbog pozivanja i na druge kriterijumske standarde a ne jedino na metodološke. Pa ipak, iako se ova pogreška retko sreće u upadljivom obliku, ona se dovoljno često vidi u manje očiglednom. Naučni časopisi su puni primera koji ovo ilustruju; ono što nije vredno da se radi, nije vredno ni da se dobro uradi.

Kad bi nauka bila samo niz pravila i postupaka, kakva bi razlika postojala između nauke, s jedne strane, i šaha, alhemije, »kišobranologije« ili bavljenja zubarstvom, s druge?⁶

⁵ »Jedan naučnik naziva se »velikim« ne toliko zato što je rešio problem koliko zato što je postavio problem čije će rešenje... dovesti do stvarnog napretka« (Cantril, H., *An inquiry concerning characteristics of man, J. abnorm. social Psychol.*, 1950, 45, str. 491—503).

»Formulisanje problema mnogo češće je bitnije od njegovog rešenja, koje može da bude stvar puke matematičke ili eksperimentalne veštine. Postaviti nova pitanja, otkriti nove mogućnosti, sagledati stvarne probleme iz novog ugla zahteva stvaralačku imaginaciju i označava stvaran napredak nauke« (Einstein, A. and Infeld, L., *The Evolution of Physics*, Simon and Schuster, 1938).

⁶ Ser Ričard Livingston sa Korpus Kristi koledža iz Oksforda definisao je tehničara kao »čoveka koji razume sve o svom poslu, izuzev njegove krajnje svrhe i mesta u poretku univerzuma«. Neko drugi, sličnog načina mišljenja, definisao je stručnjaka kao osobu koja izbegava sve male greške dok juri ka velikoj zabludi.

PREDGOVOR ZA TEORIJU MOTIVACIJE

U ovoj teoriji izloženo je šesnaest postavki o motivaciji koje mora da sadrži svaka valjana teorija motivacije. Neke od ovih postavki su toliko tačne da su skoro otužne. Smatram da ovo treba ponovo naglasiti. Druge mogu biti manje prihvatljive i više sporne.

JEDINKA KAO INTEGRISANA CELINA

Naša prva postavka tvrdi da je jedinka integrisana, organizovana celina. Ovu teorijsku tvrdnju psiholozi dosta bogobojažljivo prihvataju, a zatim često mirno nastavljaju da je zanemaruju u svojim aktuelnim eksperimentima. Da bi valjani eksperimenti i valjana teorija motivacije bili uopšte mogućni, mora se shvatiti da je ovo isto toliko eksperimentalna stvarnost koliko i teorijska. U teoriji motivacije ova pretpostavka znači mnogo posebnih stvari. Na primer, ona znači da je cela jedinka motivisana a ne samo jedan njen deo. U dobroj teoriji ne postoji takav entitet kao potreba stomaka ili usta ili genitalna potreba. Postoji samo potreba jedinke. Hranu, u stvari, želi Džon Smit, a ne stomak Džona Smita. Štaviše, cela jedinka doživljava zadovoljenje, a ne samo jedan njen deo. Hrana utoljava glad Džona Smita, a ne glad njegovog stomaka.

Postupanje sa glađu Džona Smita jedino kao sa funkcijom njegovog gastrointestinalnog trakta navelo je eksperimentatore da zanemare činjenicu da se ne menja samo gastrointestinalna funkcija gladne jedinke već mnoge, možda čak i većina njenih funkcija. Menjaju se njena opažanja (brže će opažati hranu nego u neko drugo doba). Menja se njeno sećanje (ona je tada više sklona da se seća nekog dobrog obroka nego u neko drugo doba). Njene emocije se menjaju (napetija je i nervoznija nego obično). Menja se sadržaj njenog mišljenja (više razmišlja o tome kako da dođe do hrane nego kako da reši algebarski problem). Ovaj spisak može se proširiti na skoro svaku drugu sposobnost, kapacitet ili funkciju. Drugim rečima, kada je Džon Smit gladan, on je gladan kao celina; on je drugačiji kao jedinka od one kakva je u neko drugo vreme.

GLAD KAO MODEL

Izbor gladi kao modela za sva druga motivaciona stanja nije ni teorijski ni praktično mudar i valjan. Brižljivom analizom može se zapaziti da je nagon gladi pre poseban negoli opšti slučaj motivacije. On je više izolovan (ako se ovom reči služimo kao što se njome koriste psiholozi geštalisti i goldštajnovci) nego druge motivacije; manje je uobičajen nego druge motivacije; i, konačno, on se razlikuje od drugih motivacija po tome što je njegova telesna osnova poznata, a što je dosta neuobičajeno za druga motivaciona stanja. Koje su to druge uobičajenije motivacije? Možemo ih dosta lako otkriti ako vršimo samoposmatranja tokom običnog dana. Želje koje nam proleću kroz svest najčešće su želje za odevom, automobilom, prijateljstvom, društvom, pohvalom, prestižom i slično. Obično se one nazivaju sekundarnim ili kulturnim nagonima i smatra se da su različitog reda od istinski »uvaženih« ili primarnih nagona, tj. fizioloških potreba. U stvarnosti one su za nas daleko značajnije i daleko uobičajenije. I stoga bi bilo dobro kada bismo za model uzeli jednu od njih, a ne nagon gladi.

Obično se pretpostavlja da će se ovi nagoni vladati slično fiziološkim nagonima. Ispravno je sada predvideti da to nikada neće ni biti. Većina nagona ne može se izolovati, niti se može telesno lokalizovati niti se, pak, može smatrati da je to jedino što se dešava u organizmu u određeno vreme. Tipičan nagon, odnosno potreba, odnosno želja, nije, a po svoj prilici nikada neće ni biti, povezan sa posebnom, izolovanom, lokalizovanom telesnom osnovom. Mnogo je očiglednije da je tipična želja potreba cele osobe. Daleko bi bilo bolje kada bismo kao model za istraživanje uzeli neki takav nagon, recimo želju za novcem nego čisti nagon gladi ili, još bolje, kada bismo uzeli neku osnovniju želju kao što je želja za ljubavlju a ne neki delimičan cilj. Ako uzmemo u obzir sve što danas znamo, onda je, po svoj prilici, tačno da mi nikada ne bismo mogli potpuno da razumemo potrebu za ljubavlju, bez obzira na to koliko znamo o nagonu gladi. U stvari, ovo je moguće iskazati kao nedvosmisleniju tvrdnju, naime, kada bismo potpuno upoznali potrebu za ljubavlju mogli bismo da naučimo više o opštoj ljudskoj motivaciji (uključujući i nagon gladi) nego što bismo to mogli proučavajući nagon gladi.

U vezi sa ovim bilo bi dobro kada bismo se setili kritičke analize pojma jednostavnosti koja se tako često sreće u radovima psihologa geštalista. Nagon gladi koji u poređenju sa nagonom ljubavi izgleda jednostavan, u stvari i nije tako jednostavan [160]. Pravidna jednostavnost može se postići biranjem izolovanih slučajeva, delatnosti koje su relativno nezavisne od celine organizma. Može se lako pokazati da je jedna važna delatnost dinamički povezana sa skoro svim ostalima, što je važno za jednu osobu. Zašto onda uzimati jednu delatnost koja uopšte nije uobičajena u ovom smislu, delatnost koja je izabrana jedino zato što je sa njom lakše raditi našim uobičajenim (mada ne nužno i tačnim) eksperimentalnim tehnikama izdvajanja, svođenja ili nezavisnosti od drugih de-

latnosti? Ako smo suočeni sa izborom da radimo ili sa 1) problemima koji su jednostavni sa eksperimentalne strane ali su, međutim, beznačajni i ništavni ili 2) sa eksperimentalnim problemima koji su izuzetno teški ali važni, trebalo bi da bez oklevanja izaberemo ove druge.

SREDSTVA I CILJEVI

Ako pažljivo ispitamo naše obične, svakodnevne želje, naći ćemo da im je zajedničko bar jedno svojstvo; one su, naime, uglavnom sredstva koja vode nekom cilju a ne ciljevi sami po sebi. Želimo novac da bismo mogli da kupimo automobil. Zauzvrat, želimo automobil zato što ga naši susedi imaju, a mi, da bismo održali sopstveno samopoštovanje i da bi nas drugi voleli i poštovali, ne želimo da se osećamo manje vrednim od njih. Kada analizujemo neku svesnu želju, obično nalazimo da možemo ići iza nje, da se tako izrazimo, do drugih osnovnih ciljeva jedinke. Drugim rečima, ovde imamo situaciju koja je veoma slična ulozi simptoma u psihopatologiji. Simptomi su važni, ne toliko sami po sebi koliko zbog onoga šta konačno znače, to jest zbog onoga kakvi mogu biti njihovi krajnji ciljevi ili posledice. Sasvim je nevažno proučavati simptome same za sebe, ali je veoma važno proučavati dinamičko značenje simptoma zato što ono može da urodi plodom — na primer, da omogući psihoterapiju. Posebne želje koje prolaze kroz našu svest desetak puta dnevno nisu same po sebi toliko važne koliko to što one označavaju, kuda vode, šta konačno znače tokom dublje analize.

Za ovu dublju analizu svojstveno je da će nas ona na kraju uvek dovesti do izvesnih ciljeva ili potreba iza kojih ne možemo ići; to jest do zadovoljenja izvesnih potreba koje, izgleda, da su ciljevi po sebi i čini se da im nije potrebno bilo kakvo daljnje opravdanje ili logičko objašnjenje. Kod običnog čoveka ove potrebe imaju posebno svojstvo; on ih, naime, često ne vidi neposredno, budući da su one mnogo češće kao pojmovi izvedene iz mnoštva specifičnih svesnih želja. Drugim rečima, proučavanje motivacije mora da bude delom proučavanje krajnjih ciljeva, želja ili potreba ljudi.

Ove činjenice sadrže u sebi jedan drugi nužan uslov valjane teorije motivacije. Pošto se ovi ciljevi uglavnom ne javljaju neposredno u svesti, odmah smo primorani da se neizbežno bavimo celim problemom nesvesne motivacije. Ako se brižljivo proučava jedino svestan motivacioni život, onda se često ispušta mnogo toga što je važno, pa čak i važnije od onoga što se može videti u svesti. Psihoanaliza je mnogo puta pokazala da između svesne želje i krajnjeg nesvesnog cilja koji se nalazi u osnovi potrebe, ne mora postojati neposredna veza. Veza, u stvari, može da bude negativna, kao u reakcionim formacijama. Stoga možemo tvrditi da valjana teorija motivacije nikako ne sme sebi da dopusti zanemarivanje nesvesnog života.

ŽELJA I KULTURA

Danas raspoložemo sa dovoljno antropološke dokazne građe koja ukazuje na to da se osnovne ili krajnje želje svih ljudskih bića ne razlikuju ni približno toliko koliko se razlikuju njihove svakodnevne svesne želje. Glavni razlog zašto je ovo tako jeste da dve različite kulture mogu da obezbede dva potpuno različita načina zadovoljavanja posebne želje, recimo, za samopoštovanjem. U jednom društvu osoba stiče samopoštovanje zato što je dobar lovac; u drugom društvu zato što je dobar vrač, ili hrabar ratnik ili veoma uzdržana osoba i tako dalje. Stoga se može desiti da, ako razmišljamo o krajnjim ciljevima, želja neke jedinice da bude dobar lovac ima istu dinamiku i isti osnovni cilj kao i želja druge jedinice da bude dobar vrač. Otuda možemo tvrditi da bi za psihologe bilo korisnije kada bi ove dve, na izgled sasvim različite želje, svrstali u istu kategoriju, a ne da ih jedino na osnovu ponašanja stavljaju u različite kategorije. Očigledno je da su sami ciljevi daleko univerzalniji od puteva koji vode ovim ciljevima, jer su ti putevi lokalno određeni u posebnim kulturama. Ljudska bića su mnogo sličnija nego što se na prvi pogled čini.

VIŠESTRUKA MOTIVISANOST

Iz proučavanja psihopatologije saznali smo da svesna želja ili motivisano ponašanje ima još jednu osobenost povezanu sa onom o kojoj smo upravo raspravljali; ona, naime, može služiti kao kanal kroz koji se izražavaju druge svrhe. Ovo se može pokazati na više načina. Na primer, dobro je poznato da seksualno ponašanje i seksualne želje mogu biti strahovito složene u svojim osnovnim nesvesnim svrhama. Kod jednog pojedinca seksualna želja može stvarno značiti njegovu želju da uveri sebe u svoju muškost. Kod drugih ona može u suštini predstavljati želju da se ostavi utisak, ili želju za bliskošću, prijateljstvom, sigurnošću, ljubavlju ili bilo koju kombinaciju ovih želja. Seksualna želja kod svih ovih ljudi može svesno imati isti sadržaj, a svi bi oni pravili grešku kada bi mislili da traže samo seksualno podmirjenje. No mi znamo da to nije tačno, da je za razumevanje ove jedinice korisno da vodimo računa o tome šta seksualna želja i ponašanje u suštini predstavljaju, a ne šta jedinka svesno misli da oni predstavljaju. (Ovo jednako važi kako za pripremno udvaranje tako i za završni seksualni čin.)

Druga vrsta dokaza koja podržava isti zaključak jeste nalaz da jedan psihopatološki sindrom može u isti mah predstavljati nekoliko različitih pa čak i oprečnih želja. Histerična oduzetost ruke može značiti ispunjenje istovremenih želja za osvetom, sažaljenjem, ljubavlju i poštovanjem. Ako bismo svesnu želju iz prvog primera i očigledan simptom iz drugog posmatrali jedino na osnovu ponašanja, značilo bi da svojevolumno odbacujemo mogućnost potpu-

nog razumevanja ponašanja i motivisanog stanja jedinice. Naglasimo da je neuobičajeno, a ne uobičajeno, da jedna radnja ili svesna želja imaju samo jednu motivaciju.

MOTIVIŠUĆA STANJA

Skoro svako organizmičko stanje doživljaja, ma kakvo bilo samo po sebi, na izvestan način jeste i motivišuće stanje. Na šta mislimo kada kažemo da se jedna osoba oseća odbačenom? Statična psihologija bi se zadovoljila da posle ove tvrdnje stavi tačku. Ali dinamička psihologija bi, empirijski potpuno opravdano, pod ovom tvrdnjom podrazumevala mnogo stvari. Ovakvo osećanje utiče na celi organizam u svim njegovim telesnim i psihičkim vidovima. Na primer, ono takođe znači napetost, pritisak i nesreću. Osim toga, sasvim nezavisno od ovih postojećih veza sa ostalim delom organizma, takvo doživljavanje automatski i nužno dovodi do mnogih drugih zbivanja, na primer prisilnih želja da se povрати naklonost, različitih vrsta odbrambenih napora, nagomilavanja neprijateljstva itd.

Jasno je da ćemo stanje sadržano u tvrdnji »Ova osoba oseća se odbačenom« objasniti jedino ako dodamo još mnogo, mnogo drugih tvrdnji o tome šta joj se to dešava da se oseća odbačenom. Drugim rečima, osećanje odbačenosti je samo po sebi motivišuće stanje. Sadašnja shvatanja motivacije obično polaze, ili bar izgleda da polaze, od pretpostavke da je motivisanost posebno, naročito stanje, jasno izdvojeno od ostalih zbivanja u organizmu. Nasuprot ovome, valjana teorija motivacije pretpostavljala bi da je motivacija konstantna, bez kraja, promenljiva i složena i da je opšte svojstvo skoro svakog organizmičkog stanja.

VEZE RAZLIČITIH MOTIVACIJA

Čovek je životinja koja neprestano nešto želi i koja retko kad dostiže stanje potpunog zadovoljenja, izuzev za kratko vreme. Kada je jedna želja zadovoljena, druga iskursava na njenom mestu. Odlika ljudskog bića je da tokom svog života skoro stalno nešto želi. I stoga smo neizbežno suočeni sa zahtevom da proučavamo međusobne veze svih motivacija, a istovremeno, ako hoćemo da postignemo šire razumevanje za kojim težimo, nužno smo primorani da napustimo izolovane motivacione jedinice. Javljanje nagona ili želja, delanje koje oni izazivaju, zadovoljenje koje proučavamo iz dostizanja cilja-objekta, sve ovo uzeto zajedno daje nam samo veštački, izdvojen pojedinačan slučaj izvučen iz celokupnog složaja motivacione jedinice. Ovo javljanje u stvari uvek zavisi od stanja zadovoljenja, odnosno nezadovoljenja svih drugih motivacija celog organizma; to jest od činjenice da su te i te nadmoćne želje postigle relativnog zadovoljenja. Želeti nešto samo po sebi podrazumeva da su druge želje već zadovoljene.

Nikada ne bismo osetili želju da komponujemo muziku ili stvaramo matematičke sisteme, ukrašavamo svoje domove ili budemo lepo obučeni, ako bi naši stomaci bili skoro stalno prazni, ili ako bismo stalno umirali od žeđi, ili ako bi nas neprestano ugrožavala bliska katastrofa ili ako bi nas svi mrzeli.

Stvaraoci teorija motivacije nisu nikada ukazivali dužnu pažnju nijednoj od sledećih činjenica: prvo, da ljudsko biće nikada nije zadovoljeno, izuzev relativno ili na način jedan-korak-na-putu i, drugo, da se želje, izgleda, raspoređuju po jačini u neku vrstu hijerarhije.

LISTA NAGONA

Trebalo bi jednom zauvek da prestanemo sa nastojanjima da napravimo atomističke liste nagona ili potreba. Takve liste, iz više različitih razloga, nisu teorijski ispravne. Pre svega, one podrazumevaju jednakost navedenih nagona, odnosno to da su svi nagoni podjednako jaki i da se javljaju sa istom verovatnoćom. Ovo je netačno zato što verovatnoća da će se neka želja pojaviti u svesti zavisi od stanja zadovoljenja, odnosno nezadovoljenja drugih nadmoćnih želja. Postoje velike razlike u verovatnoći javljanja raznih pojedinačnih nagona.

Drugo, takvo nabranje navodi na pomisao da je svaki od ovih nagona izolovan od svih ostalih. A sasvim je razumljivo da oni uopšte nisu izolovani jedan od drugoga.

Treće, takvim nabranjem nagona, budući da se ono obično vrši na osnovu ponašanja, potpuno se zanemaruje sve ono što znamo o dinamičkoj prirodi nagona, na primer da se njihovi svesni i nesvesni aspekti mogu razlikovati, da posebna želja može, u stvari, biti samo kanal kroz koji se ispoljava nekoliko drugih želja itd.

Ovakva nabranja su besmislena zato što se i sami nagoni ne raspoređuju kao aritmetička suma izolovanih, diskretnih brojeva. Pre bi se moglo reći da se oni razvrstavaju u hijerarhiju specifičnosti. To bi, u stvari, značilo da broj nagona koje jedna osoba reši da navede u potpunosti zavisi od njene odluke do kojeg stepena specifičnosti ona želi da ih analizuje. Ako bismo se slikovito izrazili — prava slika nije slika velikog broja štapića koji leže jedan pored drugoga već pre zbirka kutija uklopnica u kojoj jedna kutija sadrži druge tri i u kojoj svaka od ove tri sadrži drugih deset, a svaka od ovih deset sadrži drugih pedeset i tako dalje. Druga analogija mogla bi da bude sa opisom histološkog odsečka različitog stepena uvećanja. Tako mi možemo da govorimo o potrebi za podmirenjem ili ravnotežom; ili, određenije, o potrebi za jelom ili, još određenije, o potrebi da se ispuni stomak; ili, još određenije, o želji za posebnim proteinima; i tako dalje. U suviše velikom broju lista koje danas postoje spajaju se odreda potrebe na raznim nivoima uvećanja. Kada postoji takva zbrka, onda je sasvim jasno da će neke liste sadržavati tri ili

četiri potrebe a druge stotine potreba. Ako bismo želeli, mogli bismo da napravimo takav spisak nagona koji bi sadržavao bilo koji broj od jedan do milion nagona, isključivo u zavisnosti od specifičnosti analize. Štaviše, treba reći da bi, ako nastojimo da raspravljamo o osnovnim željama, onda trebalo da ih shvatimo kao nizove želja, kao osnovne kategorije ili zbirke želja. Drugim rečima, takvo nabranje osnovnih ciljeva predstavljalo bi apstraktnu klasifikaciju a ne popisnu listu [12].

Osim toga, svi dosada objavljeni spiskovi nagona izgleda da podrazumevaju uzajamnu isključivost raznih nagona. No uzajamna isključivost ne postoji. Obično postoji takvo poklapanje da je skoro nemoguće jasno i oštro izdvojiti jedan nagon od drugoga. U svakoj kritici teorije nagona trebalo bi ukazati na to da sâm pojam nagona proističe iz preterane zaokupljenosti fiziološkim potrebama. Kada je reč o tim potrebama, veoma je lako izdvojiti podsticaj, motivisano ponašanje i cilj-objekt. Ali kada govorimo o želji za ljubavlju, onda nije lako razlučiti nagon od cilja-objekta. Ovde se čini da su nagon, želja, cilj-objekt i delatnost jedno te isto.

KLASIFIKACIJA MOTIVACIONOG ŽIVOTA

Čini mi se da težina postojećih dokaza ukazuje na to da se valjana i suštinska klasifikacija motivacionog života može načiniti jedino ako se zasniva na bitnim ciljevima ili potrebama, a ne na bilo kakvom nabranju nagona u uobičajenom smislu podsticaja (»privlačenje« pre nego »guranje«). U psihološkom teoretisanju koje nameće dinamički pristup jedino osnovni ciljevi ostaju konstantni. Razlozi o kojima smo već raspravljali trebalo bi da podržavaju ovu tvrdnju bez mnogo daljnog dokazivanja. Neosporno je da motivisano ponašanje nije dobra osnova za klasifikaciju, jer smo videli da ono može izražavati mnogo štošta. Iz istog razloga ni cilj-objekt nije dobra osnova za klasifikaciju. Ljudsko biće koje želi hranu i ponaša se na način koji mu omogućava da do nje dođe, a zatim je žvače i jede, može, u stvari, da traga za sigurnošću a ne za hranom. Jedinka koja prolazi kroz celi proces seksualne želje, udvaranja, vođenja ljubavi možda, u stvari, traga za samopoštovanjem, a ne za seksualnim podmirenjem. Valjanu osnovu na kojoj treba zasnivati dinamičku klasifikaciju motivacionog života ljudskog bića ne čine ni nagoni u onom obliku u kojem se javljaju u svesti tokom samoposmatranja, ni motivisano ponašanje, čak ni jasni ciljevi-objekti niti, pak, dejstva kojima se teži. Na osnovu samog procesa logičkog isključivanja nama, kao jedina valjana osnova za klasifikaciju u teoriji motivacije, konačno ostaju u velikoj meri nesvesni ciljevi ili potrebe.¹

¹ Videti u *Exploration in Personality* od Marija (Murray) i njegovih saradnika potpuniju raspravu o nekim od ovih spornih pitanja [346].

Radeći u oblasti motivacije, akademski psiholozi su se u velikoj meri oslanjali na eksperimente sa životinjama. Sasvim je suvišno reći da beli pacov nije ljudsko biće, samo je to, na žalost, neophodno ponoviti, budući da se rezultati dobijeni u eksperimentima sa životinjama veoma često smatraju osnovnim podacima na kojima moramo zasnivati svoje teoretisanje o ljudskoj prirodi.² Podaci o životinjama nesumnjivo mogu biti od velike koristi, ali jedino ako se njima koristimo oprezno i mudro.

Još nešto treba reći u vezi sa mojom tvrdnjom da teorija motivacije mora biti usredsređena na ljude a ne na životinje. Raspravimo prvo pojam instinkta koji možemo strogo definisati kao jedinicu motivacije u kojoj su nagon, motivisano ponašanje i cilj-objekt ili dejstvo cilja u priličnoj meri određeni nasleđem. Kako se penjemo uz filogenetsku lestvicu postoji stalna težnja da se ovako definisani instinkti gube. Na primer, ispravno je reći da su kod belog pacova nađeni instinkt gladi, seksualni instinkt i materinski instinkt, onako kako smo ih mi definisali. Kod majmuna je seksualni instinkt sasvim sigurno nestao, instinkt gladi je očigledno na razne načine preoblikovan, a samo je materinski instinkt nesumnjivo prisutan. Kod ljudskih bića sva tri su, po našoj definiciji, nestala ostavljajući na svome mestu u motivisanom ponašanju i izboru cilja-objekta gomilu nasleđenih refleksa, nasleđenih nagona, autogeno učenje i učenje kulture (videti glavu 6). Tako ćemo, ako ispitujemo seksualni život ljudskog bića, otkriti da je čist nagon dat nasleđem, ali izbor objekta i izbor ponašanja moraju biti stečeni ili naučeni tokom životne istorije.

Kako se penjemo uz filogenetsku lestvicu tako prohtevi za određenom vrstom hrane postaju sve važniji, a gladi sve manje i manje važne. Što će reći, kod belog pacova, na primer, izbor hrane je mnogo manje raznovrstan nego kod majmuna, a kod majmuna je manje raznovrstan nego kod ljudskog bića [302].

Konačno, kako se penjemo uz filogenetsku lestvicu i kako se instinkti gube, sve je veća i veća zavisnost od kulture kao sredstva prilagođavanja. Ako ipak moramo da se koristimo podacima o životinjama, onda imajmo u vidu ove činjenice i u eksperimentima sa motivacijom dajmo prednost, na primer, majmunu nad belim pacovom, ako ni zbog čega drugog a ono iz prostog razloga što smo mi, ljudska bića, mnogo sličniji majmunima nego belim pacovima. Harlou (Harlow) i mnogi drugi stručnjaci koji se bave proučavanjem primata veoma su ubedljivo to pokazali [172, 202].

² Na primer, P. T. Jang (Young [492]) svojevolejno je isključio pojam svrhe ili cilja iz teorije motivacije, zato što ne možemo pitati pacova za njegovu svrhu. Neophodno je istaći da mi možemo zapitati ljudsko biće kakva je njegova svrha. Čini mi se da bi bilo mnogo razumnije kada bismo odbacili pacova zato što ga ne možemo pitati o njegovoj svrsi nego da odbacimo svrhu ili cilj zato što o njima ne možemo pitati pacova.

Do sada sam govorio jedino o prirodi samog organizma. Sada treba reći bar nekoliko reči o okolnostima ili sredini u kojoj se organizam nalazi. Moramo odmah priznati da se ljudska motivacija retko ostvaruje samo u ponašanju, nezavisno od odnosa sa okolnostima ili drugim ljudima. Razume se da svaka teorija motivacije mora da uzme u obzir ovu činjenicu i da ulogu kulturnih determinanti uključi i u sam organizam a ne jedino u sredinu.

Kada se ovo jednom prihvati kao istina, ostaje da se teoretičari upozore na opasnost od prevelike zaokupljenosti spoljašnjim, kulturom, sredinom ili okolnostima. Uostalom, glavni problem našeg proučavanja jeste organizam ili struktura karaktera. U situacionističkoj teoriji veoma je lako otići u krajnost i od organizma napraviti samo jedan dodatni objekt u polju, objekt možda jednak preprieci ili nekom drugom objektu koji organizam pokušava da dobije. Moramo se setiti da jedinka delimično sama *stvara* svoje prepreke i vrednosne objekte i da njih mora delom definisati pojedinačni organizam u datoj okolnosti. Nije mi poznat način kako da se polje definiše ili univerzalno opiše tako da ovaj opis bude nezavisan od pojedinačnog organizma koji u njemu funkcioniše. Svakako moramo istaći da dete koje pokušava da dođe do izvesnog za njega vrednog objekta, ali ga u tome sprečava neka prepreka, ne definiše samo objekt kao vredan, već i prepreku kao prepreku. Psihološki, ne postoji tako nešto kao prepreka: postoji samo prepreka za određenu osobu koja pokušava da dobije nešto što želi.

Moj je utisak da ekstremna ili isključiva situacionistička teorija najbolje cveta kada se zasniva na neadekvatnim teorijama motivacije. Na primer, svakoj čistoj teoriji o ponašanju potrebna je situacionistička teorija koja bi je osmislila. Da bi mogla da se održi, teoriji motivacije koja počiva na postojećim nagonima, ciljevima ili potrebama, neophodna je ubedljiva situacionistička teorija. Međutim, teorija koja naglašava konstantne osnovne potrebe, smatra ove potrebe relativno konstantnim i nezavisnim od posebne situacije u kojoj se sam organizam nalazi. Jer potreba, da tako kažemo, ne organizuje samo mogućnosti delanja na najuspešnije izvodljiv i raznovrstan način već, takođe organizuje pa čak i stvara spoljašnju stvarnost. Ako prihvatimo Kofkinu razliku između geografske i psihološke sredine, onda ovo možemo iskazati i drugačije — jedini zadovoljavajući način da razumemo kako geografska sredina postaje psihološka sredina jeste da shvatimo da načelo organizacije psihološke sredine predstavlja važeći cilj u posebnoj sredini.

Valjana teorija motivacije mora da vodi računa o situaciji, ali ona nikada ne sme da postane čista situacionistička teorija; izuzev ako izričito želimo da napustimo traganje za razumevanjem prirode konstantnosti organizma, kako bismo razumeli svet u kojem on živi.

Da bismo izbegli nepotrebnu prepriku, dozvolite mi da naglasim da nas sada ne zanima teorija o ponašanju već teorija moti-

vacije. Ponašanje određuju nekolike vrste determinanti, od kojih motivacija predstavlja jednu, a sredinske snage drugu. Proučavanje motivacije ne odriče, odnosno ne poriče proučavanje situacionih determinanti, već bi se pre moglo reći da ga dopunjava. I jedno i drugo ima svoje mesto u većoj strukturi.

INTEGRACIJA

Nijedna teorija motivacije ne sme da uzme u obzir jedino činjenicu da se organizam obično ponaša kao integrisana celina već, takođe, treba da ima u vidu i činjenicu da se on ponekad tako i ne ponaša. Postoje posebna izolovana stanja i navike o kojima treba voditi računa, raznovrsni segmentni odgovori i sijaset poznatih fenomena disocijacije i nedostatka integracije. Štaviše, u svakodnevnom životu organizam može da reaguje na nejedinstven način, kao kada radimo istovremeno više stvari.

Organizam je očigledno najbolje integrisan kada je suočen sa velikom radošću, ili trenutkom stvaranja, ili velikim problemom, ugrožavanjem ili iznenadnim događajem. Ali ako je ugrožavanje izuzetno jako, ili organizam odviše slab ili bespomoćan da ga savlada, onda on može da se dezintegriše. Opšte uzev, kada je život lak i uspešan, organizam može istovremeno da obavlja više stvari i da se kreće u više pravaca.

Verujem da popriličan broj na izgled specifičnih i izolovanih fenomena u stvari to nije. Tokom dublje analize često je moguće pokazati da oni zauzimaju značajno mesto u celoj strukturi, na primer simptom konverzivne histerije. Ponekad je ovaj očigledni nedostatak integracije jednostavno odraz našeg neznanja, no mi ipak danas takođe dosta znamo i možemo biti sigurni da u izvesnim okolnostima mogu postojati izolovani, segmentni ili neintegrisani odgovori. Štaviše, danas nam je sve jasnije da takve odgovore ne treba nužno smatrati slabim, rđavim ili patološkim. Njih pre treba smatrati dokazom jednog od najvažnijih kapaciteta organizma, naime kapacitetom da sa nevažnim ili poznatim ili lako savladljivim problemima postupa na delimičan, specifičan ili segmentan način, tako da glavni kapaciteti organizma ostaju slobodni za rešavanje važnijih ili izazovnijih problema sa kojima je suočen [160].

NEMOTIVISANO PONAŠANJE

Mada većina psihologa prihvata oprečno stanovište, meni se čini sasvim razumljivo da sva ponašanja ili reakcije nisu motivisani, bar ne u uobičajenom smislu traženja podmićenja, tj. traganja za onim što nedostaje ili što je potrebno. Fenomeni zrenja, ispoljavanja, izrastanja ili samoostvarivanja predstavljaju primere izuzetaka od pravila univerzalne motivacije i mnogo ih je bolje smatrati izražavanjem nego dejstvovanjem. O njima ćemo kasnije podrobno raspravljati, posebno u glavama 10 i 14.

Pored toga, Norman Majer [284] je snažno privukao našu pažnju na razliku koju su frojdovci podrazumevali, ali je nikada nisu jasno i nedvosmisleno izrekli. Većina neurotičnih simptoma ili sklonosti svodi se na impulse za zadovoljenjem osnovnih potreba koje su nekako postale sputane, ili pogrešno usmerene, ili pomešane sa drugim potrebama ili fiksirane na pogrešna sredstva. Drugi simptomi, međutim, nisu više povezani sa zadovoljenjem nego su jednostavno zaštitni ili odbrambeni. Njihov jedini cilj je da spreče daljnje povrede, ugrožavanja ili osujećenja. Ova razlika je slična razlici između borca koji se još nada da će pobediti i onoga koji se pobeđi ne nada, već jedino nastoji da što bezbolnije izgubi.

Pošto su prepuštanje i beznade nesumnjivo od velikog značaja za prognozu i terapiju, za očekivanje da će nešto biti naučeno, pa čak, po svoj prilici, i za dugovečnost, svaka potpuna teorija motivacije mora da vodi računa o Majerovoj razlici kao i o Kelijevom tumačenju ove razlike [233].

MOGUĆNOST DOSTIGNUĆA

Djui (Dewey [108]) i Torndajk (Thorndike [449]) su isticali jedan važan vid motivacije koji je većina psihologa potpuno previdala, tj. mogućnost. Opšte uzev, mi svesno čeznemo za onim što razumno možemo stvarno dostignuti. Što će reći, mi smo mnogo realniji u svojim željama nego što bi to psihoanalitičari, zaokupljeni nesvesnom motivacijom, dozvolili.

Kako se prihodi nekog čoveka povećavaju tako on otkriva da aktivno želi i teži za stvarima o kojima pre nekoliko godina nije čak ni sanjao. Prosečan Amerikanac čezne za automobilom, hladnjakom, televizorom, zato što oni predstavljaju stvarne mogućnosti; on ne žudi za jahtama i avionima zato što su oni, u stvari, van njegovog domašaja. Sasvim je verovatno da ih on ne priželjkuje čak ni nesvesno.

Da bi se razumela razlika između raznih klasa i kasta u našoj populaciji i između naše i drugih siromašnijih zemalja i kultura, neophodno je obratiti pažnju na ovaj faktor mogućnosti dostignuća.

UTICAJ STVARNOSTI

Sa ovim problemom povezan je uticaj stvarnosti na nesvesne impulse. Jedan impuls iz Ida jeste za Frojda izdvojena suština koja nije ni na koji bitan način povezana sa bilo čim drugim u svetu, pa čak ni sa drugim impulsima iz Ida.

»Idu se približavamo upoređenjima, nazivamo ga haosom punim uzavrelih impulsa... Sa strane nagona Id se puni eñer-gijom, ali nema nikakvu organizaciju, ne proizvodi nikakvu zajedničku volju, već samo težnju da zadovolji nagonске potrebe,

pridržavajući se principa zadovoljstva. Za zbivanja u Idu ne važe logički zakoni mišljenja, pre svega ne zakon protivurečnosti. Suprotna stremljenja postoje jedno pored drugoga, a da se međusobno ne potiru niti oduzimaju. U najboljem slučaju se pod postojećim ekonomskim pritiskom spajaju u kompromisne tvorevine da bi došlo do pražnjenja energije. U Idu ne postoji ništa što bi odgovaralo negaciji. Isto tako se sa iznenađenjem opaža izuzetak od filozofske postavke da su prostor i vreme nužni oblici naših duševnih radnji...

Samo se po sebi razume da Ono ne poznaje vrednovanja, ni dobro ni zlo, ni moral. Ekonomski, ako hoćete, kvantitativan momenat, koji je prisno povezan sa principom uživanja, gospodari svim zbivanjima. Nagonski sadržaji koji teže za pražnjenjem, sve se to, po našem mišljenju, nalazi u Idu« (S. Frojd, *Nova predavanja za uvođenje u psihoanalizu*, prevod dr Nikole Volfa, Matica srpska, str. 164—165).

U onoj meri u kojoj su ovi impulsi kontrolisani, preoblikovani, odnosno u onoj meri u kojoj je njihovo pražnjenje sprečeno uslovima iz stvarnosti oni pre postaju deo Ega nego Ida.

»Shvatanje da je Ja onaj deo Ida koji je prepreo izmene zbog blizine i pod uticajem spoljašnjeg sveta, koji je podešen za primanje draži i za odbranu od njih, a koji je sličan sloju opne kojim se zaokružuje grudvica žive supstancije, jedva da ima potrebe da se opravda. Odnos prema spoljašnjem svetu postao je presudan za Ja. Ego je preuzeo zadatak da spoljašnji svet zastupa kod Ida, u korist Ida koji, ne vodeći računa o nadmoći spoljne sile, u svojoj slepoj težnji ka zadovoljenju nagona, ne bi izmakao uništenju. Dok ispunjava ovu funkciju, Ja treba da posmatra spoljašnji svet, da u tragovima sećanja svojih opažaja stvara vernu sliku sveta, da delatnošću proveravanja stvarnosti odstrani ono što je na ovoj slici spoljnog sveta dodatak iz unutrašnjih izvora sećanja. Zastupajući Ono Ja, gospodari prilazima pokretljivosti, ali je između potrebe i delanja Ja umetnulo odlaganje, tj. rad mišljenja. Za to vreme Ja se koristi ostacima iskustvenih sećanja. Na ovaj način Ja je zbacilo sa prestola princip zadovoljstva, koji neograničeno gospodari tokovima zbivanja u Idu i zamenilo ga je principom realnosti, koji obećava više sigurnosti i veći uspeh« (S. Frojd, *navedeno delo*, str. 166).

Džon Džui je, međutim, tvrdio da su svi impulsi odrasle osobe — ili bar karakterističan impuls — integrisani sa stvarnošću i pod njenim uticajem. Jednom rečju, ovo je jednako tvrdnji da impulsi Ida ne postoje ili, ako čitamo između redova, ako postoje onda su oni u suštini patološki a ne suštinski zdravi.

Ovu protivurečnost ističemo čak iako ne možemo da ponudimo empirijsko rešenje, zato što je ova razlika od bitnog, presudnog značaja.

Čini nam se da se ne postavlja pitanje da li postoje impulsi Ida kako ih je Frojd opisao. Svaki psihoanalitičar će posvedočiti o javljanju impulsa fantazije koji postoje, bez obzira na stvarnost, zdrav razum, logiku, pa čak i ličnu dobit. Pitanje je, međutim, jesu li oni dokaz bolesti ili regresije, odnosno otkrivaju li oni najskrivenije jezgro zdravog ljudskog bića? Kada tokom života opa-

žanje stvarnosti počinje da preoblikuje infantilnu fantaziju? Da li to važi za sve, podjednako za neurotičare i zdrave? Da li ljudsko biće koje uspešno funkcioniše može da od takvog uticaja sačuva ma koji skriveni kut života impulsa? Odnosno, ako se pokaže da takvi impulsi, potpuno intraorganski po svom poreklu *odista* postoje u svima nama, onda se moramo zapitati: Kada se oni javljaju? Pod kojim uslovima? Da li su oni nužno izazivači nemira kao što je Frojd pretpostavljao? *Moraju* li biti u sukobu sa stvarnošću?

ZNANJE O ZDRAVOJ MOTIVACIJI

Najveći deo onoga što znamo o ljudskoj motivaciji ne dolazi od psihologa već od psihoterapeuta koji leče pacijente. Ovi pacijenti su veliki izvor grešaka kao i korisnih podataka, jer oni sasvim očigledno predstavljaju mali uzorak populacije. Motivacioni život neurotičnih pacijenata trebalo bi, u načelu, odbaciti kao model za zdravu motivaciju. Zdravlje nije jednostavno odsustvo bolesti ili čak suprotno od nje. Teorija motivacije koja zaslužuje našu pažnju mora da govori o najvišim kapacitetima zdravog, jakog čoveka kao i o odbrambenim mehanizmima ubogaljenih duša. Najvažnija stremljenja najvećih i najvrednijih ljudi u ljudskoj istoriji moraju biti uključena i objašnjena.

No, mi ih nećemo nikada razumeti ako proučavamo jedino bolesne ljude. Moramo, takođe, obratiti pažnju i na zdrave ljude. Teoretičari motivacije moraju govoriti i o pozitivnoj strani ljudskog bića.

TEORIJA LJUDSKE MOTIVACIJE

UVOD

Ova glava predstavlja pokušaj da se sistematski izloži zasnovana teorija motivacije koja će zadovoljiti teorijske zahteve nabrojane u prethodnoj glavi i istovremeno biti u skladu sa poznatim kliničkim činjenicama, činjenicama dobijenim posmatranjem kao i empirijskim činjenicama. Ova teorija je, po mom mišljenju, data u duhu funkcionalističke tradicije Džemsa i Džuija i stapa se sa holizmom Verthajmera i Goldštajna, geštalt psihologijom, kao i sa dinamizmom Frojda, Froma, Hornajeve, Rajha, Junga i Adlera. Ta integracija, odnosno sinteza, može se nazvati holističko-dinamičkom teorijom.

OSNOVNE POTREBE

Fiziološke potrebe

Potrebe koje se obično uzimaju kao polazna tačka teorije motivacije su takozvani fiziološki nagoni. Dva novija pravca istraživanja primorala su nas da ponovo razmotrimo naša uobičajena shvaćanja o ovim potrebama: to su, prvo, razvoj pojma homeostaze i, drugo, nalaz da su naši prohtevi prilično uspešan pokazatelj aktuelnih telesnih potreba ili nedostataka.

Termin homeostaza važi za automatska nastojanja tela da održi konstantno, normalno stanje krvotoka. Kenon (Canon [78]) dao je opis ovog procesa za 1) sadržaj vode i krvi, 2) sadržaj soli, 3) količinu šećera, 4) količinu proteina, 5) sadržaj masti, 6) količinu kalijuma, 7) količinu kiseonika, 8) stalan nivo vodonikovih jona (ravnoteža kiseline i baze) i 9) konstantnu temperaturu krvi. Ovaj spisak bi se očigledno morao proširiti i na druge minerale, hormone, vitamine itd.

Jang [491, 492] je dao pregled radova o prohtevima za jelom i njihovoj vezi sa telesnim potrebama. Ako organizmu nedostaje neka hemijska supstanca, onda će jedinka težiti (na nesavršen način) da razvije prohtev za posebnom hranom ili će se kod nje javiti jednostrana glad za sastojkom hrane koji joj nedostaje.

Stoga nam se čini nemoguće i beskorisno praviti spiskove osnovnih fizioloških potreba, jer se oni, po želji, mogu produžiti do bilo kojeg broja potreba, zavisno od stepena specifičnosti opisa. Sve fiziološke potrebe ne možemo izjednačiti sa homeostatičkim. Još nije dokazano da su seksualna želja, pospanost, puka delatnost ili kretanje i materinsko ponašanje kod životinja po svojoj prirodi homeostatički. Osim toga, ovaj spisak ne bi uključivao razne čulne prijetnosti (ukuse, mirise, golicanje, milovanje) koje su, po svojoj prilici, fiziološke i mogu postati ciljevi motivisanog ponašanja. Ne znamo ni šta da učinimo sa činjenicom da organizam teži ka inerciji, lenjosti i ulaganju što manjeg napora, a istovremeno ima i potrebu za delatnošću, stimulacijom i uzbuđenjem.

U prethodnoj glavi istakli smo da ove fiziološke nagone ili potrebe treba smatrati neuobičajenim a ne tipičnim zato što se mogu izolovati i telesno lokalizovati. Što će reći, oni su relativno nezavisni jedan od drugoga, od drugih motivacija i od organizma kao celine i, drugo, u mnogim slučajevima moguće je u osnovi nagona otkriti lokalizovanu telesnu podlogu. Ovo je tačno u manjem broju slučajeva nego što se do sada mislilo (izuzetak čine umor, pospanost, materinske reakcije), ali svakako važi u klasičnim slučajevima kao što su glad, seks i žeđ.

Ponovo treba istaći da svaka fiziološka potreba i sa njom povezano konsumatorno ponašanje takođe služe i kao kanal za mnoge druge potrebe. Što će reći, osoba koja misli da je gladna možda zbija više traga za utehom ili zavisnošću nego za vitaminima i proteinima. Obrnuto, potrebu za hranom moguće je delom zadovoljiti drugim delatnostima kao što je pijenje vode ili pušenje cigareta. Drugim rečima, iako se ove fiziološke potrebe mogu relativno izolovati, ipak ne mogu potpuno.

Ove fiziološke potrebe su nesumnjivo moćnije od svih drugih potreba. To, u stvari, znači da će ljudsko biće, kome u velikoj meri sve nedostaje, najverovatnije najviše biti motivisano fiziološkim potrebama, a ne nekim drugim. Osoba kojoj nedostaje hrana, sigurnost, ljubav i poštovanje najverovatnije će osećati glad za hranom jače nego za bilo čim drugim.

Ako su sve potrebe nezadovoljene, organizmom vladaju fiziološke potrebe i u tom slučaju sve druge potrebe mogu praktično prestati da postoje, odnosno mogu biti odgurnute u pozadinu. Stoga je ispravno celi organizam tako opisati što će se jednostavno reći da je gladan, jer je svest skoro potpuno obuzeta glađu. Svi kapaciteti su stavljeni u službu gladi i njihova organizacija je skoro sasvim određena jednim ciljem — zadovoljenjem gladi. Receptori i efektori, inteligencija, pamćenje, navike mogu sada biti definisani kao oruđe za podmirenje gladi. Kapaciteti koji nisu od koristi za ovu svrhu leže neiskorišćeni ili su odgurnuti u pozadinu. Snažna težnja da se pišu pesme, želja da se stekne automobil, zainteresovanost za američku istoriju, želja za parom novih cipela bivaju, u ekstremnim slučajevima, zaboravljeni ili postaju od drugorazrednog značaja. Jer čoveka koji je izuzetno i pogibeljno gladan, jedino zanima hrana. On sanja hranu, seća se hrane, misli o hrani, govori sa-

mo o hrani, opaža jedino hranu i jedino želi hranu. Tananije determinante koje se obično stapaju sa fiziološkim nagonima i organizuju čak i ponašanje kao što je jedenje, pijenje i seksualno ponašanje, mogu sada biti potpuno nadvladane, tako da u ovom trenutku (ali *samo* u ovom trenutku) možemo govoriti o čistom nagonu gladi ili ponašanju koje ima jedan apsolutni cilj — utoljavanje gladi.

Drugo osobeno svojstvo ljudskog organizma kojim dominira neka potreba jeste to da se i celokupna filosofija budućnosti takođe može da promeni. Za našeg hronično i izuzetno gladnog čoveka, Utopija može jednostavno biti definisana kao mesto gde ima hrane u izobilju. On je sklon da misli da bi bio savršeno srećan i da nikada ne bi poželeo ništa više, samo kada bi mu neko jemičio da će do kraja života imati dovoljno hrane. Sam život bio bi definisan jedenjem. Sve drugo bilo bi definisano kao nevažno. Sloboda, ljubav, osećanje prema zajednici, poštovanje, filosofija, mogu da budu odbačeni u stranu kao tričarije, jer ne mogu da ispune stomak. Za njega se može opravdano reći da živi samo zarad hleba.

Nikako se ne može poreći da takve stvari odista postoje, ali se može poreći njihova *opštost*. Po svojoj definiciji, nepredviđene, iznenadne nepovoljne okolnosti su retke u normalnom funkcionisanju miroljubivog društva. Dva razloga su uglavnom odgovorna što se ova dobro poznata istina ponekad zaboravlja. Prvo, pacovi imaju mali broj drugih motiva sem fizioloških, a budući da je toliko mnogo istraživanja izvršeno sa ovim životinjama, sasvim je lako preneti sliku pacova na ljudsko biće. Drugo, retko se uviđa da je i sama kultura oruđe za prilagođavanje čija je jedna od glavnih funkcija da učini da se ove fiziološke nepogodnosti što ređe javljaju. U većini poznatih društava, hronična, preterana izgladnelost je retka a ne uobičajena pojava. U svakom slučaju, ovo još uvek važi za SAD. Običan američki građanin doživljava prohtev za jelom a ne glad kada kaže »Gladan sam«. On samo nesrećnim slučajem doživljava pravu glad koja dovodi u pitanje život, a i to samo nekoliko puta tokom celog života.

Očigledno dobar način da se više motivacije zamagle i da se stekne jednostrana slika o čovekovim kapacitetima i čovekovoj prirodi, jeste da se učini da organizam bude ekstremno i hronično gladan i žedan. Svako ko od ekstremne slike pokuša da napravi tipičnu i meri sve čovekove ciljeve i želje na osnovu njegovog ponašanja tokom krajnjeg fiziološkog lišavanja, nesumnjivo je slep za mnoge stvari. Sasvim je tačno da čovek živi jedino za hleb kada hleba nema. Ali šta se dešava sa čovekovim željama kada hleba *ima* u izobilju i kada je njegov stomak stalno pun?

Odjednom se javljaju druge (više) potrebe i one, a ne fiziološke gladi, dominiraju organizmom. A kada su one zadovoljene, javljaju se nove (još više) potrebe i tako dalje. Na ovo mislimo kada kažemo da su osnovne čovekove potrebe organizovane u hijerarhiju relativne nadmoćnosti.

Glavna implikacija rečenog jeste da u teoriji motivacije podmirenje postaje isto toliko važan motiv koliko i lišavanje, jer oslo-

bađa organizam od dominacije potreba koje su po svojoj prirodi više fiziološke i na taj način dopušta da se pojave drugi, po svojoj prirodi više društveni ciljevi. Fiziološke potrebe zajedno sa svojim jednostranim ciljevima, kada su stalno zadovoljene, prestaju da postoje kao aktivne determinante ili organizatori ponašanja. One tada postoje jedino kao mogućnost i ako su osujećene mogu ponovo da se pojave i dominiraju organizmom. Ali želja koja je zadovoljena nije više želja. Organizmom vladaju, i njegovo ponašanje organizuju, samo nezadovoljene potrebe. Ako je glad zadovoljena, ona prestaje da bude važna u postojećoj dinamici jedinke.

Ova tvrdnja je donekle ograničena hipotezom o kojoj ćemo kasnije podrobnije raspravljati, naime, da upravo one osobe kod kojih je izvesna potreba uvek bila zadovoljavana mogu najbolje da podnose lišavanje te potrebe u budućnosti, i da će, štaviše, one osobe koje su u prošlosti bile lišavane reagovati različito na sadašnja zadovoljenja od osoba koje nikada nisu bile lišavane.

Potrebe za sigurnošću

Ako su fiziološke potrebe relativno dobro zadovoljene, onda se javlja novi niz potreba koje možemo grubo svrstati kao potrebe za sigurnošću (bezbednošću, stabilnošću, zavisnošću, zaštitom, slobodom od straha, strepnje i haosa, potrebe za strukturom, redom, zakonima, granicama, moćnim zaštitnikom i tako dalje). Sve što je rečeno za fiziološke potrebe podjednako važi, mada u manjoj meri, i za ove želje. One mogu isto tako potpuno da prevladaju organizmom i da služe kao skoro isključivi organizatori ponašanja, stavljajući u svoju službu sve kapacitete organizma i mi u tom slučaju možemo sasvim ispravno da opišemo celi organizam kao mehanizam koji traga za sigurnošću. Osim toga, kao i kod gladnog čoveka, otkrivamo da dominirajući cilj nije samo snažna determinanta njegovog trenutnog pogleda na svet i filosofije nego, takođe, i njegove filosofije budućnosti i vrednosti. Skoro sve izgleda manje važno od sigurnosti i zaštite (ponekad su čak potcenjene i fiziološke potrebe, budući da su zadovoljene). Za čoveka u ovom stanju, ako je ono dovoljno jako i dovoljno dugotrajno, može se reći da živi skoro isključivo za sigurnost.

Iako nas u ovoj glavi prvenstveno zanimaju potrebe odrasle osobe, potrebe za sigurnošću možda možemo bolje razumeti ako posmatramo bebe i decu, kod kojih su one mnogo jednostavnije i očiglednije. Jedan razlog što se kod beba jasnije javlja reakcija na ugrožavanje i opasnost jeste taj što one uopšte ne sputavaju ovu reakciju, dok su odrasle osobe u našem društvu naučile da je po svaku cenu sputaju. Otuda se, čak i kada odrasle osobe oseće da je njihova sigurnost ugrožena, može desiti da to spolja ne možemo videti. Ako *bebe* uznemirimo ili iznenada ispustimo, trgnemo jakim zvucima, bleštavim svetlom ili drugim neobičnim čulnim podsticajima, ako sa njima grubo postupamo ili ako izgube oslonac u maj-

činim rukama ili imaju neadekvatan oslonac, onda će one reagovati u potpunosti kao da su izložene opasnosti.¹

Kod beba možemo takođe da uočimo mnogo neposredniju reakciju na razne telesne bolesti. Ponekad izgleda da ove bolesti ugrožavaju neposredno i *same po sebi* i čine da se dete oseća nelagodno. Na primer, povraćanje, grčevi u stomaku ili drugi oštri bolovi kao da dovode do toga da dete gleda na svet na drugačiji način. Može se pretpostaviti da se u takvim trenucima bola celi svet za dete menja, od sveta obasjanog suncem, da se tako izrazimo, postaje svet obavijen tamom, mesto gde sve može da se dogodi i gde stvari koje su ranije bile stabilne mogu da postanu nestabilne. Tako se kod deteta koje se razbolelo zbog pokvarene hrane za dan-dva javljaju strah, noćne more i potreba za zaštitom i umirenjem koji se kod njega pre bolesti nikada nisu primećivali. Ovo veoma upečatljivo pokazuju noviji radovi o psihološkim posledicama operacija kod dece [270].

Drugi pokazatelj detinje potrebe za sigurnošću jeste njegova naklonost prema nekoj vrsti neporemećene rutine ili ritma. Čini se da ono želi predvidljiv, zakonit, sređen svet. Izgleda da roditeljska nepravednost, pristrasnost i nedoslednost čine da dete oseća strepnju i nesigurnost. Ovaj stav ne mora da bude takav zbog nepravde *same po sebi* ili nekog posebnog bola, već pre zato što ovaj način postupanja preti da svet napravi nepouzdanim, nesigurnim ili nepredvidljivim. Izgleda da mala deca bolje napreduju u svetu koji ima krute skeletne konture, u kojem postoji neka vrsta režima, neka vrsta rutine, nešto na šta se može računati ne samo sada nego i u dalekoj budućnosti. Dečji psiholozi, nastavnici, psihoterapeuti su našli da deca više vole i da im je *potrebna* dopustivost čije su granice poznate nego neograničena dopustivost. Možda bi bilo tačnije ako bismo rekli da je detetu potreban organizovan, strukturisan svet, a ne neorganizovan i nestrukturisan.

Neosporno je da roditelji i normalna porodična sredina igraju glavnu ulogu. Decu posebno zastrašuju svađe, fizičko nasilje, odvajanje, razvod ili smrt u porodici. Sem toga, roditeljske provale besa ili pretnje kažnjavanjem upućene detetu, nazivanje pogrđnim imenom, grub razgovor ili istinsko fizičko kažnjavanje ponekad izazivaju takvu opštu paniku i užas da moramo pretpostaviti da tu postoji nešto više od običnog fizičkog bola. Iako je tačno da ovaj užas kod dece može takođe da predstavlja strah od gubitka roditeljske ljubavi, on može, isto tako, da se javi i kod potpuno odbacene dece, koja se grčevito drže svojih roditelja koji ih mrze više zbog puke sigurnosti i zaštite nego što se nadaju ljubavi.

Kod prosečnog deteta suočenog sa novom, nepoznatom, stranom draži ili situacijom u kojoj ne može da se snađe, veoma često

¹ Kako dete raste, samo znanje i upoznatost sa stvarima kao i bolji motorni razvoj čine da ove opasnosti postaju sve manje opasne, i dete sve lakše može da ih savlada. Može se reći da je jedna od glavnih funkcija obrazovanja da pomoću znanja neutrališe vidljive opasnosti, na primer, ne plašim se grmljavine zato što nešto o njoj znam.

se javlja reakcija opasnosti ili strave. Ono, na primer, strahuje da će se izgubiti ili biti za kratko vreme odvojeno od roditelja. To se događa i kada je suočeno sa novim licima, novim situacijama, novim zadacima ili kada vidi čudne nepoznate predmete koje ne može kontrolisati, kada je suočeno sa smrću ili bolešću. U takvim prilikama dete se posebno očajnički drži svojih roditelja, što rečito govori o njihovoj ulozi zaštitnika (sasvim nezavisno od njihove uloge hranilaca ili osoba koje pružaju ljubav).²

Ovakva i slična posmatranja možemo uopštiti i reći da u našem društvu dete i odrasla osoba, samo manje očigledno, opšte uzev vole siguran, sređen, predvidljiv, zakonit, organizovan svet na koji se mogu osloniti i u kojem se ne dešavaju neočekivane, haotične, neregulisane i druge opasne stvari i u kojem oni, u svakom slučaju, imaju moćne roditelje, odnosno zaštitnike koji ih štite od ozleđa.

To što se ove reakcije mogu tako lako uočiti kod dece na iverstani način je dokaz da se deca u našem društvu osećaju odveć nesigurnom (odnosno, da se u svetu loše odgajaju). Deca odgajana u porodicama punim ljubavi u kojima nema ugrožavanja obično *ne* reaguju na opisani način. Kod takve dece reakcije na opasnost najčešće se javljaju na predmete i situacije koje bi i odrasli ljudi smatrali opasnim.

Kod zdrave i srećne odrasle osobe u našoj kulturi potrebe za sigurnošću su uglavnom zadovoljene. Članovi mirnog, stabilnog, dobrog društva koje funkcioniše bez teškoća, obično se osećaju dovoljno bezbednim od divljih zveri, ekstremnih temperatura, kriminalnog nasilja, ubistva, haosa, tiranije itd. Stoga kod njih više ne postoje, u pravom smislu, potrebe za sigurnošću kao aktivni motivacioni pokretači. Baš kao što sit čovek više ne oseća glad, tako se i siguran čovek više ne oseća izložen opasnosti. Ako želimo ove potrebe da posmatramo neposredno i očigledno, moramo se osvrnuti na neurotičare ili osobe koje su skoro neurotične, na žrtve ekonomske i društvene nepravde ili, pak, na društvene neredne, revolucije ili pad autoriteta. Sem ovih krajnosti, ispoljavanja potrebe za sigurnošću mogu se uočiti u fenomenima kao što su, na primer, opšta sklonost prema poslovima na neodređeno radno vreme, želja za štednim ulogom i raznim osiguranjima (zdravstvenim, zubnim, protiv nezaposlenosti, nesposobnosti, starosti).

Drugi opštiji vidovi pokušaja traganja za sigurnošću i stabilnošću u svetu uočavaju se u veoma često sklonošću prema uobičajenim a ne neuobičajenim stvarima [309], prema znanom pre nego neznanom. Težnja da se ima neka religija ili filosofija sveta koje

² Baterija testova sigurnosti mogla bi da se sastoji od situacija u kojima bi dete bilo suočeno sa malim prskalicama koje bi eksplodirale, bradatim licima, ili davanjem potkožnih injekcija, stavljanjem na visoke lestvice ili, pak, kada bi se nalazilo u situaciji da majka napusti sobu ili miš puzi po njemu itd. Sasvim je prirodno da ja ne mogu preporučiti namernu upotrebu takvih testova, jer bi oni mogli da naškode testiranom detetu. Ali ovakve i slične situacije dešavaju se u običnom svakodnevnom životu deteta i mogu se posmatrati.

organizuju univerzum i ljude u njemu u neku vrstu zadovoljavajuće koherentne, smisaone celine takođe je delom motivisana traganjem za sigurnošću. I ovde takođe možemo navesti da su, opšte uzev, i nauka i filosofija delimično motivisane potrebom za sigurnošću (kasnije ćemo videti da u naučnim, filozofskim i religijskim nastojanjima takođe postoje i drugi motivi).

Potreba za sigurnošću kao aktivan i dominantan mobilizator snaga organizma vidi se inače jedino u situacijama stvarne nepredviđene opasnosti, na primer u ratu, bolesti, prirodnim katastrofama, poplavi kriminala, društvenoj dezorganizaciji, neurozi, povredama mozga, padu autoriteta, hronično lošim situacijama.

Neke neurotične odrasle osobe u našem društvu po svojoj želji za sigurnošću umnogome liče na nesigurno dete, mada se ova želja kod njih ispoljava na nešto posebniji način. One često reaguju na nepoznate psihološke opasnosti u svetu koji opažaju kao neprijateljski, nesavladljiv i ugrožavajući. Takve osobe se ponašaju kao da skoro uvek predstoji velika katastrofa, naime, one uvek reaguju kao da su u opasnosti. Njihove potrebe za sigurnošću često dolaze do izražaja u traganju za zaštitnikom ili jačom osobom na koju se mogu osloniti, možda za Firerom.

Neurotična odrasla osoba može se veoma dobro opisati kao odrasla osoba koja zadržava detinjaste stavove prema svetu. Što će reći, može se kazati da se neurotična osoba ponaša kao da se boji da će dobiti batine, ili kao da se plaši majčinog neodobravanja ili roditeljskog napuštanja ili, pak, da joj oni neće dati hranu. Kao da su njeni strahovi i reakcije ugroženosti na opasan svet ostali skriveni i nedotaknuti razvitkom i procesima učenja i sada su spremni da se pojave na svaku draž koja bi uplašila ili ugrozila dete.³ Hornajeva [197] je ovo veoma dobro opisala u »osnovnoj strepnji«.

Traganje za sigurnošću ima najjasniji oblik u kompulsivno-opesivnoj neurozi. Kompulsivno-opesivne osobe će očajnički pokušavati da srede i stabilizuju svet, tako da se u njemu nikada neće pojaviti neočekivane ili nepoznate opasnosti kojima ne mogu da upravljaju. One se raznim vrstama ceremonija, pravila i formula obezbeđuju od svakog mogućnog nepredviđenog slučaja, tako da se novi nepredviđeni slučajevi ne mogu pojaviti. Takve osobe veoma mnogo liče na osobe sa povredama mozga, koje je opisao Goldštajn i koje uspevaju da održe ravnotežu izbegavajući sve što je nepoznato i strano, uređujući svoj skučeni svet na pedantan, disciplinovan i metodičan način, tako da se na njega u potpunosti mogu osloniti. One nastoje da uredе svet tako da se ništa neočekivano (opasnosti) ne može javiti. Ako se, ipak, bez njihovog udela nešto neočekivano pojavi, tada doživljavaju reakciju užasa, kao da ovo neočekivano javljanje predstavlja ozbiljnu opasnost. Ono što kod zdrave osobe vidimo samo kao ne-isuviše-jaku sklonost, na primer, kao naklonost prema poznatom, u nenormalnim slučajevima

³ Sve neurotične osobe ne osećaju se nesigurnim. U srži neuroza kod osoba koje su, opšte uzev, sigurne može se nalaziti osujećenje potreba za ljubavlju i poštovanjem.

to postaje pitanje života i smrti. Neurotičnoj osobi obično nedostaje ili je sasvim slaba zdrava naklonost prema novom i nepoznatom.

Potrebe za sigurnošću mogu da postanu veoma prešne na društvenoj sceni, kao u situacijama kad zakonu, redu, autoritetu društva pretila stvarna opasnost. Može se očekivati da će kod većine ljudskih bića opasnost od nereda ili nihilizma izazvati regresiju sa viših potreba na snažnije potrebe za sigurnošću. Lakše prihvatanje diktature ili vojne uprave je uobičajena, skoro očekivana reakcija. Ovo važi za sva ljudska bića, uključujući i zdrava, jer će i ona obično na opasnosti reagovati realističkom regresijom na nivo potreba za sigurnošću i biće spremne da se brane. Ali ovo, po svoj prilici, najviše važi za ljude koji žive na ivici sigurnosti. Njih naročito uznemirava ugrožavanje autoriteta, zakonitosti i predstavnika zakona.

Potrebe za pripadanjem i ljubavlju

Ako su i fiziološke potrebe i potrebe za sigurnošću prilično dobro podmirene, javiće se potrebe za ljubavlju, naklonošću i pripadanjem i već opisani ciklus ponoviće se sa ovim novim centrom. Osoba će sada, bolnije no ikada ranije, osećati odsustvo prijatelja ili dragane, supruge ili dece. Ona će žudeti za toplim odnosima sa ljudima uopšte, naime za mestom u svojoj grupi ili porodici, i veoma će se mnogo truditi da postigne taj cilj, želeti više no išta drugo na svetu da stekne takvo mesto, a možda će čak i zaboraviti da se nekada, kada je bila gladna, podsmevala ljubavi kao nestvarnoj, nepotrebnoj ili nevažnoj. Sada će ona bolno osećati tegobu usamljenosti, žigosanosti, odbačenosti, nemanja prijatelja i korena.

Raspoložemo sa veoma malo podataka o potrebi za pripadanjem, iako je to uobičajena tema u romanima, autobiografijama, pesmama i dramskim komadima, kao i u novijoj sociološkoj literaturi. Iz njih smo u opštim crtama saznali o štetnim posledicama ako se deca sele isuviše često; o dezorijentaciji; o opštoj preteranoj mobilnosti koju nameće industrijalizacija; o tegobama koje nastaju ako je osoba bez korena ili prezire svoje korene, svoje poreklo, svoju grupu; ako je otrgnuta od kuće i porodice, prijatelja i suseda; ako je prolaznik i pridošlica a ne domaći. Mi još uvek potcenjujemo veliku važnost susedstva, sopstvene teritorije, svoga klana, sopstvene »vrste«, svoje klase, svoje družine, svojih prisnih kolega sa kojima radimo. Zadovoljiću se da preporučim jednu jedinu knjigu [196], u kojoj je sve ovo rečeno sa velikom gorčinom i osudom i koja nam pomaže da shvatimo duboko animalnu sklonost ka sjavljanju u stado, skupljanju u gomile, udruživanju, pripadanju. Možda će nam i Ardrijev (Ardrey [14]) *Teritorijalni imperativ* takođe pomoći da postanemo svesni svega ovoga. Sama plahovitost ove knjige učinila mi je uslugu, jer je kao bitno istakla ono o čemu sam ja samo uzgredno govorio i prisilila me da ozbilj-

no razmišljam o ovom problemu. Možda će isto tako uticati i na druge čitaoce.

Verujem da je ogromno i naglo povećanje broja T-grupa i drugih grupa ličnog izrastanja kao i intencionalnih zajednica delom motivisano ovom nezadovoljenom glađu za dodirom, za prisnošću, za pripadanjem i potrebom da se savlada rasprostranjeno osećanje otuđenosti, usamljenosti, nesopstvenosti i samoće koji su pogoršani našom mobilnošću, raspadom tradicionalnih grupa, rasturanjem porodice, jazom među naraštajima, stalnom urbanizacijom i iščezavanjem seoske prisnosti, kao i iz toga proisteklom površnošću američkog prijateljstva. Imam snažan utisak da je *izvestan* deo mladih buntovnika — ne znam koliki i u kojoj meri — takođe motivisan jakom glađu za dodirom, za istinskim zajedništvom pred zajedničkim neprijateljem, *bilo kojim* neprijateljem koji može da posluži kao povod za obrazovanje snažne prijateljske grupe prosto zato što predstavlja spoljašnju opasnost. Isto je primećeno i kod vojnika koje je zajednička spoljašnja opasnost prisilila na neželjeno bratstvo i prisnost i koji se, kao posledica toga, mogu držati jedan drugoga tokom celog života. Svako dobro društvo, ako želi da preživi i da bude zdravo mora, na jedan ili drugi način, zadovoljiti ovu potrebu.

U našem društvu osujećenje ovih potreba najčešće se sreće kao srž loše prilagođenosti i ozbiljnije patologije. Na ljubav i naklonost, kao i na njihovo moguće ispoljavanje u seksualnosti, u velikoj većini slučajeva se gleda sa ambivalencijom i oko njih se obično podiže zid sputavanja i kočenja. Skoro svi teoretičari psihopatologije su isticali da je osujećenje potrebe za ljubavlju od suštinskog značaja za nastanak loše prilagođenosti. I stoga su izvršena mnoga klinička proučavanja ove potrebe i mi o njoj znamo možda više nego i o jednoj drugoj potrebi, izuzev fizioloških potreba. Suti [442] je dao izvanrednu analizu »tabua za nežnost«.

U ovom trenutku možemo naglasiti da ljubav i seks nisu sinonimi. Seks se može proučavati kao čisto fiziološka potreba. Seksualno ponašanje je obično višestruko determinisano, što će reći da njega ne određuju samo seksualne potrebe već i mnoge druge, od kojih su glavne ljubav i nežnost. Isto tako ne treba prevideti činjenicu da potrebe za ljubavlju obuhvataju i davanje i primanje ljubavi.

Potrebe za cenjenjem

Svi ljudi u našem društvu (sem malog broja patoloških slučajeva) imaju potrebu i želju za postojanom, čvrstom, obično visokom ocenom sebe samih, za samopoštovanjem i samocenjenjem i cenjenjem od strane drugih ljudi. Ove potrebe stoga možemo klasifikovati u dva pomoćna niza. To su, prvo, želja za snagom, postignućem, dovoljnošću, ovladavanjem i kompetencijom, samopouzdanjem prilikom suočavanja sa svetom, za nezavisnošću i slobod-

dom.⁴ Drugo, imamo želje koje bismo mogli nazvati željama za dobrim glasom ili prestižom (definisane kao poštovanje ili cenjenje od strane drugih), statusom, slavom i sjajem, vlašću, priznanjem, pažnjom, važnošću, dostojanstvom i uvažavanjem. Alfred Adler i njegovi saradnici su relativno isticali ove potrebe, dok ih je Frojd relativno zanemarivao. Danas, međutim, psihoanalitičari i klinički psiholozi sve više i više priznaju njihovu ogromnu važnost.

Zadovoljenje potrebe za samocenjenjem dovodi do osećanja samopouzdanja, vrednosti, snage, sposobnosti, dovoljnosti, osećanja korisnosti i potrebnosti u svetu. A osujećenje ovih potreba stvara osećanje manje vrednosti, slabosti i bespomoćnosti. Ova osećanja zauzvrat izazivaju ili osnovnu obeshrabrenost ili kompenzatorske i neurotičarske težnje. Proučavanjem ozbiljnijih traumatskih neuroza [222]⁵ može se steći dobar uvid u neophodnost osnovnog samopouzdanja i shvatiti kako se ljudi bez njega osećaju bespomoćnim.

Iz teoloških rasprava o oholosti i *nadmenosti*, iz fromovskih teorija o opažanju lične iskrenosti prema sopstvenoj prirodi, iz rodžersijanskog rada o Ja, iz radova esejista kao što su Ain Rend [388], kao i iz drugih izvora, saznajemo o opasnostima koje se javljaju kada se samocenjenje zasniva na mišljenju drugih ljudi, a ne na stvarnoj sposobnosti, kompetentnosti i doraslosti zadatku. Najpostojanije a stoga i najzdravije samocenjenje zasniva se na *zaslužnom* poštovanju od strane drugih, a ne na spoljašnjoj slavi, glasovitosti i neopravdanom laskanju. Čak je i ovde korisno razlikovati postojeću kompetenciju i postignuće zasnovane na pukoj snazi volje, odlučnosti i odgovornosti, od one koja dolazi prirodno i lako iz nečije sopstvene prave, unutrašnje prirode, nečije konstitucije, biološke kobi ili sudbine ili, kako to Hornajeva kaže, iz nečijeg stvarnog Ja a ne iz idealizovanog, lažnog Ja.

Potreba za samoostvarivanjem

Čak i kada su sve ove potrebe zadovoljene, mi još uvek možemo često (ako ne uvek) očekivati da će se uskoro razviti novo nezadovoljstvo i nemir, osim kod osobe koja već radi ono za šta je ona kao jedinka podobna. Muzičar mora da se bavi muzikom,

⁴ Ne znamo da li je ova posebna želja univerzalna ili ne. Osnovno pitanje koje je danas posebno važno glasi: Da li će se ljudi koji su podjarmljeni i pod tuđom vlasti neizbežno osećati nezadovoljni i buntovnički. Na osnovu opštepoznatih kliničkih podataka možemo pretpostaviti da čovek koji je upoznao istinsku slobodu (koja nije plaćena napuštanjem sigurnosti i bezbednosti već je bila sazdana na osnovu odgovarajuće sigurnosti i bezbednosti) neće lako dozvoliti da mu je oduzmu. Ali nismo sigurni je li to tako i sa osobama rođenim u ropstvu. Videti raspravu o ovom problemu u bibliografskoj jedinici broj 145.

⁵ Širu raspravu o normalnom samocenjenju, kao i o izveštajima o raznim istraživanjima, videti u bibliografiji na str. 61. Videti, takođe, rad MekKlilenda i njegovih saradnika [326,327,328]. Takođe [473].

pesnik mora da piše, slikar mora da slika, ako žele da konačno žive u miru sa samima sobom. Čovek mora da bude ono što može da bude. On mora da bude veran sopstvenoj prirodi. Ovu potrebu možemo nazvati samoostvarivanjem. U glavi 11 naći ćete potpuniji opis.

Taj termin, koji je iskovao Kurt Goldštajn [160], koristi se u ovoj knjizi mnogo specifičnije i uže. On se tiče čovekove želje za samopotpunjavanjem, naime njegove težnje da ostvari ono što u njemu postoji kao mogućnost. Ova težnja može da se iskaže kao čovekova želja da postane sve više i više ono što je njegova idiosinkrazija, da postane sve ono za šta je sposoban da postane.

Sasvim je razumljivo da će se poseban oblik u kojem ove potrebe mogu da se jave veoma mnogo razlikovati od osobe do osobe. Kod jedne osobe ona može imati oblik želje da bude dobra majka, kod druge može da se ispolji kao želja da bude sportista, a opet kod neke treće može da se izrazi slikanjem slika ili pronalascima.⁶ Individualne razlike su najveće u ovoj ravni.

Jasno javljanje ovih potreba obično se zasniva na prethodnom zadovoljenju fizioloških potreba, potreba za sigurnošću, ljubavlju i cenjenjem.

Preduslovi za zadovoljenje osnovnih potreba

Postoje izvesna stanja koja su neposredni preduslovi za zadovoljenje osnovnih potreba. Na opasnost koja pretila tim stanjima reaguje se kao da neposredna opasnost pretila samim osnovnim potrebama. Sloboda govora, sloboda da se radi ono što se želi ukoliko se drugima ne nanosi zlo, sloboda da se čovek nesmetano ispolji, sloboda da se istražuje i traga za obaveštenjima, sloboda da čovek brani samog sebe, sloboda da se brani pravda, čestitost, poštenje, red u grupi, predstavljaju primere takvih preduslova za zadovoljenje osnovnih potreba. Na osujećenje ovih sloboda uzvratice se odgovorom ugroženosti. Mada ovi uslovi nisu ciljevi sami po sebi, oni to skoro jesu, budući da su tesno povezani sa osnovnim potrebama koje su očigledno same po sebi jedini ciljevi. Čovek brani ove uslove zato što bez njih zadovoljenje osnovnih potreba uopšte nije moguće ili je, bar, ozbiljno dovedeno u opasnost.

⁶ Očigledno stvaralačko ponašanje, kao što je slikanje, liči na svakako drugo ponašanje po tome što je višestruko determinisano. To se može videti kod ljudi koji su po svojoj prirodi kreativni, bilo da su zadovoljni ili ne, srećni ili nesrećni, gladni ili siti. Očigledno je, takođe, da stvaralačka delatnost može da služi kao kompenzacija, da smiruje ili da se vrši iz čisto ekonomskih razloga. Imam utisak (iz čisto neformalnih eksperimenata) da je prostim razgledanjem moguće razlikovati umetničke i intelektualne proizvode ljudi koji su, u suštini, zadovoljni od proizvoda suštinski nezadovoljnih ljudi. U svakom slučaju, ovde takođe moramo na dinamički način praviti razliku između samog spoljašnjeg ponašanja i njegovih raznih motivacija ili svrha.

Ako se prisetimo da kognitivni kapaciteti [opažajni, intelektualni kapaciteti kao i kapaciteti za učenje] predstavljaju niz oruđa za prilagođavanje čija je funkcija, između ostalog, zadovoljenje naših osnovnih potreba, onda je razumljivo da svaka opasnost koja njima pretila, svako osujećenje ili sprečavanje njihove slobodne upotrebe, mora takođe posredno da ugrožava same osnovne potrebe. Ovakva tvrdnja predstavlja delimično objašnjenje opštih problema radoznalosti, traganja za znanjem, istinom i mudrošću, kao i stalno prisutne težnje za rešenjem kosmičkih tajni. Tajnovitost, cenzura, nepoštenje, sprečavanje opštenja ugrožavaju sve osnovne potrebe.

Sada moramo da iznesemo drugu hipotezu i govorimo o stepenu povezanosti sa osnovnim potrebama, jer smo već pokazali da su sve svesne želje (delimični ciljevi) manje ili više važne pošto su manje ili više tesno povezane sa osnovnim potrebama. Isto se može tvrditi i za razne oblike ponašanja. Jedna radnja je psihološki važna ako neposredno doprinosi zadovoljenju osnovnih potreba. Što je njen doprinos posredniji, odnosno slabiji, to se ona, sa stanovišta dinamičke psihologije, mora smatrati manje važnom. Slično se može tvrditi i za razne mehanizme odbrane i dejstvovanja. Neki od njih su neposredno povezani sa zaštitom ili ostvarivanjem osnovnih potreba, dok su drugi samo slabo ili neznatno povezani. U stvari, ako bismo želeli mogli bismo govoriti o osnovnijim i manje osnovnim mehanizmima odbrane, a potom tvrditi da opasnost koja pretila osnovnijim odbrambenim mehanizmima više ugrožava od opasnosti koja pretila manje osnovnim odbranama (uvek imajući na umu da je to jedino zbog njihove veze sa osnovnim potrebama).

Želje za znanjem i razumevanjem

Glavni razlog što malo znamo o saznavnim impulsima, njihovoj dinamici ili patologiji, jeste taj što oni nisu važni u kliničkom radu, svakako ne u kliničkom radu kojim vlada medicinsko-terapeutska tradicija, naime izlečenje od bolesti. Ovde nema upadljivih, uzbudljivih i tajanstvenih simptoma koji se sreću kod klasičnih neuroza. Psihopatologija u saznavnoj oblasti je jedva primetna, tanana i lako se može prevideti ili definisati kao nešto normalno. Ona ne vapije za pomoći i zbog toga u delima velikih pronalazača psihoterapije i psihodinamike Frojda, Adlera, Junga i drugih, ne nalazimo ni reč o ovom problemu.

Silder (Schilder) je jedini značajniji psihoanalitičar za koga ja znam da je u svojim delima radoznalost i razumevanje posmatrao dinamički.⁷ Od akademskih psihologa o ovom problemu ra-

⁷ Međutim, ljudska bića su istinski zainteresovana za svet, delanje, eksperimentisanje. Ona doživljavaju duboko zadovoljstvo kada smelo zakorače u svet. Ona ne doživljavaju stvarnost kao pretnju svome postojanju. Organizam, posebno ljudski organizam, oseća se istinski siguran i bezbedan u ovom svetu. Ugrožavanja nastaju samo u

spravljali su Marfi [350], Verthajmer [466] i Aš [19]. Do sada su saznanje potrebe spominjane samo uzgredno. Sticanje znanja i sistematizovanje univerzuma smatrani su, delom, tehnikama za sticanje osnovne sigurnosti u svetu ili, kada je reč o inteligentnom čoveku, izrazima samoostvarenja. O slobodi izražavanja i ispoljavanja takođe se govori kao o preduslovima zadovoljenja osnovnih potreba. Ova shvatanja, ma koliko bila korisna, ne daju konačne odgovore na pitanja o motivacionoj ulozi radoznalosti, učenja, filosofiranja, eksperimentisanja itd. U najboljem slučaju to su samo delimični odgovori.

No razumno je pretpostaviti da pored i povrhu ovih negativnih determinanti sticanja znanja postoje i pozitivni impulsi po sebi za zadovoljenjem radoznalosti, impuls da nešto sazna, objasni i razume [295].

1. Kod viših životinja može se lako uočiti nešto nalik na ljudsku radoznalost. Majmun će sam rastavljati predmete, gurati prste u otvore, istraživati u svakojakim situacijama kada je malo verovatno da ga na to nagone glad, seks, potreba za utehom itd. Harlou [174] je ovo svojim eksperimentima pokazao na prihvatljiv eksperimentalan način.

2. Istorija čovečanstva pruža nam dovoljan broj primera ljudi koji su, mada suočeni sa velikim opasnostima, čak i po sam život, tragali za činjenicama i davali objašnjenja. Postoji bezbroj skromnih Galileja.

3. Proučavanja psihološki zdravih ljudi pokazuju da je njihovo određujuće svojstvo to da ih privlači tajanstveno, nepoznato, haotično, neorganizovano. Izgleda da ih to privlači samo po sebi; ove oblasti su same po sebi zanimljive. Nasuprot tome, dosada je reakcija na dobro poznato.

4. Možda je opravdano vršiti ekstrapolaciju iz oblasti psihopatologije. Kompulsivno-opsesivni neurotičar (i neurotičar uopšte), Goldštajnovi vojnici sa povredama mozga, Majerovi fiksirani pacovi [285] — svi oni ispoljavaju (na nivou kliničkog posmatranja) prisilno, anksiozno, grčevito hvatanje za poznato i užas od nepoznatog, anarhičnog, neočekivanog i neukroćenog. S druge strane, postoje izvesni fenomeni za koje se može pokazati da poništavaju ovu mogućnost. Tu, između ostalih, dolaze usiljena konvencionalnost, stalna pobuna protiv svakog autoriteta, boemstvo, želja da se drugi sablazne i zaprepaste što se sreće kod izvesnih neurotičnih pojedinaca kao i kod onih u procesu deakulturacije.

Ovde možda spadaju i perseverativne detoksifikacije opisane u glavi 10, koje, u svakom slučaju, bar na nivou ponašanja, predstavljaju privlačnost prema strašnom, nerazumljivom i tajanstvenom.

posebnim situacijama i lišavanjima. Čak i tada se nemir i opasnost doživljavaju kao prolazne stvari koje konačno dovode do nove sigurnosti i bezbednosti u dodiru sa svetom ([412], str. 220).

5. Postoje, po svojoj prilici, istinske psihopatološke posledice osujećenja saznanjnih potreba [295, 314]. Sledeći klinički utisci govore o tome.

6. Video sam nekolicinu slučajeva kada mi je bilo jasno da su se patološke promene (dosada, gubitak životne radosti, samonedopadanje, opšte slabljenje telesnih funkcija, propadanje intelektualnog života, ukusa itd.)⁸ javile kod inteligentnih ljudi, zato što su vodili glupav život radeći glupave poslove. Znam bar za jedan slučaj u kojem je odgovarajuća kognitivna terapija (ponovno upisivanje vanrednih studija, nalaženje posla koji postavlja veće intelektualne zahteve, uviđanje) otklonila ove simptome.

Video sam mnogo inteligentnih, imućnih, nezaposlenih žena kod kojih su se lagano razvili isti simptomi intelektualne praznine. Kod onih koje su poslušale moj savet i počele da se bave nečim što ih je vredno, poboljšanja ili izlečenja bila su dovoljno česta, tako da sam bio ubeđen da kognitivne potrebe odista postoje. U onim zemljama u kojima je pristup novostima, obaveštenjima ili činjenicama onemogućen, u kojima su zvanične teorije u dubokoj suprotnosti sa očiglednim činjenicama bar neki ljudi reaguju uopštenim cinizmom, nepoverenjem u sve vrednosti, sumnjom čak i u očevidno, dubokim prekidanjem uobičajenih međuosobnih odnosa, beznadjem, gubitkom poleta itd. Drugi izgleda reaguju na pasivniji način, sumornošću, pokornošću, gubitkom kapaciteta, učaurivanjem i gubljenjem preduzimljivosti.

7. Potrebe za saznanjem i razumevanjem vide se u kasnom razdoblju odojčeta i u detinjstvu, možda čak i više nego u zreloom dobu. Štaviše, izgleda da su one spontan proizvod zrenja a ne učenja, ma kako ga definisali. Decu ne treba učiti da budu radoznala. Ali ona mogu biti naučena, institucionalizovanjem, da ne budu radoznala. (Videti, na primer, rad Goldfarba [158].)

8. Na kraju, podmirenje kognitivnih impulsa doživljava se kao subjektivno zadovoljstvo i dovodi do vrhunskih doživljaja. Iako je ovaj aspekt uviđanja i razumevanja obično bio zanemaran kao prednost se davala postignutim rezultatima, učenju itd., ipak je istina da je uviđanje obično sjajan, srećan, emocionalan trenutak u životu svake osobe, možda čak i uzvišen trenutak u njenom životu.

Savlađivanje prepreka, javljanje patologije u slučaju osujećenja, rasprostranjeno javljanje (u raznim vrstama i kulturama), neprolazan (mada slab) uporan pritisak, potreba za podmirenjem ove potrebe kao preduslova za potpuniji razvoj ljudskih kapaciteta, spontano javljanje u ranoj istoriji jedinke — sve to zajedno jasno ukazuje na postojanje osnovne kognitivne potrebe.

⁸ Ovaj sindrom je veoma sličan onome što su ga Ribo [396] i kasnije Mejerison [356] zvali »anhedonija«, ali su ga pripisivali drugim izvorima.

Stepen fiksiranosti hijerarhije osnovnih potreba

Do sada smo govorili kao da ova hijerarhija ima fiksiran redosled, ali u stvari on nije ni izbliza tako krut kao što smo mi možda nagovestili. Tačno je da su se kod većine ljudi sa kojima smo mi radili ove osnovne potrebe obično javljale po opisanom redosledu. Međutim, postojao je izvestan broj izuzetaka.

1. Na primer, čini se da je kod nekih ljudi samocenjenje važnije od ljubavi. Ovakva promena redosleda u hejerarhiji najčešća je posledica mišljenja da jaka, odnosno moćna osoba, osoba koja uliva poštovanje ili strah, koja je samopouzdana ili agresivna ima najviše izgleda da bude voljena. Stoga takvi ljudi kojima nedostaje ljubav i koji za njom tragaju mogu veoma da nastoje da se zaklone iza agresivnog, sigurnog ponašanja. Ali oni u suštini tragaju za visokim samocenjenjem i njegovim ispoljavanjem u ponašanju više kao sredstvom koje vodi cilju a ne zbog njega samog; oni zbog ljubavi tragaju za samopotvrđivanjem a ne zbog samog samoćenjenja.

2. Drugi su, očigledno po svojoj prirodi, kreativni i kod njih je nagon za stvaralaštvom, izgleda, važniji od bilo koje druge suprotne determinante. Njihovo stvaralaštvo ne mora se pojaviti kao samoostvarenje nastalo zadovoljenjem osnovnih potreba već uprkos nedostatku osnovnog zadovoljenja.

3. Kod izvesnih ljudi nivo aspiracije može biti trajno prigušen i snižen. Što će reći, manje moćni ciljevi mogu jednostavno da se izgube i zauvek nestanu, tako da osoba koja je veoma oskudno živela i neprestano bila nezaposlena može tokom celog preostalog života da bude zadovoljna ako ima dovoljno hrane.

4. Takozvane psihopatske osobe su još jedan primer trajnog gubitka potrebe za ljubavlju. To su ljudi koji su, prema najboljim raspoloživim podacima, u najranijim mesecima života čeznuli za ljubavlju i koji su jednostavno zauvek izgubili želju i sposobnost da pružaju i primaju naklonost (kao što životinje gube refleksisanja ili kljucanja ako ih ne vežbaju dovoljno brzo posle rođenja).

5. Drugi uzrok promene redosleda u hijerarhiji je sledeći: kada je jedna potreba duže vremena zadovoljena, onda značaj te potrebe može biti potcenjen. Ljudi koji nikada nisu osetili hroničnu glad, skloni su da potcene njene posledice i da na hranu gledaju kao na nešto prilično nevažno. Ako njima vlada neka viša potreba, činiće im se da je ova viša potreba najvažnija od svih. Onda se može desiti, a to se nesumnjivo i dešava, da oni, zarad ove potrebe, stavljaju sebe u položaj da budu lišeni neke osnovnije potrebe. Možemo očekivati da će se posle dužeg perioda uskraćivanja osnovnije potrebe javiti težnja da se vrednost ovih potreba ponovo proceni, tako da će za pojedinca koji je se lako odrekao moćnija potreba postati stvarno i svesno moćnija. Tako, na primer, čovek koji je radije napustio posao negoli izgubio samopoštovanje, posle šest ili

Međutim, ovaj postulat nije dovoljan, jer čak i kada nešto saznamo nas nešto goni da saznamo sve do tančina, s jedne strane, a s druge da idemo u širinu ka svetskoj filosofiji, teologiji itd. Činjenice koje usvajamo, ako su izolovane i atomistične, neizbežno bivaju uključene u teoriju i analizovane ili organizovane ili oboje. Ovaj proces neki nazivaju traganjem za značenjem. Mi ćemo stoga pretpostaviti da postoji želja za razumevanjem, sistematizovanjem, organizovanjem, analizovanjem, traganjem za vezama i značenjima, izgrađivanjem sistema vrednosti.

Jednom kada prihvatimo da raspravljamo o ovim vrednostima, tada vidimo da i one obrazuju malu hijerarhiju u kojoj je želja za znanjem nadmoćnija od želje za razumevanjem. Sva napred opisana svojstva hijerarhije nadmoćnosti izgleda da važe i za nju.

Moramo se čuvati sklonosti da isuviše lako izdvajamo ove želje od osnovnih potreba o kojima smo napred raspravljali, to jest da pravimo oštru dihotomiju između kognitivnih i konativnih potreba. I želja da se nešto sazna i želja za razumevanjem su same po sebi konativne, tj. budući da im je svojstveno da streme nečemu, one su isto toliko potrebe ličnosti koliko su to i osnovne potrebe o kojima smo već raspravljali. Osim toga, kao što smo videli, ove dve hijerarhije su međusobno povezane a nisu oštro izdvojene i, kao što ćemo kasnije videti, sadelatne su a ne antagonističke. Daljnju raspravu o ovom pitanju videti u radovima [295, 314].

Estetske potrebe

O ovim potrebama znamo čak manje nego o drugim, pa ipak svedočanstva iz istorije, radovi humanista i estetičara zabranjuju nam da zaobiđemo ovu (za naučnike) neugodnu oblast. Pokušao sam da proučim ovaj fenomen na kliničko-personološkoj osnovi sa izabranim jedinkama, i uverio sam se da bar kod *nekih* pojedinaca postoji istinska osnovna estetska potreba. Oni se (na poseban način) razbolē od ružnoće, a lepa ih okolina izleči; oni aktivno *žude* za lepim i njihovu čežnju može zadovoljiti *jedino* lepota [314]. Ova potreba se skoro univerzalno sreće kod zdrave dece. Dokazi o ovom impulsu nalaze se u svakoj kulturi, svakom dobu, unazad sve do prećinskih ljudi.

Dosta veliko poklapanje sa konativnim i kognitivnim potrebama onemogućava nam da ih oštro izdvojimo. Potrebe za redom, simetrijom, zatvaranjem, dovršavanjem nekog dela, za sistemom, strukturom mogu se bez razlike pripisati i kognitivnim i konativnim i estetskim, pa čak i neurotskim potrebama. Ja sam lično o ovoj oblasti razmišljao kao o oblasti u kojoj se sreću geštaltisti i dinamički psiholozi. Šta, na primer, znači kada čovek oseća jak svestan impuls da ispravi naherenu sliku na zidu?

više meseci gladovanja, može biti voljan da ponovo prihvati isti posao, čak i po cenu da izgubi svoje samopoštovanje.

6. Drugo delimično objašnjenje *očiglednog* preinačenja redosleda u hijerarhiji nalazi se u činjenici da smo do sada hijerarhiju nadmoćnosti opisivali pomoću svesno doživljenih pomanjkanja ili želja, a ne pomoću ponašanja. Ako posmatramo samo ponašanje možemo steći pogrešan utisak. Mi smo, u stvari, tvrdili da će jedna osoba kojoj su uskraćene dve potrebe *više osećati nedostatak* osnovnije potrebe. Ovim se ne kaže da će ona i postupati u skladu sa svojim željama. Naglasimo još jednom da sem potreba i želja ponašanje određuju još mnoge druge determinante.

7. Možda su od svih ovih izuzetaka važniji oni koji se tiču ideala, visokih društvenih standarda, vrednosti i sličnog. Ljudi koji imaju takve vrednosti postaju mučenici; oni će se odreći svega zbog nekog određenog ideala ili vrednosti. Ove ljude možemo, bar delimično, razumeti ako uzmemo u obzir osnovni pojam (ili hipotezu) koji možemo nazvati povećana tolerancija osujećenja nastala usled podmirenja osnovnih potreba u ranim godinama života. Ljudi čije su osnovne potrebe bile zadovoljene tokom života, naročito tokom najranijih godina, izgleda da poseduju izuzetno veliku snagu da mogu podneti sadašnja i buduća osujećenja ovih potreba, iz prostog razloga što, usled ovog osnovnog zadovoljenja, imaju jaku, zdravu strukturu karaktera. To su jaki ljudi koji mogu srećno da prebrode neslaganje ili protivljenje, da se suprotstave javnom mnjenju i bore za istinu po cenu velikih ličnih žrtvi. To su upravo one osobe koje su volele i bile voljene, koje su imale mnogo dobrih prijatelja i koje mogu da izdrže mržnju, odbacivanje i proganjanje.

Sve ovo kažem uprkos činjenici da potpunija rasprava o toleranciji osujećenja takođe obuhvata i raspravu o izvesnom stepenu naviknutosti. Na primer, ljudi koji su priviknuti na relativno duga gladovanja, upravo će zahvaljujući tome delimično biti u stanju da izdrže uskraćivanje hrane. Daljnjim istraživanjima valja otkriti koju vrstu ravnoteže treba postići između ove dve tendencije: naviknutosti, s jedne strane, i zadovoljenja u prošlosti koje dovodi do tolerancije osujećenja u sadašnjosti, s druge. U međuvremenu možemo pretpostaviti da obe dejstvuju, jedna pored druge, budući da ne protivureče jedna drugoj. Kada je reč o ovom fenomenu povećane tolerancije osujećenja, treba istaći da se najvažnija podmirenja dešavaju, po svoj prilici, tokom prvih godina života. Što će reći, ljudi koji su bili sigurni i jaki tokom najranijih godina, ostaju sigurni i jaki i kasnije kada su suočeni sa svakojakim ugrožavanjima.

Stepen relativnog zadovoljenja

Možda ste iz naše dosadašnje teorijske rasprave stekli utisak da se ovih pet nizova potreba na izvestan način javljaju ovako: ako je neka potreba zadovoljena, javlja se druga. Ova tvrdnja može stvoriti pogrešan utisak da jedna potreba mora da bude 100% zadovoljena pre nego što se sledeća pojavi. U stvari, kod većine

normalnih članova našeg društva sve osnovne potrebe su istovremeno jednim delom zadovoljene, a jednim delom nezadovoljene. Verniji opis hijerarhije bi se dobio kada bismo rekli da se stepen zadovoljenja smanjuje kako se penjemo uz hijerarhiju nadmoćnosti. Ako bismo, primera radi, mogli proizvoljno da raspodelimo brojeve, onda bismo rekli da je prosečan građanin zadovoljio otprilike 85% svojih fizioloških potreba, 70% svojih potreba za sigurnošću, 50% potreba za ljubavlju, 40% potreba za samocenjenjem i 10% potreba za samoostvarivanjem.

Kada je reč o pojmu javljanja nove potrebe pošto je zadovoljena nadmoćna potreba, treba naglasiti da se ona ne javlja iznenada, skokovito, već postepeno, malo-pomalo ni iz čega. Na primer, ako je zadovoljeno samo 10% nadmoćne potrebe A, onda potreba B može uopšte da se ne vidi. Međutim, kada je 25% potrebe A zadovoljeno, javlja se 5% potrebe B, a kada je zadovoljeno 75% potrebe A, javlja se 50% potrebe B i tako dalje.

Nesvestan karakter potreba

Ove potrebe nisu nužno svesne, odnosno nesvesne. Međutim, opšte uzev, kod prosečne osobe one su češće nesvesne nego svesne. U ovom trenutku nije neophodno temeljno ispitati masu dokaza koji ukazuju na presudnu važnost nesvesne motivacije. Takozvane osnovne potrebe su često u velikoj meri nesvesne, mada mogu, pomoću odgovarajućih tehnika i kod veoma inteligentnih ljudi, da postanu svesne.

Specifičnost i opštost potreba u raznim kulturama

Ova klasifikacija nastoji da vodi računa o relativnom jedinstvu ispod površinskih razlika u osnovnim željama u različitim kulturama. Nesumnjivo je da će se u bilo kojoj kulturi sadržaj svesne motivacije nekog pojedinca obično veoma razlikovati od sadržaja svesne motivacije jedinke iz drugog društva. Međutim, iskustvo antropologa govori da su ljudi, čak i u različitim društvima, mnogo sličniji nego što bismo mislili na osnovu prvog dodira sa njima i da, što ih bolje upoznajemo, sve više i više otkrivamo ono što im je zajedničko. Tada otkrivamo da najupadljivije razlike u stvari nisu suštinske nego površinske, na primer razlike u načinu češljanja, oblačenja, ukusima u jelu itd. Naša klasifikacija osnovnih potreba predstavlja delom pokušaj da se objasni jedinstvo koje se nalazi iza očigledne raznolikosti u različitim kulturama. Nipošto ne tvrdimo da je ona konačna i opšta za sve kulture. Tvrdimo jedino da je ona *konačnija, opštija i osnovnija* nego površinske svesne želje i da se više približava zajedničkim ljudskim svojstvima. Osnovne potrebe su više zajedničke svim ljudskim bićima nego što su površinske želje ili ponašanja.

Višestruka motivisanost ponašanja

Ne treba shvatiti da su ove potrebe isključive ili jedine determinante izvesnih oblika ponašanja. Kao primer za to neka nam posluži bilo koje ponašanje koje izgleda da motivišu fiziološke potrebe, tj. jedenje, seksualna igra i slično. Klinički psiholozi su otkrili da svako ponašanje može biti kanal kroz koji protiču razni impulsi. Ili rečeno na drugi način, većina ponašanja je naddeterminisana i visoko motivisana. U oblasti motivacionih determinanti svako ponašanje obično istovremeno determinišu nekoliko ili sve osnovne potrebe, a ne samo jedna od njih. Pre bi ovo drugo bilo izuzetak nego ono prvo. Možemo jesti delom zato da bismo napunili želudac, a delom zbog prijatnosti i ublažavanja drugih potreba. Osoba može da vodi ljubav ne samo zbog popuštanja seksualne napetosti, već i da bi uverila sebe u svoju muškost, ili da bi nekog osvojila, ili se osećala moćnom ili stekla osnovniju naklonost. Na primer, mogli bismo (teorijski ako ne i praktično) analizovati postupak neke osobe i otkriti da se u njemu ispoljavaju njene fiziološke potrebe, potrebe za sigurnošću, potrebe za ljubavlju, potrebe za cenjenjem i samoostvarenjem. Ovo je u očiglednoj suprotnosti sa najnižom granom psihologije crta, gde je jedna crta ili jedan motiv odgovoran za izvesnu vrstu postupka, tj. agresivan postupak vodi poreklo jedino iz crte agresivnosti.

Višestruka determinisanost ponašanja

Osnovne potrebe ne određuju svekoliko ponašanje. Mogli bismo čak reći da ponašanje nije celo motivisano. Sem motiva postoje još mnoge druge determinante ponašanja. Na primer, takozvano spoljašnje polje je jedna druga klasa determinanti. Teorijski, bar, spoljašnje polje, pa čak i specifične, izolovane spoljašnje draži, mogu potpuno da određuju ponašanje, kao što je slučaj kod asocijacije ideja ili uslovljenih odgovora. Ako kao odgovor na reč-draž »stolja« odmah izazovem predstavu stola, ili pomislim na stolicu, onda ovaj odgovor nesumnjivo nema nikakve veze sa mojim osnovnim potrebama.

Drugo, moramo ponovo obratiti pažnju na pojam stepena bliskosti sa osnovnim potrebama, odnosno na stepen motivisanosti. Neka ponašanja su veoma jako motivisana, dok su druga veoma slabo. Neki oblici ponašanja uopšte nisu motivisani (mada celokupno ponašanje jeste motivisano).

Takođe je važno istaći da postoji osnovna razlika između izražajnog ponašanja i dejstvenog ponašanja (funkcionalnog stremljenja i svrhovitog traganja za ciljem). Izražajno ponašanje ne pokušava da učini bilo šta; ono je jednostavno odraz ličnosti. Glup čovek se glupo ponaša, ne zato što želi, pokušava ili je motivisan da se tako ponaša, već prosto zato što jeste takav kakav je. Isto važi i za moj govor u basu, a ne u tenoru ili sopranu. Slučajni

pokreti zdravog deteta, osmeh na licu srećnog čoveka i kada je sam, gibak hod zdravog čoveka, njegovo uspravno držanje još su neki primeri izražajnog, nefunkcionalnog ponašanja. Sem toga, *stil* u kojem se ispoljava skoro celokupno ponašanje čoveka, kako motivisano tako i nemotivisano, u najvećem broju slučajeva je izražajno ponašanje [8,486].

Možemo se stoga zapitati da li je *celokupno* ponašanje izraz, odnosno odraz strukture karaktera? Odgovor je NE. Mehaničko, naviknuto, automatizovano ili konvencionalno ponašanje može ali i ne mora da bude izražajno. Isto važi i za većinu ponašanja tipa draž-odgovor.

Na kraju treba istaći da izražajno ponašanje i cilju usmereno ponašanje nisu uzajamno isključive kategorije. Prosečno ponašanje je obično i jedno i drugo. U glavi 10 videti potpuniju raspravu o ovom pitanju.

Usredsređenost na životinje i ljude

Ova teorija počinje sa ljudskim bićem, a ne sa nižom i, po svoj prilici, prostijom životinjom. Dokazano je da je veliki broj nalaza dobijen na životinjama tačan za životinje, ali ne i za ljudsko biće. Ne postoji makar i jedan razlog zašto bismo počeli sa životinjama u želji da proučavamo motivaciju ljudi. Filozofi i logičari kao i naučnici u drugim oblastima dosta su često ukazivali na logičnost, odnosno nelogičnost koja se nalazi u osnovi ove opšte zablude. Ništa nije potrebnije proučavati najpre životinje da bi se pristupilo proučavanju čoveka, nego što je potrebno prvo proučavati matematiku da bi se mogla proučavati geologija ili psihologija ili biologija.

Motivacija i teorija psihopatogeneze

U skladu sa već spomenutim, smatra se da je sadržaj svesne motivacije svakodnevnog života relativno važan ili nevažan, zavisno od toga da li je bliže ili dalje povezan sa osnovnim ciljevima. Želja za sladoledom može, u stvari, biti posredan izraz želje za ljubavlju. Ako je tako, onda želja za sladoledom postaje izuzetno snažna motivacija. Međutim, ako sladoled predstavlja samo nešto za rashlađivanje usta ili slučajan prohtev za određenim jelom, onda je želja relativno nevažna. Svakodnevene želje treba smatrati simptomima, površinskim pokazateljima osnovnijih potreba. Kada bismo vodili računa samo o tome šta površinske želje na izgled znače, našli bismo se u stanju potpune zbrke, koju ne bismo mogli razrešiti zato što bismo se ozbiljno bavili simptomima, a ne onim što je iza tih simptoma.

Osujećenje nevažnih želja ne izaziva psihopatološke posledice; osujećenje suštinski važnih potreba nesumnjivo ima takve posledice.

dice. Stoga se svaka teorija psihopatogeneze mora zasnivati na valjanoj teoriji motivacije. Sukob ili osujećenje ne dovode nužno do psihopatologije. To se dešava jedino kada su ugrožene ili osujećene osnovne potrebe ili delimične potrebe koje su blisko povezane sa osnovnim potrebama.

Uloga podmirenih potreba

Već smo nekoliko puta istakli da se naše potrebe obično javljaju samo kada su moćnije potrebe podmirene. Prema tome, podmirenje igra važnu ulogu u teoriji motivacije. Međutim, nezavisno od ovoga, potrebe prestaju da igraju aktivnu determinišuću ili organizujuću ulogu čim su zadovoljene.

Ovo znači da, na primer, suštinski zadovoljena osoba nema više potrebe za cenjenjem, ljubavlju, sigurnošću itd. Za nju se može reći da ih ima jedino u metafizičkom smislu u kojem sit čovek oseća glad, ili puna boca ima praznine. Ako nas zanima šta nas *aktuelno* motiviše, a ne ono šta nas je motivisalo, šta će nas ili šta bi nas moglo motivisati, onda zadovoljena potreba nije pokretač. Za sve praktične svrhe treba smatrati da ona skoro uopšte ne postoji, odnosno da je nestala. Ovaj problem treba istaći zato što je on u svim meni poznatim teorijama bio previdan ili porican. Savršeno zdrav, normalan, srećan čovek ima seksualne potrebe, ili potrebe za hranom, ili potrebe za sigurnošću, ili ljubavlju, ili za prestižom ili samocenjenjem samo u povremenim trenucima kratke prolazne ugroženosti. Ovo bismo mogli drugačije reći: morali bismo takođe utvrditi da svi ljudi imaju patološke reflekse, na primer refleks Babinskog, jer bi se on pojavio kada bi nervni sistem bio oštećen.

Ovakva razmatranja navode na smelu pretpostavku da čovek kod koga je neka od osnovnih potreba osujećena može jednostavno da se zamisli kao bolestan čovek ili bar kao nepotpun čovek. To mnogo liči na ono kada kažemo da je jedan čovek bolestan zato što mu nedostaju vitamini ili minerali. Ko bi mogao da kaže da je nedostatak ljubavi manje važan od nedostatka vitamina? Pošto su nam poznate posledice gladi za ljubavlju, ko može da kaže da se na pitanja vrednosti pozivamo na nenaučan ili nezakonit način, više nego što to čini lekar koji dijagnostikuje ili leči pelagru ili skorbut? Kada bi mi bilo dozvoljeno da tako postupim, onda bih jednostavno rekao da zdravog čoveka prvenstveno motivišu potrebe za razvojem ili samoostvarivanjem sopstvenih potencijala i kapaciteta. Ako kod čoveka stalno, aktivno postoje neke druge osnovne potrebe, onda je on jednostavno nezdrav čovek. On je, bez sumnje, bolestan, kao da se kod njega iznenada javila glad za solju ili glad za kalcijumom.⁹

⁹ Ako bismo želeli da se na ovaj način služimo rečju bolestan, onda bismo takođe morali da se otvoreno suočimo sa odnosima čoveka sa društvom. Jedna implikacija naše definicije bila bi da 1) pošto čoveka čije su osnovne potrebe osujećene treba zvati bolesnim i 2)

Ako ova tvrdnja izgleda neuobičajena ili paradoksalna, onda čitaoca moramo uveriti da je to samo jedan od paradoksa koji će se pojaviti tokom preispitivanja načina na koji posmatramo čovekove dublje motivacije. Kada pitamo nekog čoveka šta želi u životu onda se bavimo samom njegovom suštinom.

Funkcionalna autonomija

Gordon Olport [6,7] proširio je i uopštio načelo da sredstva koja vode nekom cilju mogu i sama postati krajnja zadovoljenja koja su jedino istorijski povezana sa svojim izvorom. Osoba može početi da ih želi zbog njih samih. Ovo isticanje ogromne važnosti učenja i promena u motivacionom životu čini još mnogo složenijim sve što se ranije dogodilo. Između ova dva psihološka načela ne postoji protivurečnost; ona se dopunjuju. Daljnjim istraživanjima treba utvrditi da li se, na osnovu dosada korišćenih kriterijuma, ovako stečene potrebe mogu, odnosno ne mogu, smatrati pravim *osnovnim* potrebama.

U svakom slučaju, već smo videli da više osnovne potrebe mogu posle dužeg podmirenja postati nezavisne kako od svojih moćnijih preduslova tako i od sopstvenih odgovarajućih zadovoljenja, to jest odrasla osoba čija je potreba za ljubavlju bila u ranim godinama zadovoljena može sada da *manje zavisi* od podmirenja sigurnosti, pripadanja i ljubavi nego prosečna osoba. Struktura karaktera je, po mom mišljenju, najvažniji pojedinačni primer funkcionalne autonomije u psihologiji. Jaka, zdrava, nezavisna osoba najbolje može da podnese gubitak ljubavi i popularnosti. A ovu jačinu i zdravlje u našem društvu obično stvaraju rana, stalna podmirenja potreba za sigurnošću, ljubavlju, pripadanjem i cenjenjem. Što će reći, ovi aspekti osobe postali su funkcionalno autonomni, to jest nezavisni od samih podmirenja koja su ih stvorila.

pošto takva osujećenja stvaraju, na kraju krajeva, jedino snage izvan jedinke, onda 3) bolest jedinke nastaje iz bolesti društva. Stoga dobro i zdravo društvo treba definisati kao društvo koje će, zadovoljavajući čovekove osnovne potrebe, dozvoliti da se jave njegove najviše potrebe.

ULOGA PODMIRENJA OSNOVNIH POTREBA U PSIHOLOŠKOJ TEORIJI

U ovoj glavi govori se o nekim od mnogobrojnih teorijskih posledica pristupa ljudskoj motivaciji, izloženog u poslednjoj glavi, i trebalo bi da nam on posluži kao pozitivna i zdrava ravnoteža današnjem jednostranom isticanju osujećenja i patologije.

Videli smo da glavno načelo organizacije motivacionog života čoveka predstavlja svrstavanje osnovnih potreba u hijerarhiju manjeg ili većeg prvenstva, odnosno moći. Glavno dinamičko načelo koje pokreće ovu organizaciju jeste da se, po zadovoljenju moćnijih potreba, kod zdrave osobe javljaju manje moćne potrebe. Fiziološke potrebe, kada su nezadovoljene, vladaju organizmom, stavljajući u svoju službu sve kapacitete i organizujući ih tako da je što uspešnije obavljaju. Relativno podmirenje ih suzbija i dolazi sledećem višem nizu potreba u hijerarhiji da se pojavi, vlada i organizuje ličnost, tako da ona umesto da bude, na primer, opsednuta glađu sada postaje zaokupljena sigurnošću. Isto važi i za druge nizove potreba u hijerarhiji, naime za ljubav, cenjenje i samoostvarivanje.

Takođe je, po svoj prilici, tačno da se više potrebe mogu povremeno pojaviti, ne posle podmirenja nego posle nametnutog ili dobrovoljnog lišavanja, odricanja ili suzbijanja nižih osnovnih potreba i njihovih podmirenja (asketizam, sublimacija, odbacivanje, disciplina, proganjanje, izolovanje itd., koje imaju za posledicu jačanje osobe). Veoma malo znamo o učestalosti i prirodi ovih događaja, mada se govori da su oni uobičajeni u istočnim kulturama. Ovakvi fenomeni u svakom slučaju ne protivureče tezama iznetim u ovoj knjizi, budući da se ne tvrdi da je podmirenje jedini izvor snage ili drugih psiholoških htenja.

Teorija podmirenja je očigledno posebna, ograničena ili delimična teorija koja ne može nezavisno da postoji ili bude valjana. Ona može biti valjana jedino ako je u sklopu sa barem 1) teorijom osujećenja, 2) teorijom učenja, 3) teorijom neuroza, 4) teorijom psihološkog zdravlja, 5) teorijom vrednosti i 6) teorijom discipline, volje, odgovornosti itd. U ovoj glavi nastojali smo da kroz složen splet psiholoških determinanti ponašanja, subjektivnog života i strukture karaktera sledimo trag samo jedne niti. U me-

đuvremenu, umesto zaokruženiije slike, slobodno dopuštamo da sem podmirenja osnovnih potreba postoje i druge determinante, da je podmirenje osnovnih potreba nužno ali svakako ne i dovoljno, da i podmirenje i lišavanje imaju poželjne i nepoželjne posledice i da se podmirenje osnovnih potreba u važnim tačkama razlikuje od podmirenja neurotskih potreba.

NEKE OPŠTE POSLEDICE ZASIĆENJA POTREBA

Najosnovnija posledica zasićenja neke potrebe jeste da se ta potreba suzbija i da se javlja nova i viša potreba.¹ Druge posledice su samo epifenomeni ove osnovne činjenice. Evo nekoliko primera ovih sekundarnih posledica.

1. Nezavisnost i izvestan prezir prema starim zadovoljačima i ciljevima—objektima i nova zavisnost od zadovoljača i ciljeva—objekata koji su do sada bili previđani, neželjeni ili samo povremeno željeni. Ova zamena starih zadovoljača za nove ima mnogo posledica. Na ovaj način menjaju se interesovanja. To jest, izvesni fenomeni postaju po prvi put zanimljivi, dok stari postaju dosadni pa čak i odbojni. To je isto kao kada kažemo da postoje promene u ljudskim vrednostima. Opšte uzev, postoji težnja da se 1) precenjuju zadovoljači najmoćnije nepodmirene potrebe, 2) potcenjuju zadovoljači manje moćnih nezadovoljenih potreba (i snaga ovih potreba), i 3) potcenjuje, pa čak i poriče, vrednost zadovoljača već podmirenih potreba (i jačina ovih potreba). Ova promena u vrednostima ima za posledicu, kao zavisani fenomen, menjanje filosofije budućnosti, Utopije, raja i pakla, dobrog života, stanja nesvesnog ispunjenja želja jedinke, a smer ove promene može se grubo predvideti.

Jednom reči, skloni smo da prihvatamo zdravo za gotovo blagodeti koje već imamo, posebno ako za njih ne treba da se trudimo i mučimo. Hrana, sigurnost, ljubav, divljenje, sloboda, koji su oduvek bili tu, koji nikada nisu nedostajali ili za kojima se nikada nije žudelo, ne samo da su obično neprimećeni, nego im je čak odricana vrednost ili su ismevani pa i uništavani. Ovaj fenomen nepridavanja važnosti blagodetima koje se imaju jeste, nesumnjivo, nerealni i stoga se može smatrati oblikom patologije. On se u većini slučajeva veoma lako leči prostim doživljavanjem odgovarajućeg lišavanja ili nedostatka, na primer doživljavanjem bola, gladi, siromaštva, usamljenosti, odbačenosti, nepravde itd.

Ovaj relativno zanemareni fenomen da posle podmirenja neke potrebe dolazi do njenog zaboravljanja i umanjivanja njene vrednosti je, po mom mišljenju, od velike potencijalne važnosti i snage. Daljnja razrada može se naći u glavi »Niža gundala, viša gundala i metagundala« moje knjige *Idealno psihičko rukovođenje*: Časopis [291], u raznim člancima F. Herberga [193] i u

¹ Sve ove tvrdnje važe samo za osnovne potrebe.

pojmu Granična linija svetog Neota* koji je dao Kolin Vilson [481, 483].

Nikako drugačije ne možemo objasniti zagonetan način na koji izobilje (ekonomsko i psihološko) omogućava *kako* razvitak ka uzvišenijim nivoima ljudske prirode *tako* i razne oblike patologije vrednosti koji se tek u novije vreme spominju ili se o njima piše u novinskim člancima. Još pre mnogo godina Adler je u više svojih dela [2, 3, 13] govorio o »razmaženom stilu života« i možda bi trebalo da se ovim terminom služimo da bismo razlikovali patološka podmirenja od zdravih i nužnih.

2. Sa ovim promenama vrednosti uporedo idu i promene kognitivnih kapaciteta. Pažnja, opažanje, učenje, sećanje, zaboravljanje, mišljenje se, zbog ovih novih interesovanja i vrednosti organizma, menjaju u pravcu koji se može grubo predvideti.

3. Ova nova interesovanja, zadovoljači i potrebe ne samo da su novi nego su u izvesnom smislu takođe i viši (videti glavu 7). Kada su potrebe za sigurnošću podmirene, organizam je slobodan da traga za ljubavlju, nezavisnošću, poštovanjem, samopoštovanjem itd. Najlakši način da se organizam oslobodi od robovanja ovim nižim, materijalnim, sebičnijim potrebama jeste da se one podmire (nepotrebno je reći da postoje i drugi načini).

4. Podmirenje bilo koje potrebe, sve dok je istinsko podmirenje, to jest podmirenje osnovne a ne neurotske potrebe ili tobožnje potrebe, pomaže da se odredi kako se karakter formira. Štaviše, svako istinsko podmirenje potreba vodi ka usavršavanju, jačanju i zdravom razvoju jedinke. To jest, podmirenje bilo koje osnovne potrebe, ukoliko o njoj možemo da govorimo izolovano, predstavlja kretanje ka zdravlju i udaljavanje od neuroza. Kurt Goldštajn je nesumnjivo u ovom smislu govorio da *svako* podmirenje specifične potrebe u krajnjoj liniji predstavlja korak ka samoostvarenju.

5. Pored ovih opštih ishoda, podmirenje i zasićenje potreba imaju takođe i izvesne specifične *ad hoc* ishode. Na primer, pod uslovom da su svi drugi faktori isti, zadovoljenje potrebe za sigurnošću donosi posebno subjektivno osećanje sigurnosti, spokojniji san, gubitak osećanja da predstoji neka opasnost, veću odvažnost, hrabrost itd.

UČENJE I PODMIRENJE OSNOVNIH POTREBA

Kao prva posledica proučavanja ishoda podmirenja potreba javlja se sve veće nezadovoljstvo preterano velikom ulogom koju čisto asocijativnom učenju pridaju njegovi zagovornici.

* Granična linija svetog Neota ili prag ravnodušnosti — jedino bol i neprijatnost pokreću iz stanja ravnodušnosti a ne i prijatnost. Naziv Granična linija svetog Neota potiče od imena mesta u čijoj se blizini odigrao događaj koji je podstakao K. Vilsona da prouči ovaj fenomen. (Prim. prev.)

Opšte uzev, fenomen podmirenja, na primer gubljenje apetita posle zasićenja, promena kvaliteta i tipa odbrana posle podmirenja potreba za sigurnošću itd., pokazuje da sa 1) povećanim vežbanjem (ili ponavljanjem, upražnjavanjem ili praksom) potreba *nestaje* i 2) sa povećanom nagradom (ili zadovoljenjem, pohvalom ili potkrepljenjem) potreba *nestaje*. Osim toga, uprkos činjenici da predstavljaju promene stečene tokom prilagođavanja, fenomeni podmirenja, poput onih navedenih u tabeli na kraju ove glave, ne samo da izvrgavaju ruglu zakone asocijacije, već ispitivanja takođe pokazuju da je proizvoljna asocijacija samo od sporednog značaja. Stoga svaka definicija učenja mora da bude nepotpuna ako naglašava jedino promene veza između draži i odgovora.

Zadatak podmirenja potreba je skoro isključivo ograničen na intrinzički odgovarajuće zadovoljače. Jer, na kraju krajeva, slučajan ili proizvoljan izbor može postojati samo za potrebe koje nisu osnovne. Za osobu gladnu ljubavi postoji samo jedan istinski, konačan objekt koji zadovoljava, tj. poštena i iskrena naklonost. Osobu gladnu seksa, izmučenu gladu i žeđu, jedino će zadovoljiti seks, hrana, odnosno voda. Verthajmer [465], Keler [238] i noviji psiholozi geštalisti, kao što su Aš, Arnhajm, Katona i drugi, ističu ovo intrinzičko zadovoljenje, kao glavni pojam u svojim oblastima psihologije. Nepredviđeno nizanje ili slučajna, odnosno proizvoljna jukstapozicija, ovde neće biti dovoljna. Niti će signali, upozorenja ili pratioci zadovoljača biti dovoljni [350]; jedino zadovoljači podmiruju potrebu. Moramo, poput Marfija, da govorimo o kanalisanju a ne o prostoj (čulnoj) asocijaciji.

Sušтина ove kritike asocijativne, bihejviorističke teorije je u tome što ona uzima zdravo za gotovo krajnje ishode (svrhe, ciljeve) organizma. Ona se isključivo bavi manipulisanjem *sredstvima* koja vode ka nezaštićenim ciljevima. Nasuprot njoj, ovde izložena teorija osnovnih potreba jeste teorija o krajnjim ciljevima i krajnjim vrednostima. Ovi ciljevi su intrinzički i sami po sebi dragoceni za organizam. On će stoga učiniti sve što je nužno da bi došao do ovih ciljeva, pa će čak naučiti i proizvoljne, nevažne, trivijalne, odnosno besmislene postupke koje eksperimentator može da postavi kao jedini način da se dođe do tih ciljeva. Razumljivo je da se ove besmislice istroše i odbacuju (gase se) kada se njima više ne mogu kupiti intrinzička zadovoljenja (ili intrinzička potkrepljenja).

Stoga nam se čini sasvim razumljivim da se promene u ponašanju kao i subjektivne promene navedene na stranicama 148—151 nikako ne mogu objasniti samo pomoću zakona asocijativnog učenja. Naprotiv, mnogo je verovatnije da oni igraju samo sekundarnu ulogu. Ako majka često ljubi svoje dete, sam nagon iščekava i dete nauči da *ne* čezne za poljupcima [268]. Većina savremenih stručnjaka koji se bave ličnošću, crtama, stavovima i ukusima govori o njima kao o skupu navika stečenih u skladu sa asocijativnim učenjem, no nama se čini da bi bilo

poželjno kada bismo danas ponovo razmotrili i ispravili ovo tumačenje.

Crte karaktera ne mogu se smatrati potpuno naučenim čak ni u opravdanijem smislu sticanja uvida i razumevanja (geštaltističko učenje). Ovaj širi geštaltistički pristup učenju je, delimično zbog svoje odbojnosti prema psihoanalitičkim nalazima, još uvek isuviše ograničen u svom racionalističkom naglašavanju saznavanja intrinzičke strukture u spoljašnjem svetu. Potrebna nam je čvršća veza sa konativnim i afektivnim procesima u samoj osobi nego što nam je pružaju kako asocijativno tako i geštaltističko učenje. (Ali treba takođe videti radove Kurta Levina [274] koji neosporno pomažu da se ovaj problem reši.)

Ne nastojeći da o tome potanko raspravljam, ja bih ipak pokušao da ukažem na ono što se može opisati kao učenje karaktera ili intrinzičko učenje, koje kao svoje glavno polazište uzima promene u sklopu karaktera, a ne promene u ponašanju. Njegovi glavni sastavni delovi su: 1) vaspitni uticaji jedinstvenih (nepovljivih) i duboko ličnih doživljaja, 2) *afektivne* promene koje nastaju pod uticajem doživljaja koji se ponavlja [309], 3) konativne promene izazvane doživljajima podmirenja—osujećenja, 4) široke promene u stavovima, očekivanjima pa čak i filosofiji koje izazivaju izvesni tipovi ranog iskustva [266], 5) konstitucionalna određenost varijacije u selektivnoj asimilaciji iskustva od strane organizma itd.

Ovakva razmatranja ističu da je potrebno čvršće zblizavanje pojmova učenja i formiranja karaktera, sve dok konačno, po uverenju ovog pisca, psiholozima ne postane korisno da definišu tipično paradigmatično učenje kao *promene u ličnosnom razvoju, u strukturi karaktera*, tj. kao kretanje ka samoostvarivanju i preko njega [308, 315, 317].

PODMIRENJE POTREBA I FORMIRANJE KARAKTERA

Izvesna *a priori* razmatranja čvrsto povezuju podmirenje potreba sa razvojem nekih, možda čak i mnogih, crta karaktera. Takva doktrina predstavljala bi samo logičku suprotnost već dobro utvrđenoj vezi između osujećenja i psihopatologije.

Ako se osujećenje osnovnih potreba može lako prihvatiti kao jedna determinanta neprijateljstva, onda se isto tako lako može prihvatiti da je suprotnost osujećenja, to jest podmirenje osnovnih potreba apriorna determinanta suprotnosti od neprijateljstva, to jest prijateljstva. Psihoanalitički nalazi prećutno podrazumevaju i jedno i drugo. Iako još uvek ne postoji eksplicitna teorijska razrada, našu hipotezu podržava psihoterapeutska *praksa* svojim naglašavanjem bezuslovnog vraćanja samopouzdanja, podrške, dopustivosti, odobravanja, prihvatanja, što će reći krajnjih podmirenja pacijentovih dubokih potreba za sigurnošću, ljubavlju, zaštitom, poštovanjem, ugledom itd. Ovo naročito važi za decu kod koje se glad za ljubavlju, glad za nezavisnošću, glad za sigurnošću

itd., često bez daljnjeg truda neposredno leči zamenjivanjem, odnosno terapijom podmirenja, to jest ako im se, zavisno od slučaja, pruži ljubav, nezavisnost, sigurnost (anaklitička terapija). Ali takođe treba videti referencu 1 koja govori o ograničenjima ovakve terapije.

Šteta je što ovde ima tako malo eksperimentalnog materijala. Pa ipak, ono što postoji veoma je upečatljivo, na primer Levijevi eksperimenti [264—269]. Ovi eksperimenti imaju sledeći opšti obrazac: uzme se grupa životinja odmah po rođenju, na primer štenad, i onda se podvrgava ili zasićenju neke potrebe ili njenom delimičnom osujećenju, na primer potrebe za sisanjem.

Ovaj eksperiment vršen je sa ključanjem kod pilića, sisanjem kod ljudskih beba, aktivnošću kod raznih vrsta životinja. U svim slučajevima otkriveno je da potreba koja je bila potpuno zadovoljena sledi svoj tipičan tok a potom, zavisno od svoje prirode, ili sasvim nestaje, na primer sisanje, ili tokom celog života ostaje na optimalno niskom nivou kao, na primer, aktivnost. Kod životinja kod kojih je potreba bila osujećena razvili su se razni polupatološki fenomeni, od kojih su za nas najvažniji trajanje potrebe i posle vremena kada ona normalno prestaje i, drugo, veoma povećana aktivnost potrebe.

Levijev rad o ljubavi [263, 268] naročito ukazuje na puni značaj koji podmirenje u detinjstvu ima za formiranje karaktera odrasle osobe. Sasvim jasno izlazi da su mnoge crte zdravih ljudi u stvari pozitivne posledice podmirenja potrebe za ljubavlju u detinjstvu, na primer sposobnost da se podnese nedostatak ljubavi, sposobnost da se voli a da se pri tome sačuva samostalnost itd.

Da bih ovo oprečno teorijsko shvatanje izložio što jasnije i razumljivije reći ću da majka koja voli dete izaziva u detetu (svojim nagradama, potkrepljenjima, ponavljanjem, vezanjem, itd.) smanjenje jačine potrebe za ljubavlju tokom kasnijeg života, na primer manju verovatnoću ljubljenja, manju privezanost za majku itd. Najbolji način da se dete nauči da svuda traži ljubav i da za njom stalno čezne jeste da mu se delimično *uskrati* [268]. Ovo je još jedna ilustracija načela funkcionalne autonomije (videti str. 149) koja je nagnala Olporta da bude nepoverljiv prema savremenim teorijama učenja.

Svaki profesor psihologije, kada govori o podmirenju potreba kod dece ili o eksperimentima sa slobodnim izborom, susreće se sa teorijom po kojoj su crte karaktera naučene. »Ako uzmete u ruke dete kada se probudi iz sna neće li ono naučiti da plače uvek kada zaželi da ga uzmete (pošto ste nagradili plakanje)?« »Zar neće dete biti razmaženo ako mu dozvolite da jede ono što samo izabere?« »Ako obraćate pažnju na detinje ludosti, neće li ono naučiti da se luckasto ponaša kako bi privuklo vašu pažnju?« »Ako pustite detetu da bude po njegovom, neće li ono uvek tražiti da bude po njegovom?« Na ova pitanja ne može se odgovoriti samo pomoću teorija učenja; da bismo dobili zaokruženu sliku moramo *takođe* pozvati u pomoć teoriju podmirenja i teoriju funkcionalne autonomije

je. Za detaljnije podatke videti opštu literaturu o dinamičkoj dečjoj psihologiji i psihijatriji, posebno onu koja govori o režimu dopuštanja, na pr. referenca 296.

Drugi tip podataka koji podržava vezu između podmirjenja potreba i formiranja karaktera može se naći u neposredno opažljivim kliničkim posledicama podmirjenja. Takvi podaci dostupni su svakoj osobi koja radi neposredno sa ljudima i mogu se zasigurno očekivati u svakom terapijskom kontaktu.

U ovo se možemo najlakše uveriti ako ispitamo neposredne posledice podmirjenja osnovnih potreba, počevši sa najmoćnijim. Kada je reč o fiziološkim potrebama, zasićenost hranom i zasićenost vodom u našoj kulturi ne smatramo crtama karaktera, mada bismo u nekim kulturnim uslovima možda to mogli. Pa ipak, čak i na ovom fiziološkom nivou, nalazimo izvesne granične slučajeve koji podržavaju našu tezu. Zacemento, ako možemo govoriti o potrebama za odmorom i spavanjem, onda takođe možemo govoriti o njihovom osujećenju i njegovim posledicama (pospanost, umor, nedostatak energije, otupljenost, možda čak i lenjost, letargija itd.) i o podmirjenju (živahnost, bodrost, oduševljenje itd.) Ovo su neposredne posledice prostog podmirjenja koje su, čak iako ih ne prihvatimo kao crte karaktera, nesumnjivo zanimljive za stručnjaka koji proučava ličnost. Mada još nismo navikli da na ovaj način razmišljamo, isto bismo mogli reći i za potrebu za seksom, na primer za kategoriju ljudi opsednutih seksom i suprotnu kategoriju kod kojih je seks zadovoljen, s tim što za nju još nemamo pristojan rečnik.

U svakom slučaju, na mnogo smo čvršćem tlu kada govorimo o potrebama za sigurnošću. Bojazan, strah, užas i strepnja, nape-
tost, nervoza i uzvrpoljenost su posledice osujećenja potrebe za sigurnošću. Isti tip kliničkog posmatranja jasno pokazuje odgovarajuće posledice podmirjenja potrebe za sigurnošću (za koju, po običaju, nemamo odgovarajući rečnik), na primer odsustvo strepnje, nerveze, opuštenost, poverenje u budućnost, odvažnost, bezbednost itd. Ma kakvim se rečima služili, postoje razlike između karaktera čoveka koji se oseća sigurnim i onog koji živi svoj život napolju, kao da je špijun u neprijateljskoj zemlji.

Isto važi i za druge osnovne emocionalne potrebe za pripadanjem, ljubavlju, poštovanjem i samocenjenjem. Podmirjenje ovih potreba dozvoljava da se jave svojstva kao što su emocionalna toplina, samopoštovanje, samopouzdanje, bezbednost itd.

Od ovih, po karakter neposrednih posledica podmirjenja, samo su jedan korak udaljene opšte crte, kao ljubaznost, velikodušnost, nesebičnost, širina (nasuprot sitničarstvu), staloženost, vedrina, sreća, zadovoljstvo i slično. Izgleda da su one posledice posledica, uzgredni proizvodi opšteg podmirjenja potreba, psiholoških životnih uslova koji dovode do poboljšanja, viška, izobilja, bogatstva.

Očigledno je da učenje, kako u svom ograničenom tako i u širem vidu, takođe igra važnu ulogu u genezi ovih i drugih crta karaktera. Podaci kojima danas raspolažemo ne dozvoljavaju nam da kažemo da li je ono moćniji određivač, i obično se preko toga

prelazi kao preko jalovog pitanja. A ipak, posledice jednog ili drugog su tako suprotne da bismo morali ako ništa drugo a ono bar biti svesni ovog problema. Da li se karakter može vaspitavati u učionici, da li su knjige, predavanja, katihizis, pouke, najbolja oruđa kojima se treba služiti; da li propovedi i nedeljna škola za versku obuku mogu da stvore dobra ljudska bića ili zapravo dobar život stvara dobrog čoveka; da li ljubav, toplina, prijateljstvo, poštovanje i dobro postupanje sa detetom imaju značajne posledice po kasniji sklop njegovog karaktera — sve su to alternative koje se javljaju kada se pristane uz jednu ili drugu teoriju formiranja i vaspitanja karaktera.

POJAM PODMIRENJA ZDRAVLJA

Recimo da je osoba A nekoliko nedelja živela u opasnoj džungli i da je uspela da preživi zahvaljujući tome što je povremeno nalazila hranu i vodu. Osoba B ne samo da je ostala živa nego je uz to imala pušku i skrivenu pećinu sa ulazom koji se mogao zatvoriti. Osoba C imala je sve ovo i još dva čoveka sa sobom. Osoba D imala je hranu, vatreno oružje, pomagalice, pećinu a pored toga sa njom je bio i njen najvoljeniji prijatelj. Konačno, u istoj džungli, osoba E imala je sve ovo, a uz to je bila i uvaženi vođa svoje družine. Radi kratkoće ove ljude možemo zvati redom: jedva preživeli, siguran, onaj koji pripada, voljen i poštovan.

Ovo nije samo niz sve većeg podmirjenja osnovnih potreba; ovo je, takođe, niz sve većeg stepena psihološkog zdravlja.² Jasno je da će čovek, ako su svi drugi uslovi isti, koji je siguran i pripada i koji je voljen, biti zdraviji [prema ma kojoj razumnoj definiciji] nego čovek koji je siguran i pripada ali je odbačen i nevoljen. Ako on uz to stekne poštovanje i divljenje i zbog toga razvije samopoštovanje, onda je on još više samoostvaren, zdrav ili potpun čovek.

Iz ovoga bi izlazilo da je stepen podmirjenja osnovnih potreba pozitivno povezan sa stepenom psihološkog zdravlja. Da li bismo mogli da idemo još dalje i utvrdimo krajnju granicu takve povezanosti, naime da su potpuno podmirjenje osnovnih potreba i idealno zdravlje jedno te isto? Teorija podmirjenja bi barem nagovestila takvu mogućnost. [Ali ipak videti referencu 315.] Mada, sasvim razumljivo, odgovore na ovakva pitanja mogu dati tek buduća istraživanja, čak i samo postavljanje takve hipoteze usmerava naš pogled na zanemarivane činjenice i nalaže nam da ponovo postavimo stara i neugodna pitanja.

² Nešto kasnije ukazali smo na to da isti kriterijum sve većeg stepena podmirjenja potreba može da posluži kao osnova za mogućnu klasifikaciju ličnosti. Ako se shvati kao niz koraka ili nivoa ličnog zrenja ili ličnog izrastanja ka samoostvarivanju tokom života nekog pojedinca, onda on obezbeđuje shemu za razvojnu teoriju koja se grubo približava i nalik je na Frojldov i Eriksonov razvojni sistem [123, 141].

Na primer, moramo dopustiti da postoje i drugi putevi ka zdravlju. Pa ipak, bilo bi dobro kada bismo se prilikom izbora životnih puteva za svoju decu zapitali koliko se često zdravlje postiže asketizmom, odricanjem od osnovnih potreba, disciplinom, kaljenjem u vatri osujećenja, tragedije i nesreće, to jest koliko je relativna učestalost zdravlja kao ishoda podmirenja, a kolika kao ishoda osujećenja?

Ova teorija nas suočava sa nezgodnim problemom sebičnosti, kako su ga postavili Verthajmer i njegovi studenti, s tim što su oni bili skloni da sve potrebe smatraju *ipso facto* sebičnim i usmerenim na ego. Tačno je da je u Goldštajnovim radovima a i u ovoj knjizi samoostvarivanje, kao krajnja potreba, definisano na izuzetno individualistički način, pa ipak izgleda da empirijska proučavanja veoma zdravih ljudi pokazuju da su oni, kao što ćemo videti u glavi 11, istovremeno i krajnji individualisti i sebični na zdrav način i puni samilosti i altruizma.

Kada smo postavili pojam zdravlja kao posledice podmirenja (ili zdravlja kao posledice sreće) mi smo se prećutno svrstali u isti red sa Goldštajnom, Adlerom, Adžalom, Hornajevom, Fromom, Mejom, Bilerovom i Rodžersom i sve većim brojem drugih koji pretpostavljaju da u organizmu postoji izvesna pozitivna težnja ka izrastanju i koja ga, iznutra, goni na potpuniji razvoj.³

Jer ako pretpostavimo da su kod zdravog organizma, prema modelu, osnovne potrebe podmirene i da je on, prema tome, slobodan da se samoostvari, onda smo takođe pretpostavili da se ovaj organizam razvija iznutra zahvaljujući unutrašnjim težnjama za izrastanjem, u bergsonovskom smislu, a ne spolja, u bihejviorističkom smislu određenosti sredinom. Kod neurotičnog organizma osnovne potrebe nisu zadovoljene, a zadovoljenja dolaze jedino od drugih ljudi. On stoga više zavisi od drugih a manje je samostalan i samoodređen, tj. njega više oblikuje priroda sredine nego njegova unutrašnja priroda. Razumljivo da relativna nezavisnost od sredine koja se sreće kod zdravih ljudi ne znači da oni ne opšte sa sredinom; ovo jedino znači da su u tim dodirima primarne determinante krajnji ciljevi jedne osobe i njena sopstvena priroda, da je sredina prevashodno sredstvo za postizanje krajnjih ciljeva koji vode samoostvarenju. Ovo je prava psihološka sloboda [398].

DRUGI FENOMENI KOJI SU DELOM ODREĐENI PODMIRENJE POTREBA

Sada ćemo ukratko pobrojati nekolicinu važnijih hipoteza koje proizlaze iz teorije podmirenja. Druge su nabrojane na stranici 126—133.

³ Postoje bukvalno desetine i stotine takvih pisaca i istraživača. Potpuna lista bi, u stvari, predstavljala veoma dug katalog i ja ovde spominjem samo nekolicinu iz starije generacije. Spisak članova Američkog udruženja za humanističku psihologiju je mnogo potpuniji, kao i spisak saradnika navedenih u radovima [344, 419, 441].

Psihoterapija

Verovatno bi se moglo tvrditi da je podmirenje osnovnih potreba od prvorazrednog značaja za dinamiku aktuelnog lečenja i poboljšanja. U svakom slučaju mora se bar priznati da je to vrlo veliki i posebno značajan faktor, čim je tako dugo vremena bio zanemaran. O ovoj tezi raspravljamo više u glavi 15.

Stavovi, interesovanja, ukusi, vrednosti

Naveli smo nekoliko primera u kojima su interesovanja bila određena podmirenjem, odnosno osujećenjem potreba. Takođe treba videti rad Majera [284]. O ovom bi se moglo *mnogo više* govoriti i konačno se nužno upetljati u raspravu o moralnosti, vrednostima, etici, ukoliko one znače nešto više od etiketa, manira, narodnih običaja i drugih lokalnih društvenih navika. Danas se o stavovima, ukusima, interesovanjima i, nesumnjivo, o *svim* vrstama vrednosti obično govori kao da njih jedino određuje asocijativno učenje lokalne kulture, tj. kao da ih u potpunosti određuju proizvoljne sredinske sile. No videli smo da je neophodno pozvati se takođe i na intrinzične zahteve i posledice podmirenja organizmičkih potreba.

Klasifikacija ličnosti

Ako o podmirenju hijerarhije osnovnih emocionalnih potreba mislimo kao o pravolinijskom kontinuumu, onda dobijamo korisno [mada nesavršeno] sredstvo za klasifikovanje tipova ličnosti. Ako većina osoba ima slične organizmičke potrebe, onda se svaka osoba može upoređivati sa svim drugim osobama po stepenu u kojem su ove potrebe zadovoljene. Ovo je holističko ili organizmičko načelo zato što se klasifikuje cela osoba na jednom kontinuumu, a ne delovi ili aspekti više osoba na mnoštvu nepovezanih kontinuumu.

Dosada i interesovanje

Šta je, na kraju krajeva, dosada, ako ne preterano podmirenje. Pa ipak i ovde možemo naći nerešene i neopažene probleme. Zašto ponovni susret sa slikom A, ženom A, muzikom A izaziva dosadu dok isti broj susreta sa slikom B, ženom B, muzikom B povećava interesovanje i pojačava prijetnost?

Sreća, radost, zadovoljstvo, ushićenost, ekstaza

Kakvu ulogu igra podmirenje potreba u stvaranju pozitivnih emocija? Znalci emocija su isuviše dugo ograničavali svoja proučavanja na afektivne posledice osujećenja [259].

Društvene posledice

Na stranama 184—187 navedeni su načini kako podmirenje može da ima dobre posledice po društvo. To jest postavljamo kao tezu za daljnja istraživanja da se zadovoljenjem osnovnih potreba čoveka (pod uslovom da su svi drugi uslovi jednaki, ostavljajući po strani izvesne zbunjujuće izuzetke i zanemarujući za trenutak poželjne posledice uskraćenja i discipline) poboljšava ne samo struktura njegovog karaktera nego i on kao građanin kako na nacionalnoj i internacionalnoj sceni tako i u svojim neposrednim odnosima. Mogućne implikacije za političku, ekonomsku, pedagošku, istorijsku i sociološku teoriju su ogromne i očigledne [17, 104, 356, 488].

Nivo osujećenja

Podmirenje potreba je, u izvesnom smislu, ma koliko to izgledalo paradoksalno, determinanta osujećenja potreba. Ovo je tačno, jer se više potrebe neće čak ni pojaviti u svesti sve dok niže, moćnije potrebe ne budu podmirene. A u izvesnom smislu, sve dok svesno ne postoje, one ne mogu da izazovu osećanje osujećenosti. Čovek koji se bori za goli opstanak neće se mnogo brinuti zbog uzvišenijih stvari u životu, proučavanja geometrije, prava glasa, dobrog imena svoga grada, poštovanja; njega prvenstveno zanimaju osnovna dobra. Neophodno je da su čovekove niže potrebe u izvesnom stepenu podmirene, kako bi se on u toj meri uzdigao i bio dovoljno civilizovan da se može osetiti osujećenim u pogledu širih ličnih, društvenih i intelektualnih pitanja.

Kao posledicu ovoga možemo prihvatiti da je većina ljudi osuđena da želi ono što nema, a da ipak nikako ne smatra da je beskorisno raditi kako bi svi bili zadovoljniji. Tako istodobno shvataмо da ne treba očekivati čuda od jedne jedine društvene reforme (na primer, prava glasa za žene, slobodnog obrazovanja, tajnog glasanja, radničkih sindikata, dobrih stanova, neposrednih zborova birača pre izbora) i da ne treba potcenjivati spor napredak koji doista postoji.

Ako čovek već mora da se oseća osujećenim i zabrinutim, onda je za društvo bolje da se on brine zbog okončanja rata, a ne zato što mu je hladno ili je gladan. Jasno je da podizanje nivoa osujećenja (ako možemo govoriti o višim i nižim osujećenjima) nema posledice samo po osobu nego i po društvo. Slično se može reći i za nivo krivice i stida.

Javljanje zabave, prijatne besciljnosti, nehotičnog i nehajnog ponašanja

Iako su ovu celu oblast ponašanja filosofi i pesnici odavna spominjali, psiholozi naučnici su je začudo zanemarivali. Do ovog

je možda došlo zbog široko prihvaćene dogme da je svekoliko ponašanje motivisano. Ne želeći da u ovom trenutku raspravljamo o ovoj grešci (po piščevom mišljenju), ipak se ne može sumnjati u zahtev da organizam neposredno posle zasićenja dozvoljava sebi da se odrekne pritiska, napetosti, užurbanosti i prisile i da besposlički, lenstvuje i odmara se, da se izmotava, bude pasivan, uživa u suncu, da ukrašava i kiti, da glača šerpe i lonce, da se igra i zabavlja, da posmatra nevažne stvari, bude nemaran i besciljan, da uči slučajno a ne namerno, jednom reči da bude (relativno) nemotivisan. Podmirenje potreba dozvoljava javljanje nemotivisanog ponašanja (videti u glavi 14 iscrpniju raspravu).

PATOLOGIJA IZAZVANA PODMIRENJE

Život nas je poslednjih godina nesumnjivo naučio ponešto o patologiji materijalnog izobilja (nižih potreba), o takvim posledicama kao što su dosada, sebičnost, osećanje elitizma i »zaslužene« superiornosti, fiksiranost za nizak nivo nezrelosti, uništenje bratstva. Sasvim je jasno da življenje života u kojem vladaju materijalne ili niže potrebe ne može samo po sebi da zadovolji za duže vreme.

No danas smo suočeni sa novom mogućnošću patologije psihološkog izobilja; tj. sa mogućnošću da snosimo posledice (očigledno) odane ljubavi i brige, obožavanja, divljenja, odobravanja, bespogovornog slušanja, da trpimo zbog toga što smo imali glavno mesto na pozornici, što smo bili okruženi odanim slugama, što je svaka naša želja bila neodložno ispunjena, što smo bili čak predmet samožrtvovanja i samoodricanja.

Tačno je da ne znamo mnogo o ovim fenomenima; svakako ne u nekom razvijenijem naučnom smislu. Jedino imamo snažne slutnje, rasprostranjene kliničke utiske, sve čvršće uverenje dečjih psihologa i pedagoga da nije dovoljno da postoji samo i jedino podmirenje osnovnih potreba, već da je detetu takođe potrebno da iskusi i čvrstinu, upornost, osujećenje, disciplinu i da upozna granice. Odnosno, rečeno na drugačiji način, dobro bi bilo da se podmirenje osnovnih potreba pažljivije definiše, zato što ono može veoma lako da sklizne u bezgranično povlađivanje, samoodricanje, potpunu popustljivost, prezaštićenost i ulagivanje. Ljubav i poštovanje prema detetu moraju, u najmanju ruku, biti ujedinjeni sa ljubavlju i poštovanjem prema samom sebi i prema odraslima uopšte. Deca su nesumnjivo osobe, ali ona nisuiskusne osobe. Mora se računati da će u nekim stvarima biti nerazumna, a u nekim sasvim izvesno budalasta.

Može se ispostaviti da je patologija nastala usled podmirenja delom takozvana metapatologija [314], odsustvo vrednosti, smisla i ispunjenosti u životu. Mnogi humanisti i psiholozi egzistencijalisti veruju — mada još uvek ne raspolažu dovoljnim podacima da bi bili u to sigurni — da podmirenje svih osnovnih potreba ne rešava automatski problem identiteta, sistema vrednosti, unutrašnjeg pozi-

va u životu, životnog smisla. Bar za neke ljude, naročito mlade, osim podmirenja osnovnih potreba, postoje i drugi dodatni zadaci u životu.

Na kraju, ponovo ću spomenuti nedovoljno shvaćenu činjenicu da ljudska bića skoro neprestano zadovoljena ili zadovoljna [291] i — s tim u bliskoj vezi — da smo skloni da se naviknemo na blagodeti, da na njih zaboravimo, da ih uzimamo zdravo za gotovo, pa čak i da prestanemo da ih cenimo. Za mnoge ljude — ne znam tačno za koliki broj — čak i najuzvišeniye priyatnosti mogu da postanu otrcane i izgube čar novine [483] i da ponovo postanu dragocene tek pošto se doživi neko uskraćenje, osujećenje, pa čak i tragedija. Takvi ljudi, posebno oni koji ne uživaju dovoljno u doživljenom, koji su nedovoljno vitalni, koji su nesposobni za vrhunske doživljaje i imaju jake kočnice prema uživanju i prijatnosti, moraju možda da izgube blagodeti, kako bi bili u stanju da ih ponovo cene.

FUNKCIONALNA AUTONOMIJA VIŠIH POTREBA

Iako je, opšte uzev, tačno da na potrebe višeg reda prelazimo tek pošto smo podmirili niže potrebe, ipak se može uočiti fenomen da kad se jednom dostigne viši nivo potreba, vrednosti i ukusa koji idu zajedno sa njima, onda one mogu da postanu autonomne i više ne zavise od podmirenja nižih potreba. Takve osobe mogu čak i da potcenjuju i preziru podmirenja nižih potreba koja su omogućila njihov »uzvišeniji život«, otprilike na isti način kao što se treća generacija bogataša stidi prve generacije bogataša, ili kao što se obrazovana deca emigranata stide svojih prostih roditelja.

NEKI FENOMENI KOJI SU VELIKIM DELOM ODREĐENI PODMIRENJEM OSNOVNIH POTREBA

A. Konativno-afektivni

1. Osećanje fizičke sitosti ili presitosti — hrana, seks, spavanje itd., kao i *uzgredni proizvodi* — dobrobit, zdravlje, energija, euforija, fizičko zadovoljstvo.

2. Osećanje sigurnosti, mira, bezbednosti, zaštićenosti, nepostojanja opasnosti i ugrožavanja.

3. Osećanje pripadnosti, članstva u grupi, poistovećenosti sa ciljevima i poredama grupe, osećanje prihvaćenosti, odnosno da se ima mesto u grupi, da se u njoj oseća kao kod svoje kuće.

4. Osećanje da voli i da je voljen, da je vredan ljubavi, osećanje poistovećenosti iz ljubavi.

5. Osećanje samopouzdanja, samopoštovanja, samocenjenja, poverenja, vere u sebe; osećanje sposobnosti, postignuća, dovoljnosti, uspeha, snage ega, osećanje zaslužnosti poštovanja, prestiža, vođstva; osećanje nezavisnosti.

6. Osećanje samoostvarenosti, samoupotpunjenosti, samorealizovanosti, sve potpunijeg razvoja i iskorišćavanja sopstvenih izvora i potencijala i osećanje izrastanja, zdravlja i nezavisnosti koje iz toga proističe.

7. Zadovoljena radoznalost, osećanje da se uči novo i saznaje sve više.

8. Zadovoljeno razumevanje i sve veća i veća filofska zadovoljenost, kretanje ka sve široj i široj, sve obuhvatnijoj i jedinstvenijoj filofsiji i religiji; sve veće uočavanje veza i odnosa; strahopoštovanje; privrženost vrednostima.

9. Zadovoljena potreba za lepim, dubokim uzbuđenjem, čulnim šokom, ushićenjem, ekstazom, osećanjem simetrije, ispravnosti, prikladnosti ili savršenstva.

10. Javljanje viših potreba.

11. Kratkotrajna ili dugotrajna zavisnost i nezavisnost od raznih zadovoljača; sve veća nezavisnost od nižih potreba i nižih zadovoljača i prezir prema njima.

12. Osećanje averzije i apetita.

13. Dosada i nezainteresovanost.

14. Unapređivanje vrednosti; poboljšanje ukusa; bolji izbor.

15. Veći izgledi da se dožive prijatna uzbuđenja, sreća, radost, ushićenost, zadovoljstvo, spokojstvo, vedrina, razdraganost; bogatiji i pozitivniji emocionalan život.

16. Češće javljanje ekstaze, vrhunskih doživljaja, organizmičkih emocija, zanosna, mističnih doživljaja.

17. Promene u nivou aspiracija.

18. Promene u nivou osujećenja.

19. Kretanje ka metamotivaciji [314] i vrednostima Bića [293].

B. Kognitivni

1. Svi tipovi kognicije postaju oštiji, delotvorniji, realističniji; bolje testiranje realnosti.

2. Poboljšanje intuitivnih moći; više uspešnih slutnji.

3. Mistični doživljaji sa iznenadnim nadahnućima i uviđanjima.

4. Veća usredsređenost na stvarnost-objekte-i-probleme; manje projekcije i usredsređenosti na ego; transpersonalna i transhumana kognicija [295, 317].

5. Poboljšanje pogleda na svet i filofsije (u tom smislu što postaju istinitiji, stvarniji, manje rušilački prema sebi i drugima, obuhvatniji, integrisaniji i holističkiji itd.).

6. Više stvaralaštva, umetnosti, poezije, muzike, mudrosti, nauke.

7. Manje krute robotizovane konvencionalnosti; manje stereotipija; manje prisilnog rubrikovanja (videti glavu 13); bolje opažanje individualne jedinstvenosti kroz zaklon veštačkih kategorija i rubrika; manje podvajanja.

8. Mnogo osnovnijih, dubljih stavova (demokratije, suštinskog poštovanja svih ljudskih bića, naklonosti prema drugima, ljubavi i poštovanja prema deci, drugarstva prema ženama itd.).

9. Manja naklonost prema poznatom i manja potreba za njim, posebno u važnim stvarima; manja bojazan od novine i nepoznatog.

10. Veći izgledi za slučajno i latentno učenje.

11. Manja potreba za jednostavnim; veće zadovoljstvo u složenom.

C. Crte karaktera

1. Više spokojstva, neuznemirenosti, vedrine, duševnog mira (nasuprot napetosti, nervozu, nesreći, osećanju utučenosti).

2. Blagost, ljubaznost, simpatija, nesebičnost (nasuprot okrutnosti).

3. Zdrava velikodušnost.

4. Širina (nasuprot sitničavosti, podlosti, uskosti).

5. Samopouzdanje, samopoštovanje, samocenjenje, poverenje, vera u sebe.

6. Osećanje sigurnosti, mira, nepostojanja opasnosti.

7. Prijateljska osećanja (nasuprot prijateljstvu koje proističe iz samog karaktera).

8. Veća tolerancija osujećenja.

9. Tolerancija individualnih razlika, zainteresovanost za njih i njihovo prihvatanje, a stoga i gubitak predrasuda i uopštenog neprijateljstva (ali ne i gubitak moći suđenja); veće osećanje zajedništva, drugarstva, bratske ljubavi, poštovanja prema drugima.

10. Više hrabrosti; manje straha.

11. Psihološko zdravlje i svi njegovi uzgredni proizvodi; udaljavanje od neuroze, od psihopatske ličnosti, a možda i od psihoza.

12. Istinska demokratičnost (neustrašivo i realistično poštovanje drugih osoba koje to zaslužuju).

13. Opuštenost, manja napetost.

14. Više poštenja, prirodnosti, iskrenosti; manje izveštačenosti, manje lažnosti.

15. Jača volja; veće uživanje u odgovornosti.

D. Međuosobni

1. Bolji građanin, sused, roditelj, prijatelj, ljubavnik.

2. Politički, ekonomski, religijski, obrazovni razvitak i otvorenost.

3. Poštovanje žena, dece, nameštenika, manjina ili manje moćnih grupa.

4. Više je demokrata i manje autoritaran [303].

5. Manje neopravdanog neprijateljstva i više prijateljskih osećanja, veća zainteresovanost za druge, lakše poistovećivanje sa drugima.

6. Bolji ukus pri izboru prijatelja, dragane, vođe, itd.; bolje prosuđivanje ljudi; bolji izbori.

7. Prijatnija osoba; privlačnija; lepša.

8. Bolji terapeut.

E. Razno

1. Izmenjena slika raja, pakla, Utopije, dobrog života, uspeha i neuspeha itd.

2. Kretanje ka višim vrednostima, ka višem »duhovnom životu«.

3. Promene u celokupnom izražajnom ponašanju, na primer osmehu, smehu, izrazu lica, držanju, hodanju, pisanju; više izražajnog a manje dejstvenog ponašanja.

4. Promena u energiji, zamoru, snu, mirnoći, odmoru, čilosti.

5. Nadanje, zainteresovanost za budućnost (nasuprot gubitku srčanosti, apatiji i anhedoniji).

6. Promene u snovima, fantaziji, ranim uspomnama[9].

7. Promene u moralnosti, etici, vrednostima zasnovanim na karakteru.

8. Udaljavanje od načina života tipa dobiti-izgubiti, protivnička strana, nula-zbir-dobit.

INSTINKTOIDNA PRIRODA OSNOVNIH POTREBA

PREISPITIVANJE TEORIJE INSTINKATA

Razlozi za preispitivanje teorije instinkata

Teorije osnovnih potreba grubo prikazane u prethodnim glavama ukazuju da je potrebno pa čak i neophodno da se teorija instinkata preispita ako ni zbog čega drugog a ono stoga što je nužno napraviti razliku između osnovnih i manje osnovnih, zdravih i manje zdravih, prirodnih i manje prirodnih potreba. Osim toga, ne bi trebalo beskonačno odlagati ispitivanje izvesnih srodnih pitanja koja ova i druge teorije osnovnih potreba neizbežno pokreću [160, 353]; na primer, prećutno odbacivanje kulturnog relativizma, podrazumevanu teoriju da su vrednosti date konstitucijom, očevidno sužavanje oblasti asocijativnog učenja, sredstava itd.

U svakom slučaju, postoji znatan broj drugih teorijskih, kliničkih i eksperimentalnih pobuda koje upućuju u istom smeru, naime da je poželjno ponovo oceniti teorije instinkata, pa čak ih i vaskrsnuti u jednom ili drugom vidu. Sve ovo ide u prilog izvesnom nepoverenju prema današnjem, skoro isključivom isticanju plastičnosti, savitljivosti, prilagodljivosti ljudskih bića i njihove sposobnosti učenja, a koje se sreće u radovima psihologa, sociologa i antropologa. Izgleda da su ljudska bića daleko nezavisnija i samoodređenija nego što to današnja psihološka teorija dozvoljava.

1. Kenonov [78] pojam homeostaze; Frojdiv pojam instinkta smrti [138] itd.

2. Eksperimenti sa prohtevima za jelom, odnosno slobodnim izborom, odnosno hranjenjem po sopstvenim željama [491, 492].

3. Levijevi eksperimenti [264—269] sa zasićenošću instinkata, kao i njegov rad o majčinskom prezaštićavanju [263] i gladi za naklonošću.

4. Razna psihoanalitička otkrića o štetnim posledicama koje imaju po decu preterano strogo navikavanje na čistoću i naglo odbijanje od dojke.

5. Mnoštvo zapažanja koja su navela pedagoge, vaspitače u predškolskim ustanovama i dečje psihologe praktičare da se pri likom rada sa decom više pouzdaju u izbor same dece.

6. Sistem pojmova koji se eksplicitno nalazi u osnovi rodžersovske terapije.

7. Mnogobrojni neurološki i biološki podaci o ponovnom prilagodavanju organizma nakon neke ozlede koje navode vitalisti [112] i pristalice emergentne evolucije [46], moderni eksperimentalni embriolozi [435] i holisti kao što je Goldštajn [160].

Sva ova i druga istraživanja koja će biti kasnije spomenuta uverljivo pokazuju da se u organizam može imati više poverenja i da je on kadar sam sebe da zaštiti, usmeri i sobom upravlja više nego što mu se to obično priznaje. Pored toga, možemo dodati da noviji radovi pokazuju da je s terapijskog stanovišta nužno pretpostaviti da u organizmu postoji neka vrsta pozitivnog izrastanja, odnosno težnja ka samoostvarivanju, koja se razlikuje od njegove težnje za očuvanjem, uravnotežavanjem, homeostazom, kao i od težnje da se reaguje na impulse iz spoljašnjeg sveta. Ovu težnju ka izrastanju ili samoostvarivanju u jednom ili drugom nejasnom obliku pretpostavili su razni mislioci od Aristotela do Bergsona, kao i mnogi drugi filozofi. Mnogi psihijatri, psihoanalitičari i psiholozi, kao što su Goldštajn, Bilerova, Jung, Hornajeva, From, Rodžers i još mnogi drugi, takođe su je smatrali nužnom.

Pa ipak su iskustva psihoterapeuta i psihoanalitičara možda najviše doprinela da se teorija instinkata preispita. U ovoj oblasti logika činjenica je, ma koliko nejasno shvaćena, nepogrešiva; terapeut je neizbežno prisiljen da razlikuje osnovne od manje osnovnih želja (ili potreba ili impulsa). To jednostavno izgleda ovako: osujećenje nekih potreba stvara patologiju, a osujećenje drugih potreba je ne stvar. Podmirenje jednih potreba dovodi do zdravlja, a podmirenje drugih ne dovodi. Ove potrebe su neshvatljivo tvrdoglave i uporne. One odolevaju svim ulagivanjima, zamenama, podmićivačima i alternativama; za njih jedino važe njihova prava i intrinzična podmirenja. Svesno ili nesvesno za njima se večno žudi i traže. One se ponašaju kao tvrdoglave, nesavladljive, konačne činjenice koje se ne mogu analizovati i koje se moraju uzeti kao date ili kao polazišta u koja se ne može sumnjati. Neobično je upečatljiva činjenica da su skoro sve škole u psihijatriji, psihoanalizi i kliničkoj psihologiji, socijalnom radu ili dečjoj terapiji, ma koliko se inače ne slagale po svim drugim pitanjima, *morale* da pretpostave neku doktrinu o potrebama nalik na instinkte.

Ovakva iskustva nas neizbežno pre podsećaju na svojstva vrste, na konstituciju, na nasleđe, nego na površinske navike kojima se može lako manipulirati. Kad god terapeut treba da napravi izbor između jedne od dveju alternativa ove dileme, on skoro uvek kao svoju osnovnu jedinicu bira instinkt a ne uslovljeni odgovor ili naviku. Ovo je nesumnjivo nesrećna okolnost, jer, kao što ćemo videti, postoje i druge, srednje i valjanije alternative između kojih možemo danas da napravimo bolji izbor, naime postoji više od samo dve alternative ove dileme.

No, nesumnjivo je jasno da, s tačke gledišta opšte dinamičke teorije, teorija o instinktima, kako su je izložili posebno MekDugal i Frojd, ima izvesnih dobrih strana koje nisu u to vreme bile dovo-

ljno cenjene, možda zato što su njene pogreške bile mnogo očiglednije. Teorija instinkata prihvatila je kao činjenicu da je čovek samopokretač; da su mu njegova sopstvena priroda kao i okolina pomogle da donese odluku o svom ponašanju; da mu njegova sopstvena priroda obezbeđuje gotov okvir krajnjih ciljeva, svrha i vrednosti; da on najčešće, pod dobrim uslovima, želi ono što je dobro za njega kako bi izbegao bolest; da svi ljudi čine jednu biološku vrstu; da je ponašanje besmisleno ukoliko se ne shvate njegove motivacije i ciljevi; i da, opšte uzev, organizmi prepušteni sopstvenim izvorima ispoljavaju biološku delotvornost, odnosno mudrost koju treba objasniti.

Pogreške teorije instinkata

U ovom odeljku izložićemo tvrdnju da mnogobrojne pogreške teoretičara instinkata, ma koliko bile duboke i zasluživale da budu odbačene, nipošto nisu suštinske ili neizbežne i da je, štaviše, priličan broj ovih pogrešaka zajednički i instinktivistima i njihovim kritičarima.

1. Najočiglednije su semantičke i logičke pogreške. Instinktiviste sasvim opravdano optužuju da *ad hoc* izmišljaju instinkte da bi objasnili ponašanje koje ne mogu da razumeju, ili čije poreklo ne mogu da odrede. Ali, prirodno, ako smo unapred tačno upozoreni *mi* ne moramo da hipostaziramo, brkamo nazive sa činjenicama ili predlažemo nevažne silogizme. Danas znamo mnogo više o semantici.

2. Sada znamo mnogo više o etnologiji, sociologiji i genetici, tako da možemo izbeći i prosti etnocentrizam i klasnocentrizam kao i prost socijalni darvinizam koji su ranim instinktivistima zadržavali toliko jada.

Moramo priznati da je uzmicanje pred etnološkom naivnošću instinktivista bilo preterano i dalekosežno; i da je samo po sebi predstavljalo pogrešku, tj. kulturni relativizam. Ova doktrina, ma koliko uticajna i široko prihvaćena tokom poslednje dve decenije, sada se mnogo kritikuje [148]. Danas se nesumnjivo ponovo smatra da je potrebno u različitim kulturama tragati za svojstvima zajedničkim ljudskoj vrsti, kao što su to činili instinktivisti. Očigledno je da moramo (i možemo) izbeći i etnocentrizam i prenatlaženi kulturni relativizam. Na primer, sasvim je jasno da je instrumentalno ponašanje daleko relativnije i da više zavisi od lokalnih kulturnih determinanti nego što je to slučaj sa osnovnim potrebama (ciljevima).

3. Većina antiinstinktivista, na primer Bernar, Votson, Kuo i drugi, kritikovali su 1929. i 1930. godine teoriju instinkata zbog toga što instinkti ne mogu biti opisani pomoću specifičnih termina draž-odgovor. Ovo se svodi na optužbu da instinkti nisu u skladu sa jednostavnom biheviorističkom teorijom. To je tačno, oni zbilja nisu u skladu sa njom. Međutim, danas dinamički psiholozi i psiho-

lozi humanisti ne uzimaju ozbiljno ovu kritiku i smatraju da se *nijedan* važan, celokupan ljudski kvalitet ili celokupna delatnost ne mogu definisati jedino terminima draž-odgovor.

Ovakvo nastojanje može da stvori samo pometnju. Kao tipičan primer možemo uzeti brkanje refleksa sa klasičnim instinktima kod nižih životinja. Prvo je čista motorna radnja, a drugo jeste to, a i mnogo više od toga; tj. predeterminisan impuls, izražajno ponašanje, dejstveno ponašanje, cilj-objekt i afekt.

4. Čak i kada se uzmu u obzir samo logičke osnove, nema razloga zašto bismo morali da biramo između potpunog instinkta, celokupnog u svim njegovim delovima i neinstikta. Zašto ne bi postojali ostaci instinkata, vidovi samog impulsa ili samog ponašanja koji liče na instinkte, zašto ne bi postojala razlika u stepenu, delimični instinkti?

Isuviše veliki broj pisaca služili su se rečju instinkt da bi odreda označili potrebu, cilj, sposobnost, ponašanje, opažanje, izražavanje, vrednost i emocionalne pratioce, bilo pojedinačno ili u kombinaciji. Rezultat toga bila je papazjanija slobodne upotrebe kada su razni pisci skoro svaku poznatu ljudsku reakciju označavali kao instinktivnu. Na ovo su u svojim radovima ukazivali Marmor [289] i Bernar [47].

Naša glavna hipoteza glasi da *porivi* ili *osnovne potrebe* mogu biti urođeni bar u znatnom stepenu. Prikladno ponašanje, sposobnost, kognicija ili naklonost ne moraju biti urođeni, već mogu biti (po našoj hipotezi) naučeni, kanalisani ili izražajni. (Razumljivo da mnoge čovekove *sposobnosti* ili *kapacitete* u velikoj meri određuje ili omogućava nasleđe, na primer viđenje boja itd., ali nas oni u ovom trenutku ne zanimaju.) Što će reći, nasledne komponente osnovnih potreba mogu se shvatiti kao prosto konativno pomanjkanje koje nije povezano sa intrinzičkim cilju usmerenim ponašanjem, kao slepi, neusmereni prohtevi nalik na frejdovske impulse Ida. (Nešto kasnije videćemo da su, po svoj prilici, i zadovoljači osnovnih potreba takođe intrinzički na određen način.) Cilju usmereno (dejstveno) ponašanje treba, u stvari, da se nauči.

I instinktivisti i njihovi protivnici su činili ozbiljnu pogrešku što su razmišljali u dihotomnim crno-belim terminima, umesto da su govorili o stepenu. Kako se može reći da je jedan složen niz reakcija u *potpunosti* određen nasleđem, odnosno da ga nasleđe *uopšte* ne određuje? Ne postoji struktura, ma kako jednostavna, da ne govorimo o celoj reakciji, koja ima jedino genetske determinante. Čak su i Mendelovom grašku bili potrebni vazduh, voda i hrana. U ovom smislu čak i geni imaju sredinu, naime susedne gene.

S druge strane, jasno je da ništa nije potpuno oslobođeno od uticaja nasleđa, jer je čovek biološka vrsta. Ova činjenica, određena nasleđem, preduslov je svake ljudske delatnosti, sposobnosti, kognicije itd.; naime, sve što ljudsko biće može da učini omogućeno je, u stvari, činjenicom da je ono član ljudske vrste. Ovo članstvo je nasledno.

Zbunjujuća posledica ove nevažne dihotomije jeste težnja da se svaka delatnost definiše kao neinstinktivna ako može da se pokaže da postoji *bilo kakvo* učenje; ili, obrnuto, da se neka delatnost definiše kao instinktivna ako može da se pokaže da postoji *bilo kakav* uticaj nasleđa. A budući da se kod većine, možda čak i kod svih vrsta, sposobnost ili emocija može lako pokazati da postoje obe vrste determinanata, takve rasprave moraju zauvek ostati nerešene.

I instinktivisti i neinstinktivisti su bili za sve ili ništa; mi, naravno, ne moramo da budemo. Ova greška se može izbeći.

5. Teoretičarima instinkata su kao uzor služili instinkti životinja. Ovo je dovelo do raznih grešaka; oni, na primer, nisu tragali za instinktima svojstvenim ljudskoj vrsti. Pa ipak, najveća zabluda proistekla iz ispitivanja nižih životinja bila je aksiom da su instinkti moćni, snažni, da se ne mogu preoblikovati, kontrolisati i suzbiti. Ma koliko ovo važilo za losose, žabe i lemure, to ne važi za ljude.

Ako, kao što mi smatramo, osnovne potrebe imaju znatnu naslednu osnovu, onda možemo načiniti veliku grešku ukoliko tražimo za instinktima jedino golim okom i mislimo da je jedan entitet instinktivan samo kada je očigledno i nesumnjivo nezavisan i moćniji od svih sredinskih sila. Zato ne bi postojale potrebe koje se, mada instinktoide, ipak mogu lako potisnuti, suzbiti ili na neki drugi način kontrolisati i koje se pod uticajem navika, sugestija, odnosno kulturnih pritisaka, krivice i tako dalje, lako prerušavaju ili preoblikuju pa čak i guše (kao što je, na primer, izgleda slučaj sa potrebom za ljubavlju)? Što će reći, zašto ne bi postojali *slabi* instinkti?

Može biti da pokretačka moć napada kulturalista na teoriju instinkata u velikoj meri potiče iz ovog pogrešnog poistovećivanja instinkata sa izuzetnom snagom? Iskustvo svakog etnologa protivu reči ovoj pretpostavci i njihov napad je stoga razumljiv. No, ako bismo podjednako poštovali i kulturno i biološko (kao što ih poštuju pisac ove knjige) i kada bismo uz to smatrali da je kultura moćnija od instinktoidnih potreba (kao što ovaj pisac smatra), onda nam se ne bi činilo paradoksalnim nego očiglednim da ih treba braniti (kao što ih ovaj pisac brani), da bi trebalo zaštititi slabe, tanane i nežne instinktoide potrebe ako ne želimo da ih nadjača žilavija, moćnija kultura, a ne obrnuto da štitimo kulturu od instinkata. To se može desiti čak i ako su ove instinktoide potrebe u jednom drugom smislu snažne, to jest da su postojane, da zahtevaju podmirenje, da njihovo osujećenje izaziva ozbiljne patološke posledice itd.

Ovo možemo istaći navođenjem jednog paradoksa. Mislim da terapija razotkrivanja, uviđanja, kao i dubinske terapije — koje uključuju skoro sve oblike terapija izuzev hipnoze i terapija ponašanja — predstavljaju, s jedne tačke gledišta, razotkrivanje, ponovno dolaženje do, odnosno jačanje naših oslabljenih i izgubljenih instinktivnih tendencija i ostataka instinkata i izgubljenih, prekrivenih animalnih, Ja, naše subjektivne biologije. Ova krajnja

svrha je čak jasnije i glasnije izrečena u takozvanim radionicama ličnog izrastanja. I ove terapije i radionice su skupa, tegobna, dugotrajna pregnuća koja konačno mogu čitav život da ispune borbom, strpljenjem i istrajnošću, pa čak i tada da ne postignu cilj. A koliko je broju mačaka, pasa ili ptica potrebna pomoć da bi otkrili kako da budu mačka, pas ili ptica. Glasovi njihovih impulsa su snažni, jasni i nepogrešivi, dok su naši slabi, nejasni i lako se mogu prevideti, tako da im je potrebna pomoć da bismo ih čuli.

Ovo objašnjava zašto se animalna prirodnost najjasnije uočava kod samoostvarenih ljudi, a najmanje kod neurotičnih ili »normalno bolesnih« ljudi. Mogao bih da idem tako daleko i kažem da se bolest često sastoji *upravo* u gubljenju sopstvene animalne prirode. Paradoksalno je da se pripadnost ljudskoj vrsti i animalnost najjasnije vide kod *naj*spiritualnijih, *naj*svetijih, *naj*visprenijih i *naj* (organizmički) racionalnijih.

6. Iz ove usredsređenosti na animalne instinkte javlja se čak i gora greška. Iz nedokučivih razloga, koje bi mogao da odgonetne jedino umni istoričar zapadna civilizacija je u velikoj većini slučajeva verovala da je životinja u nama rdava životinja, da su najprimitivniji impulsi zli, pohlepni, sebični i neprijateljski.¹

Teolozi su ovo zvali prvobitnim grehom ili đavolom. Frojdovci su mu dali ime Id, a filosofi, ekonomisti i pedagozi su ga nazivali raznim imenima. Darwin se bio toliko poistovetio sa ovim gledištem da je u životinjskom svetu video jedino takmičenje, potpuno prevladajući saradnju koja je isto toliko česta, a koju je Kropotkin tako lako uočio.

Ovakvo gledanje na svet ispoljavalo se u tome što je životinja u nama izjednačavana sa vukom, tigrom, svinjom, orlušinom ili zmijom, a ne sa boljim ili bar pitomijim životinjama kao što su

¹ »Može li se primitivna i nesvesna strana čovekove prirode uspešnije pripitomiti, pa čak iz korena preoblikovati? Ako ne može, onda je civilizacija sudbinom osuđena [str. 5]. Ispod uljudne fasade svesnog i njegovog disciplinovanog, moralnog reda i dobrih namera, skrivaju se sirove instinktivne snage života, slično čudovištima u okeanima — večno proždirući, rađajući, ratujući. One su najvećma nevidljive, pa ipak od njihovog poriva i energije zavisi i sam život, bez njih bi živa bića bila beživotna kao stene. Pa ipak, ako bi one neobuzdano delovale, život bi izgubio svoje značenje i još jednom bi bio sveden na puko rađanje i smrt, kao u plodnom svetu primordijalnih močvara [str. 1]. Instinktivne moći koje su uzrokovala dinamički prevrat u Evropi i koje su u vremenu od jednog desetleća uništavale delo vekova civilizacije... [str. 3]. Sve dok su religijski i društveni okviri kadri da obuzdaju i u izvesnoj meri zadovolje unutrašnje i spoljašnje životne potrebe jedinki koje sačinjavaju zajednicu, instinktivne snage miruju i u najvećem broju slučajeva mi zaboravljamo čak i na samo njihovo postojanje. A ipak, kada se probude iz svog dremeža, onda buka i metež borbe njihovih elemenata provali u naše svedene živote i grubo nas uzdrma iz našeg mira i zadovoljstva. Pa ipak, mi pokušavamo sebe da zavaramo, verujući da je čovekova racionalna duša pobedila ne samo svet prirode nego i svet prirodnog instinktivnog života u njemu« [str. 2] (Harding, M.E., *Psychic Energy*, Pantheon, 1947).

jelen ili slon, pas ili šimpanza. Ovo bismo mogli nazvati tumačenjem naše unutrašnje prirode kao rdave životinje i istaći da ako baš *moramo* da na osnovu životinja zaključujemo o ljudima, onda bi bilo bolje kada bismo izabrali one koje su nama najbliže, tj. antropoidne majmune. Budući da su ovo, opšte uzev, prijatne i mile životinje sa kojima delimo mnoga svojstva koja nazivamo vrlinama, možemo reći da uporedna psihologija [306] ne podržava gledište o rdavoj životinji.

7. Kada govorimo o pretpostavci o nepromenljivosti i nemogućnosti preoblikovanja naslednih crta moramo imati na umu još jednu mogućnost. A to je sledeće: čak i kada jednu crtu prvenstveno određuje genetsko nasleđe, ona se ipak može preoblikovati — a možda čak i *lako* preoblikovati i kontrolisati, ako bismo imali dovoljno sreće sa našim otkrićima. Ako pretpostavimo da rak ima jaku naslednu komponentu, to nikako ne bi trebalo da nas zaustavi da tragamo za sredstvima kako da ga kontrolišemo. Takođe bismo morali makar samo *a priori* dopustiti da se može ispostaviti da IQ poseduje merljivu naslednu komponentu a da se istovremeno vaspitanjem i terapijom može poboljšati.

8. U carstvu instinkata moramo ostaviti mesta za daleko veću varijabilnost nego što to dozvoljavaju teoretičari instinktivisti. Izgleda da su potrebe za saznavanjem i razumevanjem *očigledno* moćne jedino kod inteligentnih jedinki. Kod duševno zaostalih one, izgleda, praktično i ne postoje ili su veoma zakržljale. Levi [263] je pokazao da materinski impuls toliko mnogo varira kod žena da se kod nekih i ne može otkriti. Specijalni talenti, na primer za muziku, matematiku, slikarstvo, koji vrlo verovatno imaju genetske determinante, ne postoje kod većine ljudi.

Instinktoidni impulsi mogu sasvim da nestanu, dok animalni impulsi očigledno ne mogu. Na primer, kod psihopatskih ličnosti nestale su potrebe da budu voljene i da vole, a koliko mi danas znamo ovo je trajan gubitak, to jest psihopatska ličnost obično se ne može izlečiti bilo kojom poznatom psihoterapeutskom tehnikom. Raspolažemo, takođe, i primerima iz ranijih proučavanja nezaposlenosti u jednom austrijskom selu [119] koji ukazuju na to da dugotrajna nezaposlenost može u tolikoj meri da uguši elan, tako da neke potrebe uništi. Kod izvesnih osoba ove uništene potrebe mogu da se ne jave ponovo, čak i kada se sredinski uslovi poboljšaju. Slični podaci dobijeni su i u nacističkim koncentracionim logorima. Sa ovim su takođe povezana zapažanja Bejtsona i M. Mid [34] o Bali-nežanima. U našem zapadnjačkom smislu, osoba sa Balijske nije osoba puna ljubavi i, štaviše, ona to i ne treba da bude. Pošto se u filmovima o Bali-nežanima vidi da bebe i deca vapiju za ljubavlju i da su gorko ozlojeđena zbog nedostatka naklonosti, možemo zaključiti da je ovaj gubitak impulsa za naklonošću stečen gubitak.

9. Videli smo da se instinkti i fleksibilno kognitivno prilagođavanje na novinu obično uzajamno isključuju na filogenetskoj lestvici. Što više nailazimo na jedne, to manje možemo očekivati druge. Zbog toga je od pamtiveka činjena ogromna, pa čak i tragična greška (s obzirom na istorijske posledice), da se kod ljudskih bića

podvajao instinktivni impuls od racionalnosti. Retko je kome padalo na um da oni kod ljudskih bića mogu biti instinktoidni i, što je još važnije, da njihovi ishodi i ciljevi mogu biti istovetni i sadelatni, a ne antagonistički.

Po mom mišljenju, impulsi za saznavanjem i razumevanjem mogu biti isto toliko konativni koliko i potrebe za pripadanjem i ljubavlju.

U uobičajenoj dihotomiji ili isticanju suprotnosti između instinkata i razuma suprotstavljaju se, u stvari, loše definisan instinkt i loše definisan razum. Kada bi oni bili ispravno definisani u skladu sa modernim znanjem, onda ih ne bismo smatrali oprečnim ili suprotnim, pa čak i ne tako mnogo različitim. Kod zdrave osobe, zdrav razum, kako se on danas uglavnom definiše, i zdravi instinktoidni impulsi vode u istom smeru i *nisu* oprečni (mada kod nezdrave oni mogu biti u antagonizmu). Navedimo samo jedan primer: svi danas postojeći naučni podaci ukazuju na to da je s psihijatrijskog stanovišta poželjno da deca budu zaštićena, prihvaćena, voljena i poštovana. A to je upravo ono što deca (instinktivno) žele. I baš u ovom opipljivom i naučno proverljivom smislu tvrdimo da su instinktoidne potrebe i racionalnost sadelatni a ne antagonistički. Njihov očigledan antagonizam je artifakt nastao isključivim bavljenjem bolesnim ljudima. Ako se pokaže da je ovo tačno, rešićemo prastari problem ko treba da bude gospodar, instinkt ili razum, pitanje koje je danas zastarelo kao što je zastarelo, na primer, pitanje: »Ko treba da bude gazda u dobrom braku, muž ili žena«?

10. Iz teorije instinkata, kako je ona bila shvaćena na svom vrhuncu, proistekle su mnoge najkonzervativnije, pa čak i antidemokratske društvene, ekonomske i političke posledice, o kojima je Pastor [372] veoma ubedljivo pisao, posebno u svojoj analizi MekDugala i Torndajka (pisac ove knjige bi dodao Junga, a možda i Frojda). One su nastale iz (pogrešnog) izjednačavanja nasleđa sa neumitnom, neodoljivom i nepromenljivom sudbinom.

Kao što ćemo videti, ovaj zaključak bio je pogrešan. Da bi *slabe* instinktoidne potrebe mogle da se pojave, ispolje i budu podmirene, neophodna je blagotvorna kultura, dok ih loši kulturni uslovi veoma lako uništavaju. Na primer, naše društvo mora se znatno usavršiti da bi slabe nasledne potrebe mogle da očekuju podmirenje.

U svakom slučaju, nedavni nalaz da je neophodno imati dva kontinuuma umesto jednog, pokazuje da Pastorova [372] korelacija nije intrinzička. Kontinuum liberalan-konzervativan je čak i u naučnim pitanjima ustupio mesto dvama kontinuumima socijalista-kapitalista i demokrata-autoritaran. Sada se mogu pobrojati sredinista-autoritaran-socijalista ili sredinista-demokrata-socijalista ili sredinista-demokrata-kapitalista itd.

Prihvatanje antagonizma između instinkta i društva, između interesa pojedinaca i interesa društva kao nečeg intrinzičkog svako ko je značilo opasno uzimanje nedokazanog za dokazano. Glavno opravdanje za sve ovo možda se može naći u činjenici da je to

odista tačno za bolesno društvo i bolesnu jedinku. Ali kao što je Rut Benedikt [40, 291, 312] pokazala, to *ne mora* da bude tačno. U dobrom društvu, bar onakvom kakvo ona opisuje, to *ne može* da bude tačno. U zdravim društvenim okolnostima interesi pojedinca i društva su sadelatni a *ne* antagonistički. Veštačka podvojenost i dalje traje jedino zato što je pogrešno poimanje individualnih i društvenih interesa prirodno u rđavim individualnim i društvenim uslovima.

11. Jedan nedostatak teorije instinkata, kao i većine drugih teorija motivacije, jeste nemogućnost da se shvati da su impulsi dinamički povezani u hijerarhiju različite jačine. Ako se impulsi razmatraju odvojeno jedan od drugoga, onda razni problemi mogu da ostanu nerešeni a da se stvore mnogi tobožnji problemi. Na primer, zamagljuju se suštinski holistički i jedinstven kvalitet motivacionog života, a stvara se nerešiv problem pravljenja spiska motiva. Pored toga, gubi se vrednost, odnosno načelo izbora koje nam dopušta da kažemo da je jedna potreba viša od druge, ili važnija od druge, pa čak i osnovnija od druge. Daleko najvažnija posledica ovog atomiziranja motivacionog života ogleđa se u tome što se tako otvaraju vrata instinktima ka Nirvani, smrti, mirovanju, homeostazi, zadovoljstvu samim sobom, ravnoteži i to zato što potreba, uzeta odvojeno, može *jedino* da nužno zahteva podmirenje, što će reći sopstveno poništenje.

Ovim se previđa očigledna činjenica da podmirenje ma koje potrebe, premda smiruje tu potrebu, dozvoljava drugim slabijim potrebama koje su bile odgurnute u stranu da izbiju u prvi plan i postave svoje zahteve. Potrebe nikada ne prestaju. Podmirenje jedne potrebe pokreće drugu.

12. Uporedo sa ovim tumačenjem da su animalni instinkti rđavi ide očekivanje da će se oni najjasnije videti kod ludih, neurotičnih, kriminalaca, slaboumnika ili očajnika. Ovo sasvim prirodno proističe iz doktrine da su savest, racionalnost i etika samo stečena glazura, po svom karakteru potpuno različita od onoga što leži ispod, i da su sa onim što se dole nalazi povezani kao okovi sa zatvorenikom. Iz ovog pogrešnog shvatanja javlja se mišljenje da su civilizacija i sve njene institucije — škole, crkve, sud, zakonodavstvo — snage koje sputavaju rđavu animalnost.

Ova greška je toliko presudna, toliko zasićena tragedijom da se po svom istorijskom značaju može upoređivati sa greškama kao što su verovanje u božansko pravo kraljeva, isključivu valjanost samo jedne religije, poricanje evolucije ili verovanje da je zemlja ravna. Svako uverenje koje čini da ljudi nepotrebno sumnjaju u sebe i jedni u druge, i da nerealno pesimistički gledaju na ljudske mogućnosti, mora se smatrati delimično odgovornim za svaki rat koji je ikada vođen, za svaki rasni antagonizam i za svaki religijski masakr.

Ovu pogrešnu teoriju ljudske prirode, dosta čudno, podržavaju sve do današnjih dana, i instinktivisti i antiinstinktivisti. Oni koji sanjaju o boljoj budućnosti za ljudsku vrstu, optimisti, humanisti, unitarci, liberali, radikali, sredinisti, opšte uzev, skloni su da sa

užasom odbacuju teoriju instinkata, zato što ona, ovako pogrešno protumačena, izgleda da osuđuje sva ljudska bića na iracionalnost, rat, podeljenost i antagonizam u svetu džungle.

Na sličan način instinktivisti, pogrešno tumače ali odbijaju da se bore sa neumitnom sudbinom i najčešće se, sležući samo ramenima, odriču optimizma. Sasvim je razumljivo da su ga se neki ljudi odricali sa puno žara.

Podsetimo se ovde alkoholizma u koji neki odlaze tako spremno a drugi tako nevoljno; pa ipak su krajnji ishodi često slični. Ovo objašnjava zašto se po mnogim spornim pitanjima Frojd i Hitler mogu naći u istom taboru i zašto čista logika teorije o rđavim animalnim instinktima može da prisili tako divne ljude kao što su Torndajk i MekDugal na hamiltonovske i antidemokratske zaključke.

Prihvatite da instinktoidne potrebe nisu rđave, već neutralne ili dobre, i hiljade tobožnjih problema se sami od sebe rešavaju i nestaju.

Navedimo samo jedan primer: uvežbavanje dece bilo bi tako korenito izmenjeno da čak ne bi bilo potrebno služiti se rečju koja ima toliko mnogo ružnih implikacija. Prihvatanje legitimnih zahteva navelo bi nas da ih podmirujemo, a ne da ih osujećujemo.

U našoj kulturi, prosečno uskraćeno dete koje još nije potpuno akulturisano, to jest koje još nije potpuno lišeno sve svoje zdrave i poželjne animalnosti, nastoji na sve moguće detinjaste načine da stekne divljenje, sigurnost, nezavisnost. Odrasla osoba najčešće će reagovati tako što će reći: »Oh, ono se samo pravi važno«, »Ono samo pokušava da privuče pažnju« i oteraće ga iz društva odraslih. Drugim rečima, ova dijagnoza se obično tumači kao nalog da se detetu *ne* dâ ono što traži, da se *ne* primećuje, da mu se *ne* dive, da mu se *ne* pljeska.

Ako bismo, međutim, ove pozive za prihvatanjem, ljubavlju ili divljenjem smatrali isto toliko opravdanim i važnim zahtevima ili pravima kao i proteste zbog gladi, žeđi, hladnoće ili bola, automatski bismo postali zadovoljači a ne osujećivači. Jedna posledica ovakvog vaspitanja dece bila bi da bi se roditelji i deca više zavaljali, više uživali jedni u drugima, a zbog toga bi se sigurno i *više voleli*.

Nikako ne treba pogrešno protumačiti da ovim podrazumevamo potpunu i nediskriminativnu dopustivost. Nekakva minimalna enkulturacija, to jest uvežbavanje, disciplina, sticanje navika neophodnih u jednoj kulturi, priprema za budućnost, svest o potrebama drugih, još uvek bi bili neophodni, iako u atmosferi potpune podmirenosti potreba takvo nužno uvežbavanje ne bi trebalo da predstavlja posebnu teškoću. Štaviše, ovim se ne podrazumeva bilo kakva dopustivost prema neurotskim potrebama, robovanju štetnim navikama, naviknutim potrebama, potrebama za poznatim, odživljavanjem ili bilo kojim drugim neinstinktoidnim potrebama. Na kraju, moramo se priseliti da osujećenje, tragedija i nesreća mogu ponekad imati poželjne posledice.

Sva prethodna razmatranja ohrabruju nas da donesemo hipotezu po kojoj su osnovne potrebe u izvesnom smislu, i u znatnom stepenu, određene konstitucijom ili nasleđem. Takva se hipoteza danas ne može neposredno dokazati, budući da još ne postoje za to potrebne direktne genetičke i neurološke tehnike. Drugi oblici analize, na primer analiza ponašanja, porodice, društva kao i etnološka analiza obično više koriste u opovrgavanju nego u dokazivanju hipoteze o nasleđu, izuzev u nedvosmislenim slučajevima, a naša hipoteza svakako to nije.

Na narednim stranicama kao i u mom radu [298] izneti su postojeći podaci i razmatranja u prilog hipoteze o instinktoidnosti.

1. Glavni dokaz u prilog donošenja nove hipoteze jeste neuspeh starog objašnjenja. Teoriju o instinktima istisnule su složene sredinske i biheviorističke teorije koje su počivale skoro isključivo na asocijativnom učenju kao osnovnom, potpuno dovoljnom sredstvu objašnjenja.

Opšte uzev, s pravom se može reći da ovaj pristup psihologiji nije uspeo da reši dinamičke probleme, na primer probleme vrednosti, krajnjih ciljeva i suštinskih potreba, njihovog podmirenja i osujećenja, a stoga ni pitanja njihovih posledica, na primer zdravlja, psihopatologije, psihoterapije.

Da bismo potkrepili ovaj zaključak ne moramo se nužno upuštati u podrobnu raspravu. Dovoljno je da primetimo da se klinički psiholozi, psihijatri, psihoanalitičari, socijalni radnici i svi drugi kliničari skoro uopšte ne služe biheviorističkom teorijom. Oni uporno nastavljaju da na neadekvatnim teorijskim osnovama grade obimnu praktičnu strukturu. Oni su obično više praktičari nego teoretičari. Treba obratiti pažnju da ukoliko se kliničari *služe* teorijom, onda je to rdavo shvaćena i neorganizovana dinamička teorija u kojoj instinkti igraju osnovnu ulogu; to je, na primer, uglavnom modifikovana freudovska teorija.

Opšte uzev, neklinički psiholozi jednodušno smatraju da su instinktoidni samo takvi psihološki impulsi kao što su glad, žeđ, itd. Oni pretpostavljaju da su iz njih, i to jedino procesom uslovljavanja, izvedene i naučene sve više potrebe.

Drugim rečima, mi naučimo da volimo svoje roditelje po svojoj prilici zato što nas oni hrane i na neke druge načine nagrađuju. Ljubav je, po ovoj teoriji, uzgredan proizvod posla koji donosi zadovoljstvo, odnosno proizvod trampe ili, kako bi rekli agenti za reklamu, ona je sinonim za zadovoljstvo potrošača.

Pisac ove knjige ne zna ni za jedan eksperiment koji pokazuje da ovo važi za potrebe za ljubavlju, sigurnošću, pripadanjem, poštovanjem, razumevanjem itd. Ovo se uvek uzimalo za nepobitnu istinu bez bilo kakvog daljnjeg dokazivanja. Ta pretpostavka mogla je jedino tako da preživi — to jest na osnovu činjenice da, u stvari, nikada nije bila brižljivo ispitana.

Sasvim je jasno da podaci o uslovljavanju ne podržavaju ovakvu hipotezu: naprotiv, takve potrebe ponašaju se daleko više kao

bezuslovni odgovori na kojima se uslovljavanje zasniva nego što liče na sekundarne uslovljene odgovore. U operantnom uslovljavanju koje se u potpunosti zasniva na »unutražnjim potkrepljivačima«, ove instinktoidne datosti jednostavno se uzimaju zdravo za gotovo, a sve se ovo naziva teorijom učenja.

U stvari, ova teorija suočava se sa mnogim teškoćama čak i na nivou običnog posmatranja. Zašto majka tako revnosno deli nagrade? Koliko nju nagrađuju tegobe trudnoće i porođajni bolovi? Ako je u osnovi *quid pro quo* sporazum, zašto bi se ona upuštala u za nju tako nepovoljnu poslovnu pogodbu. Dalje, zašto kliničari jednoglasno tvrde da bebi nisu potrebni samo hrana, toplota, dobro postupanje i druge slične nagrade, nego i ljubav, kao da postoji nešto preko i povrh takvih nagrada? Da li je to obična redundansa? Da li dete više voli uspešnu majku koja ga ne voli nego neuspešnu (ili siromašnu) koja ga voli?

Sama nam se nameću i mnoga druga uznemirujuća pitanja. Šta je, u stvari, nagrada — čak i fiziološka nagrada? Moramo pretpostaviti da je to fiziološka prijetnost, budući da teorija o kojoj je reč svojom sadržinom navodi na pomisao da su sve druge prijetnosti izvedene iz fizioloških. No, da li su raznovrsna podmirenja sigurnosti fiziološke prirode — na primer da se sa bebom lepo postupa a ne grubo, da se ne ispušta iznenada, ne zastrašuje itd. Zašto nam se čini da bebi prija kada joj gučemo, smešimo joj se, kada je držimo na rukama, zašto malo dete voli da mu posvećujemo pažnju, da ga ljubimo, grlimo itd. U kojem smislu *davanje*, nagrađivanje, hranjenje deteta, žrtvovanje za dete, nagrađuje *da-vaoca*?

Sve je veći broj dokaza koji govore da je *način* nagrađivanja isto toliko uspešan (ili nagrađuje) koliko i sama nagrada. Od kakvog je ovo značaja za pojam nagrade? Da li pravilnost i izvesnost hranjenja nagrađuje potrebu gladi? Ili neku drugu potrebu? Koju potrebu nagrađuje dopustivost? Koju poštovanje dečijih potreba? A koju odbijanje od dojke i navikavanje na čistoću kada samo *dete* pokaže da to želi? Zašto se deca koja žive u raznim institucijama tako često patološki razvijaju, bez obzira na to koliko su dobro pažena, tj. koliko su fiziološki nagrađivana [158]? Ako glad za ljubavlju, u krajnjoj liniji, znači zahtev za hranom, zašto se ona ne može utoliti hranom?

Ovde nam veoma dobro može poslužiti Marfijev pojam kanalisiranja [350]. On ističe da se između bezuslovne draži i bilo koje druge draži može uspostaviti proizvoljna asocijacija, zato što je ova druga proizvoljna draž jedino signal a nije sama po sebi zadovoljač. Kada je reč o fiziološkim potrebama onda *signal* ne *vrede* — *vrede jedino zadovoljači*. *Jedino* će hrana utoliti glad. U prilično stabilnom svetu signal se uče i to je korisno; naučićemo na primer, da je zvono signal za ručak. No, kanalisiranje je daleko važnija vrsta učenja koja nije isključivo asocijativna po svojoj prirodi, odnosno mi učimo koji su objekti pravi zadovoljači a koji to nisu, koji od zadovoljača *najviše* zadovoljavaju i kojima iz raznih razloga treba dati prvenstvo.

Sve napred rečeno važno je za našu raspravu, zato što se po zapazanju pisca ove knjige zdravo podmirenje potreba za ljubavlju, potreba za poštovanjem, potreba za razumevanjem i sličnih potreba odvija pomoću kanalisanja, tj. pomoću nekog suštinski pravog podmirenja a ne proizvoljnim asocijacijama. Kada se dogodi ovo drugo, govorimo o neurozi ili neurotskim potrebama, na primer o fetišizmu.

Ovde je veoma važno spomenuti razne eksperimente Harloua i njegovih saradnika iz Laboratorije za proučavanje primata u Viskonsinu [175—178]. U jednom čuvenom eksperimentu mali majmuni odvajani su od svojih majki, a umesto njih data im je žičana lutka od koje su mogli da dobiju hranu i druga lutka pokrivena somotastom frotirskom tkaninom koja nije davala hranu. Bebe su kao zamenu majke pre birale ove druge lutke uz koje su mogle da se pripiju nego prave »žičane majke«, čak iako su od njih dobijale hranu. Ovi majmuni bez majke, iako su bili dobro hranjeni, kada su odrasli ispoljavali su različite znake izrazite abnormalnosti, uključujući čak i potpuni gubitak materinskih »instinkata«. Očigledno je da hrana i utočište nisu dovoljni čak ni za majmune.

2. Uobičajeni biološki kriterijumi instinkata nam ne pomažu mnogo, delom zbog toga što nemamo dovoljno podataka, a delom i zato što danas prilično sumnjamo u same ove kriterijume. (Videti, međutim, Havelove podsticajne članke [201, 202] koji ukazuju na mogućnost kako da se ova teškoća izbegne.)

Kao što smo videli, rani teoretičari instinkata pravili su ozbiljnu grešku preterano naglašavajući nepostojanje jaza između čoveka i sveta životinja, ne ističući pri tom duboke razlike između ljudske vrste i svih ostalih vrsta. Danas u njihovim radovima možemo uočiti nesumnjivu težnju da definišu i nabroje instinkte na način koji važi za sve životinje, naime da kod svih životinja nabroje sve instinkte. Zbog toga se često smatra *ipso facto* da neki impuls nije instinktivan ako se nađe kod ljudi a ne i kod drugih životinja. Neosporno je da su instinkti ili potrebe koji su nađeni kod čoveka i kod svih drugih životinja, na primer hranjenje, disanje, samim tim potvrđeni i da ih ne treba dalje dokazivati. Ovo, međutim, ne pobija mogućnost da se neki instinktoidni impulsi mogu naći jedino kod ljudske vrste ili, kao što je izgleda slučaj sa instinktom ljubavi, da ih od sveg životinjskog sveta imaju samo šimpanze. Golub pismonoša, losos, mačka itd. imaju instinkte svojstvene svojoj vrsti. Zašto i ljudska vrsta ne bi imala svojstva koja bi samo nju odlikovala?

Opšteprihvaćena teorija glasila je da se instinkti postepeno gube kako se ide uz filogenetsku lestvicu i da ih zamenjuje prilagodljivost zasnovana na veoma usavršenoj sposobnosti učenja, mišljenja i opštenja. Ako instinkte definišemo, poput instinkata kod nižih životinja, kao skup urođenog unapred određenog poriva, gotovosti za opažanjem, instrumentalnog ponašanja i veštine i cilja — objekta (a možda čak i afektivnog pratioca pod uslovom da ikada budemo u stanju da pronađemo način kako da ga posmatramo), onda je ova teorija, po svojoj prilici, tačna. Kod belih pacova, na osnovu ove definicije, nalazimo, između ostalog, seksualni instinkt, materinski in-

stinkt, instinkt hranjenja. Kod majmuna materinski instinkt ostaje, instinkt hranjenja je preoblikovan i može se preoblikovati, seksualni instinkt je nestao, ostavljajući za sobom samo poriv nalik na instinkt. Majmun mora da nauči da bira svog seksualnog partnera i da seksualni čin uspešno obavlja [304]. Kod ljudskog bića *nijedan* od ovih (ili bilo kojih drugih) instinkata nije preostao. Preostali su seksualni poriv i poriv za hranjenjem, pa možda čak i materinski poriv [263], mada jedva primetan, ali instrumentalno ponašanje, umešna, selektivno ponašanje i cilj — objekti moraju biti naučeni (ponajviše u smislu kanalisanja). Čovek nema instinkte, već jedino ostatke instinkata.

3. Kulturološki kriterijum instinkata je od presudnog značaja (»Da li je reakcija o kojoj je reč nezavisna od kulture?«), ali su podaci, na žalost, još uvek neodređeni. Po mišljenju pisca, ove knjige oni ili podržavaju ili su saglasni sa izloženom teorijom. Međutim, moramo priznati da bi drugi, ispitujući iste podatke, možda došli do suprotnog zaključka.

Budući da je terensko iskustvo ovog autora ograničeno samo na kratak boravak sa jednom grupom Indijanaca i pošto ovo sporno pitanje treba da reše budući nalazi etnologa a ne psihologa, problem ovde nećemo više razmatrati.

4. Već smo spomenuli jedan razlog zašto smatramo da su osnovne potrebe po svojoj prirodi instinktoidne. Svi se kliničari slažu da je osujećenje ovih potreba patogeno. Ovo ne važi za neurotske potrebe, za navike, za robovanje štetnim navikama, naklonost prema poznatom, za instrumentalne potrebe, odnosno potrebe koje predstavljaju sredstvo, to važi samo u posebnom smislu za potrebe za dovršavanjem neke radnje, potrebe za stimulacijom čulnih organa i za potrebe za ispoljavanjem talenata. (Bar se ova grupa potreba može razlikovati na operacionalnim ili pragmatičkim osnovama i *trebalo* bi ih razlikovati iz raznih teorijskih i praktičnih razloga.)

Ako društvo stvara i usađuje ove vrednosti, zašto su, kada su osujećene, samo *neke* od njih patogene dok druge nisu? Mi naučimo da jedemo tri puta dnevno, da kažemo hvala, da se služimo viljuškom i kašikom, stolom i stolicom. Primorani smo da nosimo odelo i cipele, spavamo noću u krevetu i govorimo engleski. Da jedemo krave i ovce a ne pse i mačke. Da se držimo čisto, takmičimo se za ocene, čeznemo za novcem. Pa ipak, svaka od ovih moćnih navika, pa i sve one, mogu biti osujećene bez štete po organizam, a da to povremeno bude čak i doista korisno. U izvesnim okolnostima, kao što su vožnja čamcem i logorovanje, mi shvatamo njihovu spoljašnju prirodu i sa uzdahom olakšanja dižemo ruke od njih. Ali ovo se *nikada* ne bi moglo reći za ljubav, sigurnost ili poštovanje.

Stoga je jasno da osnovne potrebe uživaju poseban psihološki i biološki status. Postoji nešto što ih razlikuje. One *moraju* biti zadovoljene inače se razboljevamo.

5. Podmirenje ovih osnovnih potreba dovodi do posledica koje možemo različito nazvati poželjnim, dobrim, zdravim, samostvarujućim. Reći poželjan i dobar upotrebljene su ovde u biološ-

kom a ne u *a priori* smislu i mogu se operacionalno definisati. Ove posledice bi i sam organizam izabrao i ka njima stremio, ako bi mu okolnosti dozvolile da ih izabere.

Ove psihološke i somatske potrebe su već u opštim potezima prikazane u glavi o podmiranju osnovnih potreba i ovde ih ne treba dalje ispitivati, izuzev da bismo istakli da ne postoji ništa ezoterično ili nenaučno u vezi sa ovim kriterijumom. On se može lako postaviti na eksperimentalnoj osnovi, pa čak i na inženjerskoj osnovi, ako se samo prisetimo da se ovaj problem ne razlikuje mnogo od biranja odgovarajućeg ulja za kola. Jedno ulje je bolje od drugog ako kola sa njim bolje rade. Opšti klinički nalaz jeste da organizam, nahranjen sigurnošću, ljubavlju i poštovanjem bolje radi, to jest opaža uspešnije, potpunije se koristi svojom inteligencijom, češće razmišljanjem dolazi do ispravnih zaključaka, uspešnije vari hranu, manje je podložan raznim bolestima itd.

6. Nezamenljivost podmirivača osnovnih potreba razlikuje ih od svih drugih podmirivača potreba. Sam organizam, po svojoj prirodi, ukazuje na niz intrinzičkih zadovoljača koje nije moguće zameniti, kao što je to slučaj, na primer, kod naviknutih potreba, pa čak i kod mnogih drugih neurotičnih potreba. Ova nezamenljivost je takođe odgovorna za činjenicu da se potreba vezuje za svog zadovoljača na osnovu kanalsanjanja, a ne proizvoljnih asocijacija [350]

7. Za našu svrhu posebno su zanimljivi efekti psihoterapije. Piscu ove knjige se čini da je za sve glavne tipove psihoterapije tačno da, u meri u kojoj sebe smatraju uspešnim, podstiču, ohrabruju, jačaju ono što smo nazvali osnovnim, instinktoidnim potrebama, a slabe ili sasvim odstranjuju takozvane neurotske potrebe.

Ova činjenica je posebno važna za sve one terapije koje izričito tvrde da u osobi ostavljaju ono što ona suštinski i duboko u sebi jeste, na primer za terapije Rodžersa, Junga, Hornajeve itd., jer se podrazumeva da ličnost ima neku sopstvenu intrinzičku prirodu, koju terapeut ne stvara *de novo* već je jedino oslobađa da raste i razvija se sopstvenim stilom. Ako uviđanje i ukidanje potiskivanja dovode do nestanka neke reakcije, onda možemo sasvim opravdano smatrati da je ta reakcija strana i neintrinsicna. Ako uvid jača tu reakciju, možemo je smatrati intrinzičkom. Ili, kao što je Hornajeva smatrala [143] ako oslobađanje od strepnje doprinosi da pacijent bude više ispunjen ljubavlju a manje neprijateljstvom, zar onda to ne govori da je ljubav osnovna za ljudsku prirodu, dok neprijateljstvo nije?

Ovo u načelu predstavlja zlatan rudnik podataka za teoriju motivacije, samoostvarivanja, vrednosti, učenja, kognicije uopšte, međuosobnih odnosa, akulturacije i de-akulturacije itd. Na žalost, još nisu prikupljeni podaci o implikacijama promena nastalih usled terapije.

8. Kliničko i teorijsko proučavanje samoostvarenog čoveka, dokle je do sada došlo, nedvosmisleno govori o posebnom statusu osnovnih potreba. Zdrav život uslovljen je zadovoljenjem ovih a

ne nekih drugih potreba (videti glavu 11). Štaviše, lako se može videti da samoostvarene jedinke prihvataju impulse baš kao što zahteva hipoteza o instinktoidnosti, a ne odbacuju ih ili potiskuju. Moramo, međutim reći da ovu vrstu istraživanja kao i istraživanja o dejstvima terapija tek treba izvršiti.

9. U oblasti antropologije prvi glasovi nezadovoljstva sa kulturnim relativizmom došli su do terenskih istraživača koji su smatrali da on podrazumeva dublje i nepomirljivije razlike među narodima od onih koje stvarno postoje. Prva i najvažnija lekcija koju je pisac naučio na istraživačkim putovanjima bila je da su Indijanci pre svega ljudi, jedinke, ljudska bića, a tek na drugom mestu Indijanci Crno stopalo. U poređnju sa sličnostima, razlike su, iako nesumnjivo prisutne, izgledale površinske. Ne samo oni, nego i svi drugi narodi o kojima se govori u literaturi, imaju ponosa, vole da budu voljeni, nastoje da steknu poštovanje i status i izbegnu strepnju. Štaviše, konstitucionalne razlike koje se mogu uočiti u našoj kulturi mogu se uočiti i u celom svetu, na primer razlike u inteligenciji, delotvornosti, aktivnosti ili letargiji, spokojstvu ili emocionalnosti itd.

Čak i tamo gde su uočene, ove razlike mogu da potvrde osećanje univerzalnosti, pošto se veoma često mogu shvatiti kao reakcije kojima bi *svako* ljudsko biće bilo sklono u sličnim okolnostima; na primer reakcije na osujećenje, strepnju, ucveljenost, trijumf, približavanje smrti.

Dopuštamo da su takva naslućivanja nejasna, da se ne mogu kvantifikovati i da su jedva naučna. Pa ipak, ako ih posmatramo zajedno sa drugim, ranije izloženim hipotezama, kao i sa onima koje će biti izložene nešto kasnije, na primer hipotezom o postojanju slabih instinktoidnih osnovnih potreba, o neočekivanoj izdvojenosti samoostvarenih ljudi i njihovom otporu prema akulturaciji, o mogućnosti izdvajanja pojma zdravlja od prilagođenosti, onda nam se čini korisnim da ponovo razmotrimo vezu kulture i ličnosti i pridamo veću važnost unutrašnjim organizmičkim determinantama, u svakom slučaju bar kod zdrave osobe.

Ako je zdrava osoba oblikovana bez obzira na ovo strukturisanje, onda je tačno da nijedna kost nije slomljena i da nema očiglednih ili neposrednih patoloških posledica. Međutim, potpuno je prihvaćeno da će se patologija pojaviti ako ne očigledno a ono potajno, ako ne ranije a ono kasnije. Nećemo mnogo pogrešiti ako uobičajenu neurozu odraslih osoba navedemo kao primer ranog nasilja nad unutrašnjim (iako slabim) zahtevima organizma.

Prema tome, otpor ljudi prema enkulturaciji u interesu vlastitog integriteta i vlastite unutrašnje prirode jeste, ili bi trebalo da bude, oblast proučavanja koja u psihološkim i društvenim naukama zaslužuje posebnu pažnju. Osoba koja se isuviše lako prepusta izopačujućim snagama u svojoj kulturi, tj. dobro prilagođeni čovek, može ponekad da bude manje zdrav od delikventa, kriminalca ili neurotika koji svojim reakcijama pokazuju da im je preostalo dovoljno srčanosti da se odupru lomljenju svojih psiholoških kostiju.

Štaviše, iz ovog istog razloga proističe ono što na prvi pogled može ličiti na tumbre okrenut, naglavačke postavljen paradoks. Većina ljudi smatra da su vaspitanje, civilizacija, racionalnost, religija, zakon, vlada, sile koje ograničavaju ili sputavaju instinkte. No ako je tačna naša tvrdnja da instinkti treba da se više plaše civilizacije nego civilizacija instinkata, onda bi možda trebalo da bude drugačije (ako još uvek želimo da stvorimo bolje ljude i bolje društvo): možda bi trebalo da bar jedna funkcija obrazovanja, zakona, religije itd. bude da čuva, podstiče, i hrabri izražavanje i podmirenje instinktoidnih potreba za sigurnošću, ljubavlju, samocenjenjem i samoostvarivanjem.

10. Ovo stanovište pomaže nam da rešimo i prevaziđemo mnoge stare filofske suprotnosti, na primer biologija spram kulture; urođeno spram naučenog; subjektivno spram objektivnog; idiosinkratično spram univerzalnog itd. I to zato što terapija razotkrivanja i traganja za sobom, kao i tehnike ličnog izrastanja i »traganja za dušom« takođe predstavljaju put ka otkrivanju sopstvene objektivne, biološke prirode, svoje animalnosti i pripadnosti vrsti, to jest svoga Bića.

Većina psihoterapeuta, ma kojoj školi pripadali, pretpostavljaju da ukoliko dublje prodiru u neurozu utoliko više razotkrivaju ili oslobađaju suštinskiju i stvarniju ličnost, to jest da dolaze do srži ili jezgra koje je na izvestan način bilo to sve vreme, ali je bolesnim naslagama bilo prepokriveno, pritajeno, sputano. Hornajeva [199] je ovo veoma jasno istakla, kada je rekla da se do stvarnog Ja dolazi kroz pseudo Ja. Shvatanjem o samoostvarivanju naglašava se ostvarivanje ili aktualizovanje onoga što osoba već jeste, mada u potencijalnom obliku. Traganje za Identitetom umnogome znači isto što i »postati ono što doista jesi«. Isto važi i za postati »potpuno delotvoran«, »potpuno human« ili individualizovan, ili autentično Ja [166] itd.

Očigledno je da se ovde kao glavni zadatak postavlja da čovek treba da postane svestan onoga što stvarno jeste, biološki, temperamentalno, konstitucionalno kao član posebne vrste. Sve različite psihoanalize nesumnjivo nastoje da ovo postignu, da pomognu osobi da postane svesna svojih potreba, impulsa, emocija, prijetnosti i bola. To je neka vrsta fenomenologije sopstvene unutrašnje biologije, sopstvene animalnosti i pripadnosti vrsti, otkrivanje biologije tako što se ona *doživljava*, otkrivanje onoga što bismo mogli nazvati subjektivnom biologijom, biologijom otkrivenom samoposmatranjem, doživljenom biologijom ili tako nekako.

No sve nas to dovodi do subjektivnog otkrivanja objektivnog, to jest do odlika ljudskosti svojstvenih vrsti. Ovo se svodi na individualno otkrivanje opšteg i univerzalnog, na lično otkrivanje bezličnog ili transpersonalnog (pa čak i transhumanog). Rečju, instinktoidno može biti proučavano i subjektivno i objektivno,

»traganjem za dušom« kao i uobičajenijim naučnikovim spoljašnjim posmatranjima. Biologija nije samo objektivna nauka; ona takođe može biti i subjektivna nauka.

Kada bih mogao malo da parafraziram pesmu Arčibalda MekLiša rekao bih:

Osoba ne znači
Osoba jeste

VIŠE I NIŽE POTREBE

RAZLIKE IZMEĐU VIŠIH I NIŽIH POTREBA

U ovoj glavi pokazaću da postoje stvarne psihološke i operacionalne razlike između takozvanih »viših« i »nižih« potreba. Ovo činim u nameri da nepobitno pokažem da sam organizam propisuje hijerarhiju vrednosti koju naučnik posmatrač beleži a ne stvara. Prema tome, neophodno je dokazati ono što je očigledno, zato što mnogi još uvek smatraju da vrednosti ne mogu biti drugo do li proizvoljno piščevo nametanje činjenicama ličnog ukusa, predrasuda, intuicija, ili drugih nedokazanih i nedokazivih pretpostavki. U drugoj polovini glave biće govora o izvesnim posledicama ovog shvatanja.

Izbacivanje vrednosti iz psihologije ne samo da slabi psihologiju i sprečava da se potpuno razvije, već takođe prepušta čovečanstvo supranaturalizmu, etičkom relativizmu ili nihilističkoj bezvrednosti. No, ako bi se moglo pokazati da sam organizam pravi izbor između jačeg i slabijeg, višeg i nižeg, onda ni u kojem slučaju ne bismo mogli dalje tvrditi da jedno dobro podjednako vredi koliko i drugo dobro, ili da je nemoguće napraviti izbor između njih ili, pak, da ne postoje prirodni kriterijumi za razlikovanje dobra i zla. Jedno takvo načelo izbora već je izloženo u glavi 4. Osnovne potrebe se, na osnovu načela relativne moći, svrstavaju u prilično jasnu hijerarhiju. Tako je potreba za sigurnošću jača od potrebe za ljubavlju, zato što potreba za sigurnošću, kada su obe osujećene, na razne očegledne načine preovladava organizmom. U ovom smislu su fiziološke potrebe (koje su i same sređene u podhijerarhiju) jače od potreba za sigurnošću, koje su, pak, jače od potreba za ljubavlju, a one su zauzvrat jače od potreba za cenjenjem, koje su, opet, jače od idiosinkratičkih potreba i koje smo nazvali potrebama za samoostvarivanjem.

Ovo je redosled izbora ili preferencije. No taj redosled koji ide od nižih ka višim potrebama ne znači jedino izbor ili preferenciju, no ima i mnogo drugih značenja navedenih u ovoj glavi.

1. *Viša potreba se filogenetski ili evoluciono kasnije razvija.* Svim živim bićima zajednička je potreba za hranom, a potreba za ljubavlju zajednička je nama ljudima i (možda) višim

majmunima, dok potreba za samoostvarivanjem odlikuje samo nas. Što je potreba viša, to je svojstvenija ljudima.

2. *Više potrebe se ontogenetski kasnije razvijaju.* Svaka jedinka pri rođenju ispoljava fizičke potrebe, a verovatno i začetke potrebe za sigurnošću; tako ona, na primer, verovatno može da se uplaši ili prepadne i, po svoj prilici, bolje se razvija kada u svetu postoji dovoljno pravilnosti i reda na koje se može osloniti. Tek posle nekoliko meseci života beba ispoljava prve znake međusobnih veza i selektivne naklonosti. Nešto kasnije, pored potreba za sigurnošću i roditeljskom ljubavlju, možemo prilično jasno uočiti porive za autonomijom, nezavisnošću, postignućem, poštovanjem i pohvalom. Kada je reč o samoostvarivanju, čak je i Mocart morao da čeka do svoje treće ili četvrte godine.

3. *Što je potreba viša to je manje presudna za goli opstanak, podmirenje može da bude odloženo, a potreba može lakše zauvek da nestane.* Više potrebe su manje sposobne da vladaju automatskim reakcijama i drugim sposobnostima organizma, da ih organizuju i nateraju u svoju službu; tako je, na primer, lakše biti usmeren prema jednom cilju, opsednut jednom idejom i očajan zbog nedostatka sigurnosti, nego zbog nedostatka poštovanja. Uskraćenje viših potreba ne izaziva tako očajničku odbranu i reakciju izbjavljenja kao lišavanje nižih. U poređenju sa hranom i sigurnošću, poštovanje je luksuz bez kojeg se ne može.

4. *Živeti na nivou viših potreba znači veću biološku delotvornost, duži život, manje bolesti, bolji san, apetit itd.* Istraživači koji se bave psihosomatskim oboljenjima neprestano dokazuju da strepnja, strah, dominacija, nedostatak ljubavi itd., obično imaju nepoželjne fizičke i psihološke posledice. Za opstanak kao i za razvitak važno je da su ove više potrebe podmirene.

5. *Više potrebe su subjektivno manje neodložne.* Njih je teže opaziti, one su manje očigledne i na osnovu sugestije, oponašanja, pogrešnog verovanja, ili navike, lakše ih je pobrkati sa drugim potrebama. Biti kadar prepoznati sopstvene potrebe, to jest znati šta se odista želi, predstavlja značajno psihološko postignuće. Ovo je dvostruko tačnije za više potrebe.

6. *Podmirenje viših potreba ima poželjnije subjektivne posledice, to jest dublju sreću, spokojstvo i bogastvo unutrašnjeg života.* Zadovoljenje potreba za sigurnošću proizvodi, u najboljem slučaju, osećanje olakšanja i opuštenosti. U svakom slučaju, ne može dovesti, na primer, do ekstaze, vrhunskog doživljaja i srećnog delirijuma kao kod zadovoljene ljubavi i nema za posledicu spokojstvo, razumevanje, uzvišenost itd.

7. *Traganje za višim potrebama i njihovo podmirenje predstavljaju opštu težnju ka zdravlju i udaljavanje od psihopatologije.* Dokazna građa u prilog ove tvrdnje izložena je u glavi 5.

8. *Viša potreba zahteva više preduslova.* Ovo je tačno zato što najmoćnije potrebe moraju biti podmirene pre viših. Prema tome, da bi se u svesti pojavila potreba za ljubavlju neophodna je veća količina zadovoljenja nego da bi se javila potreba za si-

gurnošću. U širem smislu, može se reći da je život složeniji na lestvici viših potreba. Traganje za poštovanjem i položajem u poredenju sa traganjem za ljubavlju uključuje više ljudi, širu pozornicu, više vremena, više sredstava i usputnih ciljeva, više podređenih i prethodnih koraka. Isto se može zauzvrat reći za ovu drugu potrebu kada je upoređujemo s traganjem za sigurnošću.

9. *Za javljanje viših potreba neophodni su bolji spoljašnji uslovi.* Da bi se ljudi voleli, nužni su mnogo bolji sredinski uslovi (porodični, ekonomski, politički, obrazovni itd.) od onih koji bi ih obuzdali da se međusobno ne ubijaju. Da bi samoostvarivanje bilo moguće potrebni su veoma dobri uslovi.

10. *Oni kod kojih su obe potrebe podmirene pridaju veću važnost višoj potrebi nego nižoj.* Takvi ljudi podnosiće veće žrtve zarad zadovoljenja viših potreba i stoga će moći lakše da vode asketski život, da se u ime načela odupru opasnostima, da se zarad samoostvarivanja odreknu novca i prestiža. Oni koji su upoznali i jedne i druge potrebe bez izuzetka smatraju da je samo-poštovanje viši, vredniji subjektivni doživljaj nego pun stomak.

11. *Što je potreba na višem nivou, to je širi krug poistovećivanja iz ljubavi, to jest veći je broj ljudi sa kojima se osoba poistovećuje iz ljubavi i veći je prosečan stepen poistovećenosti iz ljubavi.* Poistovećivanje iz ljubavi možemo, u načelu, definisati kao stapanje potreba dve ili više osoba u jednu hijerarhiju nadmoćnosti. Dve osobe koje se uzajamno vole reagovalaće podjednako na potrebe jedne i druge kao na sopstvene. U stvari, potreba druge osobe jeste sopstvena potreba.

12. *Traganje za višim potrebama i njihovo podmirenje imaju poželjne građanske i društvene posledice.* Ukoliko je jedna potreba viša utoliko mora biti manje sebična. Glad je krajnje sebična; jedini način da se ona zadovolji jeste da se sam čovek najede. A traganje za ljubavlju i poštovanjem nužno uključuje i druge ljude. Štaviše, ono uključuje i zadovoljenje drugih ljudi. Kod ljudi koji su u dovoljnoj meri zadovoljili svoje osnovne potrebe, tako da mogu tragati za ljubavlju i poštovanjem (a ne samo za hranom i sigurnošću), obično se razvijaju svojstva kao što su lojalnost, prijateljstvo i građanska svest i oni postaju bolji roditelji, supruzi, nastavnici, službenici itd.

13. *Zadovoljenje viših potreba je bliže samoostvarivanju nego što je zadovoljenje nižih potreba.* Ako se prihvati teorija o samoostvarivanju, onda je ovo veoma važna razlika. To, između ostalog, znači da ćemo kod ljudi koji žive na ravni viših potreba po svojoj prilici naći veći broj i veći stepen svojstava koja poseduju samoostvareni ljudi.

14. *Traganje za višim potrebama i njihovo podmirenje dovode do većeg, snažnijeg i istinitijeg individualizma.* Može nam izgledati da ovo protivureči prethodnoj tvrdnji da življenje na nivou viših potreba znači više poistovećenosti iz ljubavi, tj. više socijalizovanosti. Ma koliko to možda zvučalo logično, to je ipak empirijska stvarnost. U stvari, nađeno je da ljudi koji žive na nivou

potreba za samoostvarivanjem najviše vole ljudski rod i da je u isti mah njihova idiosinkratičnost najrazvijenija. Ovo potpuno podržava Fromovu tvrdnju da je ljubav prema samom sebi (ili, bolje rečeno, samopoštovanje) sadelatna sa ljubavlju prema ostalima i da joj nije suprotna. Takođe je važna njegova rasprava o individualnosti, spontanosti i robotizovanju [145].

15. *Što je potreba na višem nivou to je psihoterapija lakša i uspešnija: na nivou najnižih potreba ona jedva da je od bilo kakve koristi.* Psihoterapija ne može da utoli glad.

16. *Niže potrebe su daleko lokalizovanije, materijalnije i ograničenije nego više potrebe.* Glad i žeđ su mnogo telesnije od ljubavi, koja je sa svoje strane mnogo telesnija od poštovanja. Sem toga, zadovoljači nižih potreba su mnogo opipljiviji i приметniji od zadovoljenja viših potreba. Štaviše, ove potrebe su ograničenije u tom smislu da je potrebna manja količina podmirenja da bi se one zasitile. Čovek može jesti samo do izvesne granice, dok ljubav, poštovanje i kognitivna zadovoljenja nemaju granica.

NEKE POSLEDICE OVOG RAZLIKOVANJA

Ovo stanovište da 1) više i niže potrebe imaju različita svojstva i 2) da i više i niže potrebe moraju biti uključene u reper-toar osnovne i date ljudske prirode (a ne da ih treba smatrati različitim od nje ili njoj suprotnim) nužno ima mnogobrojne i revolucionarne posledice po psihološku i filozofsku teoriju. Većina civilizacija, zajedno sa svojim političkim teorijama, teorijama vaspitanja, religijom itd., zasnivale su se upravo na oprečnom verovanju. Opšte uzev, pretpostavljalo se da su biološko-životinjski i instinktoidni vidovi ljudske prirode oštro ograničeni na fiziološke potrebe za hranom, seksom i slično. Pretpostavljalo se da se viši impulsi za istinom, ljubavlju, lepotom po svojoj prirodi suštinski razlikuju od ovih animalnih potreba. Štaviše, pretpostavljalo se da su ovi interesi suprotni, uzajamno isključivi i u stalnom međusobnom sukobu oko premoći. Posmatrano sa ove tačke gledišta, celokupna kultura, sa svim svojim sredstvima, bila je na strani viših a protiv nižih potreba. Ona stoga neminovno sputava i osujećuje i u najboljem slučaju je nužno zlo.

Prihvatanje da su više potrebe instinktoidne i biološke, tačnije rečeno podjednako biološke kao i potrebe za hranom, ima mnogo posledica od kojih možemo da nabrojimo samo nekoliko.

1. Od svih je verovatno najvažnije uviđanje da je dihotomija između kognitivnog i konativnog pogrešna i da se mora razrešiti. Potrebe za saznavanjem, razumevanjem, životnom filozofijom, teorijskim okvirom, sistemom vrednosti, same su sebi konativne i deo su naše primitivne i animalne prirode (mi smo veoma posebna vrsta životinja).

Pošto, takođe, znamo da naše potrebe nisu potpuno slepe, da ih oblikuje kultura, stvarnost i mogućnost, iz toga sledi da ko-

gnicija igra značajnu ulogu u njihovom razvoju. Džon Džui je tvrdio da samo postojanje i definicija potrebe zavise od saznanja stvarnosti, mogućnosti odnosno nemogućnosti podmirenja potreba.

Ako je konativno po svojoj prirodi takođe i kognitivno i ako je kognitivno po svojoj prirodi takođe konativno, onda je njihovo podvajanje beskorisno i mora se odbaciti, a može služiti jedino kao znak patologije.

2. Mnogi stari filozofski problemi moraju se sagledati u novom svetlu. Za neke od njih će se možda otkriti da su tobožnji problemi koji počivaju na pogrešnom poimanju motivacionog života čoveka. Ovde, na primer, možemo uključiti oštru razliku između sebičnosti i nesebičnosti. Ako naši instinktoidni impulsi, na primer za ljubavlju, dovode do toga da mi doživljavamo više ličnog »sebičnog« zadovoljstva kada posmatramo našu decu kada jedu slatkiše nego kada ih sami jedemo, kako ćemo u tom slučaju definisati »sebično« i kako ćemo ga razlikovati od »nesebičnog«? Ako je potreba za istinom isto toliko animalna koliko i potreba za hranom, postavlja se pitanje da li je čovek koji zbog istine izlaže svoj život opasnosti manje sebičan od čoveka koji zbog hrane izlaže svoj život opasnosti?

Ako animalna prijetnost, sebična prijetnost, lična prijetnost mogu podjednako da nastanu iz podmirenja potreba za hranom, seksom, istinom, lepotom, ljubavlju ili poštovanjem, onda je očigledno da i hedonička teorija mora biti preinačena. Ovo ukazuje na to da hedonizam viših potreba može da se održi tamo gde hedonizam nižih potreba ne može.

Romantično-klasično protivstavljanje, dionisijevsko-apolonovska suprotnost, nesumnjivo se mora izmeniti. Bar u nekim svojim oblicima ova suprotnost se zasniva na istoj pogrešnoj podeli nižih potreba na animalne i viših potreba na neanimalne ili antianimalne. Zajedno sa ovim mora se izvršiti i znatna revizija pojmova racionalnog i iracionalnog, suprotnosti racionalnog i impulsivnog, kao i opšteg protivstavljanja racionalnog života instinktivnom životu.

3. Filozofi etičari mogu mnogo da nauče ako pažljivo ispituju motivacioni život čoveka. Ako se naši najuzvišeniji impulsi ne shvate kao uzde na konjima, već kao sami konji, i ako se prihvati da su naše animalne potrebe po svojoj prirodi iste kao i naše najviše potrebe, kako se onda može braniti shvatanje da između njih postoji oštra podvojenost? Kako možemo i dalje tvrditi da one nastaju iz različitih izvora?

Dalje, ako otvoreno i potpuno prihvatimo da ovi uzvišeni i dobri impulsi nastaju i stižu snagu prvenstveno kao posledica prethodnog podmirenja prešnjih, animalnijih potreba, onda bismo nesumnjivo manje govorili isključivo o samokontroli, kočnju, disciplini itd., a mnogo češće o spretnosti, podmirenju potreba i samoizboru. Izgleda da između strogog glasa dužnosti i veseloga zova prijetnosti postoji mnogo manje suprotnosti nego što mi mislimo. Na najvišem nivou življenja, to jest na nivou Bića,

dužnost jeste prijetnost, »posao« se voli i nema razlike između rada i dokolice.

4. Naše poimanje kulture i čovekovog odnosa prema njoj mora se izmeniti u pravcu »sadelatnosti« (sinergije) o kojoj govori Rut Benedikt [40, 291, 312]. Kultura može da podmiruje osnovne potrebe [314, 315], pre no da ih koči. Štaviše, ona nije stvorena jedino zbog ljudskih potreba nego su one nju stvorile. Stoga je potrebno preispitati podvojenost između kulture i pojedinca. Trebalo bi manje isticati njihov antagonizam, a više njihovu saradnju i sadelatnost!

5. Prihvatanje da su čovekovi najbolji impulsi u znatnoj meri intrinzički, a ne slučajni i relativni, nužno ima ogromne implikacije za teoriju vrednosti. To, kao prvo, znači da nije ni neophodno ni poželjno logički dedukovati vrednosti ili, pak, nastojati da se one proreknu iz autoriteta ili bogomdanih znanja. Očigledno je da jedino treba da posmatramo i istražujemo. Čovekova priroda nosi u sebi odgovore na pitanja: »Kako da budem dobar«?, »Kako da budem srećan«?, »Kako da budem koristan«? Organizam nam govori šta mu je potrebno (a prema tome i šta ceni) razboljevajući se kada je lišen ovih vrednosti i razvijajući se kada ih nije lišen.

6. Proučavanje ovih osnovnih potreba pokazalo je da se one, iako je njihova priroda u znatnoj meri instinktoidna, na mnogo načina razlikuju od dobro poznatih instinkata kod nižih životinja. Od svih ovih razlika najvažnija je da su naše osnovne potrebe, mada instinktoidne, slabe, što je sasvim suprotno staroj pretpostavci da su instinkti snažni, nepoželjni i nepromenljivi. Biti svestan sopstvenih impulsa, saznati da odista želimo i da su nam potrebni ljubav, poštovanje, znanje, filozofija, samoostvarenje itd. — predstavlja teško dostižno psihološko dostignuće. I ne samo to; što su potrebe više to su istovremeno slabije, lakše se menjaju i suzbijaju. Konačno, one nisu rđave nego su ili neutralne ili dobre. Na kraju dolazimo do paradoksa da su naši ljudski instinkti, naime ono što je od njih preostalo, toliko slabi da ih treba zaštititi od kulture, vaspitanja i učenja — rečju, treba ih zaštititi da ih kultura ne savlada.

7. I naše shvatanje ciljeva psihoterapije (vaspitanja, odgoja dece, obrazovanja dobrog karaktera uopšte) mora znatno da se izmeni. Za mnoge ono još uvek znači sticanje niza kočnica i nadzora nad unutrašnjim impulsima. Disciplina, nadzor, sputavanje su geslo takvog režima.

No ako terapija znači pritisak ka slamanju nadzora i kočnica, onda naše nove ključne reči moraju biti spontanost, oslobađanje, prirodnost, samoprihvatanje, svest o impulsima, podmirenje potreba, samoizbor. Ako shvatimo da se našim intrinzičkim impulsima treba diviti, a ne gaditi ih se, onda ćemo nesumnjivo želeti da ih oslobodimo, kako bi došli do najpotpunijeg izraza i nećemo ih vezivati u ludačke košulje.

8. Ako instinkti mogu biti slabi, ako se prihvati da su više potrebe po svojoj prirodi instinktoidne, ako se uvidi da je kultura

moćnija a ne slabija od instinktoidnih impulsa i ako se otkrije da su čovekove osnovne potrebe dobre a ne rđave, onda se čovekova priroda može usavršiti negovanjem instinktoidnih tendencija kao i opštim društvenim napretkom. U stvari, suštinsko poboljšanje kulture vidi se u tome da se čovekovim unutrašnjim biološkim tendencijama pruže bolje mogućnosti za samoostvarivanje.

9. U nalazu da življenje na nivou viših potreba može ponekad da bude relativno nezavisno od podmirenja nižih potreba (a u nevolji i od podmirenja viših potreba), možda leži rešenje vekovima stare dileme teologa. Oni su oduvek smatrali nužnim da izmire telo i dušu, anđela i đavola — više i niže u ljudskom organizmu, ali još niko nije našao zadovoljavajuće rešenje. Funkcionalna autonomija viših potreba izgleda da predstavlja delimičan odgovor. Više se razvija samo iz nižeg i kada se, konačno, dobro utemelji može postati *relativno* nezavisno od nižeg [5].

10. Pored vrednosti za opstanak o kojoj govori Darwin sada možemo takođe da postuliramo i »vrednost izrastanja«. Ne samo da je dobro preživeti, nego je isto tako dobro (dobro za organizam) za osobu da izrasta ka punoj čovečnosti, ka samoostvarenju sopstvenih potencijala, ka većoj sreći, spokojstvu, smirenosti, vrhunskom doživljaju, ka transcendenciji [317], ka bogatijem i tačnijem saznanju stvarnosti itd. Nije više potrebno da kao jedini konačan dokaz da su siromaštvo, rat, dominacija ili surovost rđavi a ne dobri, navodimo puku sposobnost za život i preživljavanje. Možemo ih smatrati rđavim i zato što umanjuju vrednost kvaliteta života, ličnosti, svesti, mudrosti.

Shvatanje motivacije koje smo izložili u glavnim crtama sa drži neka važna uputstva za razumevanje porekla psihopatologije kao i prirode osujećenja, sukoba i ugrožavanja.

Skoro sve teorije koje nastoje da objasne kako psihopatologija nastaje i kako se ona održava, počivaju u velikoj meri na dva pojma — pojmu osujećenja i pojmu sukoba o kojima ćemo sada govoriti. Neka osujećenja neosporno izazivaju psihopatologiju, a neka ne. Slično je i sa sukobima, od kojih neki dovode do patologije, a neki ne dovode. Čini nam se da nužno moramo pribeći teoriji osnovnih potreba, kako bismo odgonetnuli ovu zagonetku.

LIŠAVANJE, OSUJEĆENJE I UGROŽAVANJE

Raspravljajući o osujećenju, veoma lako možemo zapasti u grešku i ljudsko biće podeliti na delove, to jest reći da su osujećena usta ili stomak, ili neka potreba. Moramo stalno voditi računa o tome da je osujećeno jedino celo ljudsko biće, a nikada samo jedan njegov deo.

Kada ovo imamo na umu, onda nam postaje očigledna jedna razlika, naime razlika između osujećenja i ugrožavanja ličnosti. Osujećenje se obično definiše jednostavno kao nedobijanje onoga za čim osoba žudi, neispunjenje želje ili sprečavanje podmirenja potreba. Ovakvom definicijom ne pravi se razlika između lišavanja, koje je nevažno za organizam (koje se lako zameni i za sobom ostavlja mali broj ozbiljnih posledica), i lišavanja koje istovremeno ugrožava ličnost, to jest životne ciljeve jedinice, njen odbrambeni sistem, njeno samocenjenje, samoostvarivanje, tj. njene osnovne potrebe. Tvrdimo da jedino *ugrožavajuća* lišavanja imaju sijaset posledica (obično nepoželjnih) koje se inače pripisuju osujećenju uopšte.

Za pojedinca cilj-objekat može imati dva značenja. Prvo, on ima instrumentalno značenje i, drugo, može da ima i sekundarnu, simboličku vrednost. Tako, na primer, detetu koje je lišeno željenog sladoleda, može nedostajati samo sladoled. Međutim, drugom detetu može nedostajati ne samo čulno podmirenje, već će

se ono osećati lišenim majčine ljubavi zato što je ona odbila da mu kupi sladoled. Za drugo dete sladoled nema samo intrinzičku vrednost, već može da bude i nosilac psihološke vrednosti. Zdravoj jedinki po svoj prilici ništa ne znači što je lišena sladoleda kao sladoleda i pitanje je da li bi to uopšte trebalo zvati istim imenom, to jest osujećenjem koje odlikuje druga mnogo više ugrožavajuća lišavanja. Samo onda kada cilj-objekt znači ljubav, prestiž, poštovanje ili neku drugu osnovnu potrebu, njegovo lišavanje će imati loše posledice koje se obično pripisuju osujećenju uopšte.

Ovo dvostruko značenje može se veoma jasno videti kod nekih vrsta životinja i u nekim okolnostima. Na primer, kada su dva majmuna u odnosu nadređen — podređen, onda je komad hrane 1) ono što umiruje glad i 2) simbol nadređenog položaja. Pokuša li podređena životinja da uzme hranu, nadređena životinja će je odmah napasti. Ako, međutim, ona uspe da hranu liši njene simboličke vrednosti dominacije, onda joj nadređena životinja dopušta da tu hranu pojede. Ona ovo može veoma lako da postigne ako načini gest odavanja poštovanja, to jest ako se seksualno ponudi dok se približava hrani; kao da kaže: »Želim ovu hranu da bih utolila glad, a ne da bih osporila tvoju dominaciju. Ja spremno prihvatom tvoju dominaciju.« I mi isto tako možemo na dva načina prihvatiti kritiku prijatelja. Prosečna osoba će se obično osećati napadnutom i ugroženom (što je dosta opravdano, budući da je kritika vrlo često napad). Ona će se stoga narogušiti i naljutiti. No, ako se uveri da ova kritika ne predstavlja napad ili odbacivanje, ona ne samo da će je saslušati, već će možda zbog nje biti i zahvalna. Ako se već hiljadu puta uverila da je prijatelj voli i poštuje, onda kritika predstavlja samo kritiku, a ne napad ili ugrožavanje [304, 313].

Previđanje ove razlike stvorilo je mnoge nepotrebne pometnje u psihijatrijskim krugovima. Neprestano se ponavlja pitanje: Da li seksualno lišavanje neizbežno izaziva sve ili neke od mnogih posledica osujećenja, na primer agresiju, sublimaciju itd? Danas su poznati slučajevi u kojima celibat nije imao psihopatološke posledice. U mnogim drugim slučajevima, međutim, on je imao mnogobrojne rđave posledice. Koji faktor određuje kakav će biti ishod? Klinički rad sa neurotičnim osobama daje jasan odgovor da seksualno lišavanje postaje patogeno u ozbiljnom smislu samo kada jedinka smatra da ono predstavlja odbacivanje od strane suprotnog pola, manju vrednost, nedostatak uvažavanja, nedostatak poštovanja, izolovanost ili ugrožavanje neke druge osnovne potrebe. Seksualno lišavanje relativno lako podnose osobe za koje ono nema takve implikacije (mada će verovatno postojati ono što Rozencvajg (Rosenzweig [408] zove reakcije postojeane potrebe koje, mada razdražujuće, nisu nužno i patološke).

Obično se misli da neizbežna lišavanja u detinjstvu izazivaju osujećenja. Smatra se da se odvikavanje od dojke, kontrola pražnjenja, učenje hodanja, u stvari svaki novi nivo prilagođavanja, postiže prisilnim guranjem deteta. Međutim, i ovde nam razlika između pukog lišavanja i ugrožavanja ličnosti nalaže da budemo

oprezni. Posmatranja dece koja su potpuno sigurna u ljubav i poštovanje svojih roditelja pokazuju da se lišavanja, disciplina i kažnjavanje mogu ponekad podneti sa začuđujućom lakoćom. Ako dete ne smatra da ova lišavanja ugrožavaju temelje njegove ličnosti, njegove životne ciljeve ili potrebe, onda ona imaju malo osujećujućih posledica.

Posmatrano sa ove tačke gledišta, proizlazi da je pojava ugrožavajućeg osujećenja mnogo čvršće povezana sa drugim ugrožavajućim okolnostima nego sa samim osujećenjem. Takođe se često otkriva da su klasični ishodi osujećenja posledice drugog tipa ugrožavanja, blizine smrti, poniženja ili velikog bola.

Ovo nas dovodi do naše konačne hipoteze da je osujećenje kao jedan pojam možda manje koristan nego dva pojma koja se sa njim ukrštaju: 1) lišavanje potreba koje nisu osnovne i 2) ugrožavanje ličnosti, to jest osnovnih potreba ili raznih dejstvenih sistema koji su sa njima povezani. Lišavanje podrazumeva mnogo manje nego što se obično prećutno podrazumeva pod pojmom osujećenje; ugrožavanje podrazumeva mnogo više. Lišavanje nije patogeno; ugrožavanje jeste.

SUKOB I UGROŽAVANJE

Pojam sukoba može da se ukrsti sa pojmom ugrožavanja, baš kao što smo učinili sa osujećenjem. Tipovi sukoba mogu se klasifikovati na sledeći način:

Prost izbor

Ovo je najjednostavnija vrsta. U svakodnevnom životu svako živo biće bezbroj puta vrši ovakve izbore. Ja bih na sledeći način prikazao razliku između ove vrste izbora i narednog tipa o kojem ću raspravljati. Prvi tip obuhvata izbor između dva puta ka istom cilju, a sam cilj je relativno nevažan za organizam. Psihološka reakcija na takvu okolnost izbora skoro nikada nije patološka. U stvari, najčešće uopšte ne postoji subjektivno osećanje sukoba.

Izbor između dva puta ka istom (vitalnom, osnovnom) cilju

U takvoj okolnosti sam cilj je važan za organizam, ali postoje alternativni načini kako se do njega može doći. Sam cilj nije izložen opasnosti. Sasvim je razumljivo da važnost, odnosno nevažnost cilja treba odrediti za svaki pojedinačan organizam. Ono što je važno za jedan možda nije i za drugi. Neka nam kao primer posluži žena koja pokušava da donese odluku koji par cipela da obuče, koju haljinu da obuče za zabavu do koje joj je stalo i na kojoj se nada da će ostaviti utisak. U ovom slučaju očigledno

osećanje sukoba obično iščezava kada se donese odluka. Tačno je, međutim, da takvi sukobi mogu da postanu veoma snažni, kao kod žene koja ne pravi izbor između dve haljine nego između dva moguća supruga. I ovom prilikom treba da se prisetimo Rozencvajgove razlike između efekata postojane potrebe i efekata ego-vih odbrana.

Ugrožavajući sukobi

Ovaj tip sukoba suštinski se razlikuje od prva dva. Još uvek je reč o izboru, ali sada izbor treba da se izvrši između dva različita životno važna cilja. Ovde sam izbor ne smiruje sukob, budući da odluka znači napuštanje nečega što je skoro isto toliko neophodno koliko i ono što je izabrano. Napuštanje neophodnog cilja ili zadovoljenje potrebe je ugrožavajuće, a efekti ugrožavanja traju čak i nakon izvršenja izbora. Rečju, ova vrsta sukoba može se okončati jedino trajnim osujećenjem osnovne potrebe. A to je patogeno.

Razorni sukobi

Ovo bi se moglo nazvati pravim ugrožavanjem, jer ne postoje alternative, odnosno mogućnosti izbora. Ili su ishodi svih izbora podjednako razorni, odnosno ugrožavajući, ili postoji samo jedna mogućnost, a to je razorno ugrožavanje. Ovakve okolnosti mogu se nazvati sukobnim okolnostima jedino ako proširimo značenje sukoba. Ovo se može sasvim jasno shvatiti na primeru čoveka koji za nekoliko trenutaka treba da bude pogubljen, ili primeru životinje koja je prisiljena da donese odluku za koju zna da će dovesti do kazne a pri tom su joj presečene sve mogućnosti za bekstvo, napad ili zamenu ponašanja, kao što je slučaj u mnogim eksperimentima sa neurozom životinja [285].

Sukob i ugrožavanje

Govoreći sa stanovišta psihopatologije, nužno dolazimo do istog zaključka do kojeg smo došli posle naše analize osujećenja. Opšte uzev, postoje dva tipa sukobnih okolnosti ili reakcija na sukob, neugrožavajuće i ugrožavajuće. Neugrožavajući sukobi su sasvim nevažni, budući da obično ne dovode do patoloških poremećaja; ugrožavajući tipovi sukoba su važni, jer su veoma često patogeni.¹ I ovog puta nam se čini da bi bilo bolje kada bismo,

¹ Ugrožavanje nije uvek patogeno; postoje zdravi načini kako da se sa njim izađe na kraj, kao što postoje i neurotična i psihotična rešenja. Staviše, jedna očigledno ugrožavajuća situacija može ali i ne mora da izazove osećanje psihološke ugroženosti kod određene jedin-

govoreći o osećanju sukoba kao o vinovniku simptoma, govorili o ugrožavanju ili ugrožavajućim posledicama, budući da neki tipovi sukoba ne stvaraju simptome. Neki čak jačaju organizam.

Stoga se možemo latiti ponovnog klasifikovanja pojmova u opštoj oblasti psihopatogeneze. Prvo, možemo govoriti o lišavanju i, drugo, o izboru i oba smatrati nepatogenim, a stoga i nevažnim pojmovima za naučnika koji se bavi psihopatologijom. Važni pojmovi nisu ni sukob ni osujećenje, već suštinski patogene odlike i jednog i drugog, naime opasnost od ugrožavanja ili stvarno ugrožavanje osnovnih potreba i samoostvarivanja organizma.

Priroda ugrožavanja

I ovom prilikom potrebno je istaći da pojam ugrožavanja uključuje fenomene koji nisu podvedeni ni pod sukob ni pod osujećenje, u smislu u kojem se koriste. Neki tipovi ozbiljnih bolesti mogu biti patogeni. Osoba koja je imala snažan srčani napad veoma se često ponaša kao ugrožena osoba. Bolest ili boravak u bolnici često neposredno ugrožavaju malu decu, sasvim nezavisno od lišavanja koja su time nametnuta.

Pacijenti sa povredama mozga koje su proučavali Geb, Goldštajn, Širer i drugi predstavljaju drugu vrstu pacijenata kod kojih je utvrđeno da postoji osećanje opšte ugroženosti. Jedini način da se ovi pacijenti razumeju jeste da se pretpostavi da se osećaju ugroženim. Može se, po svoj prilici, uzeti da se sve vrste organsko-psiholoških pacijenata u osnovi osećaju ugroženim. Simptomi ovih pacijenata mogu se razumeti jedino ako se proučavaju sa dva stanovišta: prvo, ako se posmatraju neposredni efekti povrede ili gubitka ma koje vrste funkcija na organizam (efekti gubitaka) i, drugo, dinamičke reakcije ličnosti na ove ugrožavajuće gubitke (efekt ugrožavanja).

Iz Kardinerove monografije o traumatskim neurozama [222] saznajemo da našem spisku posledica koje nisu ni sukob ni osujećenje možemo dodati i posledice teške i oštre traumatizacije.² Prema Kardineru, ove traumatske neuroze predstavljaju posledice teškog ugrožavanja najosnovnijih izvršnih funkcija samog života — hodanja, govora, hranjenja i sličnog. Ovo možemo da parafriziramo na sledeći način:

Osoba koja je doživela veoma ozbiljan udes može zaključiti da nije gospodar svoje sudbine i da je smrt stalno vreba. Kada su suo-

ke. Napadanje ili ugrožavanje samog života ponekad ne ugrožavaju toliko koliko podsmevanje, namerno zanemarivanje, izneveravanje prijatelja, bolest deteta, nepravedan postupak prema potpunom tuđincu kilometrima udaljenom. Sem toga, ugrožavanje može ponekad da ojača jedinku.

² Moramo ponovo istaći da traumatska situacija nije isto što i osećanje traumatizacije, tj. traumatska situacija može da ugrožava psihološki, ali i ne mora. Ona, nesumnjivo, može da bude vaspitna i ojača osudu, ako se sa njom pravilno postupa.

čeni sa nadmoćnim i ugrožavajućim svetom, neki ljudi izgleda da gube poverenje u sopstvene sposobnosti, čak i najjednostavnije. Druge, blaže traume će, sasvim prirodno, manje ugrožavati. Dodao bih da se takva reakcija može očekivati kod ljudi sa određenim sklopom karaktera koji ih unapred čini podložnim ugrožavanju.

Ako smo iz bilo kojih razloga suočeni sa smrću, onda možemo (mada i ne moramo) da budemo dovedeni u stanje ugroženosti, jer u ovakvoj prilici možemo da izgubimo osnovno samopoštovanje. Kada više ne možemo da izađemo na kraj sa okolnošću, kada svet prevazilazi naše snage, kada nismo više gospodari sopstvene sudbine, kada više nemamo nadzor nad svetom i nad nama samima, onda možemo sigurno govoriti o osećanju ugroženosti. Druge prilike u »kojima ništa ne možemo učiniti« ponekad se takođe doživljavaju kao ugrožavajuće. Ovoj kategoriji možda treba dodati jak bol. Tu, nesumnjivo, ništa ne možemo učiniti.

Ovaj pojam verovatno možemo proširiti tako da uključi fenomene koji su obuhvaćeni drugim kategorijama. Na primer, mogli bismo reći da kod deteta iznenadna snažna stimulacija, neočekivano ispuštanje, gubljenje podloge, remećenje uobičajenog toka ili ritma, kao i sve što je neobjašnjeno i nepoznato, ne izaziva samo emocije, već i osećanje ugroženosti.

Sasvim je razumljivo da moramo govoriti i o najbitnijim aspektima ugrožavanja, naime o neposrednom lišavanju, osujećenju ili opasnosti po osnovne potrebe — poniženju, odbacivanju, izolovanosti, gubitku prestiža, gubitku snaga — svemu što neposredno ugrožava. Pored toga, zloupotreba ili neupotreba sposobnosti neposredno ugrožava samoostvarivanje. Konačno, opasnost koja pretila metapotrebama ili vrednostima Bića [293, 314] može, takođe, da ugrozi veoma zrelu osobu.

Možemo ukratko reći da se, opšte uzev, sve sledeće okolnosti mogu doživeti kao ugrožavanje u našem smislu: opasnost od osujećenja, odnosno istinsko osujećenje osnovnih potreba, ili metapotreba (uključujući i samoostvarenje), ili uslova na kojima one počivaju, ugrožavanje samog života, ugrožavanje opšteg integriteta organizma, ugrožavanje integracije organizma, ugrožavanje osnovne sposobnosti organizma da ovlada svetom i ugrožavanje krajnjih vrednosti.

Ma kako definisali ugrožavanje, jedan aspekt nikako ne smemo zanemariti. Krajnja definicija, bez obzira šta sve obuhvata, mora svakako da se oslanja na osnovne ciljeve, vrednosti ili potrebe organizma. Ovo znači da svaka teorija psihopatogeneze sa svoje strane mora neposredno da počiva na teoriji motivacije.

Opšta dinamička teorija, kao i razni specifični empirijski nalazi, ukazivala bi na potrebu da se ugrožavanje definiše za svakog pojedinca. To jest, situaciju ili ugrožavanje u krajnjoj liniji ne treba da definišemo samo pomoću osnovnih potreba svojstvenih celoj vrsti već, takođe, vodeći računa o pojedinčevom organizmu suočenom sa posebnim problemom. Tako su i osujećenje i sukob često bili definisani samo spoljašnjim okolnostima, a ne unutrašnjim reakcijama organizma na te spoljašnje okolnosti ili njegovim opažanjem tih

okolnosti. Ovu grešku su najupornije pravili istraživači takozvanih neuroza životinja.

Kako ćemo znati kad jedan organizam opaža neku posebnu situaciju kao ugrožavanje? Kada je reč o ljudskom biću, ovo može dosta lako da se reši pomoću bilo koje tehnike podesne za opisivanje colokupne ličnosti, kao što je, na primer, psihoanalitička tehnika. Takve tehnike dozvoljavaju nam da saznamo šta je osobi potrebno, šta joj nedostaje i šta je dovodi u opasnost. Stvar je mnogo teža ako je reč o životinjama. Ovde smo suočeni sa cirkularnom definicijom. Znamo da okolnost ugrožava kada životinja reaguje simptomima ugroženosti. To jest, okolnost se definiše pomoću odgovora, a odgovori se definišu pomoću okolnosti. Cirkularna definicija obično ne uživa dobar glas, ali moramo prihvatiti da se uporedo sa opštom dinamičkom psihologijom neizostavno sve više moraju uvažavati takozvane cirkularne definicije. U svakom slučaju, kada je reč o praktičnom laboratorijskom radu, ovo nipošto nije nesavladiva prepreka.

Poslednje što proizlazi iz dinamičke teorije jeste da i samo osećanje ugroženosti moramo uvek smatrati dinamičkim podsticajem drugih reakcija. Nijedna slika ugroženosti bilo kog organizma nije potpuna ako ne znamo, takođe, do čega dovodi ovo osećanje ugroženosti, na šta prisiljava pojedinca, kako organizam reaguje na ugrožavanje. Neosporno je da u teoriji neuroze moramo neizostavno razumeti kako prirodu osećaja ugroženosti tako i reakciju organizma na ovo ugrožavanje.

Pojam ugrožavanja u radu sa životinjama

Analiza radova o poremećajima ponašanja kod životinja³ ukazuje na to da se ponašanje obično opisuje spoljašnjim ili okolnostnim, a ne dinamičkim terminima. Obično se pravi stara greška i smatra se da se psihološka situacija kontroliše ako se spoljašnji eksperimentalni uslovi ili situacija drže konstantnim. (Videti, na primer, eksperimente sa emocijama od pre dvadeset godina.) U krajnjoj liniji, sasvim je razumljivo da je *psihološki* važno samo ono što organizam opaža ili na šta reaguje ili što na njega na jedan ili drugi način utiče. Ova činjenica, kao i činjenica da se svaki organizam razlikuje od svih ostalih, moraju se uvažiti ne samo verbalno, već se mora prihvatiti da one utiču na postavljanje eksperimenta i na zaključke koje iz njih izvodimo. Pavlov [373] je, na primer, pokazao da životinja mora da poseduje određenu vrstu osnovnog fiziološkog temperamenta, inače spoljašnja okolnost neće proizvesti unutrašnji sukob. A nas, razumljivo, ne zanimaju sukobne okolnosti nego samo osećanje sukoba u organizmu. Mi, ta-

³ Očigledno je da su pojmovi prikazani u ovoj glavi tako opšti da se mogu primeniti na *mnoge* tipove eksperimentalnog rada. Izabrani uzorak bi se mogao povećati, na primer navođenjem savremenih istraživanja o potiskivanju, zaboravljanju, perseveraciji nedovršenih zadataka, kao i neposrednijim istraživanjima sukoba i osujećenja.

kode, moramo uzeti u obzir da će jedinstvena istorija pojedinačne životinje izazvati razne individualne reakcije na određenu spoljašnju situaciju, kao što je, na primer, bio slučaj u radu Ganta i Lidelja i njegovih saradnika. Rad sa belim pacovima je pokazao da je osobenost organizma u izvesnim slučajevima najvažniji faktor koji određuje hoće li u istovetnim spoljašnjim okolnostima nastati, odnosno neće nastati slom. Različite vrste imaju različite moći opažanja i reagovanja na spoljašnje situacije i zavisno od toga one će se u njima osećati ugroženim, odnosno neugroženim. Van svake je sumnje da se pojmovi sukoba i osujećenja slobodno koriste u mnogim od ovih eksperimenata. Sem toga, pošto karakter ugroženosti nije definisan za svaki pojedinačan organizam, izvesne razlike u reakcijama raznih životinja na istovetne situacije nisu mogle biti objašnjene.

Bolji opis od onoga koji se obično nalazi u literaturi dao je Širer kada je rekao da se od »životinje zahteva da učini više nego što može«. To je dobar pojam zato što pokriva sav poznati rad sa životinjama, ali bi njegove implikacije trebalo da budu jasnije. Na primer, ako se životinji oduzme nešto što je za nju važno, mogu se javiti posledice slične onima koje nastaju kada od organizma tražimo da učini nešto što ne može da učini. Kada je reč o ljudskom biću, ovaj pojam pored pomenutih faktora mora da obuhvati i one činioce koji govore o ugrožavajućem karakteru izvesnih bolesti i izvesnih povreda integriteta organizma. Sem toga, trebalo bi da poredemo računa o faktoru temperamenta koji dozvoljava životinji da se suoči sa okolnošću u kojoj se od nje zahteva da učini nešto nemoguće i u kojoj ona reaguje na nepatološki način jednostavno ne mareći za nju, ostajući mirna u njoj ili čak odbijajući da je opazi. Ovo možda možemo delom postići ako Širerovom iskazu dodamo tvrdnju o jakoj motivaciji: »Patološke reakcije javljaju se kada je organizam suočen sa zadatkom ili situacijom koje ne može da reši ili savlada ali koje mnogo želi da reši ili koje mora da reši.« No i to ne bi bilo dovoljno, zato što ne obuhvata neke od pomenutih fenomena. Međutim, dobra strana je što je to tvrdnja teorije ugrožavanja koja može prilično dobro da posluži u laboratorijske svrhe.

Drugo, budući da se previđa razlika između izbora koji ne ugrožavaju životinju i onih koji je ugrožavaju i između neugrožavajućih i ugrožavajućih osujećenja, ponašanje životinje izgleda nedosledno. Ako se smatra da je životinja u lavirintu u situaciji sukoba u trenutku kada treba da izvrši izbor, onda se postavlja pitanje zašto ona češće ne doživljava slom? Ako smatramo da 24-časovno lišavanje hrane osujećuje pacova, onda je pitanje zašto životinja ne doživi slom? Jasno je da je potrebno izvršiti izvesne izmene u istraživanju ili konceptualizaciji. Kao primer zanemarivanja razlike možemo navesti one slučajeve u kojima se ne razlikuje izbor kada životinja napušta nešto od izbora kada životinja ništa ne napušta, izbora u kojem cilj ostaje konstantan i neugrožen, a životinja ima pred sobom dva ili više puteva koji vode sigurnom cilju. Ako je životinja i žedna i gladna, ona bi se najverovatnije osećala ugro-

ženom ako bi morala da bira između hrane i vode, između toga da dobije jednu ili drugu, a ne obe.

Jednom reči, ne smemo definisati situaciju ili draž *po sebi*, već kako ih usvaja subjekt, životinja ili čovek — pomoću njenog psihološkog značenja za određeni subjekt dinamički uključen u eksperiment.

Ugrožavanje u životnim okolnostima

Opšte uzev, spoljašnje situacije manje ugrožavaju zdravu odraslu osobu nego prosečnu ili neurotičnu osobu. Moramo i ovom prilikom imati na umu da iako je neka osoba zdrava u zreloom dobu zato što nije bila ugrožavana tokom detinjstva, ili je ta ugrožavanja uspešno savladala, onda godinama postaje sve manje osetljiva na ugrožavanja, to jest praktično je nemoguće ugroziti muškost muškarca *sasvim* sigurnog u sebe. Uskraćivanje ljubavi *ne ugrožava mnogo* osobu koja je bila voljena tokom čitavog života i koja se oseća vrednom i dostojnom ljubavi. I ovom prilikom moramo se pozvati na načelo funkcionalne autonomije.

Ugrožavanje kao kočenje samoostvarivanja

Većinu pojedinačnih slučajeva ugrožavanja možemo podvesti pod rubriku »kočenje ili opasnost od kočenja razvoja ka krajnjem samoostvarenju«, kao što je to učinio Goldštajn. Ovo isticanje budućih kao i postojećih povreda ima mnogo ozbiljnijih posledica. Kao primer možemo navesti Fromovo revolucionarno shvatanje o »humanističkoj« savesti kao uviđanju da se odstupa od puta izrastanja ili samoostvarivanja. Ova formulacija ističe relativizam a stoga i manjkavost frejdrovskog poimanja super-ega.

Trebalo bi, takođe, napomenuti da upotreba termina »ugrožavanje« ili »kočenje izrastanja« kao sinonima dozvoljava da jedna situacija koja u datom trenutku subjektivno ne ugrožava, može u budućnosti da ugrozi ili sputa izrastanje. Dete u nekom trenutku može da želi podmirenje koje će mu prijati, umiriti ga, ugoditi mu itd., ali koje će ipak sputavati izrastanje. Kao primer neka nam posluži roditeljsko potčinjavanje detetu iz čega se stvara razmaženi psihopata.

Bolest potiče iz jednog izvora

Drugi problem koji nastaje iz izjednačavanja psihopatogeneze sa krajnje lošim razvojem proističe iz njenog monističkog karaktera. Nagovestili smo da sve ili većina bolesti vodi poreklo iz jednog izvora; to jest izgleda da je psihopatogeneza jednosložna a ne višesložna. Kako onda nastaju izdvojeni sindromi bolesti? Možda nema samo psihopatogeneza jedan izvor već i psihopatologija? A

možda su ono o čemu mi danas govorimo kao o izdvojenim entitetima bolesti prema medicinskom modelu u stvari površinske i idiosinkratične reakcije na dublju opštu bolest, kao što je, uostalom, tvrdila i Hornajeva [197]. Moj test sigurnost — nesigurnost [294] izgrađen je upravo na takvoj osnovnoj pretpostavci i čini se da dosta uspešno otkriva opštepsihički bolesno stanje kod ljudi, pre nego neku posebnu bolest kao što su histerija, hipohondrija ili neuroza strepnje.

Budući da je moj jedini cilj ovde da ukažem na to da ova teorija psihopatogeneze rađa važne probleme i hipoteze, ove hipoteze neću dalje razrađivati. Neophodno je jedino da podvučem da ova teorija omogućava da se objedine i pojednostave znanja u ovoj oblasti.

DA LI JE DESTRUKTIVNOST INSTINKTOIDNA

Posmatrane spolja, osnovne potrebe (motivi, impulsi, nagoni) nisu zle ili grešne. Nema ničeg nužno zlog u tome što čovek želi hranu, sigurnost, pripadanje i ljubav, društveno odobravanje i samoodobravanje, samoostvarivanje i što mu je sve to potrebno. Naprotiv, većina ljudi u većini kultura smatrala bi da su to — u jednom ili drugom lokalnom obliku — prihvatljive i pohvalne želje. Pored sve svoje naučne opreznosti morali bismo reći da su one pre neutralne nego zle. Nešto slično važi i za većinu ili sve poznate sposobnosti svojstvene ljudskoj vrsti (sposobnost apstrahovanja, gramatički ispravnog govora, stvaranja filosofije itd.) i za konstitucione razlike (aktivnost ili pasivnost, mezomorfiju ili ektomorfiju, visok ili nizak nivo energije, itd.). Što se tiče metapotreba za savršenstvom, istinom, lepotom, zakonitošću, jednostavnošću itd. [314] — u našoj kulturi, kao i u većini nama poznatih kultura, praktično je nemoguće reći da su rđave, zle ili grešne.

Prema tome, sirova građa čoveštva i ljudske vrste sama po sebi ne objašnjava ogromno zlo koje očigledno postoji u našem svetu, ljudskoj istoriji, i u našim individualnim karakterima. Istina, već dovoljno znamo da bismo mnogo od onoga što zovemo zlim mogli pripisati bolesti tela i ličnosti, neznanju i gluposti, nezrelosti i rđavim društvenim i institucionalnim dogovorima. Ali ne možemo kazati da znamo dovoljno da bismo mogli reći *koliko*. Znamo da zdravlje i terapija, znanje i mudrost, hronološka i psihološka zrelost, dobre političke, ekonomske i druge društvene institucije i sistemi mogu da smanje zlo. Samo koliko? Da li takve mere ikada mogu da svedu zlo na nulu? Danas nesumnjivo možemo prihvatiti da znamo dovoljno da bismo mogli odbaciti svaku tvrdnju da je ljudska priroda, u svojoj biti, *izvorno, biološki, u osnovi zla, grešna, zlobna, svirepa, okrutna i ubilačka*. Ali se ne usuđujemo reći da instinktoidne težnje ka rđavom ponašanju uopšte ne postoje. Sasvim je jasno da ne znamo dovoljno da bismo mogli tako nešto tvrditi, a ima i nekih dokaza koji tome protivureče. U svakom slučaju, isto toliko je jasno da se takvo znanje može steći a takva pitanja staviti pod nadležnost humanističke nauke proširene na odgovarajući način [292, 376].

Ovo poglavlje predstavlja uzorak empirijskog pristupa izuzetno važnom pitanju u ovoj oblasti: šta nazivamo dobrim a šta zlim.

Iako ne pokušava da pruži konačne odgovore, ono nas podseća da se naše znanje o destruktivnosti *povećalo*, mada još ne toliko da bismo mogli dati konačan i presudan odgovor.

PODACI O ŽIVOTINJAMA

Pre svega, tačno je da se kod nekih vrsta životinja, ne kod svih, pa čak ni kod velikog broja ali ipak kod nekih, može uočiti ono što nam se čini da je iskonska agresivnost. Neke životinje očigledno ubijaju zarad ubijanja i agresivne su bez vidljivog spoljašnjeg razloga. Lisica koja uđe u kokošarnik obično zakolje više kokošaka nego što može da pojede, a igra mačke sa mišem postala je već poslovična. Jeleni i drugi kopitari u vreme parenja sami traže tuču, napuštajući ponekad zbog nje čak i svoje ženke. Mnoge životinje, čak i one više, iz očigledno konstitucionalnih razloga sa starošću postaju sve više zle, tako da će nekad blage životinje napadati bez povoda. Mnoge vrste ne ubijaju samo zbog hrane.

Jedno dobro poznato proučavanje laboratorijskih pacova pokazuje da je moguće stvoriti divljačnost, agresivnost i krvoločnost kao što se mogu odnegovati anatomske karakteristike. Ova sklonost ka krvoločnosti, bar u ovoj vrsti, a verovatno i kod drugih, može biti prvenstveno nasleđena determinanta ponašanja. Opšti nalaz da su adrenalne žlezde kod divljih i krvoločnih pacova mnogo veće nego kod blažih, pitomijih, čini ovu pretpostavku na izgled još prihvatljivijom. Sasvim je razumljivo da genetičari mogu odnegovati druge vrste na sasvim suprotan način, odnosno da budu blage, pitome i nekrvoločne. Ovakvi primeri i zapažanja dopuštaju nam da iznesemo i prihvatimo najjednostavnije od svih mogućih objašnjenja, naime da ponašanje o kojem je reč proističe iz *ad hoc* motivacije, da je postojao nasleđen nagon upravo za ovakvu posebnu vrstu ponašanja.

Međutim, brižljiva analiza pokazuje da mnogi drugi slučajevi očigledno primarne krvoločnosti nisu onakvi kakvi izgledaju. Agresivnost kod životinja, baš kao i kod ljudi, može biti izazvana na mnogo načina u mnogim situacijama. Na primer, postoji determinanta zvana teritorijalnost [14] koju možemo ilustrovati pticama što grade gnezda na zemlji. Može se uočiti da će one, kada izaberu mesto gde će sviti svoje gnezdo, napadati svaku drugu pticu koja uđe u njihovo izabrano područje. Ali, one će napadati te prestupnike a ne i druge. One ne napadaju sve, već samo one koji prelaze preko njihovog imanja. Neke vrste će napadati sve druge vrste životinja, čak i pripadnike sopstvene vrste ako nemaju miris ili izgled njihove posebne grupe ili klana. Na primer, majmuni drekavci obrazuju neku vrstu zatvorenog udruženja. Svaki majmun drekavac koji pokuša da se pridruži grupi biće odagnan bučnim napadom. Međutim, ako se on dovoljno dugo tu zadrži, postaće deo grupe i napadaće svakog tuđinca koji naiđe.

Proučavanja viših životinja otkrivaju da je napadanje povezano sve više i više sa dominacijom. Ova proučavanja su odveć složena da bismo ih ovde iscrpno naveli, ali možemo reći da ova dominacija

i agresivnost koja se ponekad iz nje razvija, nesumnjivo imaju za životinju funkcionalnu vrednost ili vrednost za opstanak. Mesto životinje u hijerarhiji dominacije delom je određeno uspešnošću njene agresije, a to njeno mesto u hijerarhiji zauzvrat određuje koliko će ona hrane dobiti, da li će ili neće imati ženku i druga biološka zadovoljenja. Skoro sva surovost koju ove životinje ispoljavaju javlja se jedino kada su primorane da dokažu svoj dominantni status ili da naprave revoluciju u statusu dominacije. Nisam siguran koliko ovo važi za druge vrste. Ali nagađam da su fenomen teritorijalnosti, napadanja na strance, ljubomorno čuvanje ženki, napad na slabe i bolesne i drugi fenomeni koji se objašnjavaju instinktivnom agresijom ili surovošću, u stvari veoma često motivisani dominacijom a ne specifičnom motivacijom za agresijom zarad same agresije; na primer, ova agresija predstavlja ponašanje koje služi kao sredstvo, a ne kao cilj.

Kada se proučavaju niži primati, otkriva se da agresija postaje sve manje primarna, a sve više i više izvedena ili reaktivna, sve funkcionalnija, opravdanija, razumljiva reakcija na sveukupnost motivacije, društvenih sila i neposrednih situacionih determinanti. Kada se dođe do šimpanze, životinje od svih životinja najbliže ljudskom biću, ne nalazi se nijedan oblik ponašanja za koji se može čak i izdaleka posumnjati da je agresivan radi same agresije.

Ove životinje, naročito kada su mlade, tako su mile, spremne za saradnju i prijateljski nastrojene, tako da su u nekim grupama okrutna agresija ne može naći. Nešto slično važi i za gorile.

U ovom trenutku reći ću da moramo sumnjati u celokupno zaključivanje o čoveku na osnovu životinja. No ako se ono prihvati radi raspravljanja, onda se, ukoliko prosuđujemo na osnovu životinja koje su najbliže čoveku, mora zaključiti da se potvrđuje nešto skoro suprotno od onoga što se obično smatra tačnim. Ako čovek ima životinjsko nasleđe, onda ono u velikoj meri mora biti antropoidno nasleđe, a antropoidni majmuni su spremniji na saradnju nego na agresiju.

Ova greška predstavlja samo jedan primer opšteg pseudo-naučnog tipa mišljenja koje se može najbolje opisati kao pogrešna usredsređenost na životinju. Ona se najčešće pravi tako što se prvo izgradi teorija, ili stvori predrasuda, a onda se iz evolucione lestvice izabere ona životinja koja najbolje ilustruje ono o čemu se raspravlja. Drugo, mora se namerno ostati slep za ponašanje svih životinja koje se ne uklapaju u teoriju. Ako neko želi da dokaže da instinktoidna destruktivnost postoji, onda će on svakako birati vuka a zaboravljati na zeca. Treće, neizostavno se previđa da se jasne razvojne tendencije mogu sagledati jedino ako se proučava cela filogenetska skala od nižih do viših vrsta, a ne kada se izabere neka posebna omiljena vrsta. Na primer, ako idemo uz lestvicu životinjskih vrsta, videćemo da prohtevi za određenom hranom postaju sve važniji, dok je sve manje važno da se glad utoli bilo kakvom hranom [302]. Štaviše, raznovrsnost postaje sve veća, period između oplodjenja i zrelog doba obično je, sa izvesnim izuzecima, sve du-

ži i, što je možda najvažnije, refleksi, hormoni i instinkti postaju sve manje važne determinante koje sve više zamjenjuju inteligencija, učenje i društvena determinisanost.

Dokazna građa prikupljena na životinjama može se sažeti i reći da je zaključivanje o čoveku na osnovu životinja uvek osjetljiv posao koji treba veoma oprezno obavljati. Drugo, da se primarna i nasleđena težnja ka destruktivnoj i svirepoj agresivnosti može naći kod nekih vrsta životinja mada, po svoj prilici, kod manjeg broja nego što većina ljudi veruje. Kod nekih vrsta ona uopšte ne postoji. Treće, kada se pobliže analizuju slučajevi agresivnog ponašanja životinja, veoma se često otkriva da su to, u stvari, sekundarne, izvedene reakcije na razne okolnosti, a ne instinkt agresije zarad same agresije. Četvrto, što se više penjemo uz filogenetsku lestvicu i što se više približavamo čoveku to ima više dokaza da pretpostavljeni primarni instinkt agresivnosti postaje slabiji i slabiji, sve dok ne stignemo do bezrepih majmuna kod kojih, izgleda, on potpuno nestaje. Peto, ako veoma pažljivo proučavamo bezrepe majmune, čovekove najbliže rođake među svim životinjama, nalazimo malo ili nimalo dokaza o izvornoj, zlobnoj agresivnosti, a mnogo dokaza o prijateljstvu, saradnji, pa čak i altruizmu. Kao poslednje treba reći da smo skloni da pretpostavimo motive tamo gde znamo jedino za ponašanje. Danas se naučnici koji proučavaju životinje uglavnom slažu da većina mesoždera koji ubijaju svoj plen jednostavno pribavljaju sebi hranu i nisu doista sadisti, otprilike kao što mi nabavljamo bifteke zbog hrane, a ne zbog uživanja u ubijanju. Sve ovo u krajnjoj liniji znači da ubuduće moramo sumnjati ili odbaciti svaki evolucionistički argument o čovekovoju životinjskog prirodi koja ga prisiljava na agresivnost, odnosno destruktivnost zbog nje same.

PODACI O DECI

Ponekad se čini da posmatranja i eksperimentalna proučavanja, kao i nalazi o deci, liče na jednu vrstu projektivne tehnike, Roršahove mrlje mastila, na koje se može projektovati neprijateljstvo odraslih. Čuju se mnoge priče o sebičnosti i urođenoj destruktivnosti dece, i daleko je više članaka o tome nego o saradnji, ljubaznosti, simpatiji i sličnom. Sem toga, ova proučavanja ne samo da su malobrojna već se obično i previđaju. Psiholozi i psihoanalitičari često su zamišljali dete kao malog đavola rođenog sa prvobitnim grehom i mržnjom u svom srcu. Ova preoštra slika je nesumnjivo pogrešna. Moram priznati da je za žaljenje što u ovoj oblasti ima tako malo naučnog materijala. Ja svoje suđenje zasnivam na malom broju izvrsnih proučavanja, posebno na proučavanjima Lois Marfija o simpatijama kod dece [352], na sopstvenom iskustvu sa decom i, konačno, na nekim teorijskim razmatranjima [301]. Međutim, čini mi se da je čak i ova malobrojna dokazna građa dovoljna da nas navede da posumnjamo u zaključak da su deca izvorno destruktivne, agresivne, neprijateljske male životinje u koje disciplinom i kažnjavanjem treba uterati malo dobrote.

Čini mi se da činjenice dobijene eksperimentima i posmatranjima pokazuju da su normalna deca, kao što se tvrdi, zaista neprijateljska, destruktivna i sebična na primitivan način. Ali ona su takođe, ponekad možda podjednako često, na isti primitivan način plemenita, spremna na saradnju, nesebična. Glavno načelo koje određuje relativnu učestalost ova dva tipa ponašanja izgleda da glasi: dete koje je nesigurno, u osnovi osujećeno i čije su potrebe za sigurnošću, ljubavlju i pripadanjem i samocenjenjem ugrožene, ispoljavaće više sebičnosti, mržnje i agresije, destruktivnosti. Kod dece koju roditelji iskreno vole i poštuju, trebalo bi da se nalazi manje destruktivnosti i, po mom mišljenju, postojeća dokazna građa pokazuje da je *nađeno* manje destruktivnosti. Sve ovo znači da neprijateljstvo treba tumačiti kao reakciju, odbranu ili instrumentalno ponašanje a ne kao instinktivno ponašanje.

Ako posmatramo zdravu, voljenu, paženu bebu, recimo od godinu dana a možda i malo stariju, uopšte ne možemo videti bilo šta što bismo mogli nazvati zlim, prvobitnim grehom, sadizmom, pakošću, zadovoljstvom u nanošenju bola, destruktivnošću, neprijateljstvom zarad neprijateljstva, ili hotimičnom surovošću. Naprotiv, brižljiva i dugotrajna posmatranja pokazuju suprotno. Kod takvih beba nalaze se skoro sve odlike ličnosti koje se sreću kod samoostvarenih ljudi, sve što je milo, divno, i na čemu se može pozavideti — zapravo sve izuzev znanja, iskustva i mudrosti. Ovo je nesumnjivo jedan od razloga što su bebe toliko voljene i željene — jer su tokom svoje jedne ili dve godine života bez vidljivog zla, mržnje i pakosti.

Kada je reč o destruktivnosti, moram reći da veoma sumnjam da se ona kod normalne dece ikada javlja kao neposredan, primaran izraz prostog destruktivnog nagona. Jedan za drugim primeri očigledne agresije mogu biti odbačeni kada se dinamički brižljivije ispituju. Kada dete rastavlja časovnik, ono ga u sopstvenim očima ne uništava; ono ga ispituje. Ako u ovom slučaju moramo govoriti o nekom izvornom nagonu, bilo bi mnogo razumnije kada bismo izabrali radoznalost a ne destruktivnost. Ispostavlja se da mnogi drugi primeri, koji zbunjenoj majci liče na destruktivnost, ne samo što su radoznalost, već su i delatnost, igra, vežbanje rastućih kapaciteta i umenja, a ponekad čak i istinsko stvaralaštvo kao, na primer, kada dete očeve brižljivo otkucane zabeleške iseca u ljupke šare. Sumnjam da su mala deca namerno destruktivna zbog čiste prijetnosti u zlradoj destruktivnosti. Patološki slučajevi možda predstavljaju izuzetak; na primer, epilepsija i postencefalitis, no čak i u ovim takozvanim patološkim primerima, sve do dan-danas se ne zna nije li njihova destruktivnost možda takođe reakcija, odgovor na neku vrstu ugrožavanja.

Suparništvo između braće i sestara je poseban a ponekad i zbunjujući slučaj. Dvogodišnjak može da bude opasno agresivan prema svom novorođenom bratu. Ponekad je neprijateljska namera ispoljena veoma naivno i otvoreno. Razumno objašnjenje bi bilo da dvogodišnjak jednostavno nije kadar da shvati da njegova majka

može voleti dva deteta. On ne nanosi bol samo zato da bi naneo bol, već da bi sačuvao ljubav svoje majke.

Drugi poseban slučaj predstavlja psihopatska ličnost čija agresija često izgleda nemotivisana, tj. čini se da je izvršena zbog nje same. Smatram neophodnim da se ovde pozovem na načelo koje je prvi put objavila Rut Benedikt [40], nastojeći da objasni zašto sigurna društva stupaju u rat. Njeno je objašnjenje da sigurni, zdravi ljudi nisu neprijateljski raspoloženi ili agresivni prema ljudima koji su u širokom smislu njihova braća, ljudi sa kojima se mogu poistovetiti. Naime, čak i blagi, ljubazni, zdravi ljudi, ako ne vide nekoga kao ljudsko biće, mogu ga sasvim lako zbrisati, na isti način kao što bez osećanja krivice ubijaju dosadne insekte ili kolju životinje zbog hrane.

Otkrio sam da mogu lakše da razumem psihopate ako prihvatim da oni nisu sposobni da se iz ljubavi poistovete sa drugim ljudskim bićima, i da ih stoga mogu ozlediti, pa čak i ubiti sasvim uzgred, bez mržnje, bez zadovoljstva, baš kao što ubijaju životinje koje im dosađuju. Neke detinjaste reakcije koje nam se čine okrutnim, nastaju, po svoj prilici, usled nepostojanja ovakvog poistovećivanja, tj. pre nego što je dete dovoljno sazrelo da može stupiti u međusobne odnose.

Na kraju, čini mi se da su ovde upletena i neka dosta važna semantička pitanja. Da kažem što je moguće sažetije, agresija, neprijateljstvo i destruktivnost su reči iz rečnika odraslih. One znače određene stvari za odrasle osobe što ne znače za decu, i stoga ih ne treba upotrebljavati bez izmene ili ponovnog definisanja.

Na primer, deca u drugoj godini života mogu da se igraju nezavisno jedna pored drugih i da pri tom ne stupaju stvarno u odnos [73]. Kada se među takvom decom pojave sebične ili agresivne interakcije, to nije ista vrsta međusobnog odnosa koji se može javiti među desetogodišnjacima; ovde svest o drugima ne mora da postoji. Ako takvo dete otme igračku od drugog deteta i pored njegovog protivljenja, to može pre da liči na tegobno izvlačenje nekog predmeta iz tesne posude nego na sebičnu agresiju odrasle osobe.

Isto važi i za aktivnu bebu kada otkrije da joj je sa usana sklonjena dojka i koja se stoga besno dere, ili za trogodišnjaka što uzvraća udarac majci koja ga kažnjava, ili za ljutitog petogodišnjaka koji vrišti »Dabogda umro« ili za dvogodišnjaka koji neprestano kinji svog novorođenog brata. Ni u jednom od ovih slučajeva ne treba da postupamo sa detetom kao sa odraslom osobom; niti treba njegove reakcije tumačiti kao što bismo tumačili reakcije odraslih.

Većina takvih ponašanja, dinamički shvaćenih u okviru detinjeg sopstvenog načina gledanja, mora, po svoj prilici, biti prihvaćena kao reaktivna. Što će reći da ona najverovatnije nastaju iz razočaranja, odbačenosti, usamljenosti, straha da se ne izgubi poštovanje, straha da se ne izgubi zaštita, to jest iz osujećenosti ili opasnosti od takvog osujećenja a ne iz nasleđenog nagona po sebi da se mrzi i nanosi bol.

ANTROPOLOŠKI PODACI

Rasprava o uporednim podacima može se proširiti pribegavanjem etnologiji. Odmah mogu reći da bi čak i letimičan pregled građe dokazao svakom zainteresovanom čitaocu da količina neprijateljstva, agresivnosti ili destruktivnosti u postojećim primitivnim kulturama nije konstantna već varira od 0 do skoro 100%. Neki narodi kao što su Arapeši tako su blagi, prijateljski i neagresivni da se s teškom mukom može naći dovoljno samopouzdan čovek da organizuje njihove svečane obrede. S druge strane, možemo naći narode kao što su Čučki i Dobu koji su tako puni mržnje da se smemo zapitati šta ih zadržava da se međusobno ne poubijaju. Naravno, ovo su samo opisi spolja posmatranog ponašanja. Možemo još uvek razmišljati o nesvesnim impulsima koji se nalaze u osnovi ovih ponašanja i koji se mogu razlikovati od onoga što vidimo.

Ja mogu da govorim na osnovu neposrednog poznavanja¹ samo jedne grupe Indijanaca — Severnog crnog stopala — a ono je, ma koliko ograničeno, bilo dovoljno da me odmah ubedi u osnovnu činjenicu da je količina destruktivnosti i agresivnosti u velikoj meri određena kulturom. To je bila grupa sa stalnom populacijom od oko 800 i u kojoj je za poslednjih petnaest godina bilo zabeleženo samo pet tuča pesnicama. Neprijateljstvo unutar društva koje sam svim raspoloživim antropološkim i psihijatrijskim sredstvima nastojao da otkrijem bilo je odista minimalno u poređenju sa našim društvom.² Šale su bile prijateljske a ne pakosne, ogovaranje nije bilo klevetanje već je zamenjivalo novine, magija, vradžbine, religija služili su za dobro cele grupe ili radi izlečenja, a ne zbog destruktivnosti, agresije ili osvete. Tokom svog boravka nisam primetio da mi je upućeno nešto što bi se moglo nazvati surovošću ili neprijateljstvom. Decu su retko kad fizički kažnjavali, a belce su prezirali zbog njihovih surovih postupaka prema deci ili bližnjima. Čak je i alkohol izazivao malu agresiju. Pod uticajem alkohola stariji član plemena Crno stopalo postajao je veseo, srdačan, i prijateljski raspoložen prema svima a ne ratoboran. Izuzeci su svakako bili izuzeci. Pripadnici plemena Severno crno stopalo bili su gordi, jaki, otvoreni ljudi koji su sebe cenili. Oni su jednostavno smatrali da je agresija rdava, kukavna ili sumanuta.

Očigledno je da ljudska bića ne moraju da budu čak ni toliko agresivna ili destruktivna koliko je prosečan čovek u američkom društvu, da ne spominjem neke druge delove sveta. Čini nam se da je antropološka dokazna građa moćan izvor shvatanja da su destruktivnost, pakost ili surovost kod ljudskih bića najverovatnije sekundarna, reaktivna posledica osujećenja ili ugrožavanja osnovnih ljudskih potreba.

¹ Želim da se zahvalim Savetu za istraživanje društvenih nauka koji je svojom finansijskom pomoći omogućio ovo istraživačko putovanje.

² Ove tvrdnje važe prvenstveno za starije, manje akulturisane pojedince, posmatrane tokom 1930. godine. Od toga vremena kultura se drastično promenila.

NEKA TEORIJSKA RAZMATRANJA

Kao što smo videli, danas je široko rasprostranjeno gledište da je destruktivnost ili nanošenje bola sekundarno ili izvedeno ponašanje, a ne primarna motivacija. Pod ovim se misli na to da će kod ljudskih bića neprijateljsko ili destruktivno ponašanje skoro uvek biti rezultat nekog vidljivog razloga, reakcija na neko drugo stanje stvari, da će biti proizvod a ne prvobitan izvor. Ovo gledište suprotstavlja se gledištu da je destruktivnost u celini ili delom neposredan ili primaran proizvod nekog instinkta destruktivnosti.

U ovakvoj raspravi najvažnije je razlučiti motivaciju od ponašanja. Ponašanje određuju mnoge sile, a unutrašnja motivacija je samo jedna od njih. Ukratko bih rekao da svaka teorija o determinisanosti ponašanja mora da proučava bar sledeće determinante: 1) sklop karaktera, 2) pritiske kulture i 3) neposredne okolnosti ili polje. Drugim rečima, proučavanje unutrašnje motivacije jeste samo deo jedne od tri veće oblasti uključene u svako proučavanje glavnih determinanti ponašanja. Imajući na umu ova razmišljanja, svoje pitanje mogu da postavim drugačije tako da glasi: Šta determiniše destruktivno ponašanje? Drugo: Da li je neka nasleđena, unapred određena *ad hoc* motivacija jedina determinantna destruktivnog ponašanja? Naravno da ova pitanja već nose u sebi odgovor na samoj *a priori* osnovi. Sve moguće motivacije, uzete zajedno, ostavljajući po strani specifičan instinkt, ne određuju same po sebi javljanje agresivnosti i destruktivnosti. Celokupna kultura mora biti uključena a isto tako se moraju uzeti u obzir i neposredne okolnosti ili polje u kojem se ponašanje odigrava.

Problem se može postaviti na još jedan način. Nesumnjivo se može pokazati da kod ljudskih bića destruktivno ponašanje potiče sa toliko mnogo različitih izvora da je smešno govoriti samo o jednom porivu ka destruktivnosti. Ovo možemo ilustrovati nekolicinom primera.

Destruktivnost se može javiti sasvim slučajno dok osoba uklanja nešto što joj stoji na putu do cilja. Dete koje svim silama nastoji da dohvati neku udaljenu igračku ne primećuje da gazi druge igračke koje mu stoje na putu [233].

Destruktivnost se može javiti kao jedna od pratećih reakcija na osnovno ugrožavanje. Stoga će se na svaku pretnju osujećenja osnovnih potreba, na svako ugrožavanje odbrambenog ili dejstvenog sistema, na svako ugrožavanje opšteg načina života, verovatno reagovati strepnjom — neprijateljstvom, što znači da se u takvim okolnostima veoma često može očekivati neprijateljsko, agresivno ili destruktivno ponašanje. To je, u krajnjoj liniji, odbrambeno ponašanje, protivnapad a ne napad radi napada.

Svaka povreda organizma, svako opažanje organskog propadanja verovatno će kod nesigurnih ljudi izazvati slična osećanja ugroženosti, i stoga se može očekivati destruktivno ponašanje kao u mnogim slučajevima povrede mozga kada pacijent raznim očaj-

ničkim merama mahnjito pokušava da održi svoje poljuljano samocenjenje.

Jedan od razloga što se agresivno ponašanje obično previda, ili ako se ne previda, zašto se netačno formuliše, jeste autoritarno shvatanje života [303]. Ako bi osoba stvarno živela u džungli u kojoj bi sve životinje bile podeljene u dve klase, one koje mogu da je pojedu i one koje ona može da pojede, agresija bi bila sasvim razumna i logična stvar. Ljudi opisani kao autoritarni često su skloni da nesvesno zamišljaju svet kao takvu džunglu. Držeći se načela da je napad najbolja odbrana, takvi ljudi su skloni da žestoko napadaju rečima, udaraju, uništavaju bez ikakvog očiglednog razloga, tako da cela reakcija ostaje besmislena sve dok se ne shvati da ona jednostavno znači predviđanje napada od strane druge osobe. Takođe su dobro poznati još mnogi drugi oblici odbrambenog neprijateljstva.

Dinamike sadističko-mazohističkih reakcija danas su dosta dobro analizovane i obično se smatra da ono što nam liči na prostu agresiju u stvari može imati u osnovi veoma složenu dinamiku. Zbog ovih dinamika pozivanje na pretpostavljen instinkt neprijateljstva izgleda odveć jednostavno. Isto važi i za izuzetno snažan nagon za moći nad drugim ljudima. Analize Hornajevе i drugih jasno su pokazale da i u ovoj oblasti nije potrebno pribegavati objašnjenju pomoću instinkata [198, 448]. Drugi svetski rat nas je naučio da napad gangstera i odbrana opravdano ozlojedenih ljudi psihološki nisu isti.

Ovaj spisak bi se lako mogao proširiti. Naveo sam ovih nekoliko primera da bih ilustrovao svoju tvrdnju da je destruktivno ponašanje često simptom, tip ponašanja koje može biti rezultat mnogih činilaca. Ako neko želi istinski da sledi principe dinamičke psihologije, onda on mora naučiti da vodi računa o činjenici da ova ponašanja mogu izgledati slična uprkos tome što potiču sa različitih izvora. Dinamički psiholog nije kamera ili mehanička naprava za beleženje. Njena zanima da sazna zašto se nešto događa i zašto se nešto ne događa.

KLINIČKO ISKUSTVO

U psihoterapijskoj literaturi prilično često se navodi uobičajeno iskustvo da nasilje, bes, mržnja, destruktivne želje, impulsi za osvetom i slično, postoje u velikoj meri skoro kod svih, ako ne vidljivo a ono ispod površine. Nijedan iskusan terapeut neće ozbiljno shvatiti nečiju tvrdnju da nikada nije ni prema kome osetio mržnju. On će jednostavno pretpostaviti da je nju ta osoba sputala ili potisnula. Očekivaće da je nađe kod svakog.

Pa ipak je u teoriji isto tako dobro poznato da slobodan razgovor o sopstvenim nasilničkim impulsima (bez njihovog odživljavanja) doprinosi njihovom pročišćavanju, smanjivanju njihove učestalosti i odstranjivanju neurotičnih i nerealističnih komponenata. Opšti učinak uspešne terapije (ili uspešnog izrastanja i sazrevanja)

obično je sličan onome što se sreće kod samoostvarenih ljudi: 1) oni doživljavaju neprijateljstvo, mržnju, nasilje, zlobu, destruktivnu agresiju mnogo ređe nego prosečni ljudi; 2) oni ne gube ljutnju ili agresiju, ali se njihov kvalitet obično pretvara u gnusanje, samopotvrđivanje, otpor prema eksploataciji, u ljutnju protiv nepravde, tj. menja se od nezdrave u zdravu agresiju i 3) zdraviji ljudi izgleda da se mnogo manje plaše sopstvenih ljutnji i agresija, tako da ih izražavaju mnogo iskrenije ako ih uopšte izražavaju. Spram nasilja stoje dve suprotnosti, a ne samo jedna. Suprotno od nasilja može biti manje nasilja, ili kontrola sopstvenog nasilja ili nastojanje da se ne bude nasilnik. *Ili*, može da postoji suprotnost između zdravog i nezdravog nasilja.

Ovi »podaci«, međutim ne rešavaju problem naše rasprave i veoma je poučno znati da su Frojd i njegovi verni sledbenici smatrali da je nasilje instinktivno, dok je From, Hornajeva i drugi novofrojdojci zaključuju da ono uopšte nije instinktivno.

PODACI IZ ENDOKRINOLOGIJE, GENETIKE, ITD.

Svako ko želi da poveže sve što se zna o izvorima nasilja morao bi takođe dobro da prouči podatke koje su prikupili endokrinolozi. I ovom prilikom kod nižih životinja stvar je relativno jednostavna. Ima malo mesta sumnji da seksualni hormoni, adrenalini i hormoni hipofize nesumnjivo određuju agresiju, dominaciju, pasivnost, neobuzdanost. No budući da sve endokrine žlezde uzajamno određuju jedna drugu, neki od ovih podataka su veoma složeni i zahtevaju posebno znanje. Ovo važi još i više za ljudsku vrstu, kod koje su ovi podaci čak i složeniji. Pa ipak se oni ne smeju zaobići. Štaviše, postoje dokazi da su muški hormoni povezani sa samopotvrđivanjem, sa spremnošću i sposobnošću za borbu itd. Postoje izvesni dokazi koji govore da različite jedinice luče različite količine adrenalina i nonadrenalina i da ove hemijske supstance imaju veze sa sklonošću jedinice da prihvata borbu a ne bekstvo itd. Nova interdisciplinarna nauka psihoendokrinologija nesumnjivo će nam mnogo otkriti o ovom problemu.

Razumljivo je da će podaci iz genetike o samim hromozomima i genima očigledno biti od posebnog značaja. Na primer, novije otkriće da su muškarci sa duplim muškim hromozomom dvostrukom dozom muškog nasleđa obično skoro nekontrolisano nasilni, samo po sebi onemogućava čisto sredinsko tumačenje. I u najmirnijem društvu sa skoro savršenim društvenim i ekonomskim uslovima neki ljudi će morati da budu nasilnici upravo zbog načina kako su sazdana. Ovaj nalaz, sasvim prirodno, oživljava pitanje o kojem se dosta raspravljalo, ali na koje još nije konačno odgovoreno: da li je muškarcima, posebno adolescentima, možda potrebno nasilje, nešto ili neko protiv koga bi se borili, sa kim bi bili u sukobu? Ima izvesnih dokaza koji govore da je ovo možda tačno i to ne samo kada je reč o odraslim ljudima već i o bebama i malim majmunima. Budućim istraživačima mora-

mo takođe ostaviti da odluče u kojoj meri ovo jeste, odnosno nije intrinzički određeno.

Mogao bih takođe da spomenem podatke iz istorije, sociologije, studija rukovođenja, semantike, svih vrsta medicinske patologije, politike, mitologije, psihofarmakologije, kao i iz drugih izvora. No, nije potrebno da navodim više primera kako bih istakao da su pitanja postavljena na početku ovog poglavlja empirijska pitanja i da stoga možemo sigurno očekivati da će buduća istraživanja na njih dati odgovore. Po svoj prilici potreban je, a možda čak i nužan, istraživački tim da bi se podaci iz mnogih oblasti mogli objedinili. U svakom slučaju, trebalo bi da nas ovaj slučaj uzorak podataka nauči da odbacujemo krajnosti, crno-belo podvajanje, da je sve *ili* instinkt, nasleđe, biološka sudbina, *ili* je sve sredina, društvene snage i učenje. Stare polemike nasleđe nasuprot sredini još nisu mrtve, mada bi trebalo da su to odavno. Jasno je da su determinante mnogostruke. Čak je i danas sasvim jasno da među ove determinante moramo ubrojati kulturu, učenje, sredinu. Manje je jasno, mada još uvek vrlo verovatno, da biološke determinante takođe igraju suštinsku ulogu, mada ne možemo biti sasvim sigurni kakva je ta uloga. Moramo bar prihvatiti da je nasilje neizbežan deo čovekove prirode, ako ni zbog čega drugog a ono zato što su osnovne potrebe apsolutno osuđene na povremena osujećenja, a mi znamo da je ljudska priroda tako sazdana da su nasilje i odmazda sasvim uobičajene posledice osujećenja.

Na kraju, nije nužno da pravimo izbor između svemoćnih instinkata i svemoćne kulture. Shvatanje izloženo u ovoj glavi prevazilazi ovu dihotomiju i čini je nepotrebnom. Nasledna ili neka druga biološka determinisanost nije tipa sve ili ništa; pre bi se moglo kazati da je reč o stepenu, malo ili mnogo. Kada su u pitanju ljudska bića, onda prevagu imaju dokazi koji govore da postoje biološke i nasledne determinante, ali da su one kod većine jedinki sasvim slabe i lako ih nadvladaju naučene snage kulture. One ne samo da su slabe nego su, takođe, i fragmenti, ostaci, delovi a ne celi, potpuni instinkti kakve srećemo kod nižih životinja. Ljudsko biće nema instinkata, ali izgleda da nesumnjivo ima ostatke instinkata, »instinktoidne« potrebe, intrinzičke kapacitete i potencijale. Štaviše, kliničko i personološko iskustvo, opšte uzev, ukazuje na to da su ove slabe instinktoidne tendencije pre dobre, poželjne i zdrave nego opake i zle, da je moguće i vredno uložiti napor kako bi se one spasle od uništenja i da je to zacemento glavna obaveza svake kulture koju bismo nazvali dobrom.

IZRAŽAJNE KOMPONENTE PONAŠANJA

Danas je nepobitno dokazano (naročito radovima G. Olporta, Vernera, Arnhajma i V. Volfa) da postoji razlika između izražajnih (neinstrumentalnih) komponenti ponašanja i komponenti dejstvenog (instrumentalnog, adaptivnog, funkcionalnog, svrhovitog) ponašanja.¹

Pošto je savremena psihologija odveć pragmatična, ona se odriče izvesnih oblasti za koje bi trebalo da bude i te kako zainteresovana. Zbog svoje preterane zaokupljenosti praktičnim rezultatima, tehnologijom i sredstvima, ona očito može malo da kaže, na primer, o lepoti, umetnosti, zabavi, igri, divljenju, strahopoštovanju, radosti, ljubavi, sreći i drugim »beskorisnim« reakcijama i krajnjim doživljajima. Ona je stoga od male ili nikakve koristi umetniku, muzičaru, pesniku, romanopiscu, humanisti, stručnjaku za umetnost i estetiku, aksiologu, teologu i drugim osobama koje se bave krajnjim ciljevima i izvorima zadovoljstva. Ovo je jednako optužbi protiv psihologije da isuviše malo nudi modernom čoveku kome je očajnički potreban naturalistički ili humanistički sistem vrednosti i ciljeva.

Ispitujući i primenjujući razliku između izražajnog (expressive) i dejstvenog (coping), što je istovremeno razlika između »beskorisnog« i »korisnog« ponašanja — možemo pomoći da se nadležnost psihologije proširi u ovim poželjnim pravcima. Ovo poglavlje treba takođe shvatiti kao nužan uvod u važan zadatak osporavanja i dovođenja u sumnju opšteprihvaćenog verovanja da je celokupno ponašanje motivisano. To ćemo pokušati da učinimo u glavi 14. Tačnije, u ovoj glavi se raspravlja o razlikama između izražajnog i dejstvenog ponašanja, a zatim se one primenjuju na neke psihopatološke probleme.

1. Po svojoj definiciji dejstveno ponašanje je svrhovito i motivisano; izražajno je često nemotivisano.

¹ Ovde moramo biti veoma oprezni da bismo izbegli oštro ili-ili podvajanje. Većina ponašanja ima i izražajnu i dejstvenu komponentu, na primer hodanje ima istovremeno i svrhu i cilj. Pa ipak mi ne možemo da, kao Olport i Vernon [8], isključimo teorijsku mogućnost da postoje uistinu čisto izražajne radnje, na primer tumaranje umesto šetanja; crvenjenje; gracioznost; loše držanje tela; zviždukanje; razdragan smeh deteta; lična nesaopštiva umetnička delatnost; čisto sa-mostvarenje itd.

2. Dejstveno ponašanje je više određeno spoljašnjim sredinjskim i kulturnim varijablama; izražajno je u najvećoj meri određeno stanjem organizma. Stoga se može zaključiti da postoji mnogo viša korelacija između izražajnog ponašanja i duboko uvreženog složaja karaktera. I zato bi bilo mnogo bolje kada bismo takozvane projektivne testove zvali izražajnim testovima.

3. Dejstveno ponašanje je najčešće naučeno; izražajno je najčešće nenaučeno, slobodno i nesputano.

4. Dejstveno ponašanje se mnogo lakše kontroliše (potiskuje, suzbija, koči i akulturiše); izražajno ponašanje je najčešće nekontrolisano, a ponekad se čak ne može ni kontrolisati.

5. Dejstveno ponašanje se obično vrši sa namerom da se izazovu promene u sredini (ono često u tome i uspeva); izražajno ponašanje je bez namere da se bilo šta učini. Ako ono prouzrokuje promene u sredini, onda je to sasvim nehotično.

6. Dejstveno ponašanje je najčešće ponašanje koje služi kao sredstvo i njegov je cilj podmirenje potreba ili smanjenje ugrožavanja. Izražajno ponašanje je često samo sebi cilj.

7. Za komponentu dejstvenog ponašanja je tipično da je svesna (mada može postati nesvesna); izražajno ponašanje najčešće nije svesno.

8. Dejstveno ponašanje zahteva ulaganje napora; izražajno ponašanje je u najvećem broju slučajeva beznaporno. Umetničko izražavanje je, sasvim prirodno, nešto posebno i predstavlja međuslučaj, zato što čovek uči da bude spontan i da sebe izražava (i on je uspešan ukoliko to postigne). Čovek može da pokuša da se opusti.

DEJSTVENO I IZRAŽAJNO PONAŠANJE

Dejstveno ponašanje među svojim determinantama ima uvek nagone, potrebe, ciljeve, svrhe, funkcije i namere. Ono se javlja da bi se nešto učinilo, na primer hodanje ka mestu određenja, odlazak u kupovinu hrane, slanje pisma na poštu, pravljenje polica za knjige ili obavljanje posla za koji smo plaćeni. Sam termin dejstvovanja [296] podrazumeva pokušaj da se problem reši ili nastojanje da se bar sa njim uhvati ukoštac. Ono, prema tome, podrazumeva pozivanje na nešto više od sebe samog; samo po sebi ono nije potpuno. To mogu biti ili neposredne ili osnovne potrebe, sredstva kao i ciljevi, ponašanje izazvano osujećenjem kao i ponašanje kojim se traga za ciljem.

Izražajno ponašanje o kojem su psiholozi do sada raspravljali obično je nemotivisano, mada je, razumljivo, determinisano. (To jest, iako izražajno ponašanje ima mnogo determinanti, potreba za podmirenjem ne mora da bude jedna od njih.) Ono jednostavno odslikava, odražava, označava ili izražava neko stanje organizma. I, zbilja, ono je najčešće deo tog stanja, na primer glupavost morona, smešak i gibak hod zdrave osobe, blagonaklono držanje ljubaz-

nih i srdačnih osoba, lepota lepe žene, pogruženo držanje tela, snižen tonus, beznadežan izraz depresivne osobe, stil rukopisa, hodanja, gestikulacije, smešenja, igranja itd. Ništa od svega toga nije nastalo zarad podmirenja potreba.² To su epifenomeni.

Mada je tačno sve što je do sada rečeno, moramo istaći da poseban problem nastaje zbog onoga što na prvi pogled liči na paradoks; naime, zbog pojma motivisanog samoizražavanja. Visokorazvijena osoba može *nastojati* da bude poštena, prijatna, ljubazna i prirodna. Ljudi koji su prošli kroz psihoanalizu kao i ljudi na najvišim nivoima motivacije dobro znaju šta ovo znači.

I zbilja, to je njihov najosnovniji pojedinačan problem. Samo-prihvatanje i spontanost najlakše postižu, na primer, zdrava deca a najteže, na primer, odrasle osobe koje sumnjaju u sebe, koje su u toku samoizgradnje i naročito one koje su bile ili su još uvek neurotične. U stvari, neke to uopšte ne mogu da postignu, na primer u izvesnim tipovima neuroze jedinka je glumac koji uopšte nema Ja u uobičajenom smislu, već samo repertoar uloga između kojih može da bira.

Možemo navesti dva primera, jedan jednostavan a drugi složen, da bismo pokazali (očigledne) protivurečnosti koje postoje u pojmu motivisane, svrhovite sposobnosti, taoističkog predavanja i prepuštanja, slično onome kada opuštamo zategnute mišiće i sfingtere. Najpoželjniji način igranja, bar kod amatera, jeste da bude spontan, pokretljiv, da automatski reaguje na ritam muzike i nesvesne želje partnera. Dobar igrač može da se prepusti, da postane pasivan instrument kojeg oblikuje muzika i na kojem ona svira. On ne treba da ima želja, da kritikuje, da se drži pravila i da ima svoju volju. U odista pravom i upotrebljivom smislu reći, on može da postane pasivan, pa čak i da igra do iscrpljenja. Takva spontanost ili voljno predavanje može da pričini neke od najvećih prijatnosti u životu, kao kada se prepustimo morskim talasima da nas nose tamo-amo, ili kada dozvolimo sebi da se drugi brinu o nama i neguju nas, masiraju, briju, ili kad vodimo ljubav ili kao kada majka pasivno dopušta svojoj bebi da sisa, da je grize, puži po njoj. Ali, mali broj ljudi igra ovako dobro. Većina će pokušavati, držaće se pravila, biće samokontrolisana i svrhovita, pažljivo će slušati ritam muzike i svesnim činom izbora joj se povinovati. Spolja posmatrano, kao i sa subjektivne tačke gledišta, oni će biti loši igrači, jer nikada neće uživati u igri kao u dubokom doživljaju samozaborava, dobrovoljnog odricanja od samokontrole, izuzev ako konačno ne prestanu da se trude i postanu spontani.

Mnogi igrači igraju dobro i bez obučavanja. Pa ipak, vaspitanje i ovde može da pomogne. Ali ono mora da bude drugačije, to mora biti vaspitanje spontanosti i strasnog predavanja, ono nas

² Ova tvrdnja je nezavisna od bilo kakve posebne terminologije teorije motivacije. Na primer, ona važi takođe i za prost hedonizam; stoga možemo ponovo formulisati našu tvrdnju da glasi: dejstveno ponašanje je prijemljivo na pohvalu i pokudu, nagradu ili kaznu; izražajno ponašanje obično nije, bar dok je izražajno.

mora naučiti kako da budemo prirodni, spontani, da ne kritikujemo, da budemo pasivni na taoistički način, kako da se trudimo da se ne trudimo. Osoba mora da »nauči« da za takve svrhe odbaci kočnice, volju, kontrolu, akulturaciju, dostojanstvo, da prestane da bude obuzeta samom sobom. (»Kada se jednom oslobodite svega prividnog, žudnje i čulnih prohteva, tada ćete se udaljiti od sopstvenih impulsa, ne znajući da se od njih udaljavate« — Lao Ce.)

Teži problemi nastaju kada se ispituje priroda samoostvarivanja. Može se reći da su delatnosti i tvorevine ljudi na ovom stupnju motivacije u veoma velikoj meri spontane, prostodušne, otvorene i nepatvorene, da otkrivaju a stoga i izražavaju svoje tvorce (mogli bismo ih, po Asraniju, nazvati »Stanje lagodnosti«). Štaviše, njihove motivacije se toliko kvalitetno menjaju i razlikuju od običnih potreba za sigurnošću, ljubavlju i poštovanjem, da ih čak ne bi trebalo ni zvati istim imenom. (Za opisivanje potreba samoostvarenih ljudi predložio sam reč »metapotreba«.)

Ako se želja za ljubavlju naziva potrebom, onda pritisak ka ostvarivanju treba zvati nekim drugim imenom a ne potrebom, jer se veoma mnogo razlikuju. Glavna razlika koja je u najtešnjoj vezi sa našim sadašnjim zadatkom jeste da se ljubav i poštovanje itd., mogu smatrati spoljašnjim svojstvima koja nedostaju organizmu i koja su mu stoga potrebna. Samoostvarivanje nije nedostatak ili pomanjkanje u tom smislu. To nije nešto spoljašnje potrebno organizmu da bi bio zdrav, kao što je, na primer, drvetu potrebna voda. Samoostvarivanje je intrinzički razvitak onoga što već postoji u organizmu ili, tačnije rečeno, onoga što sam organizam jeste. Baš kao što su drvetu potrebni hrana, sunce i voda iz sredine, tako su isto osobi iz društvene sredine potrebni sigurnost, ljubav i poštovanje. No kao i u prvom tako i u drugom slučaju upravo tu počinje pravi razvoj, to jest individualnost. Svakom drvetu je potrebna sunčeva svetlost, i svim ljudskim bićima potrebna je ljubav, a ipak kada su jednom ove osnovne nužnosti zasićene, svako drvo i svako ljudsko biće nastaviće da se razvija na sopstveni način, jedinstveno, koristeći se ovim univerzalnim neophodnostima u svoje sopstvene, lične svrhe. Rečju, razvoj nastavlja da ide iznutra, a ne spolja i, paradoksalno, najviši motiv tada postaje biti nemotivisan i ne stremiti ničemu, to jest ponašanje je čisto izražajno. Odnosno, drugačije rečeno, samoostvarivanje je motivisano pre izrastanjem nego pomanjkanjem. To je »druga naivnost«, mudra bezazlenost, »Stanje lagodnosti« [295, 314, 315].

Čovek može pokušati da postigne samoostvarjenje rešavajući manje motivacione probleme koji predstavljaju preduslove. Tako osoba svesno i namerno traga za spontanošću. Otuda razlika između dejstvenog i izražajnog ponašanja na najvišim nivoima ljudskog razvoja, slično mnogim drugim psihološkim dihotomijama, biva razrešena i prevaziđena — naprezanje postaje put ka nena-prezanju.

Može se reći da je za dejstveno ponašanje, više nego za izražajno, svojstveno da ga određuju spoljašnje determinante. Ono je najčešće funkcionalan odgovor na iznenađan, nepredviđen događaj, problem ili potrebu čije rešenje ili podmirenje dolazi iz fizičkog sveta i/ili sveta kulture. Konačno, kao što smo već videli, to je pokušaj da se unutrašnja pomanjkanja nadoknade spoljašnjim zadovoljačima.

Izražajno ponašanje se od dejstvenog ponašanja veoma mnogo razlikuje po svojim isključivo karakterološkim determinantama (videti dalje). Možemo reći da je dejstveno ponašanje u suštini sa dejstvo karaktera i nepsihičkog sveta koji se prilagođavaju jedan drugome delujući jedan na drugoga; izražajno ponašanje je u suštini epifenomen ili nusproizvod prirode složaja karaktera. Stoga se kod prvog mogu otkriti delovanje i zakoni fizičkog sveta i unutrašnjeg karaktera; kod drugog se otkrivaju prvenstveno psihološki i karakterološki zakoni. Kao ilustracija može nam poslužiti suprotnost između predstavljačke i nepredstavljačke umetnosti.

Sledi nekoliko naravoučenja. 1) Ako želimo da saznamo nešto o strukturi karaktera, onda je nesumnjivo bolje proučavati izražajno nego dejstveno ponašanje. Bogato iskustvo sa projektivnim (izražajnim) testovima ide u prilog rečenom. 2) U vezi sa večnim sporom šta je psihologija i koji je najbolji pristup njenom proučavanju, jasno je da prilagođavajuće, svrhovito, motivisano, dejstveno ponašanje nije jedina vrsta ponašanja koje postoji. 3) Naše razlikovanje može da bude od značaja za pitanje kontinuiteta, odnosno diskontinuiteta psihologije i drugih nauka. Proučavanje prirodnog sveta trebalo bi da nam u načelu pomogne da razumemo dejstveno ponašanje, ali ono nam, po svoj prilici, ne može pomoći da razumemo izražajno ponašanje. Izgleda da je ovo drugo veoma čisto psihološko, da po svemu sudeći ima sopstvena pravila i zakone i da ga je stoga najbolje proučavati neposredno, a ne posredstvom fizičkih i prirodnih nauka.

Veza sa učenjem

Za idealno dejstveno ponašanje je svojstveno da je naučeno, dok je za idealno izražajno ponašanje svojstveno da je nenaučeno. Nije potrebno da učimo kako da se osećamo bespomoćnim, ili izgledamo zdravo, budemo glupi ili ispoljimo ljutnju, dok obično moramo naučiti da pravimo policu za knjige, vozimo bicikl ili da se oblačimo. Ovaj kontrast može najbolje da se uoči u determinantama reakcija na testove postignuća, s jedne strane, i na Roršahov test, s druge. Sem toga, dejstveno ponašanje obično nastaje kada se ne nagrađuje; izražajno ponašanje često traje i dalje i bez nagrade ili potkrepljenja. Jedno zavisi od podmirenja, a drugo ne.

Različita određenost unutrašnjim i spoljašnjim determinantama ispoljava se i u drugačijoj podložnosti svesnom i nesvesnom nadzoru (kočenju, potiskivanju, suzbijanju). Veoma je teško upravljati spontanim izražajnim ponašanjem, menjati ga, prikrivati ga ili na bilo koji način na njega uticati. U stvari, nadzor i izražavanje su, po definiciji, protivurečni. Ovo je tačno čak i za motivisano samoizražavanje o kojem je već bilo reči, jer je ono krajnji proizvod nastojanja jedne osobe da nauči da se ne kontroliše.

Stil rukopisa, igranja, pevanja, govora, emocionalnog reagovanja može u najboljem slučaju da se kontroliše samo kratko vreme. Sopstvene reakcije ne mogu se neprestano nadzirati ili procenjivati. Zbog umora, rasejanosti ili nepažnje itd., ranije ili kasnije kontrola popušta i dublje, manje svesne, više automatske i karakterološke determinante preuzimaju stvar u svoje ruke [6]. Izraženo ponašanje nije u punom smislu voljno ponašanje. Lakoća izražajnog ponašanja je drugi vid ove suprotnosti. Dejstvovanje u načelu zahteva ulaganje napora. (I ovog puta umetnici predstavljaju poseban slučaj.)

Ovde je potrebno na nešto upozoriti. Lako bismo pogrešili kada bismo mislili da su spontanosti i izražajnost uvek dobre a svaka vrsta kontrole loša i nepoželjna. To nije tako. Neosporno je da se čovek u najvećem broju slučajeva bolje oseća kada se slobodno ispoljava, da je izražavanje prijatnije, poštenije i lakše itd., od samonadzora, pa je u tom smislu, kao što je Džurard [217] pokazao, poželjno kako za samu osobu tako i za njene odnose sa drugima. Pa ipak postoji nekoliko značenja samokontrole ili kočenja, od kojih su neka sasvim poželjna i zdrava, a da i ne govorimo o onima neophodnim za opštenje sa spoljašnjim svetom. Kontrola ne mora da znači osujećenje ili odricanje od podmirenja osnovnih potreba. Ono što bih ja nazvao »apolonizirajućim kontrolama« uopšte ne dovodi u pitanje podmirenje potreba. ove kontrole čine da u podmirenjima potreba više a ne manje uživamo; to su, na primer, prikladno odlaganje (kao u seksu), gracioznost (kao u plesanju i plivanju), estetizovanje (kao u hrani i piću), stilizovanje (kao u sonetima), ceremonije, svečani obredi, ukazivanje poštovanja — ukratko, obaviti nešto dobro a ne samo tek da bi se obavilo.

A, sem toga — ovo se mora neprestano ponavljati — zdrava osoba se ne ponaša samo i jedino na izražajan način. Ona mora biti kadra da ispolji sebe kada to želi. Mora biti u stanju da sebi da oduška. Mora biti sposobna da odbaci kontrole, kočenja, odbrane kada oceni da je to poželjno. Ali ona, isto tako, mora biti sposobna da se kontroliše, odlaže svoja uživanja, bude učtiva, izbegava da osujećuje druge ljude, drži jezik za zubima, obuzdava svoje impulse. Ona mora biti dionizijska odnosno apolonijska, stoik odnosno epikurejac, da izražava sebe odnosno da dejstvuje, mora biti kontrolisana odnosno nekontrolisana, sposobna da ot-

krije sebe odnosno da se prikrije, kadra da se zabavlja i odrekne zabave, da misli na budućnost kao i na sadašnjost. Zdrava ili samoostvorena osoba je u suštini mnogostrana; ona je izgubila manji broj ljudskih sposobnosti nego običan čovek. Ona ima veću zalihu odgovora i ide ka potpunijem čoveštvu kao krajnjoj granici; to jest, ona ima *sve* ljudske sposobnosti.

Uticaji na sredinu

Za dejstveno ponašanje je tipično da nastaje kao pokušaj da se promeni svet i ono to uglavnom i postiže sa manje ili više uspeha. Izražajno ponašanje, s druge strane, često ne utiče na sredinu. A ukoliko ima takva dejstva, ona nisu unapred smišljena, voljna ili naumljena; ona su nehotična.

Uzmimo za primer čoveka koji vodi razgovor. Razgovor ima neku svrhu, na primer čovek je prodavac koji pokušava da dobije porudžbinu i on stoga svesno i otvoreno započinje razgovor. Ali stil njegovog govora može nesvesno da bude neprijateljski i nadobudan i da zbog toga izgubi narudžbinu. Tako izražajni vidovi njegovog ponašanja mogu uticati na sredinu, ali treba istaći da govornik nije želeo da deluje tako, on nije nastojao da bude nadmen ili neprijateljski, on čak nije bio ni svestan da ostavlja takav utisak. Ako izražajno ponašanje uopšte deluje na sredinu, ta dejstva su nemotivisana, nesvrhovita i epifenomenalna.

Sredstva i ciljevi

Dejstveno ponašanje je uvek instrumentalno, uvek je sredstvo ka motivisanom cilju. Nasuprot tome, ponašanje tipa sredstvo—cilj (sa jednim izuzetkom o kojem smo već raspravljali, dobrovoljno napuštanje dejstvovanja) mora da bude dejstveno ponašanje.

S druge strane, razni oblici izražajnog ponašanja ili nemaju ništa ni sa sredstvima ni sa ciljevima, na pr. stil rukopisa, ili su ponašanja koja su sama sebi cilj, na primer pevanje, tumačenje, slikanje, improvizovanje na klaviru itd.³ O ovom problemu govorićemo podrobnije u glavi 14.

³ U našoj preterano pragmatičnoj kulturi, instumentalni duh može da ovlada čak i krajnjim ciljevima: ljubavlju (»To je sasvim normalna stvar«), sportom (»Dobro je za probavu«), obrazovanjem (»Imaš bolju platu«), pevanjem (»Od toga se pluća šire«), omiljenom zabavom (»Opuštanje dobro utiče na san«), čitanjem (»Stvarno bi trebalo da budem u toku stvari«), lepim vremenom (»... dobro je za posao«), naklonošću (»Da li želiš da ti dete bude neurotično«), ljubaznošću (»Čini dobro pa se dobrom nadaj«), naukom (»narodna odbrana«), umetnošću (»... nesumnjivo doprinosi da reklame u Americi budu bolje«), ljubaznošću (»Pokrašće te ako nisi...«).

Dejstveno ponašanje i svest

U svojim najčistijim oblicima izražajno ponašanje je nesvesno, ili bar nije potpuno svesno. Mi obično nismo svesni načina kako hodamo, stojimo, osmehujemo se ili smejemo. Tačno je da toga možemo postati svesni pomoću filma, magnetofonskih traka, karikatura ili oponašanja. No to su obično izuzeci ili bar nisu karakteristični slučajevi. Svesne izražajne radnje, kao što su biranje odeće, nameštaja, frizure, smatraju se posebnim, neuobičajenim ili međuslučajevima. A dejstveno ponašanje može biti i obično jeste potpuno svesno. Kada je nesvesno, smatra se izuzetnim i neuobičajenim.

OSLOBAĐANJE I KATARZA; NEZAVRŠENE RADNJE; ČUVANJE TAJNI

Postoji poseban tip ponašanja koje je, mada u suštini izražajno, ipak od izvesne koristi za organizam, ponekad čak i od priželjkivane koristi: na primer ono što Levi zove oslobođeno ponašanje. Proklinjanje sebe sama ili slični privatni izrazi besa su možda bolji primeri od tehničkih primera koje navodi Levi [271]. Proklinjanje je nesumnjivo izražajno ponašanje, jer je odraz stanja organizma. To nije dejstveno ponašanje u uobičajenom smislu, nastalo da bi se podmirila osnovna potreba, mada u jednom drugom smislu ono može da zadovoljava. Pre bi se moglo reći da ono, kao uzgredan proizvod, izaziva promenu u stanju samog organizma.

Sva takva oslobođena ponašanja se po svoj prilici, opšte uzev, mogu definisati kao održanje organizma u udobnijem stanju; tj. ona odražavaju nizak nivo napetosti tako što (1) dozvoljavaju da se nezavršene radnje dovrše, (2) dozvoljavaju da se izvrši motorna radnja i na taj način isprazni nagomilano neprijateljstvo, strepnja, uzbuđenost, razdraganost, radost, ekstaza, ljubav i druge emocije koje izazivaju napetost ili (3) dopuštaju jednostavnu delatnost zarad nje same, tip delatnosti koju svaki zdrav organizam pušta sebi na volju. Isto, po svoj prilici, važi i za otkrivanje sopstvene ličnosti [217] i čuvanje tajni.

Katarza, kako su je prvobitno definisali Brojer i Frojd, vrlo je verovatno složenija varijanta oslobođenog ponašanja. Ona je, takođe, slobodno (i u posebnom smislu zadovoljavajuće) izražavanje zaprečene, nedovršene radnje koja, kao i sve druge ometene radnje, hitno zahteva ispoljavanje. Ovo bi, izgleda, važilo i za jednostavna ispovedanja kao i za otkrivanje tajni. Kada bismo dovoljno znali o psihoanalitičkom uviđanju, možda bismo otkrili da se čak i ono uklapa u našu seriju fenomena oslobađanja i dovršavanja radnji.

Poželjno je izdvojiti perseverativna ponašanja koja predstavljaju dejstven odgovor na ugrožavanje od ponašanja koja predstavljaju proste i neemocionalne težnje za dovršavanjem upola

dovršene radnje ili niza radnji. Prva se moraju povezati sa ugrožavanjem i podmirenjem osnovnih, delimičnih i/ili neurotskih potreba. Ona stoga u pravom smislu spadaju pod nadležnost teorije motivacije. Druga su vrlo verovatno ideomotorni fenomeni čvrsto povezani sa neurološkim i fiziološkim varijablama, kao što su nivo šećera u krvi, lučenje adrenalina, autonomna uzbuđenja i refleksne tendencije. Stoga je, ako želimo da razumemo malog dečaka koji skače od uzbuđenja, bolje da se pozovemo na načelo motornog izražavanja fiziološkog stanja, a ne na njegov motivacioni život. I naravno, pretvaranje, ne biti ono što čovek odista jeste, prikrivanje sopstvene prave prirode, iziskuje svakako istu vrstu napora koji špijun mora da podnosi. Biti ono što jesu, biti prirodan, nesumnjivo je manje zamorno i iscrpljujuće. Isto važi i za poštenje, opuštanje i nepritvornost.

PONAVLJANI FENOMENI; POSTOJANO NEUSPEŠNO DEJSTVOVANJE; DETOKSIFIKACIJA

Noćne more koje se ponavljaju u traumatskim neurozama, teški snovi nesigurnog deteta (ili odraslog čoveka), detinja mučna opčinjenost upravo onim čega se najviše plaši, tikovi, rituali i druge simbolične radnje, disocijativne radnje, neurotično »odživljavanje« predstavljaju primere ponavljanih fenomena koje treba posebno objasniti.⁴ Koliko su oni važni može se prosuditi na osnovu činjenice da je Frojd smatrao nužnim da zbog takvih fenomena preradi neke od svojih najglavnijih teorija. Nekolicina savremenih pisaca, na primer Fenihel [129], Kubi [245] i Kazanin [223] ukazivali su na moguće rešenje ovog problema. Oni smatraju da ova ponašanja predstavljaju ponavljane pokušaje, ponekad uspešne mada češće neuspešne, da se reši skoro nerešiv problem. Ovakvo ponašanje može se uporediti sa ponašanjem beznadežno poraženog ali očajnog boksera koji se stalno podiže sa poda, samo zato da bi opet bio oboren. Ukratko, čini se da su uporni ako ne i skoro beznadežni pokušaji organizma da savlada problem. Dakle, iskazano našim rečnikom, to je dejstveno ponašanje ili, u svakom slučaju, to su pokušaji da se savlada problem. Oni se, prema tome, razlikuju od jednostavnih perseveracija, katarzi ili oslobađanja, budući da ovi drugi jedino dovršavaju nedovršeno i rešavaju nerešeno.

⁴ Ovde se ograničavamo na simbolične radnje, odolevajući iskušenju da zaronimo u opčinjavajući i očigledno srodan problem simbolizma uopšte. Kada je reč o snovima, jasno je da, pored spomenutog tipa, postoje takođe i snovi koji su prevashodno dejstveni (na prosto ispunjenje želja) i prvenstveno izražajni snovi (na primer snovi koji izražavaju nesigurnost, snovi koji su projekcija). Ova druga vrsta snova mogla bi, teorijski, da posluži kao neka vrsta projektivnog ili izražajnog testa za dijagnozu složaja karaktera.

Dete potpuno zaokupljeno ponavljanim pričama u kojima se javljaju vukovi biće sklono u nekim slučajevima da se ponovo vraća na taj problem, na primer u igri, razgovoru, pitanjima, izmišljanju priča i crtežima. Može se reći da dete detoksifikuje problem i lišava ga osećanja. Do ovakvog ishoda dolazi zato što ponavljanje znači privikavanje, oslobađanje i katarzu, prorađivanje, prestanak da se reaguje reakcijom izbavljenja, lagano izgrađivanje odbrana, isprobavanje raznih tehničkih veština, upražnjavanje uspešnih itd.

Možemo očekivati da će prisilno ponavljanje nestati sa iščezavanjem determinanti koje su i dovele do prisile. Ali, šta da kažemo za ponavljanja koja ne nestaju? Izgleda kao da su u takvim slučajevima zatajili naponi da se ovlada situacijom.

Očigledno je da nesigurna osoba ne može da prihvati poraz mirno. Ona mora i dalje da pokušava da se bori, ma koliko to bilo beskorisno. Ovde se možemo podsetiti na eksperiment Ovsjankine (Ovsiankina [367]) i Zajgarnikove (Zeigarnik [493]) o perseveraciji nezavršenih problema. Noviji radovi pokazali su da se ova tendencija javlja jedino kada je ugrožena srž ličnosti, tj. kada ~~neuspeh znači gubitak sigurnosti, samocenjenja, ugleda i sličnog.~~ Čini nam se da bi bilo razumno kada bismo na osnovu ovih eksperimenata i mi izvršili izvesna ograničenja. Neprestana ponavljanja, tj. neuspešno hvatanje ukoštac sa problemom možemo očekivati tamo gde je ugrožena osnovna potreba ličnosti i kada organizam ne može uspešno da reši problem.

Razlika između relativno izražajnih i relativno dejstvenih perseveracija ne samo da deli jednu klasu radnji, već takođe i proširuje svaku od novopodeljenih potklasa. Videli smo da odeljak »izražajna perseveracija« ili »završavanje jednostavne radnje« ne uključuje samo oslobađanje i katarzu već, po svoj prilici, i motorni nemir, izraze uzbuđenja, kako prijatnog tako i neprijatnog, i ideomotorne tendencije uopšte. Isto tako je moguće (ili bolje rečeno korisno) u odeljak »ponavljano hvatanje ukoštac sa problemom« uključiti fenomene kao što su nerazrešeno osećanje uvrede ili poniženja, nesvesnu ljubomoru i zavist, stalno nadoknađivanje osećanja manje vrednosti, prisilan i uporan promiskuitet latentnih homoseksualaca kao i druge uzaludne pokušaje da se ugrožavanje otkloni. Mogli bismo čak ukazati na to da bi uz odgovarajuće pojmovne izmene i sama neuroza mogla biti shvaćena na ovaj način.

Razume se da je nužno podsetiti na to da nam preostaje zadatak diferencijalne dijagnoze, tj. utvrditi da li je neki poseban problem koji se ponavlja kod neke jedinice izražajan ili dejstven ili i jedno i drugo? U Marijevom [353] spisku videti još neke primere.⁵

⁵ Nesvesne potrebe se obično ispoljavaju u snovima, vizijama, ~~emocionalnim izlivima i prethodno neplaniranoj radnji, u omaškama u govoru i pisanju, u rasejanim pokretima, u smeću, u bezbrojnim prerusenim oblicima stopljenim sa prihvatljivim (svesnim) potrebama,~~

DEFINICIJA NEUROZA

Danas bi se svi složili da klasična neuroza bilo kao celina bilo kao pojedinačan neurotički simptom predstavlja tipičan dejstven mehanizam. Jedan od najvećih Frojdovih doprinosa jeste ~~isto je pokazao da ovi simptomi imaju funkciju, cilj, svrhu i da postižu različita dejstva (primarnu korist).~~

Ali, takođe je tačno da su mnogi simptomi nazvani neurotičkim, iako uistinu nisu dejstvena, funkcionalna ili svrhovita ponašanja, nego su pre izražajna ponašanja. Čini nam se da bi bilo daleko korisnije i stvaralo bi manju pometnju kada bismo neurotičnim zvali samo ona ponašanja koja su prevashodno funkcionalna i dejstvena; ponašanja koja su pretežno izražajna ne bi trebalo zvati neurotičnim, već pre nekim drugim imenom (videti dalje).

Postoji dosta jednostavan test, bar teorijski jednostavan, za razlikovanje zaista neurotičnih, tj. funkcionalnih, svrhovitih, ili dejstvenih simptoma od simptoma koji su prvenstveno izraz stanja organizma. Ako neurotičan simptom ima odista funkciju, ako osobi vrši neki posao, onda moramo pretpostaviti da je za nju bolje da ima taj simptom. Kada bi bilo moguće lišiti pacijenta istinski neurotičnog simptoma, onda bi on, prema teoriji, na jedan ili drugi način bio povređen, tj. doveden u stanje strepnje ili stvarno na neki način poremećen. Možemo napraviti dobru analogiju sa uklanjanjem kamena temeljca ispod kuće koja na njemu počiva. Ako kuća odista na njemu počiva, opasno je ukloniti ga, čak i ako je možda trošan, propao i ne tako dobar kao neki drugi kamen.⁶

S druge strane, ako simptom nije uistinu funkcionalan, ako ne igra neku presudnu ulogu, njegovo uklanjanje neće naškoditi, nego će pacijent od toga imati koristi. Jedna od uobičajenih zamerki simptomatskoj terapiji zasniva se upravo na ovome, tj. pod pretpostavkom da simptom koji se posmatraču čini potpuno beskorisnim u stvari igra važnu ulogu u duševnoj ekonomiji pacijenta, u njega se ne bi trebalo petljati sve dok terapeut sasvim tačno ne dokuči kakva je njegova uloga.

u prisilnim ponašanjima, u racionalizovanim sentimentima, u projekcijama (iluzijama i verovanjima) i u svim simptomima (posebno u simptomima histerične konverzije), u dečjim igrama, regresijama, igri lutkama, izmišljanju priča (TAT), bojenju prstima, crtanju čoveka i proizvodima uobrazilje. Ovom spisku bismo jednog dana mogli dodati i rituale, ceremonije, narodne priče i slično.

⁶ Mekil navodi veoma dobar primer žene koja je bila histerično oduzeta i kojoj je to rečeno. Nakon nekoliko dana ona je zapala u potpuni kolaps, a oduzetost je nestala. U bolnici je ostala u kolapsu. Oduzetost se nikada više nije povratila, ali je kasnije imala histerično slepilo (privatna prepiska). »Terapeuti koji se bave lečenjem ponašanja« u novije vreme začuđujuće uspešno otklanjaju ove simptome bez daljnjih posledica. Možda se zamena simptoma ne javlja tako često kao što psihoanalitičari očekuju.

Ovim želim da kažem da iako je simptomatska terapija po opštem priznanju opasna za istinski neurotične simptome, ona uopšte nije opasna za simptome koji su samo izraz stanja organizma. Ovo ukazuje na to da bi simptomatska terapija mogla imati važniju ulogu od one koju joj psihoanalitičari danas pridaju [463. 487]. Neki terapeuti koji leče hipnozom kao i oni koji leče ponašanje duboko veruju da su opasnosti od simptomatske terapije mnogo preuveličane.

Ovo nam takođe govori da se neuroza možda obično shvata isuviše jednostavno. Kod svake neurotične osobe mogu se naći i izražajni i dejstveni simptomi. Njih je važno razlikovati isto toliko koliko je važno razlikovati prethodno od naknadnog. Tako, ~~osećanje bespomoćnosti koje se sreće kod neurotične osobe obično izaziva razne vrste reakcija kojima osoba nastoji da pobedi to osećanje bespomoćnosti ili bar da nekako sa njim živi.~~ Ove reakcije su u suštini funkcionalne. Ali samo osećanje bespomoćnosti je prevashodno izraz stanja; osoba od njega nema koristi, ona nikada nije želela da takva bude. To je prvobitna i data činjenica na koju može jedino da reaguje.

POTPUNI SLOM; BESPOMOĆNOST

Ponekad se dešava da svi odbrambeni naponi organizma otkazu. Ovo se može desiti zato što su spoljašnje opasnosti isuviše snažne ili, pak, zato što su odbrambene snage organizma isuviše slabe.

Goldštajnova temeljna analiza pacijenata sa ozledama mozga [160] prvi put je pokazala da postoji razlika između dejstvenih reakcija, ma kako one bile slabe, i potpunih slomova koji nastaju kada nije moguće ili je beskorisno boriti se sa problemom.

Ponašanje koje se usled toga javlja može se videti kod fobičara uhvaćenog u situaciji koje se boji [260], u reakcijama na izuzetno traumatske doživljaje [222] itd. Ovo se možda čak i bolje vidi u izbezumljenom dezorganizovanom ponašanju takozvanih neurotičnih pacova [285]. Sasvim je razumljivo da ove životinje nisu uopšte neurotične u strogom smislu reči. Neuroza je organizovana reakcija, dok je njihovo ponašanje sasvim dezorganizovano.

Sem toga, druga odlika potpunog sloma jeste da je nefunkcionalan ili nesvrhovit; drugim rečima on je pre izražajno nego dejstveno ponašanje. I stoga ga uopšte ne bi trebalo zvati neurotičnim ponašanjem, već bi bilo najbolje kada bismo ga označili posebnim imenom kao što je potpuni slom, dezorganizovano ponašanje, indukovan poremećaj ponašanja itd. No ipak, videti kod Klia [233] drugačije tumačenje.

Drugi primer ove vrste izražajnog ponašanja koje treba razlikovati od neurotičnog, dejstvenog ponašanja jeste duboka beznađežnost i obeshrabrenost koje se ponekad sreću kod ljudi ili

majmuna [304] izloženih svakojakim razočaranjima, lišavanjima i traumama. Takvi ljudi mogu da dođu dotle da jednostavno dižu ruke od svega najvećim delom zato što od toga ne vide nikakve koristi. ~~(Ako se neko ničemu ne nada, onda se on ni za šta i ne bori.~~ Na primer, možda se apatija shizofreničara može tumačiti kao izraz bespomoćnosti ili obeshrabrenosti, što će reći pre kao dizanje ruku od nastojanja da se problem savlada nego kao neki njegov poseban oblik. Apatija se kao simptom nesumnjivo može razlikovati od nasilničkog ponašanja katatoničara ili od deluzija paranoidnog shizofreničara. Čini se da su ovo prvo dejstvene reakcije koje bi ukazivale na to da se paranoi ili katatoni shizofreničari još uvek bore i nadaju. U teoriji kao i u stvarnosti trebalo bi za njih očekivati bolju prognozu.

Slična razlika sa sličnim posledicama može se uočiti kod samoubica, kod ljudi na samrti i u reakcijama pacijenata na lakše bolesti. I ovde odustajanje od hvatanja ukoštac sa problemom značajno utiče na prognozu.

PSIHOSOMATSKI SIMPTOMI

Ova razlika trebalo bi da nam posebno koristi u polju psihosomatske medicine. Frojdvu isuviše naivni determinizam je upravo u ovoj oblasti naneo najviše štete. Frojd je pogrešio što je »determinisan« izjednačio sa »nesvesno motivisan«, kao da ne postoje i druge determinante ponašanja; on je, na primer, smatrao da su celokupno zaboravljanje, sve omaške u govoru i sve omaške u pisanju determinisane jedino nesvesnom motivacijom. On je žigosao kao nedeterminisano sve što je ukazivalo na druge moguće determinante zaboravljanja itd. I dan-danas mnogi psihoanalitičari ne mogu da zamisle da postoji neko drugo objašnjenje sem nesvesne motivisanosti. U oblasti neuroze takvo stanovište ne mora da šteti zato što su skoro svi neurotski simptomi odista nesvesno motivisani (razumljivo da pored nesvesne motivacije postoje i druge determinante).

U psihosomatskoj oblasti ovo gledište je stvorilo dosta zabuna, jer veliki broj relativno somatskih reakcija nema ciljeve ili funkcije i nije motivisan ni svesno ni nesvesno. Reakcije kao, što su visok krvni pritisak, konstipacija, čir u stomaku, češće su uzgredni proizvodi ili epifenomeni složenih lanaca psihičkih i somatskih procesa. Niko nije nikada, u svakom slučaju bar ne na početku, želeo čir, visok krvni pritisak ili srčane tegobe (ostavimo za trenutak po strani pitanje sekundarne koristi). Ono za čim osoba može čeznuti — da od sveta prikrije pasivne tendencije, da potišne agresivne tendencije, ili živi po ugledu na izvestan ego-ideal — dobija se jedino po cenu somatskih tegoba, ali, naravno, ovu cenu osoba nije predvidela i sasvim sigurno nije je želela. Drugim rečima, takvi simptomi obično nemaju nikakvu primarnu korist, kao što je to slučaj sa opštim neurotičnim simptomima.

Kao odličan primer mogu nam poslužiti polomljene kosti Danbarovih [114] pacijenata sklonih nesrećnim udesima. Nepažnja, užurbanost, nemarnost takvih osoba i njihov karakter sličan karakteru radnika koji često menjaju zaposlenja, nesumnjivo doprinose da oni češće lome kosti, samo ti problemi su njihova sudbina, a ne njihov cilj. Takvi prelomi ne služe nekoj funkciji i ne čine dobra.

Prihvata se da je moguće — mada ne i verovatno — da spomenuti somatski simptomi mogu nastati kao neurotska primarna korist. U takvom slučaju njih je bolje nazvati pravim imenom — konverzivnim simptomima ili, šire, neurotičnim simptomima. Kada somatski simptomi imaju nepredviđenu somatsku cenu ili su epifenomeni neurotskih procesa, njima je bolje dati neko drugo ime, na primer, psihoneuroze ili, kao što sam ja predložio, izražajni somatski simptomi. Uzgredne proizvode neurotskog procesa ne treba mešati sa samim procesom.

Pre nego što napustimo ovaj predmet spomenimo najočigledniji tip izražajnog simptoma. To su simptomi koji izražavaju ili predstavljaju stvaran deo samog opšteg organizmičkog stanja, tj. depresiju, dobro zdravlje, delatnost, apatiju itd. Ako je osoba depresivna, onda je ona u celosti depresivna. Konstipacija takve osobe očigledno nije pokušaj da se problem savlada, već je izraz stanja, mada je sasvim jasno da kod nekog drugog pacijenta ona to može biti, tj. kod deteta koje zadržava izmet kao čin nesvesnog neprijateljstva prema dosadnoj majci. Isto važi i za gubitak apetita ili govora u apatiji, za dobar mišićni tonus kod osobe dobrog zdravlja ili za razdražljivost emocionalno nesigurne osobe.

Sontagov [433] članak će nam poslužiti da prikazemo kako se psihološki poremećaj može tumačiti na razne alternativne načine. U njemu je prikazan slučaj žene sa ozbiljnim i nagrđujućim aknama na licu. Prvobitno javljanje tog stanja i njegovo vraćanje u tri različite situacije podudara se sa ozbiljnim emocionalnim stresovima i sukobima zbog seksualnog problema. Bolest kože se u sva tri slučaja pojavila baš u trenutku da spreči ženu da ima seksualni kontakt. Može biti da su akne bile nesvesna prerada želja da se izbegne seksualni problem ili, možda, kao što je Sontag sugerisao, samonametnuta kazna za rđavo delo. U ovo ne bismo mogli biti sigurni bez bližih dokaza; sam Sontag priznaje da sve to može da bude sticaj niza okolnosti.

Ali, to takođe može da bude izraz opšteg organizmičkog poremećaja koji uključuje sukob, stres, strepnju, to jest može da bude izražajni simptom. Ovaj Sontagov članak je u nečemu neuobičajen. Autor jasno priznaje osnovnu dilemu koja postoji u ovoj vrsti slučaja, naime da se akne mogu alternativno objasniti kao izražajni ili kao dejstveni simptom. Mnogi autori, iako nisu raspolagali sa više podataka od Sontaga, dozvoljavali su sebi da izvode pozitivne zaključke u jednom ili drugom pravcu — to jest u nekim slučajevima su bili sigurni da je to neurotski simptom, a u drugim podjednako sigurni da nije.

Ne mogu da se setim boljeg načina kako bih istakao koliko je važno biti oprezan kada se svrhovitost pripisuje nečemu što može biti sticaj niza okolnosti, nego da navedem slučaj čije poreklo, na žalost, nisam bio kadar da otkrijem. Subjekt je pacijent lečen psihoanalitičkim metodom, oženjen čovek koji je patio od ozbiljne griže savesti zbog tajnih seksualnih odnosa sa svojom ljubavnicom. On je navodio da mu se posle svake posete ljubavnici, i ni u jednoj drugoj prilici, po koži javljaju ozbiljne ospe. Kako danas stoji stvar u psihosomatskim medicinskim krugovima, mnogi praktičari bi pretpostavili da je to neurotska reakcija, odnosno nastojanje da se samokažnjavanjem savlada problem. Ispitivanje je, međutim, iznelo na svetlo mnogo manje ezoterično objašnjenje. Ispostavilo se da je krevet pacijentove ljubavnice bio pun stenica.

SLOBODNE ASOCIJACIJE KAO IZRAZ STANJA ORGANIZMA

Ovo isto razlikovanje može poslužiti za daljnje razjašnjavanje procesa slobodnih asocijacija. Ako prihvatimo da su slobodne asocijacije izražajan fenomen, a ne svrhovit, dejstven, onda možemo daleko bolje razumeti zašto slobodne asocijacije deluju onako kako deluju.

Ako uzmemo u obzir da ogromna struktura psihoanalitičke teorije i svih teorija i postupaka izvedenih iz psihoanalize počiva skoro isključivo na delovanju slobodnih asocijacija, onda je zaista čudno da je ovom delovanju posvećeno toliko malo istraživanja. U literaturi se skoro uopšte ne mogu pronaći istraživanja ovog problema a i teorijskih razmatranja ima veoma malo. Ako slobodne asocijacije potpomažu katarzu i uviđanje, odnosno ako njima vode, moramo reći da u ovom trenutku odista ne znamo zašto je to tako.

Osvrnimo se na ispitivanja projektivnim testovima, kao što je Roršahov test, jer tu možemo lako ispitati već dobro poznat primer izražajnog ponašanja. Opažanja koja pacijent navodi prvenstveno su izraz njegovog pogleda na svet, a ne svrhoviti, funkcionalni pokušaji da se reši problem. Pošto je situacija pre svega nestrukturisana, ova ispoljavanja dozvoljavaju da izvodimo mnogo zaključaka o složaju karaktera koji se nalaze u osnovi (ili se u njima ispoljava). Što će reći, ono što pacijent izjavljuje da opaža skoro je u celini određen složajem karaktera, a nije skoro ni malo zahtevima spoljašnje stvarnosti da se nađu posebna rešenja. Ovo služi kao primer izražajnog ponašanja, a ne dejstvenog.

Tvrdim da su slobodne asocijacije značajne i korisne iz potpuno istog razloga iz kojeg je značajan i koristan i Roršahov test. Osim toga, slobodne asocijacije najbolje dejstvuju u nestrukturisanom situaciji upravo baš kao i Roršahov test. Ako shvatimo da su slobodne asocijacije prvenstveno udaljavanje od svrhovitih zahteva spoljašnje stvarnosti, stvarnosti koja zahteva da se organi-

zam podredi potrebama situacije i da živi u skladu sa fizičkim pre nego psihičkim zakonima, onda možemo razumeti zašto problemi prilagođavanja zahtevaju usmeravanje na zadatak. Ono što je dobro za rešenje zadatka izlazi u prvi plan. Zahtevi zadatka služe kao organizujuće načelo pod koje se svrstavaju razne sposobnosti organizma u poretku koji je najdelotvorniji za rešenje spolja postavljenog problema.

Pod strukturisanom situacijom podrazumevamo situaciju u kojoj logika same situacije iziskuje i ukazuje na određene odgovore. Nestrukturisana situacija se veoma razlikuje. Spoljašnji svet je namerno učinjen nevažnim tako da se jasnim zahtevima ne daje prednost nijednoj vrsti odgovora. Stoga možemo reći da su Roršahove mrlje nestrukturisane u tom smislu da je jedan odgovor skoro podjednako lak kao i neki drugi odgovor. U tom smislu, naravno, one su sasvim suprotne od geometrijskog problema gde je situacija tako strukturisana da je mogućan samo jedan odgovor, bez obzira na to šta osoba misli, oseća ili čemu se nada.

Na ovaj isti način, pa čak i više nego kod Roršaha jer ovde uopšte nema mrlja, u slobodnim asocijacijama pred pacijenta se jedino postavlja zadatak da ne bude usmeren na zadatak i da ne nastoji da ga reši. Ako pacijent konačno nauči da slobodno asociira, i ako može da sledi uputstva i da bez cenzurisanja ili logičke govori o svemu što mu prođe kroz svest, onda bi ove slobodne asocijacije trebalo konačno da izražavaju složaj karaktera pacijenta i to sve više i više kako stvarnost postaje sve manje odlučujući faktor i kako se njeni zahtevi za prilagođavanjem mogu sve lakše zanemariti. Odgovori osobe počinju tada da liče na zračenje radijuma iz unutrašnjosti i prestaju da budu odgovori na spoljašnje draži.

Potrebe, osujećenja, stavovi koji sačinjavaju složaj karaktera počće tada skoro u potpunosti da određuju ono što pacijent govori u svojim slobodnim asocijacijama. Ovo isto važi i za snove koje takođe moramo smatrati izrazom složaja karaktera, jer su u snovima stvarnost i struktura čak manje važni kao determinante nego što su u Roršahovom testu. Tikovi, nervozne navike, frejdovske omaške i zaboravljanje su više funkcionalni, mada ne u potpunosti; oni su takođe izražajni.

Sledeća posledica ovih izražajnih ponašanja jeste da nam dozvoljavaju sagledavanje pravog složaja karaktera. Usmerenost na zadatak, rešavanje problema, dejstvovanje, svrhovito traganje padaju prilagođavajućoj i površinskoj strani ličnosti. Složaj karaktera je udaljeniji od stvarnosti, njega više određuju sopstveni zakoni nego zakoni fizike i logike. Površinska ličnost, Frojdiv ego, neposrednije opšti sa stvarnošću i stoga da bi bila uspešna ona mora biti određena zakonima stvarnosti.

Način da se dopre do složaja karaktera u načelu se sastoji u tome da se što je moguće više otklone determinišuće sile stvarnosti i logike. I mi to upravo činimo u tihoj sobi, na psihoanalitičkom kauču, u atmosferi dopustivosti, kada se i psihoanalitičar i pacijent odriču svih svojih odgovornosti predstavnika kulture.

Kada pacijent nauči da se ispoljava rečima, a ne da njima dejstvuje, slobodne asocijacije mogu da imaju poželjne posledice.

Sasvim je razumljivo da se suočavamo sa posebnim teorijskim problemom kada prihvatamo da namerne i voljne izražajne radnje mogu da imaju neku vrstu povratnog dejstva na složaj karaktera. Na primer, dosta često sam nalazio da ako se dobro izabrane osobe nateraju da *postupaju kao da su* hrabre, blagonaklone ili ljutite, onda se na kraju postiže da one mogu lakše biti istinski hrabre, blagonaklone ili ljutite. Za ovakav terapijski eksperiment biraju se ljudi kod kojih se oseća da hrabrost, itd., postoje, ali da su sputani. Prema tome, voljno izražavanje može da izmeni osobu.

Na kraju možda treba reći koju reč o superiornosti umetnosti kao izraza jedinstvene ličnosti. Svaku naučnu činjenicu ili teoriju mogao je stvoriti neko drugi, baš kao i svaki pronalazak ili mašinu. Ali samo je Sezan mogao naslikati Sezanova dela. *Jedino* se umetnik ne može zameniti. U ovom smislu, svaki naučni eksperiment više određuje svet nego što je to slučaj sa originalnim umetničkim delom.

SAMOOSTVARENI LJUDI: PROUČAVANJE PSIHOLOŠKOG ZDRAVLJA

LIČNI PREDGOVOR

Proučavanje o kojem će biti reči u ovoj glavi višestruko je neuobičajeno. Ono nije planirano kao obično istraživanje; to nije društveni već lični poduhvat, motivisan mojom sopstvenom radoznalošću i usmeren ka rešavanju ličnih moralnih, etičkih i naučnih problema. Nastojao sam jedino da ubedim i poučim sebe sama, a ne da nešto dokažem ili pokažem drugima.

Sasvim nenadano, međutim, pokazalo se da su mi ova proučavanja toliko mnogo rasvetlila neke stvari i bila tako krcata uzbudljivim implikacijama, da mi se činilo ispravnim da sa njima, uprkos metodološkim ograničenjima, na neki način upoznam i druge ljude.

Pored toga, problem psihološkog zdravlja smatram tako prešnim problemom, da *svaka* sugestija, *svaki* i najmanji podatak, ma koliko bio sporan, poseduje veliku heurističku vrednost. Ova vrsta istraživanja je u načelu veoma teška — zahteva od čoveka da se izdigne iznad sopstvenih normi — samo, ako bismo čekali na konvencionalno pouzdane podatke morali bismo da čekamo doveka. Čini mi se da u takvoj situaciji treba biti hrabar, ne plašiti se grešaka, skočiti u vodu, učiniti najbolje što se može, nadajući se da će se dovoljno naučiti iz pogrešaka kako bi se one konačno ispravile. Jedina postojeća alternativa jeste ne baviti se ovim problemom. Prema tome, ovaj izveštaj se, ako bilo čemu može da posluži, daje uz nužno izvinjenje svima onima koji drže do konvencionalne pouzdanosti, valjanosti, biranja uzorka itd.

ISPITANICI I METOD

Ispitanici su izabrani među ličnim poznanicima, prijateljima i među javnim i istorijskim ličnostima. Pored toga, u prvom ispitivanju sa mladim ljudima, tri stotine studenata koledža bilo je podvrgnuto strogom ispitivanju, ali samo je jedan ispitanik mogao biti neposredno upotrebljen, a nađena su tuce ili dva mogućih budućih ispitanika (→oni koji dobro izrastaju←).

Morao sam da zaključim da ona vrsta samoostvarenja kakvu sam našao kod svojih starijih ispitanika možda u našem društvu ne može da postoji kod mladih ljudi koji se razvijaju.

U skladu s tim, a u saradnji sa E. Raskinom i D. Fridmanom, započelo je traganje za spiskom *relativno* zdravih studenata koledža. Proizvoljno smo odlučili da iz populacije studenata koledža izaberemo jedan procenat najzdravijih. Ovo istraživanje obavljano je tokom dve godine kada je vreme to dozvoljavalo, a moralo je da bude prekinuto pre nego što je bilo završeno. Međutim, čak i tako bilo je veoma poučno u kliničkoj oblasti.

Takođe smo se nadali da će nam kao primer moći da posluže junaci romana i drama, ali nije nađen nijedan koji bi mogao da bude od koristi u našoj kulturi i u našem vremenu (nalaz koji sam po sebi navodi na razmišljanje).

Prva klinička definicija na osnovu koje su ispitanici konačno izabirani ili odbacivani, imala je pozitivnu kao i čisto negativnu stranu. Negativni kriterijum bio je odsustvo neuroze, psihopatske ličnosti, psihoze ili izrazitih sklonosti ka tome. Kad god se sumnjalo na psihosomatska oboljenja preduzimana su daljnja brižljiva i stroga ispitivanja. Gde god je bilo moguće zadavan je Roršahov test, ali se ispostavilo da je on bio od daleko veće koristi u otkrivanju prikrivene psihopatije nego u odabiranju zdravih ljudi. Pozitivan kriterijum za izbor bilo je postojanje pozitivnih dokaza o samoostvarenju (SO), sindromu koji je za sada teško tačno opisati. Za svrhe ove rasprave on se može slobodnije opisati kao potpuna upotreba i iskorišćavanje talenata, kapaciteta, potencijala itd. Izgleda da se takvi ljudi potpuno razvijaju i rade najbolje što mogu, podsećajući nas na Ničeovo bodrenje »Postani ono što jesi«. Ti ljudi su se razvili ili se razvijaju do onih društvenih visina za koje su sposobni [148, 160, 347, 398]. Ovi potencijali mogu biti kako idiosinkratični tako i svojstveni celoj vrsti.

Ovaj kriterijum sadrži u sebi i podmirenje, sadašnje i prošlo, osnovnih potreba za sigurnošću, pripadanjem, poštovanjem, samopoštovanjem, zatim podmirenje kognitivnih potreba za znanjem i razumevanjem i, u nekolicini slučajeva, pobudu nad ovim potrebama. Što će reći, svi subjekti osećali su se sigurni i bez strepnje, osećali su se prihvaćeni, vredni poštovanja i poštovani, voljeni i voleli su i pronašli su svoj filozofski, religijski i aksiološki smisao. Još uvek ostaje otvoreno pitanje da li je ovo podmirenje osnovnih potreba dovoljan uslov ili je samo preduslov samoostvarenja.

Opšte uzev, *ponovo* je korišćena tehnika izbora koja je prethodno bila upotrebljavana za proučavanje sindroma samopoštovanja i sigurnosti ličnosti i opisana je u Dodatku B. Ukratko, ona se sastoji u tome što se polazilo od ličnog uverenja, odnosno od nestručnjačkog verovanja koje je postojalo u kulturi, a zatim su upoređivane postojeće upotrebe i definicije sindroma, s tim što je sindrom potom brižljivo definisan, još uvek na osnovu aktuelne upotrebe (što bismo mogli nazvati leksikografskim sta-

dijumom). Međutim, izostavljene su logičke i činjeničke nedoslednosti koje se obično nalaze u narodskim definicijama.

Na osnovu ispravljene narodske definicije, izabrane su prve grupe ispitanika, jedna koja je u velikoj meri posedovala ovo svojstvo i druga koja ga je veoma malo posedovala. Ovi ljudi proučavani su što je moguće brižljivije u kliničkom smislu i na osnovu takvog empirijskog proučavanja prethodno ispravljena narodska definicija bila je dalje menjana i ispravljana zavisno od podataka sa kojima smo raspolagali. Na ovaj način smo došli do prve kliničke definicije. Pomoću nje vršen je ponovni izbor između članova prvobitne grupe, tako da su neki ispitanici bili zadržani, neki su isključeni, a neki novi dodati. Potom je ova grupa ispitanika klinički proučavana, a kada je to bilo moguće i eksperimentalno i statistički, što je opet, sa svoje strane, prouzrokovalo preinačavanje, popravljanje i obogaćivanje prve kliničke definicije, te je na taj način izabrana nova grupa ispitanika i tako dalje. Tako je prvobitno nejasan i nenaučan narodski pojam mogao da postane sve egzaktniji, sve operacionalniji po svom karakteru, a stoga i naučniji.

Razumljivo je da se u ovaj spiralni proces samoispravljanja mogu uplesti i spoljašnja, teorijska i praktična razmatranja. Na primer, na početku ovog proučavanja nađeno je da je narodska upotreba postavljala tako nestvarno visoke zahteve da nijedno živo biće ne bi moglo da zadovolji tu definiciju. Morali smo da prestanemo da zbog jedne slabosti, pogreške ili nepromišljenosti isključujemo moguće ispitanike; odnosno, rečeno na drugi način, savršenstvo nam nije moglo poslužiti kao osnova za izbor, budući da nijedan ispitanik nije bio savršen.

Drugi problem predstavljala je činjenica da od svih svojih ispitanika nismo mogli da dobijemo potpuna i zadovoljavajuća obaveštenja kakva se obično zahtevaju u kliničkom radu. Mogući ispitanici, kada su bili obavešteni o svrsi istraživanja, postajali su stidljiviji, zakačili bi se, ismejali celi poduhvat ili bi prekinuli vezu. Na osnovu ovog prvog iskustva, svi stariji ispitanici proučavani su posredno, u stvari skoro krišom. Neposredno smo mogli da proučavamo samo mlađe ispitanike.

Pošto su proučavani živi ljudi čija se imena ne mogu otkriti, dve poželjnosti, pa čak i zahteve običnog naučnog rada, nije bilo moguće ispuniti: naime, mogućnost ponavljanja ispitivanja i javnost podataka na osnovu kojih su doneti zaključci. Ove teškoće bile su delom prebrođene tako što su uključene javne i istorijske ličnosti, kao i dopunska proučavanja mladih ljudi i dece.

Ispitanici su podeljeni u sledeće kategorije:

Slučajevi:

7 savremenika, sasvim pouzdano samoostvarene osobe i 2 koji su to vrlo verovatno (intervjuisani su)
2 istorijske ličnosti, sasvim pouzdano samoostvarene osobe (Linkoln, poslednjih godina života i Tomas Džeferson)
7 javnih i istorijskih ličnosti, vrlo verovatno samoostvarene osobe (Ajnštajn, Eleonora Ruzvelt, Džejn Adams, Viljem Džems, Švajcer, Oldos Haksli i Spinoza)

Poslovični slučajevi:

5 savremenika, nisu sasvim pouzdano samoostvarene osobe, ali mogu poslužiti za proučavanje

Potencijalni ili mogućni slučajevi, slučajevi na koje su nam drugi ukazali ili koje su drugi proučavali:

G. V. Karver, Judžin V. Debs, Tomas Ikins, Fric Krajsler, Gete, Pablo Kazals, Martin Buber, Danilo Dolči, Artur E. Morgan, Džon Kits, Dejvid Hilbert, Artur Veili, D. T. Suzuki, Adlaj Stivenon, Šolom Alehem, Robert Brauning, Ralf Valdo Emerson, Frederik Duglas, Džozef Šumpeter, Bob Benčli, Ida Tarbel, Harijet Tubman, Džordž Vašington, Karl Mancinger, Jozef Hajdn, Kamij Pisaro, Edvard Bibring, Džordž Vilijam Rasel (A. E.), Pjer Renoar, Henri Vodsvort Longfelou, Pjotr Kropotkin, Džon Altgeld, Tomas Mor, Edvard Belami, Bendžamin Franklin, Džon Mjeuer, Volt Vitman.¹

PRIKUPLJANJE I PRIKAZ PODATAKA

Podatke ovde ne sačinjavaju toliko specifične i izdvojene činjenice, prikupljene uobičajenim načinom, koliko lagano razvijen opšti i holistički utisak kakav stvaramo o svojim prijateljima i poznanicima. Retko kad smo mogli da stvorimo situaciju u kojoj smo mogli da postavljamo pitanja ili da bilo kako testiramo starije ispitanike (mada je to *bilo* moguće sa mlađim ispitanicima i

to je urađeno). To su bili obični, slučajni društveni kontakti. Kada je bilo moguće ispitivani su prijatelji i rođaci.

Zbog sveg ovog, kao i zbog malog broja ispitanika, nije bilo moguće neko kvantitativno prikazivanje podataka: mogu se izneti samo složeni utisci, bilo kakva da je njihova vrednost.

Holistička analiza ovih celovitih utisaka pruža za daljnja klinička i eksperimentalna proučavanja sledeća najvažnija i najupotrebljivija široka svojstva samoostvarenih osoba:

USPEŠNIJE OPAŽANJE STVARNOSTI I LAGODNIJI ODNOSI SA NJOM

Ovaj kapacitet je prvo zapažen kao neuobičajena sposobnost da se otkrije laž, obmana i ono što je nepošteno u ličnosti i da se, opšte uzev, ljudi prosuđuju tačno i uspešno. U jednom neformalnom eksperimentu sa grupom studenata jasno je primećena težnja da sigurniji (zdraviji) studenti tačnije procenjuju svoje profesore, nego manje sigurni, tj. studenti koji su dobijali visoke skorove na testu Sigurnost — nesigurnost [294].

Kako je proučavanje odmicalo, tako je postajalo sve očiglednije da se ova uspešnost širi i na mnoge druge oblasti života — u stvari na *sve* posmatrane oblasti. Činilo se da su oni kao grupa sposobniji da u umetnosti i muzici, u intelektualnim i naučnim stvarima, političkim i javnim zbivanjima uoče prikrivenu ili nejasnu stvarnost mnogo brže i tačnije nego drugi ljudi. Tako je jedno ispitivanje pokazalo da su njihova predviđanja budućnosti, doneta na osnovu bilo kakvih činjenica sa kojima su u to vreme raspolagali, bila tačnija, zato što su se manje zasnivala na željama, čežnjama, strepnjama, strahu ili na uopštenom, karakterom određenom optimizmu odnosno pesimizmu.

Isprva smo o ovome govorili kao o dobrom ukusu ili dobrom prosuđivanju, a implikacije su bile relativne a ne apsolutne. Ali iz mnogih razloga (od kojih će o nekima kasnije biti podrobno reči) postajalo je sve jasnije da je ovo bolje zvati opažanjem (a ne ukusom) nečega što apsolutno postoji (stvarnost a ne niz uverenja). Nadamo se da ćemo ovaj zaključak — ili hipotezu — jednog dana moći eksperimentalno proveriti.

Ako je ovo tako, onda ne možemo dovoljno istaći koliko je to važno. Moni-Kirl [338], engleski psihoanalitičar, verovao je da za ~~neurotičnu osobu možemo reći da nije samo relativno već apsolutno neuspešna, prosto zato što ne opaža stvaran svet toliko tačno ili uspešno koliko zdrava osoba. Neurotičar nije samo emocionalno bolestan — on kognitivno greši. Ako zdravlje i neuroza znače tačno, odnosno pogrešno opažanje stvarnosti, onda se u ovoj oblasti činjenički i vrednosni sudovi slivaju jedni u druge i tada bi se, u načelu, vrednosni sudovi mogli empirijski dokazati i ne bi bili samo stvar ukusa ili odobravanja. Onima koji su se i sami ozbiljno bavili ovim problemom biće jasno da ovde može-~~

¹ Videti takođe [58 m, str. 97], kao i Priručnik i Bibliografiju za Šoštromov POI test samoostvarenja [425, 426].

mo imati delimičnu osnovu za istinsku nauku o vrednostima, a otuda i za etiku, nauku o društvenim odnosima, za politiku, religiju itd.

Sasvim je moguće da loša prilagođenost, ili čak i krajnja neuroza, u toj meri poremete opažanje da utiču na oštrinu opažanja svetlosti, dodira i mirisa. Ali, ovo dejstvo se verovatno može pokazati i u oblastima opažanja, koje nisu čisto fiziološke, na primer u eksperimentima sa *usmerenošću* (*Einstellung* [279]) itd. Iz ovoga bi, takođe, sledilo da će želje, čežnje i predrasude mnogo manje uticati na opažanje zdravih ljudi nego bolesnih, što su, uostalom, noviji eksperimenti i pokazali. Apriorna razmatranja nas ohrabruju da donesemo hipotezu da ova nadmoćnost u opažanju stvarnosti ide sve do nadmoćne sposobnosti rezonovanja, opažanja istine, zaključivanja i, opšte uzev, do sposobnosti da se bude logičan i kognitivno uspešan.

U glavi 13 raspravljaćemo nešto duže o jednom veoma upečatljivom i poučnom vidu ovakvog nadmoćnog odnosa sa stvarnošću. Nađeno je da samoostvareni ljudi daleko lakše nego većina drugih osoba razlikuju sveže, konkretno i idiografsko od opšteg apstraktnog i rubrikovanog. Posledica ovoga je da oni više žive u stvarnom svetu prirode, nego u gomili pojmova, apstrakcija, očekivanja, verovanja i stereotipija koje je čovek stvorio, a koje većina ljudi brka sa stvarnim svetom. Oni stoga daleko lakše opažaju ono što postoji, a ne svoje sopstvene želje, nade, strahovanja, strepnje, svoje teorije i uverenja, ili teorije i uverenja svoje kulturne grupe. Herbert Rid je ovome dao dobro ime »nevino oko«.

Odnos prema nepoznatom može veoma dobro da posluži kao još jedan most između akademske i kliničke psihologije. Naše zdrave subjekte, opšte uzev, nepoznato ne ugrožava niti plaši, i u tom pogledu oni se veoma razlikuju od prosečnih ljudi. Oni ga prihvataju, lagodno se osećaju pred njim, i ono ih često privlači čak više nego poznato. Oni ne samo da podnose nejasno i nestrukturisano [135], već ga i vole. Veoma je karakteristična Ajnštajnova izjava: »Tajanstvenost je nešto najlepše što možemo doživeti. Ona je izvor celokupne umetnosti i nauke.«

Tačno je da su ovi ljudi intelektualci, istraživači i naučnici, tako da je ovde intelektualna snaga možda glavna determinanta. Pa ipak, svi mi znamo koliko se veliki broj naučnika visokog umnog količnika, zbog bojažljivosti, konvencionalnosti, strepnje i drugih nedostataka karaktera, bavi isključivo poznatim, doteruje ga, uređuje i preuređuje, klasifikuje ili na neki drugi način trači vreme na sitnice, umesto da otkriva novo, što se, uostalom, od njih i očekuje.

Pošto se zdravi ljudi ne plaše nepoznatog, oni ne moraju da budu sujeverni i provode vreme isterujući duhove, da zviždikanjem hrabre sebe kada prolaze pored groblja niti da se na neki drugi način štite od zamišljenih opasnosti. Oni ne previđaju nepoznato, ne poriču ga, ne beže od njega, ne nastoje da tobože veruju da je ono stvarno poznato, niti ga prerano organizuju, pod-

vajaju ili stavljaju u rubrike. Oni se ne drže grčevito dobro poznatog, niti je njihovo traganje za istinom pogubna potreba za izvesnošću, sigurnošću, određenošću i redom, kao potreba koja se u preteranom obliku sreće kod Goldštajnovih pacijenata sa povredama mozga, ili kod kompulsivno opsesivnih neurotičara. Oni mogu biti, kada to celokupna objektivna okolnost zahteva, prijatno neuredni, nemarni, anarhični, haotični, nejasni, neodlučni, nesigurni, neopredeljeni, približni, nebrižljivi ili netačni (što je sve ponekad poželjno u nauci, umetnosti ili životu uopšte).

Iz ovoga proizlazi da sumnja, sklonost da se isproba nešto novo i neizvesno i, kao posledica toga, nužno privremeno odlaganje donošenja odluke, što za većinu ljudi predstavlja mučenje, za neke, pak, može da bude prijatan, podsticajan izazov, nešto uzvišeno a ne prizemno u životu.

PRIHVATANJE (SEBE, DRUGIH, PRIRODE)

Veliki broj ličnih svojstava koja se mogu spolja opaziti i koja isprva izgledaju raznolika i nepovezana daju se shvatiti kao ispoljavanja ili derivati jednog osnovnijeg stava, naime relativnog nepostojanja iznurujućeg osećanja krivice, onesposobljavajućeg stida, preterane i žestoke strepnje. Ono je sasvim oprečno neurotičnoj osobi koja se može opisati kao osoba koju onesposobljavaju osećanje krivice i/ili stida i/ili strepnje. Čak i normalan član naše kulture oseća krivicu ili stid zbog isuviše velikog broja stvari i ispunjen je strepnjom u odveć velikom broju nebitnih situacija. Naši zdravi pojedinci mogu da prihvate sebe i sopstvenu prirodu bez jadikovanja i negodovanja ili da čak i ne razmišljaju mnogo o tome.

Oni mogu na stoički način da prihvate svoju ljudsku prirodu, sa svim njenim nedostacima i odstupanjima od idealne slike, ne osećajući se stvarno zabrinutim zbog toga. Pogrešno bi bilo kada biste stekli utisak da su samozadovoljni. Pre bi se moglo reći da su kadri da prihvate posrnuće i grehe, slabosti i zla ljudske prirode na isti bespogovoran način kao što se prihvataju svojstva prirode. Čovek se ne žali na vodu zato što je mokra, ili na kamenje što je tvrdo, ili na drveće što je zeleno. Kao što dete posmatra svet širokim, nekritičkim, nevinim očima ništa ne zahtevajući, već jednostavno primećujući i posmatrajući ono što postoji, ne raspravljajući o tome niti zahtevajući da bude drugačije, tako i samoostvarena osoba najčešće gleda na ljudsku prirodu u sebi i drugima. Ovo, naravno, nije isto što i pomirenost sa sudbinom u istočnjačkom smislu, ali i pomirenost sa sudbinom može da se opazi kod naših ispitanika, posebno kad su suočeni sa bolešću ili smrću.

Obratite pažnju da ovim samo na drugi način kazujemo ono što smo već opisali; naime, da samoostvarena osoba vidi stvarnost jasnije: naši ispitanici vide ljudsku prirodu onakvu kakva

jeste, a ne kako bi oni više voleli da bude. Njihove oči vide ono što je pred njima, ne naprežući se da gledaju kroz razne naočare kako bi iskrivili, oblikovali ili obojili stvarnost [46].

Prvi i najočigledniji nivo prihvatanja je takozvani animalni nivo. Samoostvoreni ljudi su obično dobre životinje, iskrenih su prohteva, uživaju u njima bez kajanja, stida ili pravdanja. Izgleda da oni stalno imaju dobar apetit; izgleda da dobro spavaju; čini se da uživaju u svom seksualnom životu bez nepotrebnog kočenja, a isto važi i za sve druge relativno fiziološke impulse. Oni su kadri da prihvate sebe ne samo na nižim nivoima nego i na ostalim, na pr. na nivou potreba za ljubavlju, sigurnošću, pripadanjem, časću i samopoštovanjem. Sve ovo oni ne dvoumeći se prihvataju kao vredno, jednostavno stoga što su skloni da prihvataju delo prirode, a ne samo da se sa njom prepiru što stvari nije drugačije sazдалa. To se ispoljava u relativnom nepostojanju gađenja i odvratnosti koji se vide kod običnih ljudi, a naročito kod neurotika, na pr. muke sa hranom, gađenje prema telesnim produktima, telesnim mirisima i telesnim funkcijama.

Sa samoprihvatanjem i prihvatanjem drugih blisko je povezano: 1) nepostojanje odbrana, pretvaranja, poza i 2) odvratnost prema takvim izveštačenostima kod drugih ljudi. Kod njih se skoro uopšte ne mogu uočiti licemerje, odbrambeni stav, pritvorost, bezočnost, besramnost, pretvaranje, nastojanje da se na konvencionalan način ostavi utisak. Budući da mogu lagodno da žive sa svojim nedostacima, oni počinju da ih opažaju, posebno u kasnijem životu, i to ne kao nedostatke nego jednostavno kao neutralna lična svojstva.

Ovo ne znači apsolutno odsustvo osećanja krivice, stida, tuže, strepnje, odbrana; to znači odsustvo nepotrebnog ili neurotskog (a stoga i nerealnog) osećanja krivice, itd. Animalni procesi, na primer seks, mokrenje, trudnoća, menstruacija, starenje itd., deo su stvarnosti i kao takvi se moraju prihvatiti. Stoga nijedna zdrava žena ne bi trebalo da se oseća krivom zbog toga što je žena ili zbog bilo kojih ženskih procesa, ili da prema tome ima odbrambeni stav.

Zdravi ljudi osećaju se krivim (ili postideanim, punim strepnje, ili kajanja) zbog 1) mana koje se mogu ispraviti, na primer lenjosti, bezobzirnosti, iznenadnog besa, vređanja drugih ljudi, 2) tvrdokornih ostataka psihološki lošeg zdravlja, na primer predrasuda, ljubomore zavisti, 3) navika koje, iako relativno nezavisne od složaja karaktera, mogu ipak biti veoma jake ili 4) nedostataka ljudskog roda, kulture ili grupe sa kojima su se poistovetili. Opšti obrazac, izgleda, glasi: zdravi ljudi se osećaju loše zbog neslaganja između onoga što jeste i onoga što bi zapravo moglo ili trebalo da bude [2, 148, 199].

SPONTANOST; JEDNOSTAVNOST; PRIRODNOST

Ponašanje samoostvorenih ljudi možemo opisati kao relativno spontano, a za njihov unutrašnji život, njihove misli i osećanja, možemo reći da su daleko spontaniji od njihovog ponašanja. Ovo ne znači nužno da se oni dosledno ponašaju na nekonvencionalan način. Ako bismo želeli da izračunamo koliko se puta samoostvorena osoba stvarno nekonvencionalno ponaša, lista raboša ne bi bila dugačka. Njena konvencionalnost nije površinska no suštinska i potiče iz same njene prirode. U stvari, njeni impulsi, misli i svest su neuobičajeno nekonvencionalni, spontani i prirodni. Ona očigledno uviđa da ljudi sa kojima živi ne mogu to da prihvate, a pošto ne želi da ih povredi ili se sa njima sukobljava zbog svake beznačajnosti, podnosiće konvencionalne ceremonije i rituale sa dobroćudnim sleganjem ramena i najvećom uljudnošću. Tako sam video čoveka koji je radije prihvatio počast kojoj se privatno smejao pa čak je i prezirao, nego da od toga pravi pitanje i povredi ljude koji su mislili da mu čine prijetnost.

Da je ova konvencionalnost plašt koji nemarno počiva na njenim ramenima i može se lako odbaciti, vidi se u činjenici da samoostvorena osoba retko kad dozvoljava da je konvencije spreče ili sputaju da uradi ono što smatra veoma važnim ili osnovnim. U takvim prilikama dolazi do izražaja njeno istinsko neprihvatanje konvencionalnosti, za razliku od običnih boema ili pobunjenika protiv autoriteta koji dižu veliku buku oko beznačajnih stvari i koji će se boriti protiv nekog nevažnog propisa kao da je to svetsko pitanje.

Ovaj isti unutrašnji stav može se takođe videti u onim trenucima kada je osoba strasno obuzeta nečim što je blisko njenim osnovnim interesovanjima. Može se uočiti da ona tada sasvim neočekivano odbacuje sva pravila ponašanja kojima se nekada povinovala; ona kao da mora svesno da ulaže napor da se konvencionalno ponaša; kao da je voljno i namerno konvencionalna.

Na kraju, ova se spoljašnja navika ponašanja može dragovaljno odbaciti u društvu osoba koje ne zahtevaju ili ne očekuju rutinsko ponašanje. Da ovu relativnu kontrolu naši ispitanici doživljavaju kao teret vidi se po tome što oni više vole društvo koje im dozvoljava da budu slobodni, prirodni, spontani i koje ih oslobađa nečega što ponekad smatraju mukotrpnim vladanjem.

Posledica ili korelat ovog svojstva jeste da su etički kodeksi ovih ljudi relativno nezavisni i lični, a ne konvencionalni. Nesmotreni posmatrač bi ponekad mogao poverovati da su neetični, zato što, kada im se čini da okolnosti to zahtevaju, krše ne samo konvencije nego i zakone. No, upravo je obrnuto. To su najetičniji ljudi, čak iako njihova etika nije nužno ista kao i etika ljudi oko njih. Ovakva zapazanja su nas navela da sasvim pouzdano zaključimo da je obično etičko ponašanje prosečne osobe u velikoj meri konvencionalno ponašanje, a ne istinsko etičko ponašanje, na primer ponašanje zasnovano na potpuno prihvaćenim načelima (koja se smatraju istinitim).

Zbog ove otuđenosti od uobičajenih konvencija i prihvaćenih hipokrizija, laži i nedoslednosti društvenog života, oni se ponekad osećaju kao uhode ili tuđinci u stranoj zemlji, pa se katkad tako i ponašaju.

Ne bih želeo da stvorim utisak da oni pokušavaju da prikriju kakvi odista jesu. Ponekad oni namerno daju sebi oduška kada se trenutno ražeste zbog krutosti običaja ili konvencionalnog slepila. Oni mogu, na primer, da nastoje da pouče nekog ili da ga zaštite od povreda i nepravde, ili ponekad u njima ključaju tako prijatne pa čak i ekstatične emocije, da im njihovo suzbijanje liči na skrnavljenje. Zapazio sam da oni u takvim trenucima ne osećaju strepnju, krivicu ili stid zbog utiska koji ostavljaju na gledaoca. Oni tvrde da se ponašaju na konvencionalan način jedino zato što nisu u pitanju ozbiljni problemi ili zato što znaju da bi svaka druga vrsta ponašanja vredala druge ljude ili ih dovodila u nepravilnu.

Lakoća pronicanja u stvarnost, njihovo, kao kod životinja i dece, neposrednije prihvatanje stvarnosti i spontanost u suštini znače da su potpuno svesni sopstvenih impulsa, želja, pogleda i subjektivnih reakcija uopšte [148, 388, 392]. Klinička proučavanja ovog kapaciteta nesumnjivo potvrđuju mišljenje, na primer Froma [145], da prosečna, normalna, dobro prilagođena osoba često uopšte nema pojma o tome ko je, šta želi, šta misli.

Ovakvi nalazi su konačno doveli do otkrića najdublje razlike između samoostvarenih i drugih ljudi, naime da se motivacioni život samoostvarenih ljudi ne razlikuje samo kvantitativno već i kvalitativno od motivacionog života običnih ljudi. Moraćemo, po svoj prilici, da stvorimo suštinski različitu psihologiju motivacije samoostvarenih ljudi, na primer metamotivaciju, ili motivaciju izrastanja, a ne motivaciju usled pomanjkanja. Možda će biti korisno da se odredi razlika između življenja i *pripremanja* za življenje. Običan pojam motivacije možda bi trebalo primenjivati *jedino* na nesamoostvarene ljude. Naši ispitanici više ne streme nečemu u uobičajenom smislu, već bi se pre moglo reći da se razvijaju. Oni nastoje da izrastu do savršenstva i da se što više i potpunije razviju u sopstvenom stilu. Obične ljude motiviše stremljenje ka podmiranju osnovnih potreba. Kod samoostvarenih ljudi sve osnovne potrebe su podmirene; pa ipak, oni imaju impulse. Oni rade, trude se, ambiciozni su, mada u neuobičajenom smislu. Njih motiviše izrastanje karaktera, izražavanje karaktera, sazrevanje i razvoj, jednom rečju samoostvarenje. Nisu li ovi samoostvareni ljudi više ljudska bića, ne otkrivaju li oni više izvornu prirodu ljudske vrste, nisu li oni, u taksonomičnom smislu, bliži tipu ljudskog roda? Treba li o biološkoj vrsti proučivati na osnovu ubogaljenih, izvitoperenih, samo delimično razvijenih uzoraka, odnosno na osnovu primeraka koji su odveć pripremljeni, ukroćeni i istrenirani?

USREDSREĐENOST NA PROBLEM

Naši ispitanici su, opšte uzev, usredsređeni na problem izvan sebe. Rečeno savremenom terminologijom oni su usredsređeni na probleme a ne na Ego. Oni najčešće ne predstavljaju sami sebi probleme i obično se mnogo ne bave sobom; na primer, nasuprot uobičajenoj introspektivnosti nesigurnih osoba. Ove jedinice uglavnom imaju neku misiju u svom životu, da ispune neki zadatak, neki problem izvan sebe koji zaokuplja dobar deo njihove energije [72, 134].

To nije nužno zadatak koji bi oni sami najviše voleli ili izabrali za sebe; to može biti zadatak koji oni smatraju svojom odgovornošću, dužnošću ili obavezom. Zato se služimo izrazom »zadatak koji moraju da izvrše«, pre nego izrazom »zadatak koji žele da izvrše«. Opšte uzev, ovi zadaci su bezlični i nesebični i tiču se dobrobiti čovečanstva u celini, nacije u celini, ili nekolicine pojedinaca iz ispitanikove porodice.

Možemo reći da su se naši ispitanici, sa malim izuzecima, uglavnom bavili suštinskim problemima i večnim pitanjima koja najčešće zovemo filozofskim ili etičkim. Takvi ljudi obično imaju najšire moguće poglede. Čini se da se oni nikada isuviše ne približavaju drveću tako da od njega ne mogu da vide šumu. Njihov sistem vrednosti je širok a ne sitničarski, univerzalan a ne lokalni, i u duhu stoleća a ne trenutka. Rečju, svi ovi ljudi, ma koliko jednostavni bili, u jednom ili drugom smislu jesu filozofi.

Razumljivo je da takav stav nosi sa sobom desetine i desetine implikacija za svaku oblast svakodnevnog života. Na primer, jedan od glavnih načina ispoljavanja simptoma koji smo prvo obrađivali (širina, nepostojanje uskosti, trivijalnosti ili sitničarstva) može se podvesti pod ovaj opštiji naslov. Utisak da su iznad malih stvari, da imaju šire vidike, da su dalekovidniji, da imaju najšire poglede *sub specie aeternitatis*, od krajnjeg je društvenog i međusobnog značaja; izgleda da im to pruža izvesno spokojstvo i mir zbog neposrednih stvari, što olakšava život ne samo njima već i svima koji su sa njima u vezi.

OSOBINA IZDVOJENOSTI; POTREBA DA SE BUDE SAM

Svi moji ispitanici mogu biti usamljeni, bez štete i nelagodnosti po sebe. Osim toga, nesumnjivo da *vole* samoću i povučenost više nego prosečne osobe.

Oni često mogu da ostanu izvan bitke, ono što kod drugih izaziva nemir, njih ostavlja staloženim i mirnim. Njima je lakše da stoje po strani i budu pribrani, uzdržani i spokojni. Stoga oni, za razliku od obične osobe, mogu bez burnih reakcija da prihvate lične nesreće. Oni su, izgleda, kadri da sačuvaju dostojanstvo čak i u nedostojanstvenim okolnostima i prilikama. Ovo možda proizlazi iz njihove sklonosti da se drže sopstvenih tumačenja okolnosti i da se ne oslanjaju na ono što drugi ljudi o tome misle

ili osećaju. Ova-uzdržanost može preći u nepristupačnost i povučenošću.

Ovo svojstvo izdvojenosti može takođe biti povezano i sa drugim svojstvima. Kao prvo, za moje ispitanike može se reći da su objektivniji (u *svim* značenjima te reči) nego prosečni ljudi. Videli smo da su više usredsređeni na problem nego na ego. Ovo je tačno čak i kada se problem tiče njih samih, njihovih želja, motiva, nada i aspiracija. Otuda su oni sposobni da se koncentrišu znatno više od običnih ljudi. Uzgredan proizvod jake koncentracije je rasejanost, sposobnost da se zaboravi spoljašnja okolina i da se o njoj ne vodi računa. Kao primere navešćemo sposobnost da se u periodima punim problema, briga i odgovornosti ima dubok san, dobar apetit i da se može osmehivati i smeјati.

U društvenim odnosima sa većinom ljudi izdvojenost stvara izvesne neprilike i probleme. »Normalni« ljudi je lako protumače kao hladnoću, snobizam, nedostatak naklonosti, neprijateljstvo, pa čak i kao mržnju. Nasuprot tome, u uobičajenoj prijateljskoj vezi, prijatelji se mnogo grčevitije drže jedan drugoga, postavljaju veće zahteve, više žele stalna uveravanja, komplimente, podršku, toplinu i isključivost. Tačno je da samoostvarenim ljudima drugi nisu potrebni u uobičajenom smislu. Ali, pošto je uobičajena zaloga prijateljstva — biti potreban i nedostajati nekome na ovakav način — očigledno je da prosečni ljudi izdvojenost ne prihvataju lako.

Drugo značenje autonomije je samoodlučivanje, samoupravljanje, biti aktivan, odgovoran, samodisciplinovan delatnik koji sam odlučuje, a ne pion ili bespomoćno »određen« drugima, biti snažan a ne slab. Moji ispitanici sami rešavaju, sami donose odluke, oni su samopokretači, odgovorni sami za sebe i svoje sudbine. To je tanano svojstvo, koje je teško rečima opisati, ali je ipak izuzetno važno. Oni su me naučili da vidim kao duboko bolesno, nenormalno i ništavno ono što sam uvek prihvatao kao nešto normalno za ljude; naime, uvideo sam da isuviše veliki broj ljudi ne donose odluke sami, već za njih odlučuju prodavci, reklamni agenti, roditelji, agitatori, TV novine itd. Oni su pioniri koje drugi treba da pokreću, a ne jedinice koje same sebe pokreću i same odlučuju. Stoga se obično osećaju bespomoćnim i slabim i potpuno određenim drugima; oni su plen grabežljivaca, slabi plačljivci, a ne samoodlučujuće, odgovorne osobe. Sasvim je jasno šta ovakva neodgovornost znači za politiku i ekonomiju koje počivaju na samoizboru; to je propast. Demokratsko društvo koje počiva na slobodnom izboru mora da ima ljude samostvaraoce, osobe koje same rešavaju i odlučuju o svom izboru, slobodne delatnike, ljude slobodne volje.

Obimni eksperimenti Aša [20] i MekKlilenda [326—328] dozvoljavaju nam da pretpostavimo da u našoj populaciji, zavisno od posebnih okolnosti, ima 5 do 30% osoba koje imaju vrhunske doživljaje. Od mojih samoostvarenih ispitanika 100% su imali takve doživljaje.

Na kraju, moram da iznesem tvrdnju, iako će ona svakako uznemiriti mnoge teologe, filozofe i naučnike: samoostvarene jedinke imaju više »slobodne volje« i manje su »determinisane« nego prosečni ljudi. Ma kako reći »slobodna volja« i »determinizam« mogu biti operacionalno definisane, u ovom istraživanju one su empirijska stvarnost. Štaviše, to su pojmovi o stepenu koji se razlikuju po veličini; to nisu paketi u vidu sve ili ništa.

AUTONOMIJA; NEZAVISNOST OD KULTURE I SREDINE; VOLJA; AKTIVNI DELATNICI

Jedno od svojstava samoostvarenih ljudi, koje u velikoj meri prožima sve dosad opisano, jeste njihova relativna nezavisnost od fizičke i društvene sredine. Budući da njih pokreću motivi izrastanja, a ne motivi pomanjkanja, glavna zadovoljenja samoostvarenih osoba ne zavise od stvarnog sveta, ili drugih ljudi, ili kulture, ili sredstava koja vode nekom cilju ili, opšte uzev, od spoljašnjih zadovoljenja. Pre bi se moglo reći da njihov razvoj i neprestano izrastanje zavise od njihovih potencijala i latentnih snaga. Baš kao što je drvetu potrebna sunčeva svetlost, voda i hrana, tako su i većini ljudi potrebni ljubav, sigurnost i podmirenje drugih osnovnih potreba koja mogu da dobiju jedino spolja. Ali, kada su jednom spoljašnji zadovoljači zasitili ova unutrašnja pomanjkanja, onda započinje istinski problem individualnog razvoja čoveka, na primer počinje samoostvarenje.

Nezavisnost od sredine znači relativnu čvrstinu pred teškim udarcima, nesrećama, lišavanjima, uskraćenjima i sličnom. Ti ljudi mogu da sačuvaju relativno spokojstvo u prilikama koje bi druge ljude nagnale na samoubistvo; za njih se takođe kaže da su »osobe koje vladaju sobom«.

Ljudi koje motivišu pomanjkanja *moraju* imati pri ruci druge ljude, pošto samo drugi ljudi mogu da podmire njihove glavne potrebe (ljubav, sigurnost, poštovanje, prestiž, pripadanje). A ljude koje motiviše izrastanje drugi ljudi mogu, u stvari, da *ometaju*. Determinante zadovoljstva i dobrog života nalaze se u samim jedinkama, a ne u društvu. One su dovoljno snažne da ne zavise od dobrog mišljenja drugih ljudi, pa čak ni od njihove naklonosti. Počasti, položaj, nagrade, popularnost, prestiž i ljubav koje drugi mogu da podare za njih su manje važni od samorazvoja i unutrašnjeg izrastanja [209, 360, 388, 403]. Moramo imati na umu da najbolja nama poznata, mada ne i jedina, tehnika da se dospe do ove tačke relativne nezavisnosti od ljubavi i poštovanja jeste da se u prošlosti dobijalo dovoljno ljubavi i poštovanja.

NEPREKIDNA SVEŽINA DOŽIVLJAVANJA

Samoostvarene osobe poseduju divan kapacitet da iznova i iznova, sveže i naivno, sa dubokim poštovanjem, prijatnošću, divljenjem pa čak i ekstazom, uvažavaju osnovna životna dobra, ma

koliko ti doživljaji za druge ljude možda bili oveštali — ono što Kolin Vilson naziva »svežina« [483]. Otuda za takvu osobu svaki zalazak sunca može biti isto toliko lep koliko i prvi, lepota svakog cveta može oduzimati dah pa čak iako je pre toga viđeno milion cvetova. Hiljadita beba je isto toliko čudesan proizvod kao i prva viđena. I posle trideset godina braka čovek je ubeđen u svoju samoostvarenu sreću i zadivljen lepotom svoje žene i kada ona ima 60 godina, baš kao što je bio zadivljen 40 godina ranije. Za takve ljude, čak i običan radni dan, svakodnevni životni poslovi, mogu da izazovu uzbuđenje, ustreptalost i ekstazu. Ova jaka osećanja ne naviru sve vreme; ona se javljaju povremeno a ne redovno, ali u najneočekivanim trenucima. Osoba može skelom da prelazi reku deset puta i da jedanaestog doživi ista snažna osećanja, reakciju lepote i uzbuđenja kao i prvi put [115].

Postoje i izvesne razlike u izboru lepih stvari. Za neke ispitanike to je, pre svega, odlazak u prirodu. Za druge to su, pre svega, deca, a za mali broj velika muzika; ali se svakako može reći da oni doživljavaju ekstazu, dobijaju inspiraciju i snagu iz osnovnih životnih doživljaja. Nijedan od njih, na primer, neće doživeti ovu vrstu reakcije zato što je bio u noćnom klubu, ili dobio mnogo novca ili se lepo proveo na nekoj zabavi.

Možda možemo dodati jedan poseban doživljaj. Nekolicini mojih ispitanika seksualno zadovoljstvo, posebno orgazam, nije pricinjavao jedino zadovoljstvo, već neku vrstu osnovnog okrepljenja i oživljavanja, koje neki ljudi doživljavaju u muzici ili prirodi. O ovome ću više govoriti u odeljku o mističnim doživljajima.

Verujem da je ovo ogromno bogatstvo subjektivnog života jedan vid bliske povezanosti sa konkretnom i svežom stvarnošću po sebi, o čemu smo napred raspravljali. Možda je ono što smo nazvali otrcanim doživljajem posledica rubrikovanja ili etiketiranja bogatog opažanja u ovu ili onu kategoriju ili rubriku kada se pokaže da on nije više unosan, ne koristi ili ugrožava, odnosno na neki drugi način angažuje ego [46].

Ja sam se takođe uverio da je navikavanje na blagodeti jedan od najvažnijih neopakih izvora ljudskog zla, tragedije i patnje. Mi potcenjujemo ono što smatramo sigurnim i stoga smo odveć skloni da za tanjir mesa izneveravamo ono što je dragoceno i po rođenju nam pripada, ostavljajući za sobom žaljenje, kajanje i smanjivanje samocenjenja. Skloni smo, na žalost, da ženu, muža, decu, prijatelje volimo i cenimo više posle njihove smrti nego kada su pored nas. Nešto slično važi i za fizičko zdravlje, političku slobodu, ekonomsko blagostanje: njihovu pravu vrednost upoznamo tek pošto ih izgubimo.

Hercbergova proučavanja faktora »higijene« u industriji [193], Vilsonova posmatranja na graničnoj liniji Svetog Neota [481, 483], moje proučavanje »nižih gundala, viših gundala i metagundala« [291], pokazuju da bi se naš život mogao veoma mnogo poboljšati kada bismo mogli da cenimo svoje blagodeti, kao što to mogu i čine samoostvarene osobe i kada bismo mogli da budemo potpuno svesni svoje dobre sreće i da na njoj budemo zahvalni.

MISTIČNI DOŽIVLJAJ; VRHUNSKI DOŽIVLJAJ

Ove subjektivne ekspresije koje je Viljem Džems [212] nazvao mističnim doživljajima i koje je tako dobro opisao, prilično su česti doživljaji kod naših ispitanika, mada ne i kod svih. Jake emocije, koje smo opisali u prethodnom odeljku, ponekad postaju dovoljno jake, haotične i obuzimaju celu osobu da se mogu nazvati mističnim doživljajima. Moje interesovanje i pažnju na ovaj problem prvo je privukla nekolicina mojih ispitanika koji su svoj seksualni orgazam opisivali rečima, maglovito poznatim, a kasnije sam se setio da se njima služe razni pisci kada opisuju ono što oni zovu mističnim doživljajem. Tu sam naišao na isto osećanje da se bezgranični vidici otvaraju pred očima, osećanje da su u isti mah postali i moćniji i bespomoćniji nego ikada ranije, osećanje ogromne ekstaze, zadivljenosti i strahopoštovanja, gubitak osećanja smeštenosti u vremenu i prostoru i, konačno, uverenost da se desilo nešto izuzetno važno i dragoceno, tako da ovakvi doživljaji u izvesnoj meri preobražavaju i osnažuju ispitanika čak i u svakodnevnom životu.

Vrlo je važno odvojiti ovaj doživljaj od bilo kakvog pozivanja na teologiju ili natprirodne sile, mada su hiljadama godina bili povezivani. Zato što je ovaj doživljaj prirodan doživljaj, sasvim u nadležnosti nauke, nazivam ga vrhunskim doživljajem.

Od naših ispitanika takođe smo saznali da takvi doživljaji mogu biti i manje snažni. Teološka literatura obično pretpostavlja apsolutnu kvalitativnu razliku između mističnog doživljaja, s jedne strane, i svih drugih doživljaja, s druge. Čim se mističan doživljaj odvoji od pozivanja na natprirodno i počne da proučava kao prirodan fenomen, moguće ga je staviti na kvantitativan kontinuum od snažnog do blagog. Otkrivamo da se *blag* mističan doživljaj javlja kod mnogih, možda čak i kod najvećeg broja jedinki, a da se kod srećnika javlja često, možda čak i svakodnevno.

Dubok mističan ili vrhunski doživljaj je očigledno izuzetno pojačanje svakog doživljaja u kojem postoji gubljenje. Ja ili njegovo prevazilaženje, na primer usredsređenost na problem, jaka koncentracija, muga ponašanje koje je opisala Rut Benedikt [40], jak čulni doživljaj, snažno uživanje u muzici i slikarstvu koje donosi samozaborav. Daljnja proučavanja vrhunskih doživljaja iznesena su u sledećim radovima [252, 293, 295, 310 i 315].

Tokom godina koje su protekle otkada je ovo proučavanje prvi put preduzeto 1935. godine (i koje još uvek traje) naučio sam da treba da stavljam veći naglasak na razliku između »vrhunaša« i »nevrhunaša«, nego što sam to isprva činio. Ovo je najverovatnije razlika u stepenu ili veličini, no to je važna razlika, a neke od njenih posledica su prilično detaljno izložene u [315]. Kada bih morao da sažmem, rekao bih da mi se čini da su samoostvarene osobe koje nemaju vrhunskog doživljaja obično praktični, delatni ljudi, mezororfi koji žive u ovom svetu i u njemu se dobro snalaze. Osobe koje imaju vrhunske doživljaje žive i u carstvu Bića, poezije, estetike, simbola, transcendencije, mistične, lične,

neinstitucionalne »religije« i krajnjeg doživljaja. Predviđam da će se pokazati da je to jedna od najpresudnijih karakteroloških »klasnih razlika« od presudnog značaja za društveni život, jer izgleda da su samoostvarene osobe koje krase jedino »puko zdravlje« i koje nemaju vrhunskih doživljaja, po svoj prilici, unapreditelji društvenog sveta, političari, društveni radnici, krstaši, dok su prevazilazeći vrhunaši više skloni poeziji, muzici, filosofiji i religiji.

GEMEINSCHAFTSGEFÜHL*

Ova reč, koju je izmislio Alfred Adler [2] jedina je postojeća reč koja dobro opisuje karakteristično svojstvo osećanja samoostvarenih ispitanika prema čovečanstvu. Oni gaje prema ljudskim bićima uopšte duboko osećanje poistovećenosti, simpatije i naklonosti, uprkos povremenoj ljutnji, nestrpljenju ili odvratnosti koje ćemo nešto kasnije opisati. Zbog toga oni istinski žele da pomognu ljudskoj vrsti, kao da su svi članovi jedne porodice. Opšte uzev, čovek voli svoju braću, čak iako su ta braća budalasta, slaba, a ponekad čak i gnusna. Njima će ipak biti lakše oprosteno nego tuđincima.

Ako nečija shvatanja nisu dovoljno opšta i dalekosežna, onda se može desiti da se ovo osećanje poistovećenosti sa čovečanstvom ne vidi. Uostalom, samoostvarena osoba se veoma razlikuje od drugih ljudi po svom mišljenju, impulsima, ponašanju, emocijama. U suštini, ona na izvestan način liči na tuđinca u stranoj zemlji. Veoma mali broj ljudi razume ovakvu osobu, ma koliko je možda voleli. Nju često snevesele, ozlojede, pa čak i razjare nedostaci prosečne osobe i mada oni za nju obično predstavljaju samo neprijatnost, ponekad postaju gorka tragedija. Ma koliko se ponekad držala po strani od njih, ona ipak oseća srodstvo sa tim stvorenjima koje mora da posmatra ako ne sa pokroviteljstvom, a ono sa saznanjem da može mnogo šta da uradi bolje od njih, da može da vidi ono što oni ne mogu i da je istina koja je njoj toliko jasna za većinu ljudi koprenom obavijena i skrivena. To je ono što je Alfred Adler nazvao stavom starijeg brata.

MEĐUSOBNI ODNOSI

Samoostvareni ljudi imaju dublje i čvršće međuljudske odnose nego druge odrasle osobe (mada ne i nužno dublje nego što su odnosi kod dece). Oni su sposobni za dublje sjedinjavanje, veću ljubav, potpunije poistovećivanje i potiranje granica ega nego što bi drugi ljudi smatrali mogućim. Međutim, ovi odnosi imaju neka posebna svojstva. Kao prvo, zapazio sam da će drugi članovi ovih odnosa verovatno biti zdraviji i bliži samoostvarenju nego prosečna osoba, često mnogo bliži. Ovde postoji veća selektivnost, uzimajući u obzir mali procent takvih ljudi u opštoj populaciji.

* Gemeinschaftsgefühl — osećanje zajedništva. (Prim. prev.).

Posledica ove pojave, kao i nekih drugih, jeste da samoostvareni ljudi imaju duboke veze sa prilično malim brojem osoba. Krug njihovih prijatelja je dosta mali. Oni duboko vole mali broj ljudi, jer biti veoma blizak nekome na ovaj samoostvareni način izgleda da zahteva dosta vremena. Odanost nije stvar trenutka. Jedan ispitanik je to izrazio na sledeći način: »Nemam vremena za mnogo prijatelja. Niko ga nema, to jest ako želi da sa nekim bude pravi prijatelj«. Jedini mogući izuzetak u mojoj grupi bila je jedna žena, koja je verovatno po svojoj prirodi bila veoma društvena. Izgledalo je da je njen prvi zadatak bio da ima bliske, tople i divne odnose sa svim članovima svoje porodice i njihovim porodicama, sa svim prijateljima i njihovim porodicama. Možda zato što je to bila jedina neobrazovana žena bez formalnog posla ili karijere. Ova isključivost u odanosti može da postoji i postoji zajedno sa rasprostranjenim *Gemeinschaftsgefühl* čovekoljubljem, naklonošću i prijateljstvom, o čemu smo već govorili. Ovi ljudi su skloni da budu ljubazni, ili bar strpljivi sa skoro svima. Posebno nežnu ljubav osećaju prema deci i ona ih lako ganu. U istinskom, mada nešto posebnijem smislu, oni vole ceo ljudski rod ili, bolje rečeno, saosećaju sa njim.

Ovakva ljubav ne znači nedostatak diskriminacije. Činjenica je da oni mogu da govore i govore realistično i oštro o onima koji to zaslužuju, a posebno o licemerima, uobraženima, razmetljivcima i naduvencima. Ali u neposrednim odnosima, čak i sa takvim ljudima, oni ne ispoljavaju uvek znake stvarnog omalovažavanja. Primer jednog ovakvog objašnjenja je: »Većina ljudi, uostalom, ne postiže bogzna šta, ali bi mogla. Oni čine svakojake glupave pogreške i na kraju se osećaju bedno, ne znajući kako je sve tako ispalo kada su njihove namere bile dobre. Oni koji nisu ljubazni obično to plaćaju dubokom nesrećom. Njih pre treba žaliti nego napadati.«

Njihove neprijateljske reakcije prema drugima najkraće bi se mogle opisati kao 1) zaslužene i 2) za dobrobit napadnute ili neke druge osobe. Recimo, zajedno sa Fromom, da se njihovo neprijateljstvo ne zasniva na karakteru, već je reaktivno ili situaciono.

Ovde je zgodno navesti još jedno zajedničko svojstvo mojih ispitanika. Naime, oni privlače bar izvestan broj poštovalaca, prijatelja, pa čak i sledbenika i obožavalaca. No, veza između samoostvarene osobe i povorke njenih obožavalaca uglavnom je prilično jednostrana. Obožavaoci najčešće zahtevaju više nego što je ona spremna da pruži. I, štaviše, ova odanost može da dovede samoostvarene osobe u nepriliku, da im bude neprijatna pa čak i odvratna, jer su one iznad običnih veza. Kada je primoran na te odnose, naš ispitanik je uglavnom prijatan i ljubazan, ali obično nastoji da ih, što je moguće uljudnije, izbegne.

DEMOKRATSKI SLOŽAJ KARAKTERA

Za sve moje ispitanike bez izuzetka može se reći da su demokratski ljudi u najpobjednijem mogućem smislu. Ovo kažem na osnovu prethodne analize autoritarnih i demokratskih složaja karaktera [303], isuviše podrobne da bi se ovde mogla prikazati; na malom prostoru možemo opisati samo neke vidove tog ponašanja. Ovi ljudi imaju sva očigledna ili površinska demokratska svojstva. Oni se mogu ponašati i ponašaju se prijateljski prema svakome ko ima doličan karakter, bez obzira na klasu, obrazovanje, političko uverenje, rasu ili boju. U stvari, često se čini da oni nisu čak ni svesni ovih razlika koje su za prosečnu osobu toliko očigledne i toliko važne.

Oni ne samo da poseduju ovo najočiglednije svojstvo nego su njihova demokratska osećanja i dublja. Na primer, oni mogu da uče od svakoga ko ih nečemu može poučiti — bez obzira na to kakva su njegova druga svojstva. U takvim odnosima oni ne pokušavaju da zadrže bilo kakvo spoljašnje dostojanstvo, ili da očuvaju status ili prestiž, koje donose godine ili tome slično. Moglo bi se čak reći da je zajedničko svojstvo mojih ispitanika moguće nazvati smernošću određenog tipa. Svi su oni svesni koliko malo znaju u poređenju sa onim što bi se moglo znati ili onim što drugi znaju. Zbog toga mogu da bez poze osećaju iskreno poštovanje pa čak i smernost pred ljudima koji ih mogu naučiti onome što ne znaju ili, pak, pred onima koji poseduju neke veštine koje oni sami nemaju. Oni iskreno poštuju drvodelju ako je dobar drvodelja; ili, bolje rečeno, svakog ko je majstor svog zanata.

Treba brižljivo razlikovati ovo demokratsko osećanje od nediskriminativnosti ukusa, od nediskriminativnog izjednačavanja jednog ljudskog bića sa drugima. Ove jedinke koje su i same elita, biraju za svoje prijatelje elitu, ali to je elita karaktera, sposobnosti, talenta, a ne elita po rođenju, rasi, krvi, imenu, porodici, godinama, mladosti, slavi ili moći.

Najdublja, ali takođe i najnejasnija jeste teško-dostižna tendencija da se oseća izvesno poštovanje prema svakom ljudskom biću samo zato što je ljudska jedinka; naši ispitanici nisu želeli čak ni sa podlacima da idu preko najniže tačke ponižavanja, omalovažavanja, povrede dostojanstva. Pa ipak, to ide ukorak sa njihovim jakim osećanjem za ispravno i pogrešno, dobro i zlo. Oni će verovatno pre prelaziti u napad protiv zlih ljudi i rdavog ponašanja. Za razliku od prosečnih ljudi, njih sopstvena ljutnja daleko manje dovodi u stanje ambivalentnosti, zbunjenosti i neodlučnosti.

RAZLIKOVANJE SREDSTAVA I KRAJNJIH CILJEVA, DOBROG I ZLOG

Nijedan od mojih ispitanika ne dvoumi se kada treba da razlikuje ispravno od neispravnog. Bilo da su mogli, odnosno da nisu mogli da verbalizuju problem, oni su retko kad u svom svakodnevnom životu ispoljavali zbrku, nedoslednost ili sukob koji su tako česti u etičkim postupcima prosečne osobe. Ovo se takođe može iskazati na sledeći način: ove jedinke su veoma etične, imaju jasne moralne standarde, postupaju ispravno a ne neispravno.

Jedan način da se izrazi svojstvo koje nastojim da opišem sugerisao je doktor Dejvid Levi, koji je istakao da bi pre nekoliko vekova sve njih opisivali kao ljude koji slede put Gospodnji, odnosno kao božje ljude. Nekolicina je rekla da veruje u Boga, ali je ovog Boga opisivala kao metafizički pojam, a ne kao oličenu figuru. Ako se religija definiše samo društveno-ponašajnim terminima, onda su svi oni religiozni, uključujući i ateiste. No, ako se terminom religija služimo na konzervativniji način da bismo opisali natprirodan element i institucionalnu ortodoksiju (što je nesumnjivo češća upotreba), tada naš odgovor mora biti sasvim drugačiji, jer je onda veoma mali broj njih religiozan.

Samoostvareni ljudi se najčešće ponašaju kao da sasvim jasno mogu razlikovati sredstva od krajnjih ciljeva. Opšte uzev, oni su usredsređeni na krajnje ciljeve a ne na sredstva, a sredstva su sasvim jasno podređena ovim krajnjim ciljevima. Ovo je, međutim, isuviše jednostavna tvrdnja. Naši ispitanici čine situaciju još složenijom, jer često kao same krajnje ciljeve smatraju mnoge doživljaje i delatnosti koji su za druge ljude samo sredstva. Naši ispitanici će verovatno češće ceniti sam rad zbog njega samog; oni često uživaju u samom odlasku do nekog mesta kao i u odlasku u njega. Oni ponekad mogu da od najbeznačajnije i najrutinskije delatnosti načine igru, ples i zabavu u kojima istinski uživaju. Verthajmer je istakao da je većina dece toliko kreativna da mogu preoblikovati otrcani, rutinski, automatski, mehanički doživljaj, na primer kao u jednom od njegovih eksperimenata kada su prevoženje knjiga od jednog do drugog niza polica pretvorili u strukturisanu i zanimljivu igru obavljajući ga u skladu sa izvesnim sistemom ili ritmom.

FILOSOFSKI, PRIJATELJSKI SMISAO ZA HUMOR

Svi moji ispitanici imali su veoma neobičan smisao za humor, što sam sasvim lako i rano uočio, budući da ih je sve odlikovao. Oni ne smatraju smešnim ono čemu se prosečan čovek smeje. Stoga se ne smeju agresivnim šalama (zasmejavati ljude tako što se drugi ozleđuju), ili šalama nadmoćnih osoba (ismevati tuđu manju vrednost) ili šalama pobunjenika protiv autoriteta (nedu-

hoviti, edipalni, nepristojni vicevi). Ono što oni smatraju humorom obično je bliže filosofiji nego bilo čemu drugom. Ovo također možemo zvati šalama na račun postojećeg zato što se velikim delom sastoji u ruganju svim ljudskim bićima kada su glupava ili zaborave mesto u svetu, ili kada pokušavaju da budu veliki a u stvari, su mali. To može imati oblik ruganja samom sebi, ali ne na mazohistički ili klovnovski način. Linkolnov humor može da posluži kao dobar primer. Linkoln, po svoj prilici, nikada nije načinio nijednu šalu koja je povredila nekog drugog; mnoge, pa čak i većina njegovih šala, imale su nešto da poruče, imale su neku svrhu a ne samo da izazovu smeh. Često je izgledalo da su vaspitne na najprijatniji način, poput alegorija i basni.

Ako se uzme kvantitativni kriterijum, može se reći da su naši ispitanici manje duhoviti od prosečne populacije. Igra rečima, pošalice, dosetljive primedbe, brz duhovit odgovor, obično podrugivanje mnogo ređe se sreću nego umni, filosofski humor koji pre izaziva osmeh nego smeh, koji je suštinski vezan za situaciju, a nije na nju nakalemljen, koji je spontan pre nego planiran i često se više ne može ponoviti. Ne bi trebalo da nas čudi što prosečan čovek, naviknut na viceve iz novina i grohotno smejanje, smatra da su naši ispitanici prilično suvoparni i ozbiljni.

Takav humor može sve da prožima; na ljudsku situaciju, ljudsku oholost, ozbiljnost, zaposlenost, hitnju, ambiciju, stremljenje i planiranje može se gledati sa zabavne, šaljive pa čak i smešne strane. Mislím da sam jednom prilikom razumeo ovaj stav na izložbi »kinetičke umetnosti« koja mi je, svojom bukom, kretanjem, uskomešanošću, užurbanošću i usplahirenošću koji nikuda nisu vodili, ličila na šaljivu parodiju na ljudski život. Ovaj stav se takođe prenosi na profesionalan posao, koji je u izvesnom smislu takođe igra i koji se, mada se uzima ozbiljno, ponekad shvata olako.

STVARALAŠTVO 80

Ovo je opšte svojstvo svih proučavanih ili posmatranih ljudi. Bez izuzetka. Svaki od njih je na jedan ili drugi način ispoljavao posebnu vrstu stvaralaštva ili originalnosti ili inventivnosti koja je imala izvesna naročita svojstva. Ova posebna svojstva mogu se najbolje razumeti u svetlu rasprave koja dolazi nešto kasnije u ovom poglavlju. Kao prvo, ovo stvaralaštvo se razlikuje od mocartovskog tipa stvaralaštva zasnovanog na specijalnom talentu. Isto tako smo suočeni sa činjenicom da takozvani geniji ispoljavaju sposobnost koju mi ne razumemo. Sve što za njih može reći jeste da su izgleda, posebno obdareni nagonom i sposobnošću koji mogu biti veoma slabo povezani sa ostatkom ličnosti, a sa kojima su, kao što govori celokupna dokazna građa, pojedinci izgleda rođeni. Ovde nas takav talent ne zanima, jer ne počiva na psihičkom zdravlju ili osnovnom zadovoljenju. Stvaralaštvo sa-

moostvarenih osoba pre liči na naivno i univerzalno stvaralaštvo nerazmažene dece. Pre izgleda da je ono opšte svojstvo ljudske prirode — potencijal rođenjem dat svim ljudskim bićima. Većina ljudi ga izgubi sa enkulturacijom, ali mali broj jedinki ili zadržava ovaj svež i naivan neposredan način gledanja na život ili ako ga i izgubi, što je slučaj kod većine, kasnije ga u životu povraća. Santajana je ovome dao veoma dobro ime — »druga naivnost«.

Ovo stvaralaštvo se kod nekih naših ispitanika ne ispoljava pisanjem knjiga, komponovanjem muzike ili pravljenjem umetničkih predmeta, već u mnogo skromnijem obliku. Kao da se ovaj poseban tip stvaralaštva, budući da je izraz zdrave ličnosti, projektuje na svet i dotiče svaku delatnost kojom se osoba bavi. U ovom smislu i obučari, drvodjelje i činovnici mogu biti kreativni. Sve što čovek radi, može raditi sa izvesnim stavom, izvesnim duhom koji proističe iz prirode njegovog karaktera. Štaviše, može se stvaralački i *gledati*, kao što to deca čine.

Pomenuto svojstvo smo izdvojili zarad diskusije kao da je odeljeno od svojstva o kojima smo već govorili ili o kojima ćemo tek govoriti, a u stvari, nije tako. Kada ovde govorimo o stvaralaštvu, možda jednostavno opisujemo, s neke druge tačke gledišta, naime s tačke gledišta posledica, ono što smo već napred opisali kao veću svežinu, pronicljivost i uspešnost opažanja. Ovi ljudi izgleda da lakše uočavaju ono što je istinito i stvarno. Zbog toga se drugim, skućenijim ljudima, mogu činiti kreativnim.

Štaviše, kao što smo već videli, ove jedinke su manje sputane, manje stegnute, manje ograničene, jednom reći manje enkulturisane. Rečeno pozitivnim terminima, one su spontanije, prirodnije, ljudskije. Ovo bi takođe imalo za jednu od svojih posledica ono što drugim ljudima liči na stvaralaštvo. Ako pretpostavimo, što bismo mogli na osnovu našeg proučavanja dece, da su svi ljudi nekada bili spontani, i da su možda u svojim najdubljim osnovama još uvek takvi, no da pored te svoje spontanosti, koja je negde u dubini, imaju i površinski ali snažan niz kočnica, onda ova spontanost mora da je sputana, inače bi se češće javljala. Kada ne bi bilo tih sputavajućih snaga, mogli bismo očekivati da bi svako ljudsko biće ispoljavalo ovaj poseban tip stvaralaštva [10, 307].

OTPOR PREMA ENKULTURACIJI; PREVAZILAŽENJE BILO KOJE POJEDINAČNE KULTURE

Samoostvareni ljudi nisu dobro prilagođeni (u naivnom smislu usaglašenosti ili poistovećenosti sa kulturom). Oni na razne načine idu ukorak sa kulturom, ali se za svakog od njih može reći da se na izvestan način duboko i smisljeno opiru enkulturaciji [295] i u izvesnoj meri su suštinski izdvojeni od kulture u koju su uključeni. Pošto su u literaturi koja govori o vezi kulture i ličnos-

ti veoma malo piše o otporu jedinke prema ukalupljivanju od strane kulture i pošto je, kako Risman ističe [398], ono što je preostalo posebno važno za američko društvo, tada su čak i naši oskudni podaci od izvesnog značaja.

Opšte uzev, veza između ovih zdravih ljudi i njihove mnogo manje zdrave kulture je složena; iz nje se mogu izdvojiti bar sledeće komponente.

1. Kada je reč o izboru odeće, načinu izražavanja, hranjenja, načinu kako se nešto radi u našoj kulturi, onda su svi ovi ljudi očigledno konvencionalni. Pa ipak oni nisu *istinski* konvencionalni, u svakom slučaju nisu pomodari, gizdavci ili kicoši.

Oni uglavnom smatraju da nije važno koji se narodni običaj koristi, da su jedna saobraćajna pravila podjednako dobra kao i druga i da, iako čine život lagodnijim, u stvari ne znače toliko da bi se zbog njih uznemiravali. Uočavamo takođe da su ovi ljudi, opšte uzev, skloni da prihvataju većinu stvari koje smatraju nevažnim ili nepromenljivim ili od drugorazrednog značaja za njih kao pojedince. Pošto izbor cipela, način češljanja, ugladenost, ili način ponašanja na zabavama, nisu od velikog značaja ni za jednu proučavanu jedinku, one obično na to jedino sležu ramenima. To nisu moralni problemi.

Ali, pošto ovo trpeljivo prihvatanje bezazlenih narodnih običaja ne znači toplo odobravanje praćeno poistovećivanjem, njihovo podvrgavanje konvencijama obično je prilično površno i reda radi, kraći put da bi se došlo do neposrednosti, poštenja, uštede energije itd. U trenucima nevolja kada je pokoravanje konvencijama odveć tegobno ili skupo, vidi se da je njihova očigledna konvencionalnost površinska stvar koja se, poput ogrtača, može lako odbaciti.

2. Teško da se i za jednog od ovih ljudi može reći da se buni protiv autoriteta u adolescentnom ili gnevnom smislu. Oni ne pokazuju aktivnu netrpeljivost ili stalno, dugotrajno nezadovoljstvo kulturom niti su zaneti idejom da je mogu brzo izmeniti, mada dosta često prasnu u opravdanom gnevu zbog nepravde. Jedan od ovih ispitanika, koji je u svojim mladim danima bio gnevni buntovnik, sindikalni organizator u vreme kada je to bilo veoma opasno zanimanje, napustio je sve s gnušanjem i beznađem. Kada se pomirio sa sporim društvenim promenama (u ovoj kulturi i u ovom veku), konačno se posvetio vaspitanju mladih. Svi drugi su ispoljavali ono što bi se moglo nazvati mirnim, dugotrajnim zanimanjem za kulturni napredak i čini mi se da to podrazumeva njihovo prihvatanje da su promene spore ali da su neposredno poželjne i neophodne.

Ovo nikako ne znači nedostatak borbenosti. Kada je brza promena mogućna, ili kada su potrebni odlučnost i hrabrost, ovi ljudi ih imaju. Iako oni nisu radikalna grupa ljudi u uobičajenom smislu, mislim da bi to lako mogli biti. Pre svega, to je grupa intelektualaca (mora se imati na umu ko ih je izabrao) od kojih je većina već imala misiju i osećala da radi nešto odista važno

za napredak sveta. Drugo, to je realistična grupa koja, izgleda, nije spremna da čini velike ali beskorisne žrtve. U drastičnijim situacijama, oni bi vrlo verovatno bili spremni da zarad radikalne društvene akcije napuste svoj posao, na primer anti-nacističkog tajnog pokreta u Nemačkoj ili Francuskoj. Moj je utisak da oni nisu protiv borbe, već jedino protiv uzaludne borbe.

Druga, veoma česta tema naših razgovora bila je poželjnost uživanja u životu i u dobrom provodu. Svi sem jednoga smatrali su da se to ne može spojiti sa gnevnim i neprekidnim buntovništvom. Štaviše, njima se činilo da je to isuviše velika žrtva za koju bi se mogla očekivati mala nagrada. Većina njih je u mladosti bivala katkad borbena, nestrpeljiva i plahovita i u najvećem broju slučajeva naučili su da je njihovo optimističko verovanje u brzu promenu bilo neopravdano. Oni su se kao grupa smirili i spokojno, dobroćudno prihvatili svakodnevni napor da se poboljša kultura, obično iznutra, a ne da se ona u celini odbaci i da se spolja protiv nje bori.

3. Unutrašnje osećanje izdvojenosti od kulture nije nužno svesno, ali se ispoljavalo u skoro svim njihovim raspravama, posebno o američkoj kulturi u celini, u poređenju sa drugim kulturama i videlo se i u činjenici da su veoma često bili kadri da stoje po strani kao da joj ne pripadaju sasvim. Mešavina raznih stepena naklonosti ili odobravanja i neprijateljstva i kritike ukazivala je na to da su oni iz američke kulture birali ono što je s njihovog stanovišta dobro, a odbacivali ono što su smatrali rđavim. Kratko rečeno, oni su je odmeravali, kritički procenjivali, isprobavali i konačno sami donosili odluke.

Ovo se nesumnjivo veoma razlikuje od uobičajenog pasivnog prepuštanja uobličavanju od strane kulture koje se uočava, na primer, kod etnocentričnih ispitanika u mnogim proučavanjima autoritarnih ličnosti. To se takođe razlikuje od potpunog odbacivanja kulture koja je, u krajnjoj liniji, relativno dobra, to jest, kada se ona uporedi sa drugim kulturama koje odista postoje, a ne sa nekim zamišljenim nebeskim savršenstvom (ili kao što na jednom bedžu piše Nirvana *sada!*).

Izdvojenost od kulture verovatno se odražava i u izdvojenosti naših samoostvarenih ispitanika od ljudi, u njihovoj napred opisanoj potrebi da budu sami i u njihovoj ispod proseka potrebi za poznatim i uobičajenim.

4. Iz tih kao i iz drugih razloga ove ljude bismo mogli zvati autonomnim, tj. oni se pre upravljaju prema zakonima sopstvenog karaktera nego prema društvenim pravilima. U ovom smislu oni nisu samo i jedino Amerikanci nego, više od drugih, članovi ljudske vrste. Pogrešili bismo ako bismo kruto tumačili da su oni iznad i izvan američke kulture, jer, na kraju krajeva, oni govore američki, postupaju američki, imaju američke karaktere itd.

Pa ipak, smo ako ih uporedimo sa preterano socijalizovanim, robotizovanim ili etnocentričnim osobama, u neodoljivom iskušenju da donesemo hipotezu da ova grupa nije još jedna subkulturalna grupa, već bi se pre moglo reći da su oni manje enkulturisani,

manje ujednačeni, manje ukalupljeni. Ovo podrazumeva stepen i kontinuum od relativnog prihvatanja kulture do relativne izdvojenosti od nje.

Ako se pokaže da je ova hipoteza održiva, iz nje se može izvesti bar još jedna, da će oni pojedinci, koji su izdvojeni od sopstvene kulture, u različitim kulturama ne samo imati manje nacionalnog karaktera već će u izvesnom pogledu, mnogo više ličiti jedni na druge nego što liče na manje razvijene članove sopstvenog društva.

Ukratko, na večito pitanje »Da li je moguće biti dobar, odnosno zdrav čovek u nesavršenoj kulturi?« na osnovu posmatranja dobijen je odgovor da se u američkoj kulturi *mogu* razviti relativno zdravi ljudi. Oni uspeavaju da napreduju zahvaljujući složenoj kombinaciji unutrašnje autonomije i spoljašnjeg prihvatanja, što je razumljivo moguće jedino ako kultura toleriše ovu vrstu izdvojenog uzdržavanja od potpunog poistovećivanja sa njom.

Ovo, naravno, nije idealno zdravlje. Naše nesavršeno društvo očigledno koči i ograničava naše ispitanike. U onoj meri u kojoj oni moraju da čuvaju svoje male tajne njihova spontanost je smanjena, a neki od njihovih potencijala neostvareni. A pošto samo mali broj ljudi može da bude zdrav u našoj kulturi (a možda i u bilo kojoj drugoj), oni koji su zdravi čeznu za srodnim dušama i stoga su manje spontani i manje samoostvareni.¹

NESAVRŠENOSTI SAMOOSTVARENIH LJUDI

Romanopisci, pesnici, esejisti obično prave grešku što dobro ljudsko biće prikazuju tako dobrim da postaje karikatura na koju niko i ne poželi da liči. Svoju želju za savršenstvom, sopstveno osećanje krivice i stida zbog nedostataka, prosečan čovek projektuje na različite ljude od kojih obično zahteva mnogo više nego što sam daje. Tako su učitelji i sveštenici obično zamišljeni kao prilično neveseli ljudi, bez zemaljskih želja i slabosti. Verujem da je većina pisaca koji su pokušavali da naslikaju dobre (zdrave) ljude upravo ovako postupala, praveći od njih nadmene osobe, marionete ili nestvarne projekcije nestvarnih ideala, a ne krepke, srdačne, pohotne osobe, kakve one odista jesu. Naši ispitanici imali su mnogo manje ljudskih mana. Oni takođe imaju glupe, beskorisne ili nepromišljene navike, mogu biti dosadni, tvrdoglavi, razdražujući. Oni ni u kom slučaju nisu oslobođeni plitke taštine, oholosti, pristrasnosti kada su u pitanju njihova dela, porodica, prijatelji i deca. Nisu retki ni izlivi besa.

Naši ispitanici su povremeno izuzetno i neočekivano okrutni. Moramo se prisetiti da su to jaki ljudi. Stoga, oni kada okolnosti to iskazuju, mogu da ispolje hiruršku hladnoću koja prevazilazi mo-

¹ Zahvaljujem se dr Tamari Dembo na pomoći ukazanoj u radu na ovim problemima.

ći prosečnog čoveka. Na primer, kada je jedan naš ispitanik otkrio da je njegov dugogodišnji pouzdan poznanik u stvari nepošten, brzo i iznenada je prekinuo prijateljstvo bez ikakvog vidljivog bola. Isto tako, jedna žena udata za čoveka kojeg nije volela, kada je odlučila da se razvede, to je učinila sa odlučnošću koja je skoro ličila na nemilosrdnost. Neki od njih tako brzo prežale smrt bliskih ljudi da izgledaju bezdušni.

Ovi ljudi ne samo da su snažni nego su, isto tako, nezavisni od mišljenja drugih ljudi. Jedna žena koju je izuzetno razdražila učmala konvencionalnost pojedinih osoba sa kojima se upoznala na jednoj sedeljci, svim silama se potrudila da svojim govorom i ponašanjem sablazni te ljude. Mogli biste reći da je takvo njeno reagovanje bilo sasvim u redu, ali posledica takvog njenog ponašanja bila je da su ovi ljudi postali neprijateljski raspoloženi ne samo prema toj ženi nego i prema prijateljima u čijoj se kući sedeljka održala. Mada je naša ispitanica *želela* da odbije ove ljude od sebe, domaćica i domaćin to nisu hteli.

Možemo navesti još jedan primer koji prvenstveno proizlazi iz zaokupljenosti naših ispitanika bezličnim svetom. Zbog svoje koncentrisanosti, svog opčinjujućeg interesovanja, svoje jake usredsređenosti na neku pojavu ili pitanje, oni mogu postati rasejani i svoparni i zaboraviti na uobičajenu društvenu uljudnost. U takvim okolnostima oni jasno pokazuju da ih u suštini ne zanimaju ćaskanje, šaljivi razgovori, odlazak na zabave i slično, pa ponekad govore i ponašaju se na način koji druge ljude može da ražalosti, sablazni, uvredi ili pozledi. Napred smo naveli neke posledice izdvojenosti (bar sa stanovišta drugih ljudi).

Čak i njihova ljubaznost može da ih navede da počine greške; na primer, da se ožene iz sažaljenja, da budu isuviše bliski sa neuroticima, gnjavatorima, nesrećnim ljudima a da potom žale zbog toga, da dozvole podlacima da im se nametnu za izvesno vreme, da daju više nego što bi trebalo, tako da povremeno ohrabruju parazite, psihopate itd.

I, na kraju, već smo istakli da ovi ljudi *nisu* oslobođeni od osećanja krivice, strepnje, tuge, samokažnjavanja, unutrašnje borbe i sukoba. Činjenica da ova osećanja ne potiču iz neurotskih izvora nije danas od značaja za većinu ljudi (pa čak ni za većinu psihologa) koji su skloni da zbog toga ove ljude smatraju *nezdravim*.

Ovo me je naučilo nečemu što mislim da bi bilo dobro da svi znaju. *Nema savršenog ljudskog bića*. Mogu se naći osobe koje su dobre, odista veoma dobre, u stvari velike. Nesumnjivo da postoje tvorci, proroci, mudraci, sveci, drhtači,* pokretači, što uliva nadu u budućnost ljudskog roda, pa čak iako takvi ljudi *jesu* retki i *nema* ih na tuce. Pa ipak i oni mogu ponekad da budu dosadni, da

*Drhtač — pripadnik jedne američke religijske sekte koja prihvata neženstvo, zajedničku svojinu i život u zajednici. Ova sekta je dobila ime po pokretima tela tokom igranja koje predstavlja sastavni deo njihovog rituala. (Prim. prev.)

razdražuju, da budu mrzovoljni, sebični, ljutiti ili potišteni. Da se ne bismo razočarali u ljudsku prirodu, moramo prvo da prestanemo da o njoj maštamo.

VREDNOSTI I SAMOOSTVARENJE

Filosofsko prihvatanje prirode sopstvenog Ja, ljudske prirode, jednog dela društvenog života, prirodne i fizičke stvarnosti, automatski obezbeđuje samoostvarenju osobi čvrstu osnovu za njen sistem vrednosti. Vrednostima nastalim ovakvim prihvatanjem objašnjava se veliki procent od sveukupnog broja ličnih vrednosnih sudova koje samoostvarena osoba donosi iz dana u dan. Sve što ona odobrava i ne odobrava, čemu je privržena, što osporava ili za šta se zalaže, što joj se dopada odnosno ne dopada, možemo često shvatiti kao površinske derivate ove izvorne crte prihvatanja.

Iste unutrašnje dinamike ne obezbeđuju automatski (i univerzalno) *svim* samoostvarenim osobama jedino osnovu njihovog sistema vrednosti (tako da bar u ovom pogledu potpuno razvijena ljudska priroda može da bude univerzalna i utkana u sve kulture), već i druge determinante. To su: 1) veoma lagodni odnosi sa stvarnošću, 2) *Gemeinschaftsgefühl*, 3) u osnovi zadovoljeno stanje iz kojeg proističu, kao epifenomeni, razne posledice viška, bogatstva, preobilja, 4) diskriminativni odnosi prema sredstvima i krajnjim ciljevima itd.

Najvažnija posledica ovakvog stava prema svetu — kao i provera njegove valjanosti — jeste činjenica da se sukob i borba, ambivalentnost i nesigurnost prilikom izbora smanjuju ili nestaju u mnogim oblastima života. Očigledno je da je dobar deo takozvane »moralnosti« u znatnoj meri epifenomen neprihvatanja ili nezadovoljstva. U atmosferi paganskog prihvatanja mnogi problemi se vide kao neopravdani i prestaju da postoje. Suština nije toliko u rešavanju problema koliko u jasnom sagledavanju da on, pre svega, i nije bio pravi problem, nego problem koji je stvorio bolestan čovek kao, na primer, igranje karata, plesanje, nošenje kratkih haljina, otkrivanje glave (u nekim crkvama) ili *neotkrivanje* glave (u drugim), pijenje vina ili jedenje jedne vrste mesa a ne druge, ili jedenje mesa u određenim danima a u drugim ne. Ovo ne važi samo za beznačajne probleme; proces se takođe nastavlja u važnijim oblastima, na primer u odnosima između polova, stavovima prema telesnom sastavu i njegovom funkcionisanju, kao i prema smrti.

Praćenje ovog nalaza do dubljih slojeva navelo je autora na pomisao da veliki deo onoga što se uzima kao moral, etika i vrednosti, može jednostavno biti uzgredan proizvod sveprožimajuće psihopatologije prosečnog. Mnogi sukobi, osujećenja i ugrožavanja (koji prisiljavaju osobu na izbor u kojem se ispoljavaju njene vrednosti) nestaju ili se rešavaju kod samoostvarenih ljudi na isti način kao što kod nas nestaju, recimo, sukobi zbog plesanja. Za samoostvarenu osobu na izgled nepomirljiva borba između polova

uopšte nije sukob već pre divna saradnja. Ispostavlja se da antagonistički interesi odraslih i dece u krajnjoj liniji i nisu toliko antagonistički. Ovo isto važi i za polne i uzrasne razlike, kao i za prirodne, klasne i kastinske razlike, političke razlike, razlike u ulogama, religijske razlike itd. A kao što znamo, svaka od njih je plodno tle za strepnju, strah, neprijateljstvo, agresiju, odbrambeni stav i ljubomoru. No, nama se čini da one to *ne moraju biti*, jer naši ispitanici na ove razlike mnogo ređe reaguju na nepoželjan način. Oni su više skloni da u njima uživaju a ne da ih se plaše.

Kao specifičan model uzimamo odnos između nastavnika i studenata. Naši ispitanici—nastavnici ponašali su se na neurotičan način i jednostavno su drugačije tumačili celu situaciju, na primer kao prijatnu saradnju a ne kao sukob volja, autoriteta, dostojanstva itd; oni su lažno dostojanstvo, koje se lako i neizbežno može ugroziti, zamenjivali prirodnom jednostavnošću, koja se *ne* može lako ugroziti; oni su nastojali da budu sveznalice i svemoćni; kod njih nije postojala bojazan da studenti ugrožavaju njihov autoritet; odbijali su da na svoje studente gledaju kao na osobe koje se takmiče međusobno i sa svojim nastavnikom; odbijali su da se ponašaju na stereotipan profesorski način i uporno su nastojali da ostanu realistična ljudska bića kao što su, na primer, vodoinstalater ili drvodelja; sve ovo stvara u razredu atmosferu u kojoj obično nestaju sumnjičavost, razmirice, odbrambeni stav, neprijateljstvo i strepnja. Slične reakcije ugroženosti nestaju u brakovima, u porodicama i drugim međusobnim situacijama u kojima je samo ugrožavanje svedeno na najmanju meru.

Načela i vrednosti beznačajnog čoveka i psihološki zdravog čoveka moraju se bar na neki način razlikovati. Oni suštinski drugačije opažaju (tumače) fizički svet, društveni svet i privatni psihološki svet, za čiju je organizaciju i ekonomiju delom odgovoran sistem vrednosti osobe. Za čoveka čije su osnovne potrebe uskraćene, svet predstavlja opasno mesto, džunglu, neprijateljsku teritoriju koju nastanjuju a) oni kojima on može vladati i b) oni koji njime mogu vladati. Njegovim sistemom vrednosti, slično sistemu vrednosti stanovnika džungle, nužno vladaju niže potrebe, naročito materijalne potrebe i potrebe za sigurnošću. Osoba čije su osnovne potrebe zadovoljene u drugačijem je položaju. Ona može sebi dozvoliti, upravo zahvaljujući ovom stanju izobilja, da prihvati zdravo za gotovo ove potrebe i njihova zadovoljenja i da se posveti podmirivanju viših potreba. Ovim želimo da kažemo da su njihovi sistemi vrednosti različiti, da u stvari *moraju* biti različiti.

Vrhovne vrednosti samoostvarene osobe su potpuno jedinstvene i idiosinkratične i izražavaju njen karakter. Ovo po definiciji mora da bude tačno, jer samoostvarenje jeste ostvarenje Ja a ne postoje dva Ja koja su sasvim nalik jedno na drugo. Postoji samo jedan Renoar, Brams ili Spinoza. Kao što smo videli, naši ispitanici su imali mnogo zajedničkog, pa ipak su bili potpuniije individualizovani, očiglednije oni sami, njih je teže pobrkati sa drugima nego što je to bio slučaj sa bilo kojom drugom prosečnom kontrolnom

grupom. Što će reći, oni u isti mah i veoma mnogo liče jedan na drugoga i veoma se mnogo međusobno razlikuju. Oni su potpunije individualizovani nego ijedna ikada opisana grupa, pa ipak potpunije su socijalizovani, više poistovećeni sa ljudskim rodom nego ijedna dosad opisana grupa. Oni su bliži i ljudskoj vrsti i svojoj jedinstvenoj individualnosti.

RAZREŠENJE DIHOTOMIJA U SAMOOSTVARENJU

U ovom trenutku možemo sebi dozvoliti da konačno uopštimo sve što je rečeno i donesemo važan teorijski zaključak izveden iz proučavanja samoostvarenih ljudi. Na nekoliko mesta u ovom poglavlju — kao i u drugim poglavljima — zaključeno je da ono što je u prošlosti smatrano polovima, ili opozitima, ili dihotomijama to odista i jeste, ali *samo kod manje zdravih ljudi*. Kod zdravih ljudi ove dihotomije su razrešene, polarnosti nestaju i mnoge suprotnosti, za koje mislimo da su intrinzičke, slile su se, stopile i obrazuju jedinstvo. O ovome takođe videti i rad [82].

Na primer, uočeno je da prastaro suprotstavljanje srca i glave, razuma i instinkta, ili kognicije i konacije nestaju kod zdravih ljudi, kod kojih su oni sadelatni pre nego antagonistički, a sukob među njima nestaje zato što oni u stvari govore isto i navode na isti zaključak. Ukratko, kod ovih ljudi želje su u savršenom skladu sa razumom. Izreka Svetog Avgustina »Voli Boga i čini kako ti je volja« može lako da se ovako prevede: »Budi zdrav i onda možeš verovati svojim impulsima«.

Kod zdravih ljudi potpuno nestaje dihotomija između sebičnosti i nesebičnosti, zato što je u načelu svaka radnja i sebična i nesebična [312]. Naši ispitanici su u isti mah i veoma spiritualni i paganski i čulni u toj meri da seksualnost postaje *put* ka spiritualnom i »religijskom«. Dužnost se ne može protivstaviti prijatnosti, niti rad igri, kada dužnost *jeste* prijatnost, kada rad *jeste* igra i kada osoba koja vrši svoju dužnost i puna je vrlina, istovremeno traga za prijatnošću i srećna je. Od kakve je koristi da i dalje zadržavamo polarnost ako su ljudi koji su u najvećoj meri poistovećeni sa društvom upravo najveći individualisti? Ako najzreliji najviše liče na decu? Ako su najetičniji i najmoralniji ljudi takođe i najpohotniji i najanimalniji?

Do istih smo nalaza došli i kada smo razmatrali blagost-svirepost, konkretnost-apstraktnost, prihvatanje-pobunu, Ja-društvo, prilagođenost-nepriлагоđenost, izdvojenost od drugih i poistovećenost sa drugima, ozbiljnost-šaljivost, dionisijanstvo-apolonijanstvo, introvertnost-ekstravertnost, jaku osećajnost-površnost, ozbiljnost-lakomislenost, konvencionalnost-nekonvencionalnost, mističnost-realističnost, aktivnost-pasivnost, požudu-ljubav, Eros-Agape. Kod tih ljudi, id, ego i superego sarađuju i sadelatni su; oni ne ratuju jedno protiv drugog, niti se njihovi interesi suštinski razmimoilaze kao kod neurotičnih ljudi. Isto se tako i kognitivno, impulsivno i

emocionalno stapaju u organizmičko jedinstvo, u nearistotelijansko uzajamno prožimanje. Više i niže nisu suprotnosti nego su u slozi i tada se otkriva da hiljadu ozbiljnih filozofskih dilema imaju više od dve alternative ili, paradoksalno, da alternative uopšte ne postoje. Ako se pokaže da kod zrelih ljudi rat između polova uopšte nije rat nego samo znak obogaljenog i zakrčljalog razvitka, ko bi onda želeo da bira jednu ili drugu stranu? Ko bi hotimično i namerno izabrao patologiju? Da li je nužno birati između dobre i rđave žene, kao da se one uzajamno isključuju, kada smo otkrili da je zdrava žena istovremeno i jedno i drugo.

Na ovaj, kao i na druge načine, zdravi ljudi se razlikuju od prosečnih ne samo u stepenu nego i vrsti, tako da stvaraju dve veoma različite psihologije. Sve je jasnije da proučavanje obogaljenih, zakrčljalih, nezrelih i nezdravih primeraka može da pruži samo obogaljenu psihologiju i obogaljenu filosofiju. Proučavanje samoostvarenih ljudi mora da bude osnova za univerzalnu psihološku nauku.

LJUBAV SAMOOSTVARENIH LJUDI

Zapanjujuće je koliko se u empirijskim naukama malo govori o problemu ljubavi. Posebno je čudno ćutanje psihologa, jer bi se moglo misliti da je to njihova posebna obaveza. To je, po svoj prilici, samo još jedan primer ukorenjenog greha akademskih psihologa koji više vole da rade ono što lako mogu da urade nego ono što bi trebalo da rade, poput mog poznanika, ne baš mnogo bistrog momka, koji je radio u kuhinji jednog hotela i jednog dana otvorio sve konzerve zato što je *veoma* dobro otvarao konzerve.

Moram priznati da sve to mnogo bolje razumem otkada sam se i sam latio ovog zadatka. O ovom problemu je izuzetno teško raspravljati u duhu bilo koje tradicije, a s naučnog stanovišta trostruko je teže. Čini se kao da smo u najudaljenijem mestu ničije zemlje, tački gde konvencionalne tehnike ortodoksne nauke mogu malo da pomognu. (U stvari, upravo je nepodesnost ovih tehnika doprinela da se nužno razviju nove metode prikupljanja podataka o ovoj reakciji kao i o drugim jedinstvenim ljudskim reakcijama. To je zauzvrat dovelo do drugačije filosofije nauke [292, 376].

Jasno je šta treba do uradimo. Mi *moramo* da razumemo ljubav; moramo biti kadri da ljude naučimo da vole, ljubav moramo buditi i predviđati ili će svet biti prepušten neprijateljstvu i sumnji. Važnost ovog cilja čini vrednim i uzvišenim čak i ovako nepouzdanu podatke kakvi se ovde nude. U prethodnoj glavi opisano je istraživanje, ispitanici i glavni nalazi. Sada se pred nas postavlja ozbiljno pitanje, šta od ovih ljudi možemo naučiti o ljubavi i seksu?

PRELIMINARNI OPIS NEKIH SVOJSTAVA LJUBAVI IZMEĐU POLOVA

Prvo ću spomenuti neke od poznatih svojstava ljubavi između polova, a potom ću preći na iznošenje posebnih nalaza našeg proučavanja samoostvarenih ljudi.

Ljubav, u suštini, mora biti opisana na subjektivan i fenomenološki način, a ne objektivno i ponašajno. Nijedan opis, nikakve reči ne mogu saopštiti potpuni kvalitet ljubavnog doživljaja onome koji ljubav nikada nije osetio. Ovaj doživljaj se prvenstveno sastoji od osećanja nežnosti i naklonosti a prati ga (ako sve ide kako treba) veliko uživanje, sreća, zadovoljstvo, ushićenje pa čak i ekstaza. Postoji želja da se približi voljenoj osobi, da se stupi u prisniji dodir sa njom, da se ona dodirne i zagrlji, da se za njom čezne. Štaviše, ona se opaža na neki način kao poželjna, bilo kao lepa, dobra ili privlačna; u svakom slučaju oseća se zadovoljstvo kada se ona gleda, kada je blizu, a tuga i potištenost kada nije tu. Otuda, verovatno, dolazi težnja da se pažnja usresredi na voljenu osobu, a drugi zaborave i da se opažanje tako suzi da se mnoge stvari ne primećuju. Kao da je voljena osoba sama po sebi privlačna i mami pažnju osobe koja je voli. Osećanje prijatnosti koje se javlja u dodiru i prisustvu voljene osobe takođe se ispoljava u želji da se sa njom bude što je moguće češće i u što većem broju situacija, na poslu, u igri, tokom estetskih i intelektualnih zbivanja. Često se izražava želja da se sa voljenom osobom dele prijatni doživljaji, tako da se kaže da je prijatan doživljaj bio još prijatniji zbog prisustva voljene osobe.

Na kraju, sasvim prirodno, kod zaljubljenog postoji posebno seksualno uzbuđenje. Tipično je da se ono neposredno ispoljava u genitalnim promenama. Izgleda da voljena osoba ima posebnu moć koju niko drugi na svetu u toj meri ne poseduje, tako da kod partnera može da izazove erekciju i lučenje žlezda, da probudi posebnu svesnu seksualnu želju i izazove uobičajeno podrtavanje i ustreptalost koji prate seksualno uzbuđenje. Pa ipak, ovo nije najbitnije, jer ljubav može da se uoči i kod ljudi koji su isuviše stari za seksualni odnos.

Želja za prisnošću nije samo fizička nego i psihološka. Ona se često ispoljava kao posebna sklonost zaljubljenog para da se osami. Pored toga, dosta često sam primećivao da dve osobe koje se vole imaju tajni jezik, tajne seksualne reči koje drugi ne mogu da razumeju, posebne šale i pokrete koje jedino oni mogu da shvate.

Njih odlikuje i osećanje plemenitosti, želja da se daje i ugodi. Osobi koja voli pričinjava posebno zadovoljstvo da radi nešto za voljenu osobu i da joj čini poklone!

¹ U samoostvarenoj ljubavi, ili B-ljubavi, osoba se slobodno predaje, potpuno i neusiljeno, bez ograničenja, uštezanja ili proračuna, koji se mogu uočiti u sledećim odgovorima studentkinja koledža: »Ne predaj se lako«, »Neka se pomučni«, »Učini ga nesigurnim«, »Ne treba da bude suviše siguran u mene«, »Puštam ga da nagađa«, »Ne predaj se isuviše brzo i potpuno«, »Ako ga isuviše volim onda će on biti gazda«, »U ljubavi jedan mora da voli više od drugoga; onaj koji više voli taj je slabiji«, »Neka se malo brine«.

Veoma je česta i želja za potpunijim obostranim upoznavanjem, čežnja za psihološkom bliskošću, za potpunim uzajamnim poznavanjem. Posebno se uživa u posedovanju zajedničkih tajni. Možda bi se svi ovi primeri mogli podvesti pod širi naziv sjedinjavanja ličnosti, o čemu ćemo nešto kasnije govoriti.

Česte fantazije u kojima osoba zamišlja da za svoju draganu podnosi velike žrtve predstavljaju uobičajene primere težnje da se bude velikodušan i da se nešto čini za voljenu osobu. (Postoje, naravno, i drugi ljubavni odnosi, na primer među prijateljima, braćom, roditeljima i decom. Moram bar da spomenem ono što sam naslutio tokom ovih istraživanja, da se najčistija ljubav za Biće drugoga — B-ljubav — sreće kod nekih deda i baba.)

GUBLJENJE ODBRAMBENOG STAVA U SAMOOSTVARENIM LJUBAVNIM ODNOSIMA

Teodor Rajk [393, str. 171] je jednu odliku ljubavi definisao kao odsustvo strepnje. Ovo se izuzetno jasno zapaža kod zdravih ljudi. U ljubavnom odnosu oni neosporno teže ka sve potpunijoj spontanosti, gubljenju odbrambenog stava, prestaju da igraju uloge, da se trude i naprežu. Produženjem veze dolazi do sve veće prisnosti, većeg poštenja i ispoljavanja sopstvene ličnosti, što se veoma retko dostiže u svom vrhuncu. Ovi ljudi kažu da sa voljenom osobom mogu da budu ono što *jesu*, da se osećaju prirodno: »Mogu da se raskomotim«. Ovakva iskrenost, takođe, obuhvata i dozvoljavanje partneru da slobodno vidi mane, slabosti, fizičke i psihološke nedostatke.

U zdravom ljubavnom odnosu mnogo se manje teži za prikazivanjem u najboljem svetlu. To ide dotle da se verovatno neće skrivati ni fizički nedostaci srednjeg i starog doba, kao što su veštački zubi, steznici i slično. Među njima postoji mnogo manje uzdržanosti, zagonetnosti, opsene, zatvorenosti, skrivanja i tajanstvenosti. Gubljenje odbrambenog stava nedvosmisleno protivureči narodnim mudrim izrekama da ne spominjemo neke psihoanalitičke teoretičare koji govore o ovom problemu. Na primer, Rajk veruje da se — biti dobar drugar i dobra dragana — uzajamno isključuju i jedno drugom protivureče. Moji podaci, ili bolje rečeno moji utisci, izgleda da govore suprotno.

Moji podaci takođe nesumnjivo protivureče prastaraj teoriji o intrinzičkom neprijateljstvu između polova. Ovo neprijateljstvo između polova, ova težnja ka poistovećivanju sa sopstvenim polom predstavlja savez protiv drugog pola, a sam izraz »suprotni« pol se dosta često sreće kod neurotičnih ljudi, pa čak i kod prosečnih građana u našem društvu, ali svakako ne i kod samoostvarenih ljudi, bar ne kod onih koje sam ja proučavao.

Narodskoj mudrosti kao i nekim ezoteričnim teoretičarima seksualnosti i ljubavi protivureči moj drugi nalaz koji nesumnjivo

pokazuje da se kod samoostvarenih ljudi sa trajanjem veze povećava ljubavno i seksualno zadovoljstvo. Izgleda da kod zdravih ljudi upravo bolje upoznavanje partnera, a ne puka novina povećava čak i čisto čulna i fizička zadovoljstva. Sasvim prirodno, ne možemo sumnjati da mnoge ljude uzbuđuje i privlači novina kod seksualnog partnera, ali naši podaci govore da nije mudro ovo uopštavati, a pogotovo ne kada su u pitanju samoostvareni ljudi.

Ovu odliku samoostvarene ljubavi možemo sažeti u generalizaciju da zdrava ljubav delom znači odsustvo odbrambenog stava, što će reći povećanje spontanosti i poštenja. Zdrav ljubavni odnos omogućava dvema osobama da budu spontane, da upoznaju jedna drugu, a da se još uvek vole. Razume se da ovo podrazumeva da će nam se, kako sve bliže i dublje upoznajemo drugu osobu, svidati ono što u njoj vidimo. Ako je partner u osnovi rđav, bolje upoznavanje neće dovesti do većeg dopadanja već do većeg antagonizma i odbojnosti. Ovo me podseća na nalaz do kojeg sam došao u svom malenom proučavanju efekata upoznavanjem dobre slike sve više vole i u njima se sve više uživa, a loše se sve manje vole. U to vreme bilo mi je veoma teško da donesem odluku o objektivnom kriterijumu šta je dobra a šta loša slika, tako da sam više voleo da ovaj nalaz ne objavim. No, ako mi se dozvoli malo subjektivnosti, reći ću da što su ljudi bolji to ih više volimo kako ih bolje upoznajemo; što su ljudi gori, manje ih volimo kako ih bolje upoznajemo.

Jedno od najdubljih zadovoljstava koje nastaje u zdravom ljubavnom odnosu, o čemu su govorili moji ispitanici, jeste da takav odnos dozvoljava najveću spontanost, prirodnost, gubljenje odbrambenog stava i najjače osećanje zaštićenosti od ugrožavanja. U takvom odnosu nije potrebno biti na oprezu, skrivati se, nastojati da se načini utisak, osećati se napetim, paziti na vlastite reči i dela, sputavati se i potiskivati. Moji ispitanici su govorili da mogu biti ono što jesu bez osećanja da se od njih nešto zahteva ili očekuje; oni se mogu osećati psihološki (kao i fizički) nagim, a da se ipak osećaju voljenim, željenim i sigurnim.

Rodžers je ovo dobro opisao [401a, str. 159]: »Voljen' ima ovde možda najdublje i najopštije značenje — biti duboko shvaćen i duboko prihvaćen... Jednu osobu možemo voleti samo ukoliko nas ona ne ugrožava; možemo je voleti jedino ako razumemo njene reakcije na nas same ili na stvari koje nas se tiču... Tako, ako je osoba neprijateljski raspoložena prema meni i ja, u tom trenutku, u njoj mogu da vidim samo neprijateljstvo, onda je sasvim sigurno da ću na njeno neprijateljstvo reagovati na odbramben način.«

Meninger [335a, str. 22] opisuje drugu stranu medalje. »Ljubavi manje šteti osećanje da nas ne shvataju nego bojazan koju manje ili više svi jasno osećamo da drugi pronađu kroz naše maske, maske potiskivanja koje su nam nametnule konvencije i kultura. To nas navodi da se klonimo prisnosti, održavamo po-

vršna prijateljstva, da druge potcenjujemo i da ih ne shvatamo pravilno kako nas oni ne bi odveć dobro shvatili.« Ove zaključke dalje podržava nalaz da su naši ispitanici slobodnije izražavali neprijateljstvo i ljutnju i imali manju potrebu da budu jedan prema drugome konvencionalno učtivi.

SPOSOBNOST DA SE VOLI I BUDE VOLJEN

Moji ispitanici bili su voljeni i voleli su, vole i voljeni su. Kod skoro svih (mada ne i svih) mojih ispitanika raspoloživi podaci upućivali su na zaključak da je (pod uslovom da je sve ostalo jednako) psihološko zdravlje nastalo zato što su bili voljeni a ne zato što su bili lišeni ljubavi. Prihvatajući da je asketski put mogućan, i da osujećenje ima neke dobre posledice, ipak nam se čini da je podmirenje osnovnih potreba uobičajeni preteča ili *Anlage* zdravlja u našem društvu. Ovo, po svoj prilici, ne važi samo za biti voljen nego i za voleti. (Psihopske ličnosti, posebno kako ih je Levi opisao u razmaženom psihopati [264] pokazuju da su nužno potrebni i drugi uslovi.)

Za samoostvarene ljude je takođe tačno da oni *sada* vole i da su voljeni. Iz izvesnih razloga bolje je reći da imaju moć da vole i sposobnost da *budu* voljeni. (Čak iako ovo može da zvuči kao ponavljanje prethodne rečenice, u stvari nije tako.) Ove činjenice su zapažene u kliničkom radu, dostupne su javnosti i mogu se lako potvrditi ili pobiti.

Maninger [335a] je veoma pronicljivo tvrdio da ljudska bića *odista* žele da vole jedno drugo, ali ne znaju kako. Ovo je mnogo manje tačno kada je reč o zdravim ljudima. Oni bar znaju kako da vole, i to mogu da čine slobodno, lako i prirodno, i da se njihova ljubav ne izvrgne u sukobe, pretnje i kočenja.

Pa ipak su se moji ispitanici služili rečju ljubav oprezno i promišljeno. Koristili su je samo za mali broj osoba i obično su pravili oštru razliku između ljubavi i dopadanja, prijateljske naklonosti, blagonaklonosti i bratskog osećanja. Ona je za njih označavala jako osećanje, a ne slabo ili ravnodušno.

SEKSUALNOST U SAMOOSTVARENOJ LJUBAVI

Možemo dosta naučiti iz osobene i složene prirode seksa u ljubavnom životu samoostvarenih ljudi. To ni u kojem slučaju nije jednostavna priča; postoji mnogo isprepletanih niti. Ne mogu reći ni da imam mnogo podataka. Ovu vrstu podataka teško je dobiti od povučenih ljudi. Pa ipak, opšte uzev, koliko ja o tome znam, njihov seksualni život je osoben i može se na takav način opisati da su mogućna nagađanja, kako pozitivna tako i negativna, o prirodi seksa kao i o prirodi ljubavi.

Kao prvo, može se reći da kod zdravih ljudi seks i ljubav mogu biti, a najčešće i jesu, sliveni u jedno. Iako je tačno da se ovi pojmovi mogu razlučiti i mada nema svrhe nepotrebno ih

mešati [393, 442], ipak se mora reći da se u životu zdravih ljudi oni obično ujedinjuju i stapaju. U stvari, možemo takođe reći da se u životu ljudi koje smo proučavali oni manje razlučivi i razlučeni. Ne možemo ići tako daleko, kao neki koji kažu da svaka osoba koja može da doživi seksualnu prijatnost iako ne voli svog partnera, mora da bude bolesna. Ali nesumnjivo možemo reći nešto slično. No, svakako, s punim pravom možemo reći da samoostvareni muškarci i žene nisu skloni da traže seks samo zbog seksa, ili da samo njime budu zadovoljni kada dođe do seksualnog odnosa. Nisam siguran da mi podaci dozvoljavaju da kažem da će se oni radije odreći seksa ako je on bez naklonosti, ali sam sasvim siguran da mogu navesti dovoljno primera ljudi koji su se privremeno odricali seksa ili ga sasvim napuštali ako ga nije pratila ljubav ili naklonost.²

Drugi nalaz o kojem sam već govorio u glavi 11 jeste veoma snažan utisak da se kod samoostvarenih ljudi seksualna zadovoljstva ispoljavaju u svom najsnažnijem i ekstatičkom savršenstvu. Ako je ljubav čežnja za savršenstvom i potpunim sjedinjavanjem, onda orgazam, kako o njemu ponekad govore samoostvareni ljudi, predstavlja njegovo ostvarenje. Doživljaji opisani u izveštajima koje sam dobio bili su tako snažni da sam smatrao opravdanim da ih nazovem mističnim doživljajima. Izrazi — isuviše veliko da bi se asimilovalo, isuviše dobro da bi bilo istinito, isuviše dobro da bi trajalo, itd. — išli su zajedno sa iskazima da su bili poneseni snagama van njihove kontrole. Ovaj spoj savršene i snažne seksualnosti i nekih drugih svojstava o kojima će biti reči, stvorio je nekoliko prividnih paradoksa o kojima želim sada da raspravljam.

Za samoostvarene ljude orgazam je istovremeno i više i manje važan nego za prosečne ljude. To je često dubok, skoro mističan doživljaj, pa ipak ovi ljudi lakše podnose nemanje seksualnih odnosa. Ovo nije paradoks ili protivurečnost, već proizlazi iz dinamičke teorije motivacije. Voljenje na nivou viših potreba čini da su niže potrebe, njihova osujećenja i zadovoljenja, manje važni, manje glavni i da se mogu lakše zanemariti. Ali ono takođe čini da se u ovim potrebama iskrenije uživa kada su podmirene.)

To možemo veoma dobro uporediti sa stavom tih ljudi prema hrani. Samoostvareni ljudi istovremeno uživaju u hrani i smatraju je relativno nevažnom u celokupnoj životnoj shemi. Kada u njoj odista uživaju, uživaju iskreno i to uživanje ne kaljaju nepovoljnim stavovima prema animalnosti i sličnom. Hranjenje za-

² Osvald Švarc: *Psihologija seksualnosti*: »Mada potpuno različite prirode, seksualni impuls i ljubav se dopunjuju i zavise jedan od drugog. Kod savršenog i potpuno zrelog ljudskog bića postoji samo ovo nerazdvojivo sjedinjavanje seksualnog impulsa i ljubavi. Ovo je fundamentalni princip svake psihologije seksualnosti. Ako postoji neko ko je sposoban da doživi čisto fizičko zadovoljenje seksualnosti, on se žigše kao polno abnormalan (nezreo ili slično)« (prevod Branko Vemić, str. 16).

uzima relativno nevažno mesto u celokupnoj slici. Ovim ljudima nije potrebna čulnost; oni jednostavno u njoj uživaju, kada do nje dođe.

Neosporno je da hrana takođe zauzima relativno nevažno mesto u filosofiji utopije, raja, dobrog života, u filosofiji vrednosti i etici. To je nešto osnovno što se samo po sebi razume i služi kao temelj na kojem treba dalje graditi. Ovi ljudi veoma spremno govore da ono što je više ne može biti izgrađeno sve dok nije izgrađeno niže, no kada su jednom niže potrebe zadovoljene gube se iz svesti i ona nije njima zaokupljena.

Izgleda da isto važi i za seks. Kao što sam rekao, u seksu se može iskreno uživati, uživati daleko više no što to može prosečna osoba, a da on ipak ne igra glavnu ulogu u životnoj filosofiji. To je nešto u čemu treba uživati, nešto što se samo po sebi razume, na čemu treba graditi, nešto što je od osnovne važnosti kao što su hrana i voda i u čemu se može isto toliko uživati; ali podmirenje treba prihvatiti kao nešto sasvim prirodno. Mislim da ovaj stav razrešava paradoks da samoostvarena osoba istovremeno uživa u seksu mnogo više nego prosečna osoba i da ga smatra mnogo manje važnim u svom životu.

Treba naglasiti da iz ovog složenog stava prema seksu proizlazi činjenica da orgazam može da dovede do mističnog doživljaja, a da se ipak nekom drugom prilikom doživi veoma površno, što će reći da seksualno zadovoljstvo samoostvarenih ljudi može da bude veoma snažno, odnosno da uopšte ne bude snažno. Ovo se sukobljava sa romantičnim stavom da je ljubav božanski zanos, ushićenost, mističan doživljaj. Tačno je, takođe, da seksualna prijetnost može biti pre nežna prijetnost nego snažna, pre veseo, bezbrižan i šaljiv doživljaj nego ozbiljan i dubok, katkad može biti čak i neutralna dužnost. Ovi ljudi ne žive uvek na vrhuncu — oni obično žive na prosečnom nivou intenziteta i površno i blago uživaju u seksu kao u razgaljujućem, prijatnom, veselom, ugodnom, golicavom doživljaju, a ne kao u poniranju u najveće dubine ekstatičnog doživljaja. Ovo je posebno tačno kada su osobe relativno umorne. U takvim okolnostima, seksualni doživljaj je obično površniji.

Samoostvarena ljubav ima mnogo svojstava samoostvarenosti uopšte. Na primer, jedno njeno svojstvo je da se zasniva na zdravom prihvatanju sebe samog i drugih. Takvi ljudi mogu da prihvate mnogo toga što drugi ne bi prihvatili. Na primer, uprkos činjenici da su manje skloni ljubavnim avanturama van braka, oni, za razliku od prosečnih ljudi, priznaju da ih druge osobe seksualno privlače. Imam utisak da oni imaju prilično neusiljene odnose sa suprotnim polom, da mirno prihvataju fenomen da ih druge osobe privlače i da istovremeno manje od drugih ljudi preduzimaju nešto u vezi sa tim. Čini mi se, takođe, da su njihovi razgovori o seksu otvoreniji, uzgredniji i nekonvencionalniji nego razgovori prosečnih osoba. Sve ovo govori da oni prihvataju životne činjenice, što zajedno sa snažnijom, dubljom i veoma za-

dovoljavajućom ljubavnom vezom, izgleda da stvara manju potrebu da se izvan braka traga za kompenzatorskim ili neurotskim doživljajima. To je zanimljiv slučaj u kojem prihvatanje i ponašanje ne koreliraju. Lakše prihvatanje činjenica seksualnosti izgleda da olakšava, a ne otežava, relativnu monogamnost.

U jednom slučaju, kada je žena bila već dugo godina razvedena od supruga, sve informacije koje sam od nje mogao da dobijem ukazivale su na to da je ona uživala u onome što bismo mogli nazvati promiskuitetom. Imala je seksualne odnose i veoma je otvoreno govorila da u njima uživa. Ta žena je imala 55 godina. Nikada nisam mogao da saznam nešto više sem njenog iskaza da je održavala seksualne odnose i da je u njima veoma mnogo uživala. U razgovoru o ovoj temi nikada nije bilo ni najmanjeg traga osećanja krivice ili strepnje ili osećanja da radi nešto rđavo. Očigledno da tendencija ka monogamiji nije isto što i tendencija ka uzdržavanju od seksualnih odnosa ili njihovom odbacivanju. U stvari, što je ljubavna veza dublja to je manje prisilnih potreba za seksualnim doživljajima sa drugim osobama izuzev sa bračnim drugom.

Razume se da se ovakvo prihvatanje seksualnosti nalazi takođe u osnovi snažnog uživanja u seksualnosti koje sam otkrio kod samoostvarenih ljudi. Drugo svojstvo ljubavi koje odlikuje zdrave ljude jeste da oni zbilja nisu pravili razliku između uloga i ličnosti polova. To jest, oni nisu smatrali da je žena pasivna a muškarac aktivan, bilo u seksu, ljubavi ili bilo čemu drugom. Svi ovi ljudi bili su tako sigurni u svoju muškost, odnosno ženskost, da im nije smetalo da poprime neka svojstva koja se u njihovoj kulturi pripisuju suprotnoj polnoj ulozi. Posebno je vredno pažnje da su mogli da budu i aktivni i pasivni ljubavnici i to se najjasnije uočavalo u seksualnom činu i vođenju fizičke ljubavi. Ljubiti i biti ljubljen, biti odozgo ili odozdo u seksualnom aktu, preuzimati inicijativu, biti miran i primati ljubav, zadirkivati i biti zadirkivan — sve se ovo zapaža kod oba pola. Njihovi iskazi govore da oni i u jednom i drugom uživanju u različitim trenucima. Po njihovom mišljenju biti ograničen samo na aktivno, odnosno pasivno vođenje ljubavi predstavlja nedostatak. Samoostvarenim ljudima i jedno i drugo pričinjava posebno zadovoljstvo.

Ovo može da ide i dalje, pa čak i da nas podseti na sadizam i mazohizam. Može se uživati u tome da se bude iskorišćavan, može se uživati u potčinjavanju i pasivnosti, pa čak i u prihvatanju bola i izrabljivanja. Isto tako se može osetiti aktivno i pasivno zadovoljstvo u stiskanju grljenju i ujedanju, u tome da se bude nasilan, pa čak i da se nanosi i trpi bol, sve dok on ne pređe izvesnu meru.

Pošto je ovo, po svoj prilici, povezano sa nesumnjanjem u vlastitu muškost, odnosno ženskost, vlastitu muževnost, odnosno ženstvenost, ja, takođe, čvrsto verujem da zdrave muškarce, za razliku od nesigurnih, u stvari privlače a ne ugrožavaju inteligencija, snaga, sposobnost itd., njihovih žena.

To je još jedan primer kako samoostvarene osobe razrešavaju uobičajene dihotomije koje se čine opravdanim samo zato što ljudi nisu dovoljno zdravi.

Ovo je u skladu sa D'Arsijevom [103] tezom da se erotska ljubav i agape suštinski razlikuju, ali da se kod najboljih ljudi stapaju. On govori o dve vrste ljubavi, koje su, u krajnjoj liniji, maskulina, odnosno feminina, aktivna odnosno pasivna, ljubav usmerena na sopstveno Ja i ljubav u kojoj se Ja poništava i izgleda da one kod običnih ljudi protivureče jedna drugoj i nalaze se na suprotnim polovima. Međutim, kod zdravih ljudi to nije tako. Kod njih su dihotomije razrešene i jedinka je i aktivna i pasivna, i sebična i nesebična, i maskulina i feminina, i zainteresovana za sebe i sebe smatra nevažnom. D'Arسي priznaje da je ovo moguće, mada izuzetno retko.

Naši podaci, ma koliko bili ograničeni, dozvoljavaju nam da sa znatnom sigurnošću donesemo zaključak da frojdska težnja da se ljubav izvodi iz seksa ili se sa njim izjednačava predstavlja ozbiljnu grešku.³ Frojd, naravno nije jedini pravio ovakvu grešku — ona je zajednička i mnogo manje umnim građanima — ali njega možemo uzeti kao najuticajnijeg pobornika takvog shvatanja u zapadnoj civilizaciji. Tu i tamo u Frojdom delima se mogu naći nedvosmisleni nagoveštaji da je on o ovome povremeno i drugačije razmišljao. Na primer, na jednom mestu govori da je detinje osećanje prema majci izvedeno iz instinkta za samoodržanjem, tj. da je to neka vrsta osećanja sličnog zahvalnosti što je hranjeno i što se o njemu brine. »Ona (naklonost) potiče iz najranijih godina detinjstva i izgrađena je na osnovi koju obezbeđuju interesi instinkta za samoodržanjem« [139, str. 204]. Na drugom mestu on je tumači kao reakcionu formaciju (str. 252); opet kao mentalnu stranu seksualnog impulsa (str. 259). U predavanju, o kojem piše Hičman [195, str. 2—3], on kaže da je celokupna ljubav ponavljanje odojčeve ljubavi prema majci. »...dojenje deteta na majčinim grudima (je) model za svaku ljubavnu vezu. Nalaženje objekta je u stvari njegovo ponovno nalaženje«.

Međutim, opšte uzev, od raznih teorija koje je dao Frojd, najšire je prihvaćena ona po kojoj je nežnost seksualnost sa zaprečnim ciljem.⁴ To jest, grubo rečeno, nežnost je za Frojda odvrćena i prurušena seksualnost. Kada nam je zabranjeno da

³ M. Balint, »On genital love«, *Int. J. Psychoanal.*, 1948, 29, 34—40. »Ako neko u psihološkoj literaturi traži raspravljanja o genitalnoj ljubavi, na svoje zaprepašćenje otkriva dve iznenađujuće činjenice: (a) mnogo manje je pisano o genitalnoj nego o pre-genitalnoj ljubavi; (b) skoro sve što je pisano o genitalnoj ljubavi je negativno«. Videti, takođe, Balint, M., »The final goal of psychoanalytic treatment«, *Int. J. Psychoanal.*, 1936, 17, 206—216.

⁴ S. Frojd, *Nelagodnosti u kulturi*: »Te osobe postaju nezavisne od saučestvovanja objekta, jer glavnu vrednost premeštaju sa cilja da budu voljeni na sopstveno voljenje. Oni se zaštićuju od gubitka ljubavi time što svoju ljubav ne usmeravaju na pojedinačne objekte već

postignemo seksualni cilj parenja, a to i dalje želimo ali se ne usuđujemo da sebi priznamo, kompromisni proizvod je nežnost i naklonost. Obrnuto, kada se sretnemo sa nežnošću i naklonošću, ostaje nam jedino da pribegnemo Frojdu i smatramo je za seksualnost sa zaprečnim ciljem. Izgleda da bi drugi zaključak, izveden iz ove premise, neizbežno glasilo — kada seks ne bi bio zaprečen i kada bi svako mogao da se pari sa svakim, onda nežna ljubav ne bi postojala. Prema Frojdu, rodoskrvnjenje, tabu i potiskivanje rađaju ljubav. Drugačije shvatanje se može naći u radovima 27 i 213.

Druga vrsta ljubavi o kojoj raspravljaju frojdojci jeste genitalna ljubav u čijoj se definiciji isključivo naglašava genitalno, bez bilo kakvog pozivanja na ljubav. Na primer, ona se često definiše kao moć da se bude potentan, da se ima dobar orgazam, da se ovaj orgazam doživi spajanjem penisa i vagine i da nije nužno pribegavati klitoris, anusu, sadizmu, mazohizmu itd. Naravno da se sreću, mada ređe, i razrađenije tvrdnje. Najbolje tvrdnje date u duhu frojdske tradicije koje sam mogao da nađem dali su Majkl Balint⁵ i Edvard Hičman [195].

podjednako na sve ljude. Oni izbegavaju kolebanja i razočarenja genitalne ljubavi time što je odvrte od njenog seksualnog cilja, a nagon pretvore u stremljenje sa *zaprečnim ciljem*. Na taj način postižu u sebi jedno stanje ujednačenog nenarušivog osećanja nežnosti koje više nema mnogo spoljne sličnosti sa burnom genitalnom ljubavi od koje potiču« (str. 307, prevod Đ. Bogićević).

⁵ M. Balint, »On genital love«, *Int. J. Psychoanal.* 1948, 29, 34—40. »Da bismo izbegli ovu zamku (naglasak na negativnim odlikama) ispitajmo idealan slučaj takve postambivalentne genitalne ljubavi u kojoj nema tragova ambivalencije i pregenitalnih odnosa sa objektom; (a) tu ne bi trebalo da bude pohlepnosti, želje da se proždere objekat, da mu se ne dozvoli nezavisno postojanje, tj. ne bi trebalo da bude oralnih odlika; (b) ne bi trebalo da bude želje da se povredi, ponižava, da se gospodari i vlada objektom, itd., tj. bez sadističkih odlika; (c) ne bi trebalo da bude želja da se partner ukalja, da se on (ona) prezire zbog njegovih (njenih) seksualnih želja i prijatnosti. Ne bi trebalo da postoji opasnost da će partner izazvati gađenje ili da će privlačiti samo njegove neprijatne odlike, itd., i ne bi trebalo da bude ostataka analnih crta; (d) ne bi trebalo da bude prisilnog razmetanja zbog posedovanja penisa, ne bi trebalo da bude straha od partnerovih seksualnih organa, straha od sopstvenih seksualnih organa, zavisti zbog muških, odnosno ženskih genitalija, ne bi trebalo da postoji osećanje nepotpunosti ili osećanje da se poseduje, odnosno da partner poseduje nepravilan seksualni organ itd. Ne bi trebalo da postoje tragovi falusne faze ili kompleksa kastracije... Šta je onda 'genitalna ljubav' nezavisno od odsustva svih navedenih pregenitalnih crta? Pa, mi volimo svog partnera (1) zato što on, odnosno ona, mogu da nas zadovolje, (2) zato što mi možemo da zadovoljimo njega, odnosno nju; zato što možemo da doživimo potpuni orgazam skoro zajedno ili sasvim istovremeno... Genitalno zadovoljstvo je očigledno samo nužan ali ne i dovoljan uslov genitalne ljubavi. Saznali smo da je genitalna ljubav daleko više od zahvalnosti ili zadovoljstva što je partner bio dostupan za genitalno zadovoljenje. Osim toga, nije važno da li je ova zahval-

Ostaje tajna kako je nežnost uključena u genitalnu ljubav, jer u seksualnom odnosu, sasvim prirodno, seksualni cilj nije zaprečen (on jeste seksualni cilj). Frojd nije ništa govorio o seksualnosti čiji je cilj podmiren. Ako nežnost postoji u genitalnoj ljubavi, onda se mora naći neki drugi izvor mimo zaprečenosti cilja, neseksualni izvor, čini nam se. Sutijeva analiza [442] veoma uspešno otkriva slabosti ovog stanovišta. Isto važi i za radove Rajka [393], Froma [145, 148], De Forista [106] i drugih, datih u duhu revizije Frojdovog učenja. Adler je [3] još 1908. godine tvrdio da potreba za naklonošću nije izvedena iz seksa.

BRIGA, ODGOVORNOST, UJEDINJAVANJE POTREBA

Jedan važan vid dobre ljubavne veze je ono što bismo mogli nazvati poistovećivanje potreba ili ujedinjenje hijerarhija osnovnih potreba dve osobe u jednu hijerarhiju. Posledica ovog je da jedna osoba oseća potrebe druge osobe kao svoje sopstvene, a da njene potrebe, u izvesnoj meri, pripadaju drugoj osobi. Ego se sada širi i obuhvata dve osobe i u izvesnoj meri te dve osobe postaju za psihološke svrhe jedna jedinica, jedna osoba, jedan ego.

Ovo načelo verovatno je prvi u tehničkom pogledu izložio Alfred Adler [2, 3], a veoma dobro iskazao Erih From [148], posebno u svojoj knjizi *Čovek za sebe*, u kojoj je ljubav ovako definisao:

»Ljubav je u principu nedeljiva, ukoliko je veza između predmeta i čovekove vlastite ličnosti u pitanju. Istinska ljubav je izraz produktivnosti i implicira brigu, respekt, odgovornost i znanje. Ona nije 'afekt', u smislu da je netko aficiran po nekome, već aktivno nastojanje za rastom i srećom voljene osobe, nastojanje koje se koreni u vlastitoj sposobnosti da se voli.« (prevod Hrvoja Lisinskog, str. 126).

Slik [Schlick, 413a, str. 186] je ovo takođe veoma dobro opisao:

»Socijalni impulsi su one dispozicije jedne osobe pomoću kojih sama ideja o prijatnom, odnosno neprijatnom stanju druge osobe jeste prijatan, odnosno neprijatan doživljaj (isto tako, samo opažanje drugog stvorenja, samo njegovo prisustvo može posredstvom takvog impulsa da izmami osećanje zadovoljstva). Pri-

nost ili zadovoljstvo jednostrano ili uzajamno. Šta ovo znači? Pored genitalnog zadovoljenja u istinskoj ljubavnoj vezi nalazimo (1) idealizovanje; (2) nežnost; (3) poseban oblik poistovećenosti. Da sažmemo: genitalna ljubav kod čoveka je u stvari pogrešno ime. Ono što zovemo genitalna ljubav je spoj nespojivih elemenata, genitalnog zadovoljenja i pregenitalne nežnosti... nagrada za strah od pritiska ovog stapanja jeste mogućnost da se povremeno u srećnim trenucima regredira na doista infantilni stadijum na kojem nema testiranja stvarnosti...« (str. 34).

rodna posledica ovih sklonosti jeste da njihov posednik kao krajnji cilj svog vladanja postavi radosna stanja drugih. I kada ostvari ove krajnje ciljeve, on uživa u proistekloj prijatnosti jer nje ga ne uveseljava samo ideja, nego i kada stvarno opazi izražavanje radosti«.

Spolja posmatrano, ovo poistovećivanje potreba ispoljava se kao preuzimanje odgovornosti, brige, staranja o drugoj osobi. Suprug koji voli svoju ženu može da doživi isto toliko zadovoljstva u njenom uživanju koliko i u svom. Majka koja voli svoje dete više bi volela da sama kašlje nego da čuje kako ono kašlje i, u stvari, veoma bi rado na svoja pleća preuzela bolest svog deteta, pošto bi za nju bilo manje bolno da je ona bolesna nego da gleda i sluša svoje bolesno dete. Dobar primer ovoga su različita reagovanja na bolest u dobrim i lošim brakovima, a shodno tome i na nužno negovanje. Bolest u skladnom braku jeste bolest oba supružnika, a ne nesreća samo jednog od njih. Automatski se preuzima podjednaka odgovornost, kao da su oboje istovremeno pogođeni oblešću. U porodici čiji se članovi vole primitivan komunizam ispoljava se na ovaj način, a ne samo deljenjem hrane i novca. Tu se vidi najčistiji primer načela: od svakog prema njegovim sposobnostima i svakome prema njegovim potrebama. Ovde je nužna samo jedna izmena — potrebe druge osobe jesu potrebe osobe koja voli.

Ako je odnos veoma dobar, bolesna ili nejakna osoba može da se prepusti negovanju i zaštiti partnera koji je voli, sa istim samozaboravom i bez osećanja ugroženosti koje pokazuje malo dete kada tone u san u naručju roditelja. Kod manje zdravih parova dosta često se primećuje da bolest izaziva napetost. Na isti način, za snažnog muškarca koji je svoju muškost praktično poistovetio sa fizičkom snagom, bolest i slabost znače katastrofu. Za ženu koja ženstvenost izjednačava sa fizičkom privlačnošću u stilu »lepotice sveta« bolest, slabost ili bilo šta drugo što umanjuje njenu fizičku privlačnost predstavlja tragediju, kao i za muškarca koji na isti način definiše ženstvenost. Naši zdravi ljudi su skoro potpuno pošteđeni ove greške.

Imajući u vidu da su ljudska bića, u krajnjoj analizi, izdvojena jedna od drugih i zatvorena svako u svoju vlastitu malu školjku, i ako se složimo da ljudi, u krajnjoj analizi, nikada ne mogu stvarno upoznati jedni druge kao što poznaju sebe, onda je svaka veza između grupe kao i između pojedinaca nalik na nastojanje »dve samoće da zašтите, dodirnu i pozdrave jedna drugu« (Rilke). Od svih takvih nastojanja o kojima nešto znamo, zdrava ljubavna veza jeste najuspešniji način da se premosti nepremostiv jaz između dva izdvojena ljudska bića.

U istoriji teoretisanja o ljubavnim odnosima, kao i o altruizmu, patriotizmu itd., dosta je rečeno o transcendenciji ega. Andžal [12] je u svojoj knjizi dao izvanrednu modernu, tehničku raspravu o ovoj tendenciji; on raspravlja razne primere sklonosti ka onome što naziva homonomija i suprotstavlja joj težnju za autonomijom, nezavisnošću, individualnošću i sličnom. Sve se više povećava kli-

nička i istorijska dokazna građa koja pokazuje da je Andžal bio u pravu kada je zahtevao da se u sistematskoj psihologiji ostavi mesta za ove razne tendencije ka prevazilaženju granice ega. Štaviše, ova potreba za prevazilaženjem granica ega po svemu sudeći je u istom smislu potreba kao i potreba za vitaminima i mineralima, tj. ako ta potreba nije zadovoljena, osoba na jedan ili drugi način postaje bolesna. Rekao bih da je zdrava ljubavna veza jedan od najubedljivijih i najpotpunijih primera transcencije ega. Videti takođe, radove [182, 314].

ZABAVA I VESELJE U ZDRAVOM LJUBAVNOM ODNOSU

Spomenuti pojmovi Eriha Froma i Alfreda Adlera naglašavaju produktivnost, brigu i odgovornost. Sve je ovo veoma tačno, ali From, Adler i drugi koji pišu u istom duhu začudo prenebregavaju jedan vid zdrave ljubavne veze koji se jasno zapaža kod (mojih ispitanika: oni, naime, ispuštaju iz vida zabavu, razdraganost, ushićenje osećanje dobrobiti, veselja. Samoostvarene osobe odlikuje uživanje u ljubavi i seksu. Seks veoma često postaje neka vrsta igre u kojoj je smeh isto toliko čest koliko i žudnja. From i drugi ozbiljni mislioci opisivali su idealnu ljubavnu vezu kao da je ona zadatak ili teret a ne igra ili zadovoljstvo. Na primer, kada From kaže: »Ljubav je produktivna forma odnošenja prema drugima i prema sebi. Ona podrazumeva odgovornost, brigu, respekt i znanje kao i želju da druga osoba raste i napreduje. Ona je izraz intimnosti dvoje ljudskih bića, pod uslovom očuvanja uzajamnog integriteta« [148, str. 109] — onda se mora priznati da to zvuči pre kao sporazum ili ortaštvo nego kao spontana razonoda. Ljudi ne osećaju privlačnost jedni prema drugima zbog dobrobiti ljudske vrste, ili zadatka reprodukcije ili budućeg razvoja čovečanstva. Ljubav i seksualni život zdravih ljudi, uprkos činjenici da često doseže vrhunac ekstaze, može se isto tako lako uporediti sa igrom dece i štenadi. Ljubav je vesela, šaljiva, vragolasta. Kasnije ćemo pokazati da ona nije prevashodno stremljenje ka nečemu, kao što From podrazumeva; to je, u suštini, uživanje i ushićenje, što je nešto sasvim različito.

PRIHVATANJE INDIVIDUALNOSTI DRUGIH OSOBA; POŠTOVANJE DRUGIH

Svi ozbiljni pisci koji su govorili o idealnoj ili zdravoj ljubavi naglašavali su potvrđivanje individualnosti drugih osoba, žarku želju za izrastanjem druge osobe, suštinsko uvažavanje njene individualnosti i jedinstvene ličnosti. Ovo veoma dobro potvrđuju posmatranja samoostvarenih ljudi koji u neobičnoj meri imaju retku sposobnost da budu zadovoljni zbog trijumfa drugih, i da se zbog toga ne osećaju ugroženim. Oni istinski uvažavaju

svoje partnere na dubok i suštinski način koji ima mnogo implikacija. Kao što Overstrit veoma lepo kaže [366a, str. 103]: »Ljubav prema nekoj osobi ne podrazumeva posedovanje te osobe, već potvrđivanje te osobe. To znači da joj se sa zadovoljstvom priznaje puno pravo na sopstvenu jedinstvenu ljudsku prirodu«.

Fromovo tvrđenje o ovom predmetu takođe je veoma upečatljivo [145, str. 232]: »Ljubav je glavna sastavnica takve spontanosti; ne ljubav kao iščezavanje ličnog ja u drugoj osobi, niti ljubav kao posedovanje druge osobe, već ljubav kao spontano potvrđivanje drugih, kao sjedinjavanje pojedinca sa drugima, na osnovu očuvanja pojedinačnog ja.« Najupečatljiviji primer ovog ponašanja može se uočiti kod supruga koji se na nezavidljiv način ponosi uspesima svoje supruge, čak i kada oni sjajem nadmašuju njegove. Drugi primer je odsustvo ljubomore.

Ovo poštovanje ispoljava se na mnogo načina koje bi, uzgred rečeno, trebalo razlikovati od posledica ljubavnog odnosa samog po sebi. Ljubav i poštovanje mogu se razlučiti, mada često idu zajedno. Čak i samoostvarene osobe mogu poštovati nekog, iako prema njemu ne osećaju ljubav. Nisam toliko siguran da je moguće voleti nekoga ako se on ne poštuje, no i to je možda moguće. Veoma često uvidamo da su mnoga svojstva koja bismo mogli smatrati vidovima ili atributima ljubavnog odnosa u stvari atributi odnosa zasnovanog na poštovanju.

Poštovati drugu osobu znači priznati da je ta osoba nezavisan entitet i autonomna jedinka. Samoostvarena osoba neće iskorišćavati drugu osobu, neće je kontrolisati niti se oglašivati o njene želje. Ona će dozvoliti osobi koju poštuje fundamentalno, nesvodljivo dostojanstvo i neće je nepotrebno ponižavati. Ovo ne važi samo za njene odnose sa drugim odraslim osobama, nego i za odnose sa decom. Ona može, što skoro niko drugi ne može u našoj kulturi, da dete istinski poštuje.

Zabavna strana odnosa između polova zasnovanog na poštovanju jeste da se on veoma često tumači upravo na suprotan način, tj. kao nedostatak poštovanja. Na primer, dobro znamo da su mnogi, takozvani znaci poštovanja prema damama, u stvari ostaci iz prošlosti kada se žena nije poštovala i možda su ti znaci za neke još uvek nesvesni izrazi dubokog prezira prema ženama. Kulturne navike, kao što su ustajanje kada dama uđe u sobu, ustupanje stolice dami, pridržavanje kaputa, dopuštanje da prva prođe kroz vrata, prepuštanje svega što je najbolje njoj, kao i pravo da uvek prva bira — sve ovo u suštini prećutno podrazumeva istorijsko i dinamičko shvatanje da je žena slaba i nesposobna da se o sebi stara, jer sve to znači zaštitu, kao da je reč o slabima i nesposobnima. U većini slučajeva žene koje poštuju sebe obično veoma oprezno prihvataju ove znake poštovanja, znajući veoma dobro da oni znače upravo suprotno. Samoostvareni muškarci koji istinski i suštinski poštuju i vole žene kao partnere, kao sebi ravne, kao drugare i kao potpuna ljudska bića a ne kao polovične članove ljudske vrste, obično su mnogo neusiljeniji,

slobodniji, prisniji i neučtiviji u tradicionalnom smislu. Video sam da ovo može da stvori neprilike, video sam da, u stvari, samoostvarene ljude optužuju za nepoštovanje žena.

LJUBAV KAO KRAJNI DOŽIVLJAJ; DIVLJENJE; ČUĐENJE; STRAHOPOŠTOVANJE

Činjenica da ljubav ima mnogo dobrih posledica ne znači da nju motivišu ove posledice, odnosno da se ljudi zaljubljuju *sa namerom* da ih postignu. Ljubav koja se sreće kod zdravih ljudi može se mnogo bolje opisati pomoću spontanog divljenja i neke vrste prijemčivog i bezahtevnog strahopoštovanja i uživanja koje doživljavamo kada smo pod utiskom neke lepe slike. U psihološkoj literaturi odveć se govori o nagradama, svrhama, potkrep-ljenjima, podmirenjima, a ni približno dovoljno o onome što bi smo mogli nazvati krajnjim doživljajima (nasuprot doživljaju kao sredstvu), ili o strahopoštovanju pred lepim koje je samo sebi nagrada.

Kod mojih ispitanika u većini slučajeva divljenje i ljubav su nešto *po sebi*, ne zahtevaju nagrade i ne služe bilo kakvoj svrsi, doživljeni su u Nortropovom istočnjačkom smislu [361], konkretno i bogato, zbog njih samih, idiografski [6].

Divljenje ništa ne traži i ništa ne dobija. Ono je nesvrhovito i beskorisno. Ono je više pasivno nego aktivno, i približava se jednostavnom primanju u taoističkom smislu. Posmatrač pun strahopoštovanja malo ili ništa ne čini doživljaju; pre bi se moglo reći da ovaj nešto čini njemu. On posmatra i bulji nevinim očima, poput deteta koje se niti slaže niti ne slaže, odobrava ili ne odobrava ali koje, očarano instrinzičkim svojstvom doživljaja koji privlači njegovu pažnju, jednostavno dozvoljava da ga on obuzme i postigne svoja dejstva. Ovaj doživljaj može se povezati sa *žudnom* pasivnošću kojom dozvoljavamo da se talasi poigravaju sa nama zato što nas to zabavlja; ili, možda još bolje, sa bezličnim zanimanjem i neprojektujućim divljenjem punim strahopoštovanja prema zalasku sunca koje se postepeno menja. Malo šta mi možemo da unesemo svog u zalazak sunca. U tom smislu mi se ne projektujemo u ovom doživljaju, niti nastojimo da ga uobličimo kao što to činimo sa Roršahom. Niti je to signal ili simbol nečega; mi nismo bili nagrađeni ili navedeni da mu se divimo. On nema nikakve veze sa mlekom ili hranom ili drugim telesnim potrebama. Možemo uživati u nekoj slici bez želje da je posedujemo, u bokoru ruža bez želje da ih uberemo, u ljupkoj bebi bez želje da je ukrademo, u ptici bez želje da je zatvorimo u kavez, a isto tako jedna osoba može da se divi drugoj, bez želje da joj bilo šta učini ili dobije od nje. Razume se da strahopoštovanje i divljenje idu ruku pod ruku sa drugim tendencijama koje *odista* združuju jedinke jedne sa drugima; to nije *jedina* tendencija u slici, ali je svakako njen deo.

Možda je najvažnija implikacija ovog zapažanja da se na taj način suprotstavljamo većini teorija o ljubavi, jer većina teoretičara pretpostavlja da ljude nešto *goni* da vole drugog, a ne da ih samo voljenje *privlači*. Frojd [138] govori o seksualnosti čiji je cilj zaprečen, Rajk [393] govori o moći čiji je cilj zaprečen, a mnogi drugi govore da nas nezadovoljstvo nama samima prisiljava da stvaramo projektovanu halucinaciju nestvarnog (zato što je precenjen) partnera.

Zdravi ljudi se očigledno zaljubljuju onako kao što neki čovek reaguje kada prvi put sa dubokim uvažavanjem čuje veliko muzičko delo — on je pun strahopoštovanja, sasvim obuzet njime i voli ga. To je tako čak iako pre toga nikada nije bio duboko potresen velikom muzikom. Hornajeva je u jednom predavanju definisala neneurotsku ljubav pomoću uvažavanja drugih kakvi su *po sebi*, kao krajnje ciljeve po sebi, a ne kao sredstva koja vode krajnjim ciljevima. Posledica toga je da uživamo, divimo se, da smo ushićeni, da razmišljamo i cenimo, a ne da se koristimo. Sveti Bernar je to veoma pronicljivo izrekao: »Ljubav ne traži uzrok izvan sebe i nema granica; ona je sopstveni plod i sopstveno uživanje. Volim zato što volim; volim da bih mogao voleti...« [209].

Teološka literatura obiluje sličnim tvrdnjama [103]. Nastojanje da se božanska ljubav razluči od ljudske ljubavi zasniva se često na pretpostavci da nepristrasno divljenje i altruistička ljubav mogu da budu samo neljudska sposobnost a ne prirodna, ljudska. Mi se sasvim razumljivo moramo ovome suprotstaviti; ljudska bića u svom najboljem izdanju, potpuno izrasla, imaju *mnoga* svojstva za koje se, nekad ranije, mislilo da su nadljudske povlastice.

Mislim da se ovi fenomeni najbolje mogu razumeti u okviru raznih teorijskih razmatranja iznetih u prethodnim glavama. Kao prvo, razmotrimo razliku između motivacije usled pomanjkanja i motivacije izrastanjem [295]. Nagovestio sam da samosvesne osobe mogu biti definisane kao ljudi koje više ne motivišu potrebe za sigurnošću, pripadanjem, ljubavlju, statusom i samopoštovanjem zato što su ove potrebe *već zadovoljene*. Zašto bi se onda zaljubljivala osoba kod koje je potreba za ljubavlju podmirena? Svakako ne iz istih razloga koji motivišu osobu lišenu ljubavi, koja se zaljubljuje zato što joj je ljubav potrebna i za njom žudi, zato što joj nedostaje i stoga je primorana da nadoknadi ovo patološko pomanjkanje (P—ljubav)⁶.

Samoostvarene osobe nemaju ozbiljnih pomanjkanja koja moraju nadoknaditi i moramo smatrati da su one slobodne da izrastaju, sazrevaju, razvijaju se, jednom reči da potpuno razviju i ostvare svoju najvišu individualnu i vrsti svojstvenu prirodu. Ono što takvi ljudi rade proizlazi iz izrastanja i ispoljava se bez napore. Oni vole zato što su osobe pune ljubavi, na isti način kao

⁶ Videti rad [295, str. 42—43] o razlici između B-ljubavi i P-ljubavi.

što su ljubazni, poštteni, prirodni, tj. zato što je u njihovoj prirodni da budu spontani, kao što je snažan čovek snažan bez želje da bude takav, kao što ruža širi miris, kao što je mačka ljupka ili kao što je dete detinjasto. Takvi epifenomeni su isto toliko malo motivisani koliko i fizičko rašćenje i psihičko sazrevanje.

U ljubavi samoostvarene osobe ima malo nastojanja, usiljenosti, naprežanja koji vladaju ljubavlju prosečne osobe. Rečeno filozofskim rečnikom, to je vid postojanja i nastojanja i može se zvati B—ljubav, tj. ljubav prema Biću drugoga.

IZDOVOJENOST I INDIVIDUALNOST

Na prvi pogled izgleda paradoksalno da samoostvareni ljudi zadržavaju izvestan stepen individualnosti, izdvojenosti, autonomije, jer se to u prvi mah može činiti nespojivim sa poistovećenjem i ljubavlju koje sam napred opisao. No, to je samo prividan paradoks. Kao što smo videli, kod zdravih ljudi težnja za izdvojenosti ide zajedno sa težnjom za poistovećenjem sa potrebama drugih ljudi, i za dubokim međusobnim odnosima sa drugim ljudima. Činjenica da su od svih ljudskih bića samoostvareni ljudi istovremeno i najveći individualisti i najveći čovekoljupci, najdruštveniji ljudi puni ljubavi. Činjenica da mi u našoj kulturi stavljamo ova svojstva na suprotne krajeve jednog kontinuuma, očigledno predstavlja pogrešku koja mora biti ispravljena. Ova svojstva idu zajedno, i kod samoostvarenih ljudi ova dihotomija je razrešena.

Kod naših ispitanika nalazimo zdravu sebičnost, veliko samopoštovanje, nespremnost da se, bez velikog razloga, podnesu žrtve.

U ljubavnim odnosima samoostvarenih ljudi velika sposobnost da se druge osobe vole i istovremeno mnogo poštuju spojena je sa velikim samopoštovanjem. To se vidi u činjenici da ovi ljudi nisu u uobičajenom smislu reči *potrebni* jedni drugima, kao što je to slučaj sa običnim ljubavnim parom. Oni mogu biti izuzetno bliski, a ipak, kada je to potrebno, da rastanak podnesu bez slo-ma. Oni se ne drže grčevito niti se na bilo koji način kače jedan o drugoga. Ima se sasvim jasan utisak da oni silno uživaju jedan u drugome, ali da bi filozofski prihvatili dugo razdvajanje pa čak i smrt, tj. da bi ostali snažni. Za sve vreme najintenzivnijih i ekstatičkih ljubavnih odnosa ovi ljudi, čak iako snažno uživaju jedan u drugome, ostaju prisebni, i u krajnjoj liniji gospodare sobom, živeći u skladu sa sopstvenim standardima.

Očigledno je da će ovaj nalaz, ako se potvrdi, nužno zahtevati reviziju ili bar proširenje definicije idealne ili zdrave ljubavi u našoj kulturi. Mi smo je obično definisali pre kao stapanje nekoliko Ja i nestajanje podvojenosti, napuštanje individualnosti, nego kao njeno jačanje. Mada je ovo tačno, činjenica je da individualnost jača, da je u jednom smislu Ja stopljeno sa drugim Ja, a da ipak u drugom smislu ostaje izdvojeno i snažno kao i ranije. Ove dve tendencije — da se prevaziđe individualnost i da se ona izoštrava i jača — moraju se shvatiti kao saradnici a ne kao su-

protnosti. Štaviše, podrazumeva se da se Ja može najbolje prevazići, kada se ima jak identitet.

BOLJI UKUS I VEĆA SPOSOBNOST OPAŽANJA ZDRAVIH LJUBAVNIKA

Jedno od najupečatljivijih preimućstava samoostvarenih ljudi je njihova izuzetna moć opažanja. Oni opažaju istinu i stvarnost uspešnije od ljudi prosečnog kova, bilo da je reč o strukturisanoj ili nestrukturisanoj, ličnoj ili bezličnoj stvarnosti.

U ljubavnim odnosima ova širina se ispoljava prvenstveno u izvrsnom ukusu (ili moći opažanja) prilikom izbora seksualnog ili ljubavnog partnera. Bliski prijatelji, supruzi i supruge naših ispitanika činili su daleko finiju grupu ljudskih bića nego što bi, to propisivao slučajno izabran uzorak.

Ovim se ne kaže da su svi posmatrani brakovi i izbori seksualnog partnera bili na samoostvarenom nivou. Može se navesti nekoliko pogrešnih izbora, i mada se oni u izvesnoj meri mogu razjasniti, svedoče da naši ispitanici nisu ni savršeni ni sveznajući. Oni imaju svoje taštine i posebne slabosti. Na primer, bar se jedan od naših ispitanika oženio više iz sažaljenja nego iz ravnopravne ljubavi. Drugi, suočen sa problemima koje nije mogao izbeći, oženio se ženom mlađom od sebe. Prema tome, odmerena tvrdnja bi glasila da njihov ukus u izboru bračnih drugova, iako daleko bolji od prosečnog, nipošto nije savršen.

No i ovo je dovoljno da se opovrgne opšteprihvaćeno uverenje da je ljubav *slepa*, ili u profinjenijoj verziji ove pogreške, da zaljubljena osoba nužno precenjuje svoga partnera. Sasvim je tačno da ovo, iako po svoj prilici važi za prosečne ljude, ne mora da važi i za zdrave jedinke. U stvari, postoje izvesni pokazatelji da zdravi ljudi *uspešnije*, oštrije opažaju kada su zaljubljeni nego kada nisu. Ljubav omogućava da se u voljenoj osobi vide svojstva koja drugi sasvim previdaju.⁷ —

U ovakvu grešku može se veoma lako zapasti, jer zdravi ljudi mogu da se zaljube u osobe u koje se drugi, zbog veoma vidljivih mana, ne bi zaljubili. Međutim, ova ljubav nije slepa za ove mane; ona jednostavno prelazi preko njih ili ih ne smatra nedostacima. Tako su za samoostvarene ljude fizička nesavršenost, ekonomski, obrazovni i socijalni nedostaci daleko manje važni od karakternih mana. Kao posledica toga, samoostvareni ljudi mogu duboko da zavole osobe običnog izgleda. Druge osobe to nazivaju

⁷ O. Švarc, *Psihologija seksualnosti*: »Ne može se dovoljno naglasiti da se čudotvorna moć kojom ljubav obdaruje ljubavnike sastoji u *sposobnosti* da se u voljenom objektu otkriju vrline koje stvarno postoje, ali su inače nevidljive za nezainteresovanu ličnost; njih ljubavnik nije izmislio u želji da ukrasi voljenu nekim iluzornim vrijednostima. Ljubav nije nikakvo samozavaravanje« (str. 85). »Nema sumnje da u ljubavi postoji spontan emotivan element, ali ljubav je u suštini *spoznajni čin* i zaista jedini put da se *upozna najintimniji dio jedne ličnosti*« (str. 16).

slepoćom, no možda bi bilo mnogo bolje kada bismo to zvali dobrim ukusom ili moći opažanja.

Imao sam priliku da posmatram razvoj ovog dobrog ukusa kod nekoliko relativno zdravih mladih studenata i studentkinja. Što su postajali zreliji, to su ih manje privlačila svojstva kao što su naočit, zgodan, dobar igrač, fizički snažan, visok, lepog tela, a više su govorili o mogućnosti slaganja, o dobroti, pristojnosti, dobrom drugarstvu, obzirnosti. U nekoliko slučajeva moglo se čak videti da su se zaljubili u osobe koje su imale svojstva koja su oni nekoliko godina ranije smatrali naročito odvratnim, na primer preterano debeo, nedovoljno doteran. Video sam da se kod jednog mladog čoveka broj potencijalnih dragana sa godinama sve više smanjivao, tako da je na kraju mogao da zamisli da vodi ljubav samo sa dve devojke, iako su ga iz početka privlačile gotovo sve ženske osobe, a isključivao je samo one čiji mu se fizički izgled nije dopadao (predebela, isuviše visoka). Sada je govorio o karakterološkim a ne fizičkim odlikama svojih izabranica.

Mislim da će istraživanje pokazati da je ovo pre odlika većeg zdravlja, a ne pukog povećanja broja godina.

Naši podaci protivureče drugim dvema rasprostranjenim teorijama. Po jednoj suprotnosti se privlače, a po drugoj slični se žene sličnima (homogamija). Činjenica je da je kod zdravih ljudi homogamija pravilo ako su u pitanju crte karaktera kao što su poštenje, iskrenost, ljubaznost i hrabrost. Kada je reč o spoljašnjim i površinskim svojstvima, na primer prihodu, socijalnom statusu, obrazovanju, religiji, nacionalnom poreklu, izledu, tada je stepen homogamije daleko manji nego kod prosečnih ljudi. Samostvarene ljude ne ugrožavaju ni razlike ni neobičnosti. U stvari pre bi se moglo reći da ih to kopka. Njima su mnogo manje nego prosečnim ljudima potrebni dobro poznati akcenti, odeća, hrana, običaji i ceremonije.

Kada je reč o privlačnosti suprotnosti, tačno je da sam kod svojih ispitanika zapazio iskreno divljenje prema veštinama i talentima koje sami ne poseduju. Takva preimućstva su činila da je potencijalni partner za moje ispitanike, bilo da je reč o muškarcu ili ženi, bio više, a ne manje privlačan.

Na kraju, želeo bih da skrenem pažnju na činjenicu da je na nekoliko poslednjih stranica dat još jedan primer kako se može razrešiti ili pobiti prastara dihotomija između impulsa i razuma, između glave i srca. Ljudi u koje se zaljubljuju moji ispitanici izabrani su mudro na osnovu ili *kognitivnih* ili *konativnih* kriterijuma. To jest, njih *intuitivno*, *seksualno* i *impulsivno* privlače osobe koje im na osnovu hladnog, intelektualnog, kliničkog proračuna odgovaraju. Njihovi prohtevi se slažu sa njihovim sudenjem, oni su pre sadelatni nego antagonistički.

Ovo nas podseća na Sorokinova nastojanja [434] da pokaže da su istina, dobrota i lepota međusobno pozitivno povezani. Izgleda da naši podaci potvrđuju Sorokina, ali *samo kada su u pitanju zdravi ljudi*. Ako imamo na umu neurotične ljude, onda moramo biti obazrivi. Videti takođe [449].

SAZNAVANJE INDIVIDUALNOG I OPŠTEG

UVOD

Psiholog može na dva različita načina da reaguje na svaki doživljaj, celokupno ponašanje, na sve jedinke: on može da proučava jedan doživljaj ili ponašanje kakav je po sebi, kao jedinstven i idiosinkratičan, tj. kao različit od bilo kojeg drugog doživljaja, osobe ili ponašanja u celom svetu. S druge strane, on može da reaguje na doživljaj ne kao na jedinstven već kao na tipičan, tj. kao da je primerak ili predstavnik jedne ili druge klase, kategorije ili rubrike doživljaja. Što će reći, on u najstrožem smislu *ne* ispituje, *ne* obraća pažnju, *ne* opaža, pa čak i *ne* doživljava događaj, njegova reakcija veoma liči na reakciju službenika u kartoteci koji opaža jednu stranicu samo toliko da bi je svrstao pod A ili B itd. Predlažemo da se ova aktivnost nazove »rubrikovanje«. Onima koji ne vole neologizme možda će se više dopasti termin »apstrahovanje¹«. Dole napisana slova B i V označavaju Bergsona [46]¹ i Vajtheda [475], dva mislioca koji su najviše doprineli našem razumevanju opasnosti od apstrahovanja²

¹ A. Bergson: »Tamo gde (razum) priznaje da ne poznaje objekt koji se iznosi preda nj, on veruje da se njegovo neznanje odnosi samo na pitanje: koja od ranijih njegovih kategorija odgovara novom objektu. U koju ćemo ga fioku, spremnu da se otvori, gurnuti? U koje ćemo ga odelo, već skrojeno, obući? Je li ovo, ili ono, ili nešto drugo? i »ovo« i »ono« i »nešto drugo« uvek je za nas shvaćeno, već poznato. Ideja da stvorimo, iz osnova, za jedan nov objekat, jedan nov pojam, možda jedan nov metod mišljenja duboko nam je odvratna. Istorija filosofije je tu koja nam pokazuje večit sukob sistema, nemogućnost da definitivno obučemo stvarnost u ova gotova odela koja se zovu naši gotovi pojmovi, i koja nam pokazuje nužnost da radimo po meri. Pre nego što bi došlo do ove krajnosti, naš razum više voli da objavi jednom zauvek, sa jednom oholom skromnošću, da će on saznati samo relativno i da apsolutno nije iz njegove oblasti: ova prethodna izjava dopušta mu da primeni bez skrupula svoj uobičajeni metod mišljenja i pod izgovorom da ne dira u apsolutno, da rešava apsolutno sve stvari. Platon je bio prvi koji je to uzdigao u teoriji da saznati ono što je stvarno znači naći mu odgovarajuću Ideju, to jest staviti ga u neki ranije postojeći okvir, koji bi već bio na našem raspolaganju — kao da mi jedino posedujemo sveukupnu nauku. Ali, ovo verovanje je prirodno za ljudsku inteligenciju, uvek zabrinutu da sazna u koju raniju

Takvo razlikovanje je prirodan nusproizvod svakog ozbiljnog bavljenja osnovnim teorijama na kojima se temelji psihologija. Opšte uzev, najveći broj američkih psihologa postupa kao da je stvarnost fiksirana i stabilna, a ne promenljiva i razvojna, (stajanje pre nego proces), i kao da je diskretna i aditivna a ne međusobno povezana i strukturisana. Ovo slepilo za dinamičke i holističke vidove stvarnosti odgovorno je za mnoge slabosti i neuspehe akademske psihologije. Čak iako je to tako, od opozicije ne moramo nužno praviti dihtomiju niti birati na čijoj ćemo strani voditi bitku. Postoje i stabilnost i promena, sličnost kao i razlike, a holizam—dinamizam može biti jednostran i doktrinarn kao i atomizam—statičnost. Ako u ovoj glavi ističemo jedno na račun drugoga, to je zato što je neophodno da zaokružimo sliku i uspostavimo ravnotežu.

U ovoj glavi raspravljamo o nekim kongitivnim problemima u svetlu ovih teorijskih razmatranja. Pisac ove knjige se nada da će uspeti da prenese svoje uverenje da mnogo od onoga što važi za kogniciju jeste u stvari zamena za nju, polovan trik koji nužno zahtevaju potrebe življenja u stvarnosti neprestanih promena-i-procesa, bez želje da se ova činjenica prizna. Pošto je stvarnost dinamična i pošto prosečan zapadni um može da shvati dobro samo ono što je statično, veliki deo naše pažnje, opažanja, učenja, sećanja i mišljenja bavi se, u stvari statičnim apstrakcijama iz stvarnosti ili teorijskim konstrukcijama, a ne samom stvarnošću.

Da ova glava ne bi bila shvaćena kao rasprava protiv apstrakcija i pojmova, dopustite mi da razjasnim da mi nikako ne možemo živeti bez pojmova, generalizacija i apstrakcija. Stvar je u tome da oni moraju biti zasnovani na iskustvu, a ne prazni ili maglom ispunjeni. Oni moraju imati korene u konkretnoj stvarnosti i sa njom biti povezani. Moraju imati smisaoni sadržaj i ne smeju biti puke reči, puki nazivi, puke apstrakcije. U ovoj glavi govori se o patološkom apstrahovanju, »svođenju na apstraktno«, kao i o opasnostima od apstrahovanja.

rubriku će zavesti ma koji novi objekt, i moglo bi se reći u jednom izvesnom smislu da se svi radamo platoničari« (*Stvaralačka evolucija*, Karijatide, prev. dr F. Medić, str. 67—68).

² Zainteresovanog čitaoca možemo uputiti na psihologe koji su pravili manje ili više sličnu podelu. Kurt Levinov [274] suprotstavljanje aristotelijanskog i galilejevskog pristupa nauci, zalaganje Gordona Olporta za »idiografski« isto kao i za »nomotetski« pristup nauci o ličnosti, i u novije vreme, naglasak opštih semaničara na razlikama pre nego na sličnostima doživljaja [215] poklapaju se sa tezom ove glave, i ovim redovima smo se obilato služili prilikom njene pripreme. Kasnije ćemo takođe spomenuti nekoliko zanimljivih pitanja koja je pokrenuo Kurt Goldštajn [160] svojom dihtomijom na apstraktno-konkretno. S ovim je takođe u vezi i Itarov *Divlji dečak iz Averona*.

RUBRIKOVANJE U PAŽNJI

Ukoliko se pojam obraćanja pažnje uopšte razlikuje od pojma opažanja, onda je to u relativno većem naglašavanju selektivnih, pripremljenih, organizujućih i mobilizujućih radnji. To ne moraju biti čisti i sveži odgovori koje u potpunosti određuje pripoda stvarnosti na koju se obraća pažnja. Opšte je poznato da pažnju jedne osobe određuje i priroda njenog organizma, interesovanja, motivi, predrasude, prošli doživljaji itd.

Međutim, za našu raspravu mnogo je važnija činjenica da se u odgovorima tokom procesa pažnja može uočiti razlika između svežeg, idiosinkratičnog obraćanja pažnje na jedinstven doživljaj i stereotipnog, rubrikovanog prepoznavanja u spoljašnjem svetu niza kategorija koje već postoje u glavi osobe koja pazi. To jest, obraćanje pažnje može biti samo obično prepoznavanje ili otkrivanje onog što smo mi sami tamo stavili — neka vrsta suđenja unapred o doživljaju pre nego što se on desio. Ono može biti, da se tako izrazimo, racionalizacija za prošlost, pokušaj da se održi *status quo*, a ne istinsko prepoznavanje promene, novine i neprekidnog menjanja. To se može postići ako se pažnja obraća jedino na ono što je već poznato, ili ako se novo silom ugura u obličje dobro poznatog.

Prednosti i štete ovog stereotipisanja pažnje za organizam podjednako su jasne. Očigledno je da za puko rubrikovanje doživljaja, odnosno za njegovo stavljanje u klasu, nije potrebna puna pažnja, a samo rubrikovanje štedi energiju i trud i manje je zamorno od svesrdnog paženja. Štaviše, rubrikovanje ne iziskuje koncentraciju i ne zahteva sve snage organizma. Kao što svi znamo, koncentrisana pažnja, koja je nužna za opažanje i razumevanje važnog ili novog problema, izuzetno je zamorna, a otuda i relativno retka. Potvrda za ovaj zaključak nalazi se u uobičajenoj naklonosti prema čitanju skraćenih romana, časopisa sa sažetim člancima, stereotipnim filmovima, razgovorima punim otrcanih fraza i, opšte uzev, u izbegavanju stvarnih problema ili bar u naklonosti prema stereotipnim, tobožnjim rešenjima.

Rubrikovanje je pre delimičan, ugovoren ili nominalan odgovor nego celovit. Ono omogućava automatizovanost ponašanja, tj. istodobno obavljanje nekoliko stvari što zauzvrat omogućava višu aktivnost, jer dozvoljava da se niže aktivnosti obavljaju slično refleksima. Rečju, mi ne moramo da primećujemo ili obraćamo pažnju na dobro poznate elemente doživljaja. Otuda kelnere, vratare, lift-bojeve, čistače ulica, ljude u bilo kojoj vrsti uniformi itd., obično ne opažamo kao pojedince.³

Ovde postoji paradoks, jer istovremeno je tačno da obično 1) ne primećujemo ono što se ne uklapa u već izgrađeni niz rubrika, to jest ono što je čudnovato i 2) ono što je neuobičajeno, nepoznato, opasno i ugrožavajuće *najneodoljivije* privlači pažnju.

³ Za veći broj eksperimentalnih primera videti Bartletova izvanredna proučavanja [33].

Nepoznata draž može da bude ili opasna (buka u tami) ili bezopasna (nove zavese na prozorima). Najpotpunija pažnja posvećuje se nepoznatom-opasnom; najmanja pažnja obraća se na poznato-sigurno; osrednja se obraća na nepoznato-sigurno, ili se ono preoblikuje u poznato-sigurno, tj. rubrikovano⁴.

Zanimljiva spekulacija proizlazi iz čudnovate tendencije da novo i strano ili uopšte ne privlači pažnju ili je neodoljivo privlači. Izgleda da veliki deo naše (manje zdrave) populacije obraća pažnju samo na ugrožavajuće doživljaje. Kao da pažnju treba smatrati jedino odgovorom na opasnost, ili upozorenjem da je neophodan odgovor izbjavljenja. Ovi ljudi ne obraćaju pažnju na doživljaje koji ne ugrožavaju i nisu opasni i koji, otuda, nisu vredni pažnje ili nekog drugog odgovora, kognitivnog ili emocionalnog. Za njih je život ili susret sa opasnošću ili opuštanje između opasnosti.

Međutim, ima ljudi kod kojih nije tako. Ti ljudi neće reagovati samo na opasne situacije, oni mogu sebi dozvoliti luksuz da reaguju, zapažaju, pa čak i da se ushićuju doživljajima koji nisu opasni nego su prijatno uzbudljivi itd. Ističe se da ovaj pozitivan odgovor bilo da je blag ili snažan, površno prolazno zadovoljstvo ili neodoljiva ekstaza, predstavlja, poput odgovora izbjavljenja, mobilizaciju autonomnog nervnog sistema, zajedno sa unutrašnjim organima i ostatkom organizma. Glavna razlika između ovih doživljaja je u tome što se, introspektivno, jedan od njih, izgleda, doživljava kao prijatan a drugi kao neprijatan. Imajući ovo na umu vidimo da se ljudsko biće ne prilagođava samo pasivno na svet, već u njemu i uživa, pa čak mu se aktivno i natura. Izgleda da je za većinu ovih razlika orgovorna varijacija faktora koji se može slobodno nazvati duševnim zdravljem. Za relativno strepljive ljude paženje je isključivo mehanizam izbjavljenja, i svet je obično jednostavno podeljen na opasan i bezopasan.

Frojdov pojam »slobodne nevezane« pažnje⁵ je prava suprotnost rubrikovanoj pažnji. Imajte na umu da Frojd preporučuje pasivno, a ne aktivno paženje, smatrajući da aktivno paženje natura realnom svetu niz očekivanja. Takva očekivanja mogu za-

⁴ »Od najranijeg detinjstva pa sve do kraja života nema ničeg prijatnijeg nego biti kadar da se novo asimiluje u staro, da se upozna ugrožavajući remetilac ili narušivač naših dobro poznatih nizova pojmova, da se pronikne kroz njegovu neuobičajenost i da se označi kao prurušeni stari prijatelj... Mi ne osećamo ni radoznalost ni čuđenje kada su u pitanju stvari koje su nam daleke, tako da nemamo pojmove s kojima ih možemo dovesti u vezu ili standarde pomoću kojih ih možemo meriti« [211, Vol. II, str. 110].

⁵ »Jer čim osoba namerno u izvesnoj meri koncentriše pažnju, ona počinje da vrši izbor iz predmeta koji je pred njom; nešto će biti izuzetno jasno uočeno a nešto drugo zbog toga zanemareno i u ovom izboru slediće se lična očekivanja ličnih naklonosti. Međutim, upravo se ovo ne sme činiti; ako se prilikom izbora slede vlastita očekivanja postoji opasnost da se nikada neće naći ništa osim onoga što je već

glušiti glas realnosti, ako je on slab. Frojd preporučuje da se prepustimo, da budemo smerni, pasivni, zainteresovani jedino da otkrijemo šta realnost ima da nam saopšti i da dozvolimo intrinzičkoj strukturi materijala da odredi ono što opažamo. Ukratko, sve nas ovo navodi na to da sa nekim doživljajem postupamo kao da je jedinstven i različit od svega drugog na svetu i moramo jedino nastojati da razumemo njegovu sopstvenu prirodu, a ne da vidimo kako se on uklapa u naše teorije, sheme ili pojmove. To je u najpotpunijem smislu preporuka da treba da se usredsredimo na problem a ne na ego. Ego, njegove doživljaje, njegove predrasude, nade i strahove treba što je moguće više ostaviti po strani ako želimo da razumemo intrinzičku prirodu samog doživljaja po sebi.

Možda bi bilo korisno da navedemo poznatu (mada stereotipnu) razliku između načina kako jednom doživljaju pristupaju naučnik i umetnik. Ako bismo dozvolili sebi da zamislimo takve apstrakcije kao što su istinski naučnik i istinski umetnik, verovatno bi bilo ispravno protivstaviti njihov pristup nekom doživljaju tako što ćemo reći da naučnik u suštini teži da klasifikuje doživljaj, da ga dovede u vezu sa svim drugim doživljajima, da ga stavi na odgovarajuće mesto u objedinjujuću filosofiju sveta, da traži u kojem je pogledu ovaj doživljaj sličan a u kojem različit od svih drugih doživljaja. Naučnik je sklon da doživljaj imenuje ili etiketira, da ga postavi na određeno mesto, jednom reći da ga klasifikuje. Umetnika, to jest ako je on što bi umetnik trebalo da bude, prema Bergsonu, Kročeu i drugima, najviše zanima jedinstven i idiosinkratičan karakter njegovog doživljaja. On mora da postupa sa doživljajem kao pojedinačnim. Svaka jabuka je jedinstvena, različita, kao što je slučaj i sa svakim modelom, svakim drvetom, svakom glavom — niko nije sasvim poput nekog drugog. Kao što je jedan kritičar rekao za jednog umetnika: »On vidi ono što drugi samo gledaju«. Njega uopšte ne zanima da klasifikuje doživljaj ili da ga stavi u bilo kakav mentalni katalog koji možda poseduje. Njegov zadatak je da doživljaj vidi sveže, a potom, ako ima talenta, da ga na neki način zamrzne, tako da ga ljudi manje moći opažanja možda mogu videti na isti način.

poznato, a ako se slede lične sklonosti, sve što će biti opaženo sasvim sigurno biće krivotvoreno. Ne sme se zaboraviti da se značenje onoga što se čuje može, u svim događajima, najvećim delom, prepoznati kasnije.

Prema tome, videće se da je načelo jednako-raspoređene pažnje nužna posledica zahteva koji se postavlja pacijentu da saopšti sve što mu padne na pamfet, bez kritike ili izbora. Ako se lekar drugačije ponaša, on odbacuje najvažniju prednost koja se može dobiti od pacijentovog pokoravanja, osnovnom pravilu psihoanalize. Za lekare se ovo pravilo može ovako izreći: iz celokupnog svesnog nastojanja mora se izostaviti kapacitet za paženje, a 'nesvesnom pamćenju' treba dati pun razmah; ili, da se izrazimo tehničkim terminima — prosto i jasno: jednostavno treba slušati i ne truditi se da se u glavi drži bilo šta posebno« [139, str. 324—325].

Simel je to lepo iskazao: »Naučnik *vidi* nešto zato što *zna* nešto — umetnik, međutim, *zna* nešto zato što to *vidi*«. ⁶

Možda će nam jedno drugo poređenje pomoći da istaknemo ovu razliku. Ovi isti ljudi koje sam ja nazvao pravim umeticima bar se po još jednom svojstvu razlikuju od običnih ljudi. Najkraće rečeno, oni su, izgleda, kadri da svaki zalazak sunca, svaki cvet ili svako drvo posmatraju sa istim ushićenjem, strahopoštovanjem, punom pažnjom i snažnom emocionalnom reakcijom, kao da pre toga zalazak sunca, cvet ili drvo nikada nisu videli. Prosečna osoba će reagovati na svako čudo, ma koliko divno bilo, kao na nešto sasvim obično, samo ako je videla pre toga da se to čudo dogodilo pet puta. Pravi umetnik, čak i posle hiljadu ovakvih doživljaja, može sačuvati osećanje da se nešto čudesno dešava. »On vidi svet sa većom jasnoćom svojstvenom ljudima za koje je on neprestano nov«.

RUBRIKOVANJE U OPAŽANJU

Stereotipisanje je pojam koji ne važi samo za socijalnu psihologiju predrasuda, već i za osnovni proces opažanja. Opažanje može da bude nešto drugo do upijanje ili registrovanje intrinzičke prirode realnog događaja. To je češće klasifikovanje, etiketiranje ili imenovanje doživljaja, nego njegovo ispitivanje i stoga ga treba zvati drugačijim imenom, a ne istinskim opažanjem. Ono što mi činimo u stereotipnom ili rubrikovanom opažanju može se uporediti sa upotrebom krilatica i otrcanih fraza u govoru.

Na primer, kada se upoznajemo sa nekim drugim ljudskim bićem, možemo na njega reagovati sveže, pokušati da ga razumemo i opazimo kao jedinstvenu jedinku, ne potpuno nalik na bilo kog drugog živog. Međutim, mi češće etiketiramo tog čoveka, ili ga imenujemo ili određujemo gde spada. Mi ga stavljamo u neku kategoriju ili rubriku, ne gledamo ga kao jedinstvenu jedinku već kao primer nekog pojma ili predstavnika kategorije. Na primer, on je Kinez, a ne Lui Vong čiji se snovi, ambicije i strahovi potpuno razlikuju od snova, ambicija i strahova njegovog brata. Ili mu prikačimo naziv milionera, ili člana nekog društva, ili gospodarice, ili deteta, ili Jevrejina ili tako nešto. ⁷ Drugim

⁶ Kao sve stereotipije i ove su opasne. Glavna, neizrečena zamisao ove glave jeste da bi bilo dobro kada bi naučnici postali intuitivniji, više umetnici, kada bi više uvažavali i poštovali sirov, neposredan doživljaj. Na isti bi način proučavanje i razumevanje stvarnosti, kako je vidi naučnik, produbilo umetnikove reakcije na svet. pored toga što bi ih učinilo valjanim i zrelijim. Nalog i umetniku i naučniku u stvari je isti: »Posmatrajte celokupnu stvarnost«.

⁷ »Takva (jeftina) izmišljotina predstavlja verbalnu rigidnost u svim njenim oblicima: sadržajnom, formalnom i evaluativnom. Zapleti, karakteri, radnja, situacije i 'naravoučenija' su relativno standardizovani. Ove priče takođe sadrže u velikoj meri standardne reči i fraze;

rečima, osobu koja opaža na stereotipnan način trebalo bi upoređivati, ako želimo da budemo pošteni, sa službenikom u arhivi a ne sa kamerom. Službenik u arhivi ima fioku punu fascikli i njegov posao je da svako pismo sa pisaćeg stola stavi u odgovarajuću fasciklu pod A, B ili bilo koje drugo slovo.

Od mnogih primera rubrikovanja u opažanju možemo navesti težnju da se opaža:

1. Poznato i otrcano pre nego nepoznato i sveže.
2. Shematizovano i apstraktno pre nego postojeće.
3. Organizovano, strukturisano, jednosmisleno pre nego haotično, neorganizovano, dvosmisleno.
4. Imenovano i imenljivo pre nego neimenovano i neimenljivo.
5. Smisleno pre nego besmisleno.
6. Konvencionalno pre nego nekonvencionalno.
7. Očekivano pre nego neočekivano.

Štaviše, kada je događaj nepoznat, konkretan, dvosmislen, neimenovan, besmislen, nekonvencionalan ili neočekivan, veoma smo skloni da ga iskrivimo, uobličimo ili da mu nametnemo poznatiji, apstraktniji, organizovaniji itd. oblik. Skloni smo da događaje lakše opažamo kao predstavnike kategorije, nego same po sebi, kao jedinstvene i idiosinkratične.

Mnogobrojne ilustracije svake od ovih tendencija mogu se naći u Roršahovom testu, literaturi o Geštalt psihologiji, projekktivnom testiranju i teoriji umetnosti. Hajakova [99, str. 103], u ovoj poslednjoj oblasti, navodi primer učitelja slikarstva koji je »imao običaj da kaže svojim studentima da nisu kadri da nacrtaju neku ruku, zato što o njoj misle kao o *ruci*; a zato što o njoj misle kao o ruci misle da znaju kakva ona treba da bude«. Šehtelova knjiga je puna opčinjavajućih primera [410].

Očigledno je da čovek treba da zna manje o draži—objektu da bi ga stavio u već konstruisan sistem kategorija, nego da bi ga razumeo i uvažavao. Istinsko opažanje, koje bi obuhvatilo objekat kao nešto jedinstveno, prilagodilo ga celog, proželo i razumelo, očigledno bi oduzelo mnogo više vremena od delića sekunde nepohodnog za etiketiranje i stavljanje u katalog.

Rubrikovanje je takođe verovatno daleko manje uspešno nego sveže opažanje, uglavnom zbog ovog svog već spomenutog svojstva da se može odigrati u deliću sekunde. Tada jedino najizrazitija svojstva mogu da posluže za određivanje reakcije, a ona veoma lako mogu da navedu na pogrešan put. Rubrikovano opažanje je, prema tome, poziv za pravljenje grešaka.

Upravo se tako, u znatnoj meri, karakteri, koji nisu jedinke nego *tipovi*, prepoznaju kao ljubavnica oružanih razbojnika, detektiv, siromašna radnica, gazdin sin itd. [215, str. 259].

Opšti semantičar bi takođe ukazao na to da kada je neko jednom stavljen u kategoriju onda su drugi skloni da na njega reaguju kao na kategoriju, a ne kao na pojedinca.

Ove greške postaju dvostruko važnije zato što rubrikovano opažanje smanjuje izgled da će bilo koja prvobitna pogreška biti ispravljena. Postoji veoma jaka težnja da ono što je već stavljano u neku rubriku tamo i ostane, zato što se svako ponašanje koje protivureči stereotipu rubrike može shvatiti kao izuzetak koji ne treba ozbiljno uzimati. Na primer, ako smo iz nekog razloga ubeđeni da je jedna osoba nepoštena, i ako onda, u igri karata, pokušamo da je uhvatimo i u tome ne uspemo, obično ćemo je i dalje zvati lopovom, pretpostavljajući da je iz *ad hoc* razloga bila poštena, možda iz straha da će biti otkrivena, ili iz lenjosti ili nečeg sličnog. Ako smo dovoljno duboko ubeđeni u njeno nepoštenje, nema značaja ako je *nikada* ne uhvatimo u nepoštenom delu. U tom slučaju možemo je jednostavno smatrati lopovom koji se plaši da prema nama bude nepošten. Odnosno, protivurečno ponašanje može se smatrati zanimljivim, kao nešto što nije svojstveno za bit osobe, već je nešto u šta se ona samo prurušila. Ako smo savršeno uvereni da su Kinezi nedokučivi, naša stereotipija Kineza ništa se neće promeniti ako otkrijemo jednog Kineza koji se smeje, već ćemo u tom slučaju biti skloni da ga jednostavno smatramo čudnim, ili izuzetnim ili neobičnim Kinezom. I odista, možda nam pojam stereotipisanja ili rubrikovanja može dobrim delom dati odgovor na prastari problem kako to da ljudi mogu verovati u laži čak i kada im istina godinama bode oči. Poznato mi je da se ova nepristupačnost dokazima obično skoro u potpunosti objašnjava potiskivanjem ili, opšte uzev, motivacionim snagama. Nema sumnje da je i ova tvrdnja tačna. Postavlja se pitanje da li je to i cela istina i je li to samo po sebi dovoljno objašnjenje. Naša rasprava pokazuje da postoje i drugi razlozi zbog kojih se može biti slep za dokaze.

O nasilju koje se može izvršiti nad nekim možemo naslutiti ako smo i sami predmet stereotipnih stavova. Naravno, svaki Crnac ili Jevrejin mogao bi ovo da posvedoči, no to takođe povremeno važi i za svakog drugog. Uzmite, na primer, izraze kao što su »Oh, to je običan kelner«, ili »To je još jedan od onih Džonsovih« itd. Obično se osećamo uvređenim i necenjenim ako nas tako nehajno stave u istu korpu sa mnoštvom drugih ljudi od kojih se mi po svom mišljenju na mnogo načina razlikujemo. Ne možemo reći ništa bolje nego što je Viljem Dons već učinio: »Prvo što intelekt čini sa jednim objektom jeste da ga stavi u istu klasu zajedno sa drugim objektima. No svaki objekt koji nam je neizmerno važan i u nama budi odanost doživljavamo takođe kao nešto što mora da je *sui generis* i jedinstveno. Rak bi verovatno bio ispunjen osećanjem lične sramotne uvrede kada bi mogao da nas čuje kako ga bez ustručavanja i izvinjenja klasifikujemo kao ljuskara i na taj način svršavamo sa njim. 'Ja nisam tako štogod', rekao bi on, 'Ja sam ja, lično ja'« [212, str. 10].

RUBRIKOVANJE U UČENJU

Navika je pokušaj da se sadašnji problem reši primenom predašnjeg uspešnog rešenja. Ovim se prećutno podrazumeva 1) da se sadašnji problem mora staviti u izvesnu kategoriju problema i 2) da se mora izabrati najuspešnije rešenje problema za ovu posebnu kategoriju problema. Prema tome, klasifikovanje, to jest rubrikovanje neizbežno je uključeno.

Fenomen navike najbolje ilustruje ono što važi i za rubrikovanje u pažnji, opažanju, mišljenju, izražavanju itd., naime da je celokupno rubrikovanje u stvari pokušaj da se »svet zamrzne«. U stvarnosti, svet je u večnom menjanju, a sve su stvari u procesu. Teorijski, u svetu ništa nije statično (iako za *praktične* svrhe mnoge stvari jesu). Ako bismo teoriju ozbiljno shvatili, onda bi se staki doživljaj, svaki događaj, svako ponašanje na jedan ili drugi način razlikovali od svakog drugog doživljaja, ponašanja, itd., koji se ranije desio u svetu ili koji će se nekada ponovo desiti.⁸

Prema tome, čini nam se da bi bilo razborito kada bismo, kao što je Vajthed isticao, naše teorije i filosofije nauke i zdrav razum potpuno zasnivali na ovoj osnovnoj i neizbežnoj činjenici. Tačno je da većina nas to ne čini. Čak iako su naši najumniji naučnici i filosofi odavna odbacivali stara shvatanja o praznom prostoru i trajnim stvarima koje se u njemu besciljno kreću, ova na rečima odbačena shvatanja još uvek žive kao osnova za naše manje intelektualne reakcije. Mada je svet promena i rašćenja prihvaćen

⁸ »Inteligencija izdvaja, instinktivno iz jedne situacije ono što već liči na poznato; ona traži isto, da bi mogla primeniti svoj princip: 'isto proizvodi isto'. U ovom se sastoji predviđanje budućnosti zdravim razumom. Nauka diže svoj posao na najviši mogući stepen tačnosti i preciznosti, ali ona tu ne menja bitni karakter. Kao i svakodnevno saznanje, nauka zadržava od stvari samo izgled *ponavljanje*. Ako je celina originalna, ona se zadovoljava da je analizira na elemente ili na izgled koji su *otprilike* reprodukcija prošlog. Ona može da obrađuje samo ono što smatra da se ponavlja...« [46, str. 51—52]. Moramo još jednom spomenuti (videti glave 1 i 2, i ono što je napred rečeno, kao i Dodatak B) da se danas javljaju prvi začeci drugačije filosofije nauke, drugačije poimanje znanja i saznanja, koje obuhvata holističko (kao i atomističko), jedinstveno (kao i ono što se ponavlja), ljudsko i osobno (kao i mehaničko), promenljivo (kao i postojano), transcendentno (kao i pozitivističko). Videti radove [292, 376] i u njima navedene bibliografske jedinice.

⁹ »Nema dve jednake stvari, i nijedna stvar ne ostaje ista. Ako ste ovoga potpuno svesni, onda je sasvim u redu da postupate kao da su neke stvari jednake, kao da neke stvari stalno ostaju iste — da postupate kao što ste navikli. To je sasvim u redu, jer da bi razlika bila razlika, ona mora da pravi razliku, a neke razlike to ponekad ne čine. Sve dok ste svesni da razlike ipak postoje, i da vi treba da prosudite da li one prave razliku, možete se pouzdati u svoju naviku, jer ćete znati kada treba da je odbacite. Navike koriste ljudima koji od njih ne zavise ili koji uporno ne nastoje da ih se pridržavaju, bez obzira na okolnosti; kod manje razboritih ljudi navika obično doprinosi neuspešnosti, gluposti i opasnosti« [215, str 199].

i mora biti prihvaćen, to se retko kad prihvata punim srcem i oduševljenjem. Duboko u nama mi smo još uvek Njutnovi sledbenici [287].

Prema tome, sve reakcije koje možemo nazvati rubrikovanim mogu biti ponovo definisane kao »nastojanje da se zamrzne ili učini statičnim ili zaustavi kretanje pokretnog, promenljivog sveta procesa kako bi se njime moglo upravljati«, kao da ovim svetom možemo upravljati jedino ako se on ne kreće. Primer ove tendencije je mudar trik koji su statični-atomistični matematičari smislili kako bi sa kretanjem i menjanjem postupali na način koji se primenjuje za bespokretno — to je račun. Za svrhe ove glave prikladniji su, međutim, psihološki primeri, i neophodno je istaći tezu da navike i, u stvari celokupno reproduktivno učenje, jesu primeri ove težnje statički nastrojenih ljudi da zamrznju svet procesa u privremenu nepokretnost, pošto ne mogu da se snađu i izađu na kraj sa svetom koji se neprestano menja.

Navike su, dakle, konzervativni mehanizmi, što je, uostalom, Viljem Džems već odavno istakao [211]. Zašto je to tako? Kao prvo, zato što svaka naučena reakcija, samim svojim postojanjem, sprečava stvaranje drugih naučenih reakcija na isti problem. No, postoji i drugi razlog podjednako važan, ali koji su teoretičari učenja prvobitno zanemarivali, naime da se učenje ne sastoji samo od mišićnih odgovora, nego i od afektivnih naklonosti. Mi ne samo da učimo da govorimo engleski nego, takođe, učimo i da ga volimo i dajemo mu prvenstvo¹⁰ [309]. Prema tome, učenje nije potpuno neutralan proces. Mi ne možemo da kažemo: »Ako je ova reakcija pogrešna lako ćemo se odučiti od nje ili je zameniti ispravnom reakcijom«, jer smo se učenjem, u izvesnoj meri, obavezali i na vernost zakleli. Prema tome, ako želimo da dobro naučimo francuski, onda je možda bolje da ga upšte ne učimo ako jedini postojeći nastavnik ima rdav naglasak. Možda bi bilo bolje da pričekamo dok se ne pojavi dobar nastavnik. Iz istog razloga ne možemo se složiti ni sa onim naučnicima koji imaju veoma neozbiljne stavove prema hipotezama i teorijama. »Čak je i pogrešna teorija bolja od nikakve«, vele oni. Istinska situacija nije tako jednostavna, ako su prethodna razmatranja uopšte valjana.

¹⁰ Antologičari

»Pošto je jedan antologičar stavio u svoju knjigu Milozvučne pesme Morsa, Bona, Potera, Blisa i Bruka, Svi kasniji antologičari su, naravno, Navodili Blisa, Bruka, Potera, Bona i Morsa. Jer ako bi se neki brzopleti antologičar odvažio da Štampa izbor, recimo, od mene i Vas, Ispuštajući na osnovu sopstvenog suda Klasičnog Bruka, Morsa, Potera, Blisa i Bona, Prezrivi kritičari, letimično prelazeći Preko naših stihova, jednoglasno bi povikali Kakva je to antologija koja Izostavlja Bona, Bruka, Potera, Morsa i Blisa!«

Artur Giterman [167]

Kako to španska poslovice kaže: »Navike su iz početka paučina, a potom debelo uže.«

Ove kritike ni u kom slučaju ne važe za celokupno učenje; one važe samo za atomističko i reproduktivno učenje; to jest za prepoznavanje i sećanje izolovanih *ad hoc* reakcija. Mnogi psiholozi pišu kao da je to jedini način na koji prošlost može uticati na sadašnjost, ili na koji se pouke iz prošlog iskustva mogu korisno upotrebiti za rešavanje sadašnjih problema. To je naivna pretpostavka, jer mnogo onoga što se stvarno nauči u svetu, to jest najvažniji uticaji prošlog, nije ni atomistično ni reproduktivno. Najvažniji uticaj prošlosti, najuticajniji tip učenja, jeste onaj koji bismo mogli nazvati učenje karaktera ili intrinzičko učenje [311a], to jest to su svi uticaji svekolikih naših doživljaja na karakter. Prema tome, organizam ne stiče iskustva jedno po jedno kao novčić; ako ona imaju bilo kakvih dubokih posledica, onda menjaju celu osobu. Tako neki tragičan doživljaj može da utiče na osobu da se od nezrele promeni u zrelog, odraslog čoveka, mudrijeg, trpeljivijeg, skromnijeg, sposobnijeg da reši *bilo koji* od problema zrelog doba. Oprečna teorija bi glasila da se ta osoba ni na koji način nije promenila, izuzev što je *ad hoc* stekla tehniku kako da savlada i reši takav poseban tip problema, na primer smrt svoje majke. Takav primer je daleko važniji, daleko korisniji, daleko više može da posluži kao obrazac nego uobičajeni primeri slobodne asocijacije jednog besmislenog sloga sa drugim besmislenim slogom, jer takvi eksperimenti, po mom mišljenju, nemaju nikakve veze sa bilo čim drugim u svetu, osim sa drugim besmislenim slogovima.¹¹

Ako je svet u procesu, onda je svaki trenutak nov i jedinstven. Teorijski rečeno, svi problemi moraju biti novi. Prema teoriji procesa, tipičan problem jeste problem sa kojim nikada nismo bili suočeni i koji se suštinski razlikuje od bilo kojeg drugog problema. Problem koji veoma mnogo liči na prošle probleme treba, prema ovoj teoriji, razumeti kao poseban slučaj, a ne kao slučaj koji treba da posluži kao obrazac. Ako je to tako, onda je pribegavanje prošlosti za *ad hoc* rešenje po svojoj prilici isto toliko opasno koliko i korisno. Verujem da će aktuelno posmatranje pokazati da je ovo tačno, kako u praksi tako i u teoriji. U svakom

¹¹ »Pamćenje, kao što smo to pokušali da pokažemo, nije sposobno da sređuje uspomene u neku fijoku ili da ih beleži u neki registar. Nema tu registra, nema tu fijoke, nema tu čak, tačno rečeno, ni sposobnosti, jer sposobnost radi na mahove, kad hoće i kad može, dok se gomilanje prošlog na prošlo produžuje bez prekida...«

»Ali baš i onda kada ne bismo imali o tome jednu razgovetnu ideju, mi bismo osećali da nam je naša prošlost prisutna. Šta smo mi stvarno, šta je naš *karakter*, ako ne složenost istorije koju smo doživeli od svog rođenja, pa i pre svog rođenja, pošto mi donosimo dispozicije od pre rođenja? Bez sumnje, mi mislimo samo jednim malim delom svoje prošlosti; ali mi želimo, hoćemo, radimo celom svojom prošlošću, obuhvatajući tu svoju urođenu krivinu svoje duše. Naša prošlost ispoljava se u celini svojim guranjem, u obliku tendencije, mada samo jedan mali deo od nje ostave predstava« [46, str. 32].

slučaju, niko, ma kakva bila njegova teorijska naklonost, ne bi pobijao činjenicu da su bar *neki* od problema u životu novi i da stoga moraju zahtevati nova rešenja.¹²

S biološke tačke gledišta, navike igraju dvostruku ulogu u prilagođavanju, zato što su u isti mah i neophodne i opasne. One nužno podrazumevaju nešto što nije tačno, tj. konstantan, nepromenljiv, statičan svet, pa ipak najčešće se smatra da su oni jedno od najuspešnijih oruđa u prilagođavanju ljudskih bića, što zacelo podrazumeva promenljiv, dinamičan svet. Navika je već obrazovana reakcija na situaciju, odnosno odgovor na problem. Budući da je već obrazovana, kod nje se razvija izvesna inercija ili otpor prema promeni.¹³ No, kada se situacija menja, trebalo bi da se i naša navika menja, ili bude spremna da se brzo promeni. Prema tome, postojanje navike može biti gore nego ako uopšte nema reakcije, pošto navika jemči da će postojati otpor ili zastoj u izgradnji nove, nužne reakcije na ovu situaciju. U sličnom kontekstu Bartlet govori o »izazovu spoljašnje sredine koja se dinamički menja, a delom i dalje traje, tako da zahteva promenljivo prilagođavanje, a ipak ne dozvoljava potpuno nov početak« [33, str. 224].

Ovaj paradoks ćemo možda pojasniti ako ga opišemo s druge tačke gledišta. Mogli bismo reći da se navike grade da bi se uštedelo vreme, trud i razmišljanje u situacijama koje se ponavljaju. Ako problem iskršava neprestano u sličnom obliku, mi zacelo možemo uštedeti dosta razmišljanja ako raspoložemo naviknutim odgovorom koji možemo automatski izustiti i koji rešava ponavljani problem kag god se on javi. Prema tome, navika je odgovor na ponavljani, nepromenljiv, poznati problem. Zato možemo reći da je navika kao-da-reakcija — »kao da je svet statičan, nepromenljiv i konstantan«. Ovo tumačenje, sasvim razumljivo, podržavaju oni psiholozi koji, pod utiskom važnosti navika kao mehanizma prilagođavanja, jednodušno ističu ponavljanje.

U većini slučajeva to bi trebalo da bude tako, jer nema sumnje da se mnogi od naših problema zaista ponavljaju, da su poznati i relativno nepromenljivi. Čovek koji se bavi takozvanim višim delatnostima, razmišljanjem, pronalaženjem, stvaranjem, ot-

¹² »Baš kao što traži da uvek uspostavlja i da uspostavlja sa datim, inteligenciji izmiče ono što je *novum* u svakom momentu jedne istorije. Ona ne usvaja nepredvidljivo. Ona odbacuje svako stvaranje. Da određeni uslovi uslovljavaju određenu posledicu izračunljivu u njejoj funkciji, eto šta zadovoljava našu inteligenciju. Da jedan određeni cilj izaziva određena sredstva kojima bi se to postiglo, i to razumemo. U oba slučaja mi imamo posla sa poznatim koje se sastavlja iz poznatog, ukratko sa ranijim koje se ponavlja« [46, str. 164].

¹³ »Sposobnost da se bude pod uticajem prošlih reakcija često — ali po svoj prilici ne sasvim tačno — zvana 'modifikacija iskustvom', opšte uzvukobljava se sa zahtevom, izrečenim od strane raznolike i stalno promenljive sredine, za prilagodljivošću, plastičnošću i raznolikošću odgovora. Njeno opšte dejstvo je dvostruko: da dovede do stereotipnog ponašanja i da proizvede relativno fiksirane serijske reakcije« [33, str. 218].

kriva da ove delatnosti zahtevaju, kao preduslov, razrađen niz beznačajnih navika koje rešavaju beznačajne probleme svakodnevnog života, tako da stvaralac može slobodno da posveti svoju energiju takozvanim višim problemima. Ali ovde postoji protivurečnost — pa čak i paradoks. U samoj stvari, svet nije statičan, poznat, nepromenljiv i ne ponavlja se. Umesto toga, on se neprestano menja, vazda je nov, uvek se razvija u nešto drugo, uvek se kreće i menja. Ne treba da raspravljamo o tome je li ovo ispravan opis svih aspekata sveta; nepotrebnu metafizičku raspravu možemo izbeći ako zarad raspravljanja pretpostavimo da su neki aspekti sveta konstantni dok neki drugi nisu. Ako se ovo prihvati, onda se takođe mora prihvatiti da ma koliko navike mogle biti od koristi za konstantne aspekte sveta, one sigurno predstavljaju smetnju i zapreku kada organizam treba da se uhvati ukostac sa nepromenljivim, nestalnim aspektima sveta, sa jedinstvenim, novim problemima sa kojima se pre toga nikada nije sreo.¹⁴

Prema tome, imamo paradoks. Navike su istovremeno i nužne i opasne i korisne i štetne. One nam, nesumnjivo, štede vreme, trud i razmišljanje, no cena je za to visoka. One su osnovno oruđe prilagođavanja, pa ipak smetaju prilagođavanju. One su rešenje problema, pa ipak su, na kraju krajeva, antonimi svežeg, nerubrikovanog mišljenja, što će reći rešenja novih problema. Iako nam koriste da se prilagodimo svetu, često nas ometaju u našoj inventivnosti i stvaralaštvu, što će reći da nas one mogu sprečiti da svet prilagodimo sebi. Konačno, one teže da na učmao način zauzmu mesto pravog i svežeg paženja, opažanja, učenja i mišljenja.¹⁵

Na kraju, moglo bi se dodati da je reproduktivno pamćenje mnogo teže, *izuzev* ako ne postoji niz rubrika (tačke oslonca). Za-

¹⁴ »To je slika ljudskih bića suočenih sa svetom u kojem moraju živeti i kojim mogu gospodariti jedino ako nauče da se sve istančanim odgovorima prilagođavaju njegovoj beskrajnoj raznovrsnosti i ako otkriju načine kako da izbegnu vlast neposrednih okolnosti« [46, str. 301].

»Naša sloboda, samim pokretima kojima se potvrđuje, začinje navike koje bi je ugušile kada se ne bi oživljavala jednim stalnim naporom: automatizam je vrebava. Naša najživlja misao mrzne se u formi koja je izražava. Reč se kreće protiv ideja. Slovo ubija duh« [46, str. 134—135].

»Navika može pomagati napredak, ali nije glavno sredstvo njegovog postizanja. Trebalo bi je dovesti u sklad sa ovim gledištem. Ona pomaže napredak utoliko ukoliko štedi vreme i čuva energiju — ali čak i tada napretka nema ako se tako uštedeno vreme i tako sačuvana energija ne koriste za inteligentno preoblikovanje drugog ponašanja. Na primer, kako brijanje za vas postaje naviknutija radnja, tako ste vi slobodniji da, dok se brijete, razmišljate o problemima koji su za vas važni. To ima mnogo prednosti — izuzev ako razmišljajući o ovom problemu, ne dolazite uvek do istog zaključka« [215, str. 198].

¹⁵ »Tako četiri pomenuta faktora — prirodna lenjost ili majmunsko opiranje, sklonost da se novo asimiluje u staro, tradicija i uspeh — doprinose da se naše mišljenje ne razvije. U istoriji su veoma malobrojni periodi odista intenzivnog intelektualnog previranja i mišljenja koje je uzdrimalo tradiciju. Shvatanja Platona i Aristotela izazivala su

interesovanog čitaoca upućujemo na Bartletovu izvanrednu knjigu [33] u kojoj će naći eksperimentalnu podršku ovom zaključku. Šahel [410] je briljantno raspravljao o ovom problemu. Ovde bismo mogli dodati jedan drugi primer koji se, srećom, može veoma lako proveriti. Autor ove knjige je tokom svog letnjeg terenskog istraživanja jednog indijanskog plemena otkrio da, ma koliko često pokušavao, ne može da se seti jedne indijanske pesme koja mu se veoma mnogo dopala. Mogao je da tu pesmu peva zajedno sa pevačem indijancem i desetinu puta, a da potom, samo pet minuta kasnije, ne bude kadar da je sam ponovi. Za osobu sa dobrim muzičkim pamćenjem to je zbunjujući doživljaj, koji se može razumeti jedino kada se shvati da se indijanska muzika toliko mnogo razlikuje po svojoj osnovnoj organizaciji i kvalitetu, tako da ne postoje tačke oslonca koje bi mu pomogle da je zapamti. Svaka osoba koja govori engleski jezik susreće se sa jednostavnijim primerom ove razlike u težini, kada pokuša da nauči, recimo, španski jezik, s jedne strane, i neki slovenski jezik, kao što je ruski, s druge. Većina reči u španskom, francuskom ili nemačkom jeziku ima isto poreklo koje osobi koja govori engleski jezik može da posluži kao tačka oslonca. Ali, pošto ove reči istog porekla skoro uopšte ne postoje u ruskom jeziku, učenje tog jezika postaje izuzetno teško.

RUBRIKOVANJE U MIŠLJENJU

U ovoj oblasti rubrikovanje se sastoji u tome 1) što postoje jedino stereotipni problemi ili što se novi ne opažaju ili što se preoblikuju na prokrustovski način, tako da se mogu klasifikovati kao poznati a ne kao novi i/ili 2) što se za rešavanje tih problema koriste samo stereotipne ili mehaničke navike i tehnike i/ili 3) što, pre svih životnih problema, postoje gotova, ukalupljena rešenja i odgovori. Ove tri tendencije skoro sasvim sigurno jame da neće biti stvaralaštva i inventivnosti.¹⁶

divljenje od Grka pa sve do renesanse, a mišljenje Galileja i Dekarta snabdela je prirodnu nauku osnovnim zamislama koje je sve do nedavnih dana trebalo malo menjati. Tako je između ovih perioda mišljenje uglavnom predstavljalo proces razrađivanja...«

¹⁶ »... jasnoća i pravilnost omogućavaju posedniku da izađe na kraj sa predviđenim situacijama. One su nužne osnove za održavanje postojećih društvenih situacija. Pa ipak ni to nije dovoljno. Za bavljenje nepredviđenim procesom i za uzbuđenje potrebno je prevazilaženje puke jasnoće i reda. Život se izopačava ako je okovan lancima pukog usaglašavanja. Moć da se nejasni i nepravilni elementi doživljaja usvoje od bitnog je značaja za postizanje novine« [475, str. 108].

»Suština života treba da se nađe u osujećenjima utemeljenog reda. Univerzum odbija umrtvljujući uticaj potpune usaglašenosti. A ipak, tim odbijanjem on ide ka novom redu kao osnovnom uslovu važnog doživljaja. Moramo objasniti cilj u oblicima reda, u novini reda, u meri uspeha i meri neuspeha« [475, str. 119].

Ali one nas tako snažno primoravaju da je dubokouman psiholog poput Bergsona bio prisiljen da pogrešno definiše intelekt kao ono što može jedino da rubrikuje, na primer, »Inteligencija (je)... sposobnost koja vezuje isto za isto, i koja opaža i proizvodi ponavljanja« [46, str. 70]. »Objasniti ga znači svesti ga, njega nepredvidljivog i novog, na elemente poznate i stare, sredene u drugi red. Inteligencija ne prima potpuno novo kao ni korenito postojanje. To će reći da joj i ovde izmiče bitni izgled života...« [46, str. 165]. »...tretiramo živo kao neživo, da mislimo svaku stvarnost, ma kako da je fluidna, u obliku čvrstih tela definitivno učvršćenih. Mi se osećamo ugodno samo u diskontinuiranom, u nepomičnom, u mrtvom. *Inteligencija se karakteriše jednim prirodnim nerazumevanjem života*« [46, str. 166]. Ali, Bergsonova sopstvena inteligencija opovrgla je ovu preteranu generalizaciju.

Stereotipni problemi

Osoba veoma sklona rubrikovanju obično će pre svega nastojati da izbegne ili previdi bilo koju vrstu problema. Kao ekstremni primer mogu nam poslužiti kompulsivno-opsesivni pacijenti koji regulišu i uređuju uglove svojih života zato što nemaju smelosti da se suoče sa bilo čim neočekivanim. Takve ljude veoma ozbiljno ugrožava svaki problem koji zahteva nešto više od gotovog odgovora, na primer samopouzdanje, hrabrost, sigurnost.

Ako problem *mora* biti opažen, onda se, pre svega, nastoji da mu se odredi mesto i da se sagleda kao predstavnik poznate kategorije (pošto poznato ne izaziva strepnju). Pokušava se da se otkrije »U koju se kategoriju ranije doživljenih problema ovaj poseban problem može staviti?« ili »U koju se kategoriju problema on uklapa — ili u koju se može ugurati?« Ovako određivanje mesta moguće je, naravno, jedino na osnovu opaženih sličnosti. Ne želim da se upuštam u težak problem sličnosti; dovoljno je da ukažem na to da ovo opažanje sličnosti ne mora da bude smerno, pasivno registrovanje intrinzičke prirode opaženih stvarnosti. Ovo potvrđuje činjenica da razni ljudi, klasifikujući pomoću idiosinkratičnih nizova rubrika, ipak svi mogu uspešno da rubrikuju doživljaj. Takvi ljudi ne vole da budu u nedoumici i stoga klasifikuju sve doživljaje koje ne mogu da predvide čak iako otkriju da doživljaj moraju da iseckaju, sabiju ili iskrive.

Jedan od najboljih meni poznatih radova o ovom pitanju je rad Krukšanka [97] o problemima koji se javljaju prilikom postavljanja medicinske dijagnoze. Psihologima će biti strog taksonomski stav mnogih psihijatara prema pacijentima.

Stereotipne tehnike

Opšte uzev, jedna od glavnih prednosti rubrikovanja jeste što zajedno sa uspešnim određivanjem mesta problema automatski

stoji na raspolaganju i niz tehnika za bavljenje ovim problemom. Ali ovo nije jedini razlog za rubrikovanje. Videli smo da je sklonost ka određivanju mesta duboko motivisana, na primer kod lekara koji se oseća mnogo lagodnije pred poznatom, mada neizlečivom bolešću, nego pred potpuno nepoznatim, tajanstvenim nizom simptoma.

Ako se neko bavi istim problemom mnogo puta, odgovarajuća mašinerija će biti dobro podmazana i spremna za upotrebu. Ovo, razumljivo, znači snažnu težnju da se stvari rade onako kako su se ranije radile a, kao što smo videli, naviknuta rešenja imaju svojih i nedostataka i prednosti. Kao prednost možemo još jednom navesti lakoću izvršenja, uštedu energije, automatizovanost, afektivnu naklonost, manju strepnju itd. Glavni nedostaci su gubljenje savitljivosti, prilagodljivosti, stvaralačke inventivnosti, a to su uobičajene posledice pretpostavke da se sa ovim dinamičnim svetom može postupati kao da je statičan.

Izvanredan primer posledica tehnika stereotipnog mišljenja nalazi se u Lučinovom zanimljivom eksperimentu o *usredsređenosti (Einstellung)* [279].

Stereotipni zaključci

Racionalizacija je verovatno najpoznatiji primer ovog procesa. Za naše svrhe ovaj i slične procese možemo definisati kao posedovanje gotove ideje ili unapred donetog zaključka, s tim što se potom velika intelektualna delatnost posvećuje podražavanju zaključaka ili pronalaženju dokaza koji mu ide u prilog. (»Ne sviđa mi se taj momak i naći ću dobar razlog za to«.) Ova delatnost samo spolja liči na mišljenje. To nije mišljenje u najboljem smislu, jer do zaključka dolazi bez obzira na prirodu problema. Namršteno čelo, žestoke rasprave, uporni pokušaji da se nađu dokazi — sve su to dimne zavese, zaključak je bio sudbinom predodređen pre nego što je mišljenje uopšte i počelo. Dosta često nedostaje čak i fasada; ljudi mogu jednostavno da veruju i da čak ne čine pokrete prividnog razmišljanja. Za ovo je potrebno čak i manje truda nego za racionalizaciju.

Svaki psiholog zna da se jedna osoba tokom celog života može držati gotovih ideja koje su potpune i celovite stečene tokom prve decenije života i koje nikada nisu niti će ikada biti makar i malo izmenjene. Tačno je da takav čovek može imati visok IQ. On stoga može biti u stanju da veliki deo vremena provodi u intelektualnoj delatnosti, birajući iz sveta i najmanji delić dokaza koji podžava njegove gotove ideje. Ne možemo poreći da ova vrsta delatnosti može ponekad da bude korisna za svet, pa ipak je sasvim jasno da bi bilo poželjno kada bi psiholog na neki način verbalno razlikovao produktivno, stvaralačko mišljenje, s jedne strane, od najumešnije racionalizacije, s druge. Povremene prednosti racionalizacije su male kada se uporede sa upečatljivim fenomenima slepila za svet, nepristupačnošću za nove dokaze, is-

krivljavanjem opažanja i sećanja, gubljenjem sposobnosti uobličavanja i prilagođavanja promenljivoj svetlu kao i sa drugim pokazateljima da je duh prestao da se razvija.

Ali, racionalizaciju ne moramo da navedemo kao naš jedini primer. Rubrikovanje takođe postoji i kada se problem koristi kao draž za asocijacije između kojih se biraju one koje najbolje odgovaraju posebnoj prilici.

Izgleda da rubrikovano mišljenje pokazuje posebnu sklonost prema rubrikovanom učenju i vezi sa njim. Tri navedena tipa procesa mogli bi se lako shvatiti kao posebni oblici navika. Tu je uključeno posebno pozivanje na prošlost. Rešavanje problema postaje, u stvari, samo tehnika klasifikovanja i rešavanja svakog novog problema u svetlu prošlog iskustva. Ovaj tip mišljenja se, u stvari, često svodi na menjanje mesta i preuređivanje ranije stečenih navika i sećanja reproduktivnog tipa.

Razlika između ovog tipa mišljenja i holističko-dinamičkog mišljenja jasnije će se sagledati ako se razume da je ovaj drugi tip mišljenja jasnije povezan sa procesima opažanja nego sa procesima pamćenja [225, 465]. U holističkom mišljenju najveći trud se ulaže da se što je moguće jasnije opazi intrinzička priroda problema sa kojim je čovek suočen, kao što Verthajmer ističe u svojoj nedavnoj knjizi [465], a što je Katona [225] iskazao kao »nastojanje da se u problemu opazi njegovo rešenje«. ¹⁷ On se brižljivo ispituje takav kakav jeste i u sopstvenom stilu, kao da se takav problem ranije nikada nije sreo. Nastoji se da se iščepirka njegova intrinzička priroda *po sebi*, dok se kod asocijativnog mišljenja pre nastoji da uoči kako je ovaj problem povezan sa drugim, ranije doživljenim problemima, odnosno kako na njih liči. ¹⁸

¹⁷ Zanimljivo je primetiti da je u ovom pogledu mišljenje geštalt psihologa slično mišljenju raznih modernih psihologa koji su često spremni da misle da je rešenje istovetno sa samim problemom ili da je tautologija, na primer, »Kada se nešto potpuno razume, svaka posebna stavka pripada onome što je već jasno. Otuda je to puko ponavljanje poznatog. U tom smislu ovde postoji tautologija« [475, str. 71]. Verujem da logičari pozitivisti zastupaju isto stanovište ili su ga bar zastupali.

¹⁸ U praktičnom smislu, iskazano pomoću ponašanja, ovo načelo se može svesti na neku vrstu mota: »Ne znam — da vidimo«. Što će reći, kad god je čovek suočen sa novom situacijom on na nju ne reaguje smesta na neki unapred jasno određen način. Pre kao da kaže: »Ne znam — da vidimo«, i pri tom je osetljiv na svaki aspekt po kojem bi se *ta* situacija mogla razlikovati od prethodnih i spreman je da, shodno tome, na odgovarajući način reaguje.

»Treba jasno staviti do znanja da takav pristup novim situacijama nema za posledicu kolebljivost. On ne predstavlja neuspeh da se »doneše odluka«. Pre bi se moglo reći da predstavlja metod za donošenje nebrzopletih odluka. On obezbeđuje sigurnosnu meru protiv zabluda koje činimo kada o ljudima sudimo na osnovu prvog utiska, kada na pojedinačnu ženu vozača prenosimo svoj stav prema *ženi vozaču*, kada osuđujemo neku osobu — ili stajemo na njenu stranu — na osnovu govorkanja ili vrlo kratkog poznanstva. Takve zablude či-

Ovo ne znači da se prošlo iskustvo ne koristi u holističkom mišljenju. Naravno da se koristi. Stvar je u tome da se ono koristi na drugačiji način, kao što je opisano u raspravi o takozvanom intrinzičkom učenju ili učenju da postanete osoba kakva potencijalno jeste [311a].

Nema sumnje da asocijativno učenje postoji. Postavlja se pitanje koja vrsta mišljenja treba da služi kao oslonac, kao uzor, kao idealan model. Holističko-dinamički teoretičari tvrde da misaona delatnost, ako uopšte ima neko značenje, po definiciji, znači stvaralaštvo, jedinstvenost, pronicljivost i inventivnost. Mišljenje je tehnika kojom ljudski rod stvara nešto novo, što zauzvrat prećutno podrazumeva da mišljenje mora biti revolucionarno u tom smislu da se povremeno sukobljava sa onim što je već zaključeno. Ako se sukobljava sa intelektualnim *status quo*, onda je suprotno od navike, ili pamćenja, ili onoga što smo već naučili, iz prostog razloga što, po definiciji, mora protivurečiti onome što smo već naučili. Ako naše prošlo učenje i prošle navike imaju uspeha, onda mi možemo reagovati automatski, naviknuto i prisno. Što će reći da ne moramo da mislimo. S ove tačke gledišta mišljenje je shvaćeno pre kao suprotnost učenju, nego kao tip učenja. Kada bi nam bilo dozvoljeno malo preterivanja, mišljenje bismo mogli definisati kao sposobnost da *prekinemo* sa našim navikama i *zanemarimo* naša prošla iskustva.

Jedan drugi dinamički aspekt uključen je u istinski stvaralačko mišljenje koje se najbolje uočava u velikim postignućima tokom ljudske istorije. Njega odlikuje odvažnost, neustrašivost i hrabrost. Ako ove reči nisu sasvim umesne u ovoj prilici, one su dosta bliske što je sasvim jasno ako se poslužimo suprotnošću između plašljivog i odvažnog deteta. Plašljivo dete se grčevito drži majke, koja predstavlja sigurnost, poznato i zaštitu; odvažnije dete usuđuje se da ide napolje i udalji od kućne baze. Proces mišljenja koji se može uporediti sa bojažljivim držanjem za majku, isto tako je bojažljivo držanje navike. Smeo mislilac — što je skoro ponavljanje kada bismo rekli misleći mislilac — mora biti kadar da prekine *usredsređenost* (*Einstellung*), oslobodi se prošlosti, da ne bude pun strepnje kada se usudi da se udalji od sigurne i poznate luke.

Drugi tip stereotipnog zaključka predstavljaju slučajevi u kojima su pogledi nekog pojedinca obrazovani na osnovu oponašanja i/ili uticaja neke osobe od prestiža. Obično se smatra da te tendencije čine podlogu i osnov zdrave ljudske prirode. Verovatno bi bilo tačnije kada bismo ih smatrali primerima blage psihopatologije, ili bar nečim veoma blizu toga. Kada su u pitanju dovoljno važni problemi onda na nestrukturisanu situaciju koja nema čvrstu tačku oslonca na opisani način prvenstveno reaguju isuviše

nimo kada reagujemo na jedinku, različitu i promenljivu kao da je član tipa i istovetna sa svim drugim članovima tog tipa — a prema tome da reagujemo neprikladno zato što smo veoma sigurni u svoje mišljenje o tom tipu« [212, str. 187—188].

streppljivi, odveć konvencionalni i preterano učmali ljudi (ljudi bez ličnih pogleda, ljudi koji ne znaju kakvi su njihovi pogledi i ljudi koji ne veruju u svoje poglede).¹⁹

Izgleda da je priličan broj zaključaka i rešenja problema do kojih dolazimo u najosnovnijim oblastima života upravo ovakav i da mi, dok razmišljamo, krajičkom oka gledamo do kakvih zaključaka dolaze drugi ljudi, tako da mi i do njih možemo doći. Očigledno je da takvi zaključci nisu misli u pravom smislu reči, tj. njih ne propisuje priroda problema, već su to pre stereotipni zaključci koje prihvatamo od drugih ljudi u koje imamo više poverenja nego u sebe same.

Kao što se moglo očekivati, takvo stanovište ima dublji smisao i pomaže nam da razumemo zašto konvencionalno obrazovanje u ovoj zemlji toliko zaostaje za svojim ciljevima. Ovde ćemo naglasiti samo jedno, naime da obrazovanje ulaže malo napora da pouči jedinku da ispituje stvarnost neposredno i sveže. Pre bi se moglo reći da joj ono daje kompletne, unapred napravljene načare kroz koje treba da posmatra svaki aspekt sveta, na primer u šta da veruje, šta da joj se dopada, šta da odobrava, zbog čega da se oseća krivom. Retko kad se ona hrabri da bude dovoljno smela i na samosvojan način sagleda stvarnost, da bude ikonoklast ili različita. Dokaz za ovu tvrdnju o stereotipisanju u višem obrazovanju može se naći u skoro svim katalozima koledža, gde je svekolika promenljiva, neiskažljiva i tajanstvena stvarnost uredno podeljena u tri semestra, koji su nekim čudesnim sticajem okolnosti dugi tačno petnaest nedelja i koji, jedan po jedan, poput pomorandži, dolaze u sasvim nezavisne i uzajamno isključive odeljke.²⁰ Ako je ikada postojao savršen primer niza rubrika nametnutih na stvarnost, a ne od strane stvarnosti, onda je to ovaj. (Počinje da se javlja ono što bi se moglo nazvati »paralelnim obrazovnim sistemom« ili »humanističkim obrazovanjem« koje pokušava da izleći ove nedostatke konvencionalnog obrazovnog sistema. Imena, adrese itd., mogu se naći u »Idealnoj psihičkoj mreži« u [295, str. 237—240].

Sve je ovo dosta očigledno, ali je manje očigledno šta treba preduzeti. Ispitivanje rubrikovanog mišljenja pokazuje da se sma-

¹⁹ Izvanredna rasprava o dinamici ove situacije može se naći kod Froma [145]. O istoj temi se takođe raspravlja u romanu *Izvor* (*The Fountainhead*) od Ajn Rand [388]. U vezi sa ovim, knjiga *1066 i sve to* (*1066 and All That*) [490] je i zabavna i poučna.

²⁰ »Nauka se predaje kao nešto fiksirano i postojano, a ne kao sistem znanja čiji život i vrednost zavise od njegove elastičnosti i spremnosti da izmeni svoje konstrukcije kada činjenice ili novo stanovište pokazuje da mogu postojati i druga alternativna«.

»Ja sam upravnik ove škole
i ono što ja ne znam
nije znanje« [475, str. 59].

njuje zaokupljenost rubrikama a povećava zanimanje za sveže doživljaje, za konkretne i posebne stvarnosti. Kada je reč o ovom problemu ne možemo ništa dodati Vajthedovim tvrdnjama.

Moja kritika naših tradicionalnih obrazovnih metoda glasi da su isuviše zaokupljeni intelektualnom analizom i sticanjem ukalupljenih obaveštenja. Mislim da, u stvari, propuštamo da ojačamo navike konkretnog cenjenja pojedinačnih činjenica u njihovoj međugri vrednosti koje se pomalaju i jedino naglašavamo apstraktna obaveštenja koja predviđaju ovaj vid međugre raznih vrednosti.

Trenutno, naše obrazovanje združuje detaljno proučavanje malog broja apstrakcija sa površnim proučavanjem velikog broja apstrakcija. Mi smo isuviše knjiški u našoj sholastičkoj naviknutosti. Opšte obrazovanje bi trebalo da bude usmereno ka izmamljivanju konkretnog uvažavanja i trebalo bi da zadovolji nemirnu žudnju mladih da nešto rade. Čak i ovde bi trebalo da bude analize, ali samo toliko da bi se ilustrovao način mišljenja u raznim oblastima. U rajskom vrtu Adam je video životinje pre nego što ih je imenovao; u tradicionalnom sistemu, deca imenuju životinje pre nego što ih vide.

Ovo profesionalno obrazovanje može da dotakne samo jednu stranu obrazovanja. Njegov centar teže leži u intelektu, a njegovo glavno oružje je štampana knjiga. Centar teže druge strane obučavanja trebalo bi da leži u intuiciji bez analitičkog izdvajanja iz celokupne sredine. Njegov cilj je neposredna aprehenzija, a osakaćujuća analiza svedena je na najmanju mogućnu meru. Tip opštosti koji je iznad svega željen jeste uvažavanje raznolikosti vrednosti [475, str. 284–286].

STEREOTIPISANJE I NEHOLISTIČKO TEORETISANJE

Danas je opšteprihvaćeno da stvaranje teorija obično podrazumeva izbor i odbacivanje, što sa svoje strane znači da će teorija neke aspekte sveta neminovno činiti *jasnijim*, a druge *manje* jasnim. Jedno svojstvo većine neholističkih teorija jeste da su nizovi rubrika ili klasa. Ali još niko nije izumeo niz rubrika u koje bi se *svi* fenomeni lako uklapali; uvek ima nekih koji su izostavljeni, nekih koji dolaze između rubrika i nekih koji, izgleda, pripadaju raznim rubrikama.

Osim toga, ova vrsta teorija je skoro uvek apstrahujuća, što će reći da ona ističe izvesna svojstva fenomena kao važnija od drugih, ili bar kao više vredna pažnje. Tako svaka nova teorija, ili svaka druga apstrakcija, obično umanjuje značaj, zanemaruje ili previđa neka od svojstava fenomena, tj. izostavlja deo istine. Zbog ovih načela odbacivanja i selekcije, svaka teorija će davati samo delimičan, pragmatički pristrasan pogled na svet. Isto tako verovatno je tačno da sve teorije združene nikada ne bi pružile potpuno viđenje fenomena i sveta. Potpuno subjektivno bogatstvo doživljaja izgleda da je češće kod umetnika i emocionalno osetljivih ljudi nego kod teoretičara i intelektualca. Može čak biti

da je takozvani mistični doživljaj savršen i krajnji izraz ove vrste potpunog uvažavanja svih svojstava posebnog fenomena.

Ovo razmatranje trebalo bi da protivstavljanjem razotkrije drugo svojstvo partikularizovanog, pojedinačnog doživljaja, naime njegov neapstrahujući karakter. To nije isto kao kad kažemo da je konkretan u Goldštajnovom smislu. Kada se pacijent sa ozledom mozga ponaša na konkretan način, on u stvari *ne* vidi sva čulna svojstva objekta ili doživljaja. On vidi i kadar je da vidi samo jedno takvo svojstvo, ono koje je određeno posebnim kontekstom, na primer boca vina je *samo* to i ništa drugo, a ne, na primer, oružje, ukras, pritiskač papira ili sprava za gašenje požara. Ako apstrahovanje definišemo kao selektivnu pažnju koja se, iz nekog od mnogobrojnih razloga, obraća na jedno a ne da drugo od bezbrojnih svojstava jednog događaja, za Goldštajnovu pacijente bi se, u stvari, moglo reći da apstrahuju. Prema tome, postoji izvesna suprotnost između klasifikovanja doživljaja i njihovog uvažavanja, između njihove upotrebe i uživanja u njima, između njihovog saznavanja na jedan način i saznavanja na drugi način. Ovo su isticali svi pisci koji su pisali o mističnim i religioznim doživljajima i samo veoma mali broj psihologa. Oldos Haksli kaže: »Sa godinama, znanje pojedinca postaje po obliku sve konceptualnije i sistematičnije, a njegov činjenički, utilitaran sadržaj silno se povećava. No, ove dobitke umanjuje izvesno opadanje kvaliteta neposredne aprehenzije, otupljivanje i gubljenje intuitivne moći« [209, str. VII]²¹

Međutim, pošto uvažavanje nije naša jedina veza sa prirodom i budućim da je ona, u stvari, biološki najmanje prešna od svih takvih veza, mi ne smemo da zauzmemo glupavo stanovište i žigošemo teorije zbog opasnosti koje one nose sa sobom. Njihove prednosti su velike i očigledne, naročito sa stanovišta opštenja i praktičnog upravljanja svetom. Kada bi naš zadatak bio da dajemo preporuku, verovatno bismo je na ovaj način iskazali: obični intelektualni procesi aktivnog intelektualca, naučnika itd., mogli bi biti čak i moćniji nego što jesu ako bi se shvatilo da ti procesi nisu jedino moguće oružje u arsenalu istraživača. Postoje i druga. Ona su obično pripisivana pesniku i umetniku, zato što se nije razumevalo da ovi zanemareni stilovi kognicije dozvoljavaju pristup onom delu realnog sveta koji je skriven za intelektualca isključivo zanetog apstrahovanjem.

Osim toga, u Dodatku B videćemo da je holističko teoretisanje takođe moguće, i da u njemu stvari nisu raščlanjene i izdvojene jedna od druge, nego se posmatraju netaknute u njihovim međusobnim odnosima kao strane celine koje se u njoj sa- drže, vide se kao figura prema pozadini ili na različitim nivoima uveličanja.

²¹ Za reference o misticizmu videti *Večitu filozofiju (The Perennial Philosophy)* od Oldesa Hakslija [209] i *Raznolikost religioznog doživljaja (The Varieties of Religious Experience)* od Viljema Džemsa [212].

Jezik je, pre svega, odlično sredstvo za doživljavanje i saopštavanje nomotetske informacije, tj. za rubrikovanje. Naravno, njime se takođe pokušava da definiše i saopšti idiosinkratično i idiografsko, no kada je reč o krajnjim vrednostima on često i ne uspeva.²² On može jedino da idiosinkratičnom dodeli ime koje ga, uostalom, ne opisuje niti saopštava, već samo etiketira. Jedini način da se idiosinkratično sasvim sazna jeste da se ono potpuno doživi i to da ga osoba sama doživi. Čak i imenovanje može da sakrije doživljaj od daljnjeg uvažavanja, kao što je jedan profesor otkrio šetajući se seoskim drumom sa svojom ženom umetnikom. Videvši prvi put jedan divan cvet, on je zapitao za njegovu ime. Na to ga je njegova supruga izgrdila: »Šta imaš od imena? Kada saznaš njegovo ime zadovoljan si i ne trudiš se više da uživaš u cvetu.«²³

²² Na primer, videti rad Džemsa Džojlsa ili razne savremene rasprave o teoriji poezije. Poezija je pokušaj da se saopšti ili bar izrazi idiosinkratičan doživljaj koji većina ljudi »bez umetničkog dara ne može da iskaže«. To je nastojanje da se rečima iskažu emocionalni doživljaji koji se, u suštini, rečima ne mogu iskazati. To je pokušaj da se svež i jedinstven doživljaj opiše shematizujućim etiketama koje same nisu ni sveže ni jedinstvene. U takvoj beznadežnoj situaciji pesnik jedino može da se koristi rečima da bi napravio poređenja, govorne figure, nove kovanice itd., i da se nada da će na taj način opisati ako ne sam doživljaj a ono bar pokrenuti slične doživljaje kod čitaoca. Pravo je čudo što on u tome ponekad i uspeva. Ako pokuša da same reči učini jedinstvenim, onda je opštenje otežano, kao kod Džemsa Džojlsa i nepredstavljajke umetnosti. Ova shavatanja su veoma uspešno iskazana u sledećem uvodu za neobičnu priču V. Linkolna objavljenju u »Njujorkeru«, 28. septembra 1946. godine.

»Zašto nikada nismo pripremljeni, zašto nam sve knjige i sva mudrost naših prijatelja, u krajnjoj liniji, ništa ne koriste. Koliko smo puta čitali o scenama oko samrtnog odra, koliko smo mnogo pročitali priča o mladalačkoj ljubavi, bračnoj nevernosti, uzgajanim ambicijama, ostvarenim ili propalim. Ništa nam se ne može desiti što se već nije mnogo puta desilo, ništa o čemu nismo čitali hiljadu puta i što smo, savesno, brižljivo i uredno beležili u mislima; pre nego što smo potpuno zakoračili u život, priča o ljudskom srcu bila je ispisivana za nas iznova i iznova sa svim strpljenjem i umešnošću ljudskog duha. Ali događaj, kada se desi, nikada ne liči na opis; on je čudan, beskrajno čudan i nov i mi stojimo bespomoćno pred njim shvatajući da reči drugih ništa, baš ništa ne kazuju.

»Pa ipak ne možemo da verujemo da je lični život, u svojoj biti nesaopštiv. I mi smo, takođe, proživевši jedan trenutak, prinuđeni da ga prenesemo, da govorimo reči tako poštene u nameri, tako lažne u svom konačnom ishodu«.

²³ Ovo se može neobično jasno videti u onome što zovemo procenjivačko etiketiranje. Ovaj termin iskovan je u nameri da se istakne naša zajednička težnja da procenjujemo pojedince i situacije posred-

U onoj meri u kojoj jezik ugurava doživljaj u rubrike, u toj meri je paravan između stvarnosti i ljudskog bića. Jednom reči, mi plaćamo za ono što od njega dobijamo. Prema tome, dok se služimo jezikom, šte neizostavno moramo, trebalo bi da budemo svesni njegovih nedostataka i pokušamo da ih savladamo.²⁴

Ako je sve ovo tačno za jezik u njegovom najboljem teorijskom ruhu, situacija je daleko gora kada jezik sasvim digne ruke od borbe da bude idiosinkratičan i potpuno se izopači u upotrebu stereotipija, opštih mesta, mota otrcanih fraza, lozinki i etiketa. On je tada sasvim očigledno i otvoreno sredstvo za odstranjivanje mišljenja, otupljivanje opažanja, sprečavanje mentalnog razvitka, izvrgavanje ruglu ljudskog bića. Jezik, prema tome, ima uistinu zadatak da sakrije misao, a ne da je prenese.

Drugo svojstvo jezika koje stvara teškoće jeste da je van prostora i vremena ili, bar, da posebne reči mogu biti takve. Reč Engleska tokom perioda od 100 godina ne raste, ne stari, ne razvija se, širi ili menja, kao što je to slučaj sa samim pojmom. Pa ipak takve reči su jedino što imamo da bismo opisali događaje u vremenu i prostoru. Šta znače reči: »Engleska će uvek postojati«. Kao što Džonson kaže: »Pokretljivi prst stvarnosti piše brže nego što čovečji govor može svečano da progłosi. Struktura jezika je manje plastična od strukture stvarnosti. Baš kao što grmljavina koju čujemo više ne ječi, tako i stvarnost o kojoj govorimo više ne postoji« [215, str. 119].

stvom imena koja smo im dali. To je, u krajnjoj liniji, način da kažemo da način kako nešto klasifikujemo u velikoj meri određuje način kako na to reagujemo. Mi ponajčešće klasifikujemo tako što imenujemo. Pošto smo nešto imenovali, skloni smo da ga procenjujemo i da na njega reagujemo pomoću imena koje smo mu dali. U našoj kulturi učimo da procenjujemo imena, ili etikete ili reči sasvim nezavisno od okolnosti na koje bi se mogli primenjivati« [215, str. 261].

»Uzmite u obzir razlike u socijalnom statusu i samocenjenju koje postoje između dva niza službenika koji obavljaju slične uslužne poslove, »stjuardese« i »staničnih nosača« [187]. Videti, takođe, referencu 490.

²⁴ Jedan predlog bio bi da nauka nauči da poštuje pesnika, bar velikog pesnika. Naučnik obično misli da je njegov jezik tačan, a da je jezik drugih netačan, no paradoksalno, često je jezik pesnika ako ne tačniji a ono svakako istinitiji. A ponekad je čak i tačniji. Na primer, ako je neko dovoljno talentovan, on može da kaže veoma sažeto ono za šta je profesor potrebno deset stranica. Sledeća priča, koja se pripisuje Linkolnu Stefensonu [25, str. 222], ilustruje ovo:

»Satana i ja«, veli Stefenson, »šetali smo se Petom avenijom kada ugledasmo čoveka kako se iznenada zaustavlja i iz vazduha vadi parče Istine — pravo iz vazduha — parče žive Istine«.

»Vide li ti ovo«, zapitah Satana.

»Zar te to ne brine? Zar ne znaš da je to dovoljno da te uništi?«

»Da, ali se ne brinem. Reći ću ti i zašto. To je lepa živa stvar, no čovek će je prvo imenovati, potom će je organizovati, a do tada ona će već biti mrtva. Kada bi joj dopustio da živi i kada bi preživela, uništila bi me. Ovako se ne brinem.«

NEMOTIVISANE I NESVRHOVITE REAKCIJE

U ovoj glavi polako i oprezno tražićemo put ka naučno upotrebljivom razlikovanju stremljenja (činjenja, djelovanja, postizanja, nastojanja, svrhovitosti) od bivstvovanja-nastajanja (postojanja, izrastanja, izražavanja, samoostvarivanja). Ova razlika je, razumljivo, uobičajena u istočnim kulturama i religijama, na primer u taoizmu, a u našoj kulturi kod nekih filozofa, teologa, estetičara, stručnjaka za misticizam, i sve više među »humanističkim psiholozima«, psiholozima egzistencijalistima itd.

Zapadna kultura, opšte uzev, počiva na judeo-hrišćanskoj teologiji. U SAD posebno vlada puritanski i pragmatičan duh koji naglašava rad, napor i trud, trezvenost i revnost, a iznad svega svrhovitost.¹ Kao i svaka druga društvena institucija, tako i nau-

¹ »... dokone asocijacije, nepotrebne predstave, zamršeni snovi, nasumična istraživanja deo su razvoja koji nikada ne može biti opravdan, sam po sebi, bilo kakvim načelom ekonomije, ili neposrednim očekivanjima korisnosti. U mehanističkoj kulturi kao što je naša, ove važne delatnosti bile su ili potcenjivane ili previdene...«

»Kada se jednom oslobodimo nesvesne pristrasnosti mehanizma, moramo priznati da je 'nepotrebno' isto toliko bitno za razvoj koliko i ekonomsko: da je lepota, na primer, imala isto toliko veliki udeo u evoluciji koliko i korisnost i da se ona ne može objasniti kao što je Darwin nastojao, jedino kao praktično sredstvo za udvaranje i oplodjenje. Ukratko, dopušteno je prirodu shvatiti mitološki, poput pesnika u metaforama i ritmovima, ili se o njoj može misliti kao o veštom zanatliji koji pokušava da uštedi materijal, da sastavi kraj sa krajem, da uradi posao uspešno i jeftino. Mehanističko tumačenje je sasvim subjektivno kao i poetsko; i svako je donekle korisno« [347, str. 35].

Gordon Olport uverljivo i tačno ističe da je »bivstvovanje« isto toliko naporno i delatno koliko i stremljenje. Njegove sugestije navele bi nas na to suprotstavimo stremljenje-da-se-nadoknade-pomanjkanja stremljenju da-se-samo-ostvari, a ne stremljenje bivstvovanju. Ova ispravka nam takođe može poslužiti da otklonimo odveć lako stečen utisak da su »bivstvovanje«, nemotivisane reakcije i nesvrhovita delatnost lakše, da zahtevaju manje energije i truda nego hvatanje ukoštac sa spoljašnjim problemima. Da je ovo *dolce far niente* tumačenje samoostvarivanja pogrešno, može se lako pokazati primerima borbe za samorazvoj kao kod Betovena.

ka u celini, a psihologija posebno, nije pošteđena ovih uticaja kulturne klime i atmosfere. Američka psihologija, kao pripadnik svega toga, odveć je pragmatična, preterano puristička i previše svrhovita. Ovo nije očigledno samo u njenim dejstvima i priznatim svrhama, već i u njenim propustima, u onome što zanemaruje. Nijedan udžbenik nema poglavlje o zabavi i veselju, dokolici i meditaciji, besposličanju i izmotavanju, o besciljnoj, beskorisnoj i nesvrhovitoj delatnosti, o estetskom stvaranju ili doživljaju, ili o nemotivisanoj delatnosti. Što će reći da se američka psihologija revnosno bavi samo jednom polovinom života zanemarujući drugu — možda važniju.

S tačke gledišta vrednosti, ovo se može opisati kao isključiva zaokupljenost sredstvima i nemar za krajnje ciljeve. Ova filozofija se prećutno sadrži u skoro celokupnoj američkoj psihologiji (uključujući i ortodoksnu i revizionističku psihoanalizu), koja jednodušno zanemaruje delatnost i krajnji doživljaj *po sebi* (koji ne čine da se išta desi) u korist djelovanja, menjanja, delotvorne, svrhovite delatnosti koja čini da se nešto korisno desi.² Vrhunac ove filozofije može se naći u sasvim eksplicitnom obliku u *Teoriji*

² »Može se shvatiti da je postojanje za svakog pojedinca neprestana borba da se zadovolje potrebe, smanji napetost, održi ravnoteža.« »Prema tome, izraženo rečnikom naše molarne jedinice, ponašanje se uvek tiče potreba i ciljeva. Ako se, u nekom određenom slučaju, čini da ova jedinica nema smisla ili da nije najkorisnija, moramo prvo da preispitamo valjanost naših zapažanja a tek potom korisnost ove jedinice. Često nam može izgledati da je ponašanje nemotivisano, samo zato što nismo uspeali da konkretno utvrdimo sadržanu potrebu ili cilj ili zato što smo veštački apstrahovali deo jedinkinog ponašanja iz njegovog celokupnog konteksta.« »Danas priznajemo da svaka reakcija živog bića mora biti svrhovita u smislu prilagođenosti za očuvanje vrste, kako bi ova preživela u borbi za egzistenciju.« »... svekolika delatnost je motivisana i izražava neku svrhu.« »Lenjost, kao i sve druge delatnosti, služi nekoj svrsi.« »Celokupno ponašanje je izazvano pritiskom potrebe — već spomenutim vrstama potreba. Ponašanje je reakcija organizma koji nastoji da smanji ove potrebe kroz razmenu sa svojom sredinom. Prema tome, celokupno ponašanje propisano je interesom izvedenim iz potrebe.« »Celokupno ljudsko ponašanje je usmereno ka zadovoljenju potreba.« »Celokupno ponašanje je motivisano i celokupno učenje uključuje nagradu.« »Potrebe su određene na osnovu onoga što kaže osoba koja ih doživljava i, pod pretpostavkom da celokupno ponašanje zadovoljava neke svesne ili nesvesne potrebe, na osnovu zaključivanja iz ponašanja jedinice.« »Celokupno ponašanje je, prema tome, cilju usmereno...« »... većina, ako ne svi, pokreti ili odgovori koje jedinka čini imaju za nju neposredno čisto dejstvo nagrade ili kazne.« »Neko nas ponašanje odmah navodi na to da zaključimo da tu deluje neki nagon ili motiv, dok su druge sekvence ponašanja — bar relativno — lišene motivacije. Po svoj prilici, nijedna ljudska radnja koja je viša od najjednostavnijih refleksa nije potpuno nemotivisana.« »Ovo načelo drži da je celokupno ponašanje u osnovi motivisano fiziološkim zahtevima organizma, bilo da potrebe za delatnošću koje nastaju iz takvih potreba nazovemo instinktima, nagonima ili cilju-usmereno stremljenje.« Činjenica da većina pisaca govori samo o *nižim*, materijalnim potrebama, još više otežava stvar.

procenjivanja Džona Djuia [108], u kojoj se u suštini poriče mogućnost postojanja krajnjih ciljeva; i oni sami su jedino sredstva koja vode drugim sredstvima, a ova drugim sredstvima... itd. (mada u nekim svojim radovima on *nesumnjivo* prihvata postojanje krajnjih ciljeva.

O ovoj razlici raspravljali smo u kliničkoj oblasti na sledeće načine:

1. U Dodatku B može se uočiti da je holistički naglasak nužan da bi se pored sukcesivnosti u teoriji uzročnosti, posebno uzročnosti atomističkog tipa, istaklo istodobno postojanje i uzajamna zavisnost. U lančanoj uzročnosti, kao u Djuijevoj teoriji vrednosti, jedna stvar dovodi do druge, a ova do neke druge, koja opet dovodi do neke druge... itd. Ovo je prirodna propratna pojava teorije po kojoj ništa nije važno zbog sebe samog. Teorija uzročnosti je sasvim podesna, pa čak i nužno oruđe za život kojim vlada postignuće i tehnološko savršenstvo, ali je potpuno beskorisna za život koji ističe intenzivno usavršavanje, estetski doživljaj, razmišljanje o krajnjim vrednostima, uživanje, meditativnost, znalaštvo i samoostvarenje.

2. U glavi 3 rečeno je da motivisano nije sinonim za determinisano. Sem motiva postoje i druge determinante, što se vidi, na primer, u konstitucionalnim promenama kao što su preplanulost od sunca ili žlezdana aktivnost, promenama nastalim usled zrenja, zatim postoje okolnosne i kulturne determinante, kao i psihološke promene poput retroaktivne i proaktivne inhibicije ili latentnog učenja.

Premda je Frojd [141] prvi pobrkao ova dva pojma, psihanalitičari su u potpunosti sledili ovu grešku, tako da i danas jedino tragaju za motivima, bez obzira kakva se promena dešava, na primer ekcem, čir na želucu, omaške u pisanju, zaboravljanje itd.

3. U glavi 5 pokazano je da su mnogi psihološki fenomeni pre nemotivisane, epifenomenološke posledice podmirenja potreba, nego što su, kao što se to obično pretpostavljalo, svrhovite motivisane, naučene promene. Da ovo nije mala greška vidi se odmah iz spiska fenomena za koje se tvrdi da su u potpunosti ili jednim delom posledice podmirenja, na primer psihoterapija, stavovi, interesovanja, ukusi i vrednosti, sreća, poštovanje zakona, stavovi prema samom sebi, mnoštvo crta karaktera kao i desetine drugih psiholoških posledica. Podmirenje potreba dozvoljava da se javi relativno nemotivisano ponašanje, na primer »neposredno posle zasićenja, organizam dozvoljava sebi da se odrekne pritiska, napetosti, hitnje i prisile i da besposlički, lenstvuje, odmara se, da se izmotava, bude pasivan i uživa u suncu, da ukrašava, kiti, glača šerpe i lonce (umesto da ih upotrebljava), da se igra i zabavlja, dokono posmatra nevažne stvari, da bude nemaran i besciljan«.

4. Eksperiment izvršen 1937. godine [309] o dejstvima poznatosti pokazao je da je jednostavan, nenagrađen, ponavljani kontakt obično na kraju dovodio do preferencije poznatog objekta ili delatnost čak i kada su iz početka oni bili neprijatni. Pošto ovo

predstavlja čist slučaj učenja pomoću nenagrađenog dodira, njega bar teoretičari koji govore o nagradi, smanjenju napetosti i potkrepljenju moraju smatrati nemotivisanom promenom.

5. U glavi 13 je pokazano da je u raznim oblastima psihologije veoma važno praviti razliku između rubrikovane kognicije i sveže, čudne, prijemčive, taoističke kognicije konkretnog, idiosinkratične, jedinstvene, nevine kognicije bez unapred stvorenih zaključaka i očekivanja i bez uplitanja želja, nadanja, strahova i strepnji. Čini se da je većina kognitivnih radnji otrcano, nepažljivo prepoznavanje i sistematsko popisivanje stereotipija. Takvo lenjo klasifikovanje u već postojeće rubrike oštro se razlikuje od aktuelnog, konkretnog opažanja punom i nepodeljenom pažnjom mnogostranosti jedinstvenog fenomena. Jedino takva kognicija omogućava da se neki doživljaj pravilno shvati i da se u njemu uživa. U onoj meri u kojoj je rubrikovanje pre naglajeno zamrzavanje zaključaka, jer se osoba plaši nepoznatog, u toj meri je ono motivisano nadom da će se strepnja smanjiti ili izbeći. Osoba koja se oseća lagodno u dodirima sa nepoznatim ili, što je skoro isto, koja može da podnese nejasnost [135], ima manje motivisano opažanje. U ovoj glavi se takođe ukazuje na to da bi bilo najbolje kada bi se čvrsta veza između motivacije i opažanja, koju su našli Marfi, Bruner, Ansbaher, Mari, Sanford, MekKlilend i Klajn, smatrala pre psihopatoškim a ne zdravim fenomenom. Veoma grubo rečeno, ova veza je simptomatična za blago bolestan organizam. Kod samoostvarenih ljudi ona je svedena na najmanju meru; kod neurotičnih i psihotičnih ona je najviše izražena, kao kod deluzija i halucinacija. Jedan način na koji bismo mogli opisati ovu razliku jeste da kažemo da je kognicija zdravih ljudi relativno nemotivisana, a da je kod bolesnih relativno motivisana. Latentno učenje kod ljudskih bića je primer nemotivisane kognicije kojim bi se mogao proveriti ovaj klinički nalaz.

6. Naše proučavanje samoostvarenih ljudi jasno je pokazalo da je neophodno na neki način odrediti razliku između njihovog motivacionog života i motivacionog života prosečnih ljudi. Sasvim je jasno da oni žive život koji vodi samoupotpunjavanju, samousavršavanju, da uživaju u vrednostima i da, za razliku od prosečnog građanina, ne tragaju za podmirenjem osnovnih potreba, to jest pre bi se moglo govoriti o motivaciji za izrastanjem ili metamotivaciji, nego o motivaciji usled pomanjkanja. Prema tome, oni su ono što jesu, razvijaju se, izrastaju i sazrevaju, a sve to ne vodi nikuda (u smislu penjanja uz društvenu lestvicu), oni ne streme u uobičajenom smislu naprezanja i nastojanja da se postigne stanje drugačije od onog u kojem se već nalaze. Razlika između motivacije usled pomanjkanja i motivacije izrastanjem prećutno podrazumeva da samoostvarivanje po sebi nije motivisana promena, osim ako motivaciju shvatimo u potpuno novom smislu. Samoostvarivanje, postizanje potpunog razvoja i ostvarenja potencijala organizma, sličnije je izrastanju i sazrevanju nego obrazovanju navika i asocijaciji posredstvom nagrade, tj. ono nije stečeno spolja već je prirodno razvijanje iznutra onoga što, jedva

primetno, u njemu već postoji. Na stupnju samoostvarenosti, spon-
tanost — budući da je zdrava, prirodna — nije motivisana; ona
je, u stvari, suprotnost motivaciji.

7. Na kraju, u glavi 10 donekle je raspravljano o izražajnoj de-
terminanti ponašanja i doživljaja, posebno o nekim implikacijama
za teoriju psihopatologije i psihosomatike. Istakli smo da se iz-
ražajno ponašanje mora smatrati relativno nemotivisanim u po-
ređenju sa dejstvenim ponašanjem koje je motivisano i svrho-
vito. Jedina alternativa ovoj suprotnosti je potpuna semantička
i pojmovna revolucija rečnika motivacije.

U ovoj glavi je takođe pokazano da su, opšte uzev, potište-
nost, Goldštajnov potpuni slom, ponašanje izazvano osujećenjem
o kojem govori Majer, katarza i fenomeni oslobađanja, takođe
izražajna ponašanja, tj. da su relativno nemotivisani. Isto tako se
smatra da su frejdovske omaške, tikovi, slobodne asocijacije kako
izražajni tako i motivisani.

8. Sa retkim izuzecima, o kojima ćemo kasnije raspravljati,
ponašanje je pre sredstvo nego krajnji cilj, tj. ono čini da se
nešto desi u svetu. Postavlja se pitanje da li isključivanje subjek-
tivnih stanja kao legitimnog predmeta psihološkog proučavanja,
a priori ne otežava pa čak i ne omogućava rešenje problema o
kojem raspravljamo. Krajnji ciljevi kako ih ja shvatam veoma su
često subjektivna zadovoljstva. Sâmo ponašanje je naučno besmi-
sleno ako se ne pozovemo na činjenicu da većina instrumentalnih
ponašanja ima za čoveka vrednost jedino zato što izaziva ove
subjektivne krajnje doživljaje [492]. Sam bihejviorizam može bo-
lje da se razume ako se shvati kao izraz kulture u kojoj vlada
opšte puritansko stremljenje ka spomenutom stanovištu i nasto-
janje da se ono dostigne. Ovo znači da njegovim raznim drugim
nedostacima moramo dodati i etnocentrizam.

PRIMERI RELATIVNO NEMOTIVISANIH REAKCIJA

Do sada smo naveli nekoliko širih kategorija pojava koje se
moraju smatrati manje ili više nemotivisanim, zavisno od raznih
postojećih definicija tih reči. Ima mnogo drugih takvih reakcija
o kojima ćemo sada ukratko raspravljati. Treba uočiti da su to
sve relativno zanemarivane oblasti psihologije, što naučniku koji
se bavi prirodnim naukama može poslužiti kao odličan primer
kako ograničen pogled na život stvara ograničen svet. Za drvodelju
koji je *samo* drvodelja, svet je napravljen od drveta.

UMETNOST

Umetničko delo može biti relativno motivisano, tj. kada teži
da nešto saopšti drugima, da probudi emocije, da nešto objasni,
da nešto učini drugoj osobi, odnosno može biti relativno nemo-
tivisano, tj. kada je izraz stanja pre nego opštenje, kada je unu-

trašnje osobno a ne međusobno. Ne treba posebno ni govoriti o
činjenici da izražajno ponašanje može imati nepredviđena među-
osobna dejstva (sekundarnu dobit).

Međutim, za ono o čemu raspravljamo mnogo je važnije pi-
tanje — »Da li postoji potreba za izražavanjem?« Ako postoji,
onda su u tom slučaju umetničko izražavanje, fenomeni katarze i
oslobađanja isto toliko motivisani koliko i traganje za hranom i
ljubavlju. Na raznim mestima u ranijim glavama ukazivao sam
na to da će nas, po mom mišljenju, dokazna građa uskoro pri-
morati da priznamo postojanje potrebe da se svaki impuls izazvan
u organizmu izrazi u delatnosti. Da će ovo stvoriti paradoks jasno
je iz same činjenice da *svaka* potreba, odnosno *svaki* kapacitet
jeste impuls i da otuda traži da se ispolji. Da li bi je stoga tre-
balo zvati posebnom potrebom ili impulsom, ili bi možda bilo
bolje kada bismo je smatrali univerzalnim svojstvom *svakog* im-
pulsu?

U ovom trenutku ne moramo se odlučiti za jednu od ovih
alternativa, pošto jedino želimo da pokažemo da su *sve* zanema-
rivane. Bilo koja da se od njih pokaže najkorisnijom, primoraće
nas da priznamo 1) da postoji kategorija nemotivisanosti i 2) da
celokupnu teoriju motivacije treba veoma mnogo preraditi.

Za izgrađeniju osobu podjednako je važno pitanje estetskog
doživljaja. Za mnoge ljude to je tako bogat i dragocen doživljaj
da će oni jednostavno prezirati ili podsmevati se svakoj psihoškoj
teoriji koja ga poriče ili zanemaruje, bez obzira kakvi su je na-
učni razlozi na to navodili. Nauka mora da objašnjava *svekoliku*
stvarnost, a ne samo njene osiromašene i beskrvne delove. Činje-
nica da je estetski doživljaj beskoristan i bez svrhe, kao i to da
ništa ne znamo o njegovim motivima, ako oni uopšte i *postoje*
u uobičajenom smislu, govorila bi nam samo o siromaštvu naše
zvanične psihologije.

Čak se i estetsko opažanje, govoreći s kognitivne tačke, može
shvatiti kao relativno nemotivisano u poređenju sa običnom kog-
nicijom. U glavi 13 videli smo da je rubrikovano opažanje u
najboljem slučaju samo delimično, da nije ispitivanje svih atri-
buta objekta, već njegovo klasifikovanje na osnovu malog broja
atributa koji su za nas korisni ili koji podmiruju, odnosno ugro-
žavaju osnovne potrebe. Taoističko, nepristrasno opažanje mno-
gostranosti fenomena (s posebnim osvrtanjem na to koliko on
uspešno izaziva krajnji doživljaj, a ne koliko je koristan) jedno
je od svojstava estetskog opažanja.³

³ »Mozak služi da izvrši izbor: on budi korisna sećanja a zadržava
na nižim slojevima svesti ona koja mu nisu od koristi. Isto se može
reći i za opažanje. Pomoćnik akcije, ono kao celinu izdvaja onaj deo
stvarnosti koji nas zanima; ono nam manje pokazuje same stvari, a
više kako se njima možemo služiti. Ono ih unapred klasifikuje, etike-
tira; mi jedva da gledamo objekat, dovoljno nam je da znamo kojoj
kategoriji pripada. Ali ponekad, srećnim slučajem, rađaju se ljudi čija
se čula ili svest manje pridržavaju života. Priroda je zaboravila da
njihovu sposobnost opažanja prikuje za njihovu sposobnost delanja.

Otkrio sam da je analiza pojma očekivanja korisna odskočna daska za razmišljanje o bivstvovanju. Mačka koja leži na suncu ne očekuje ništa više nego što drvo očekuje. Očekivanje prećutno znači traćenje i necenjenje vremena koje je bez važnosti za organizam i uzgredan je proizvod stava prema životu koji je isključivo usmeren ka sredstvima. To je najčešće budalast, nedelatan i protraćen odgovor pošto 1) nestrpljivost obično nije dobra čak ni sa stanovišta uspešnosti i 2) čak se i u doživljaju kao sredstvu i ponašanju kao sredstvu može uživati, čovek se njima može posvetiti i ceniti ih zbog njih samih i bez, da se tako izrazimo, plaćanja posebne cene. Putovanje je odličan primer kako se u jednom vremenskom periodu može uživati kao u krajnjem doživljaju, odnosno kako se ono može sasvim uzaludno provesti. Obrazovanje je drugi slučaj. Isto važi i za međusobne odnose uopšte.

Uzaludno utrošeno vreme može se shvatiti na dva načina. Za osobu koja vodi računa jedino o onome što je korisno, svrhovito i što dovodi do smanjivanja potrebe, vreme je zalud utrošeno ako ništa korisno ne donosi i ako ne služi nekoj svrsi. Mada je ovakvo shvatanje sasvim opravdano, ipak možemo ukazati na to da je podjednako opravdano smatrati da uzalud utrošeno vreme sa sobom ne donosi krajnji doživljaj, to jest da se, u krajnjoj liniji, u njemu ne uživa. »Vreme koje sa uživanjem trošite nije uzaludno utrošeno vreme«. »Neke stvari koje nisu nužne mogu ipak biti od suštinske važnosti.«

Besciljno šetanje, vožnja čamcem, igranje golfa itd., mogu da posluže kao ilustracija nesposobnosti naše kulture da iskreno prihvati krajnje doživljaje. Ove delatnosti se obično hvale zbog toga što izvode ljude na svež vazduh, sunce, u lepe predele, što ih približavanju prirodi. U suštini, na ovaj način se ono što *bi trebalo da budu* nemotivisane, krajnje delatnosti i krajnji doživljaji stavljaju u svrhovit, pragmatički okvir uspešnosti da bi se umirila zapadnjačka savest.

Kada oni gledaju jednu stvar, oni je vide zbog nje same, a ne zbog njih samih. Oni ne opažaju jednostavno sa ciljem da delaju; oni opažaju u nameri da opažaju — ni zbog čega, iz čistog zadovoljstva u opažanju. S obzirom na izvestan vid svoje prirode, bilo da je to njihova svest ili jedno od njihovih čula, oni su rođeni *izdvojeni*; i, shodno tome je li ta izdvojenost izdvojenost nekog posebnog čula ili svesti, oni su slikari ili vajari, muzičari ili pesnici. Otuda mi u različitim umetnostima nalazimo mnogo neposrednije viđenje stvarnosti; i zato što je umetnik usmeren na to da iskoristi svoja opažanja, on opaža veći broj stvari — [46, str. 162—163].

UVAŽAVANJE, UŽIVANJE, ZADIVLJENOST, VESELJE, ZNALAŠTVO, KRAJNI DOŽIVLJAJ

Estetski doživljaj nije jedini doživljaj koji organizam pasivno prima i u njemu uživa, nego je to slučaj i sa mnogim drugim. Tešto se može reći da je ovo uživanje samo po sebi motivisano; to je zapravo krajnji doživljaj ili svrha delatnosti, epifenomen podmirenja potreba.

Mistični doživljaj, doživljaj strahopoštovanja, ushićenosti, zadivljenosti, tajanstvenosti, divljenja — sve su to isti pasivni, estetski, subjektivno bogati doživljaji koji trepere u organizmu preplavljajući ga poput muzike. Ovo su, takođe, krajnji doživljaji, konačni a ne instrumentalni, koji uopšte ne menjaju spoljašnji svet. Sve ovo važi i za dokolicu, ako je ispravno definisana [375].

Možda je zgodno sada nešto reći o dva takva krajnja zadovoljstva: 1) funkcionalnom zadovoljstvu i 2) zadovoljstvu u čistom življenju (biozadovoljstvo, strasno doživljavanje), o kojima govori K. Biler. Njih možemo najbolje videti kod deteta koje stalno ponavlja svoju usavršenu veštinu iz čiste ushićenosti što nešto dobro i vešto obavlja. Plesanje takođe može da posluži kao dobar primer. Što se tiče osnovnog životnog zadovoljstva — svaka bolešljiva osoba, ili ona koja ima lošu probavu ili mučninu, može potvrditi postojanje krajnjeg biološkog zadovoljstva (duboko doživljenog) koje je automatski, neiskan, nemotivisan, uzgredni proizvod življenja i zdravlja.

STILOVI I UKUSI

Po ugledu na Olporta [8], Venera [464] i Verthajmera [465, 467], u glavi 10 kao primer izražajnog ponašanja naveli smo *stil* ponašanja, nasuprot njegovim funkcijama i svrhama.

Želeo bih da dodam neke podatke iznete 1939. godine koji bi ilustrovali i podržali ovu tezu. U tom istraživanju sam pokušao da otkrijem po čemu se žene visoke dominacije i visokog samoceñjenja (jaki, samopouzdan, nametljivi karakteri) razlikuju od žena niske dominacije (pasivni, stidljivi, povučeni karakteri koji nedovoljno sebe cene). Otkrio sam toliko mnogo razlika da sam na kraju, na osnovu prostog posmatranja kako hodaju, govore itd., relativno lako mogao da postavim dijagnozu, a prema tome i da je validiram. Složaj karaktera se ispoljavao u ukusima, odelu ponašanju na zabavama itd., baš kao i u vidljivom funkcionalnom, svrhovitom, motivisanom ponašanju. Biće dovoljno da navedem nekoliko primera.

Jača osoba ispoljava ovu snagu izborom slanijih, kiselijih i gorćih jela oštrijeg i jačeg ukusa, na primer jakih sireva pre nego blagih; ukusnih jela čak iako su na izgled ružna i neprivaćna, na primer školjke: novih i nepoznatih jela, na primer pečene vevice i puževi. One manje probiraju, manje se gade, manje izvo-

ljevaju kada je hrana bljutava i neukusno pripremljena. Pa ipak, one su čulnije, a kada je reč o hrani boljeg su apetita i pohlepnije od žena niske dominacije.

Ista svojstva se nekom vrstom fiziognomskog izomorfizma [464] ispoljavaju i u drugim oblastima, na primer njihov jezik je grublji, odlučniji, oštriji; one biraju grublje odlučnije, oštrije muškarce, njihove reakcije prema izrabljivačima, krvopijama i drugim osobama koje pokušavaju da ih iskoriste oštrije su, odlučnije i grublje.

Ajzenbergova (Eisenberg, [118]) proučavanja na razne načine veoma snažno podržavaju ove zaključke. Na primer, one osobe koje su na mom testu dominantnosti i samocenjenja [294] dobijale više skorove bile su sklone da zakašnjavaju na sastanak sa eksperimentatorom, bile su manje učtive, nemarnije, naglije, prijaznije, manje napete, sa manje strepnje i zabrinutosti, spremnije da prihvate ponudenu cigaretu, mnogo sklonije da se i bez nutkanja raskomote.

U jednom drugom istraživanju [311] nađeno je da su se njihove seksualne reakcije čak i oštrije razlikovale. Jača žena je mnogo više naginjala paganstvu, dopustivosti i prihvatanju u svim seksualnim oblastima. Ona je ređe bila nevinna, češće sklona masturbaciji i održavanju seksualnih odnosa sa više nego jednim muškarcem, spremnija da eksperimentiše u oblasti homoseksualnosti, da isproba kunilingus, felacio i analnu seksualnost. Drugim rečima, ona je i ovde bila više sklona da bude otvorena, manje sputana, grublja, odlučnija, snažnija. Takođe videti rad De Martina [107].

U neobjavljenom eksperimentu Karpentera [79] o različitim ukusima u muzici kod žena koje dobijaju visoke i niske skorove, došlo se do zaključka koji se mogao predvideti, naime da su ženske osobe koje su dobijale više skorove (visoko samocenjenje) bile otvorenije za čudnovatu, neobuzdanu, neobičnu muziku, za katafoniju, nemelodioznost, naklonjenije su bile moćnoj nego milozvučnoj muzici.

Medou [335] je pokazao da su pod stresom osobe sa nižim skorovima (stidljive, povučene, manje pouzdane) više intelektualno propadale nego osobe sa višim skorovima, tj. one su bile manje snažne. U mojoj raspravi [297a] mogu se naći slučajevi slični slučajevima iz rada MekKlilenda i njegovih saradnika o potrebi za postignućem.

Ovi primeri su važni za našu tezu, jer se može jasno uočiti da su to sve nemotivisani izbori, da svi izražavaju složaj karaktera na isti način kao što je celokupna Mocartova muzika na izvestan način mocartovska, ili kao što Renoarova kopija Delakroaove slike više liči na Renoara nego na Delakroa.

Svi oni izražavaju ličnost na isti način kao što je izražava stil rukopisa, ili TAT priče ili protokol na Roršahovom testu ili igranje lutkama.

IGRANJE

Igranje može biti ili dejstveno, ili izražajno ili i jedno i drugo (videti str. 70), što je danas sasvim jasno iz literature o terapiji igrom i dijagnozi pomoću igre. Ovaj opšti zaključak će, po svoj prilici, istisnuti razne funkcionalne, svrhovite, motivacione teorije igre nastale u prošlosti. Pošto nas ništa ne sprečava da se dihotomijom dejstveno-izražajno služimo i u radu sa životinjama, možemo s pravom očekivati uspešnije i realističnije tumačenje igre životinja. Da bismo otvorili novu oblast istraživanja treba jedino da dopustimo mogućnost da je igra ponekad beskorisna i nemotivisana, pre fenomen postojanja nego stremljenja, krajnji cilj pre nego sredstvo. Isto se, po svoj prilici, može tvrditi i za smeh, razdraganost, dobro raspoloženje, oduševljenje, ekstazu, euforiju itd.

IDEOLOGIJA, FILOSOFIJA, TEOLOGIJA, KOGNICIJA

Ovo je još jedna oblast koja je odolela sredstvima zvanične psihologije. Mislim da je do toga jednim delom došlo zato što je od Darvina do Đuia mišljenje uglavnom automatski izjednačavano sa rešavanjem problema, tj. smatrano je funkcionalnim i svrhovitim.

Ono malo podataka koje možemo suprotstaviti ovoj pretpostavci u najvećoj meri dobijeni su analizom većih proizvoda mišljenja — filozofskih sistema — čije je korelacije sa složajem karaktera pojedinca dosta lako utvrditi [192]. Sasvim je razumljivo što je pesimista kao Šopenhauer stvorio pesimističku filozofiju. Posle svega što smo naučili iz TAT priča i dečjih umetničkih tvorevina bilo bi nesumnjivo naivno smatrati da je njegova filozofija čista racionalizacija ili odbrana ili sredstvo koje obezbeđuje sigurnost. U svakom slučaju, uporedimo li je sa izražajnim delom, kako bi Bahova muzika ili Rubensovo slikarstvo mogli biti odbrana ili racionalizacija?

Pamćenje takođe može da bude relativno nemotivisano, što se jasno vidi u fenomenu latentnog učenja, koje se u manjem ili većem stepenu nalazi kod svih ljudskih bića. Ono što istraživači imaju da kažu o ovom problemu sasvim je nevažno, jer nas ne zanima da li pacovi latentno uče ili ne. Van svake je sumnje da ljudska bića latentno uče u svom svakodnevnom životu.

Nalazi Ansbahera [13] da su rana sećanja nesigurnih ljudi obično nepouzdana i moj nalaz da manifestni snovi nesigurnih ljudi veoma često izražavaju nesigurnost — mogu takođe da posluže kao zgodni primer. Izgleda da su to očigledno izrazi stava prema svetlu. Ne mogu da zamislim kako bi se oni, bez natezanja, mogli tumačiti jedino kao ono što podmiruje, nagrađuje i potkrepljuje potrebe.

U svakom slučaju, istina ili tačan odgovor često se jednostavno, bez napora uočavaju, i za njima ne treba tragati ili se naprezati da bi se otkrili. Činjenica da je u većini eksperimenata

za rešavanje problema neophodna neka vrsta motivacije može lako da bude funkcija trivijalnosti ili proizvoljnosti problema a ne dokaz da celokupno mišljenje mora biti motivisano. U dobrom životu koji vode zdrave osobe, mišljenje, poput opažanja, može biti spontano i pasivno primanje ili spontan i pasivan proizvod, nemotivisano, lako, srećno ispoljavanje prirode i postojanje organizma, *dopuštanje* da se stvari dogode, a ne nastojanje da se one događaju, kao kada bismo bivstvovanje uporedili sa mirisom cveća ili jabukama na drveću.

PSIHOTERAPIJA, ZDRAVLJE I MOTIVACIJA

Čudno je da se eksperimentalni psiholozi nisu latili proučavanja psihoterapije kao neiskorišćenog zlatnog rudnika. Kao posledica uspešne terapije ljudi opažaju drugačije, misle drugačije, uče drugačije. Menjaju se njihovi motivi, kao i njihove emocije. To je najbolja tehnika koju smo ikada imali za razotkrivanje najdublje prirode ljudi, za razliku od njihovih površinskih ličnosti. Njihovi međusobni odnosi i stavovi prema društvu se preinačuju. Njihovi karakteri (ili ličnosti) menjaju se kako površinski tako i dubinski. Ima čak izvesnih dokaza da se njihov izgled menja, da se fizičko zdravlje poboljšava itd. U nekim slučajevima podiže se čak i IQ. Pa ipak, čak ni sam termin nije naveden u indeksu većine knjiga o učenju, opažanju, mišljenju, motivaciji, socijalnoj psihologiji, fiziološkoj psihologiji itd.

Uzmimo prost primer; nema sumnje da bi teorija učenja, u najmanju ruku, imala koristi od proučavanja posledica koje po učenje imaju takve terapeutske sile kao što su brak, prijateljstvo, slobodne asocijacije, analiza otpora, uspeh na poslu, da ne spominjemo tragediju, traumau, sukob i patnju.

Drugi podjednako važan niz nerešenih problema iskrsava kada se terapeutski odnosi ispituju jednostavno kao potprimer socijalnih međuosobnih odnosa, tj. kao grana socijalne psihologije. Mi danas znamo da se između terapeuta i pacijenata mogu uspostaviti bar tri vrste odnosa — autoritarni, demokratski i *laissez-faire*, od kojih je svaki od posebne koristi u jedno određeno vreme. A upravo se ova tri tipa odnosa sreću u socijalnoj atmosferi dečaćkih klubova i stilovima hipnoze, tipovima političke teorije, u odnosima između majke i deteta [300], u nekim vrstama socijalne organizacije koja se nalazi kod polumajmuna i majmuna [306].

Svako temeljno proučavanje ciljeva i svrha terapije mora veoma brzo da razotkrije manjkav razvoj sadašnje teorije ličnosti, da dovede u sumnju osnovnu naučnu ortodoksiju da vrednostima nema mesta u nauci, da razgoliti ograničenja medicinskih shvaćanja zdravlja, bolesti, terapije, izlećenja i jasno obelodani da našoj kulturi još uvek nedostaje upotrebljiv sistem vrednosti. Nije nikakvo čudo da se ljudi plaše ovog problema. Mogli bismo

navesti još mnogo drugih primera koji bi posvedočili da je psihoterapija važna oblast opšte psihologije.

Možemo reći da se psihoterapija obavlja na sedam glavnih načina: 1) izražavanjem (dovršavanje radnji, oslobađanje, katarza), kao u Levinovoj terapiji oslobađanja [271]; 2) podmirenjem osnovnih potreba (pružanje podrške, zaštite, ljubavi, poštovanja, vraćanje samopouzdanja); 3) otklanjanjem ugrožavanja (zaštita, dobri društveni, politički i ekonomski uslovi); 4) poboljšanjem uvida, znanja i razumevanja; 5) sugestijom ili autoritetom; 6) neposrednim napadom na simptome kao u raznim terapijama ponašanja; i 7) pozitivnim samoostvarivanjem, individualizacijom ili izrastanjem. Kada je reč o opštijim ciljevima teorije ličnosti, ovo je takođe spisak načina kako se ličnost menja u pravcima prihvatljivim s kulturnog i psihijatrijskog stanovišta.

Nas ovde posebno zanima da istražimo nekoliko veza između podataka o terapiji i teorije motivacije koja je izložena u ovoj knjizi. Videće se da je podmirenje osnovnih potreba važan (možda najvažniji) korak na putu ka krajnjem, pozitivnom cilju celokupne terapije, naime, ka samoostvarivanju.

Pokazaće se, takođe, da *jedino druga ljudska bića* mogu u potpunosti da zadovolje ove osnovne potrebe i da se stoga terapija mora odvijati poglavito na međuosobnoj osnovi. Niz osnovnih potreba čija podmirenja sačinjavaju glavna terapijska sredstva, na primer sigurnost, pripadanje, ljubav, poštovanje, mogu podmiriti jedino drugi ljudi.

Mogu odmah reći da je moje vlastito iskustvo skoro potpuno ograničeno na kraće terapije. Oni koji imaju pre svega iskustva sa psihoanalitičkom (dubljom) terapijom verovatno će zaključiti da je uviđanje, a ne podmirenje potreba *najvažniji* lek. To je zato što ozbiljno bolesni ljudi ne mogu da prihvate, odnosno asimiluju zadovoljenja osnovnih potreba, sve dok ne prestanu da na detinjast način tumače sebe i druge i ne postanu kadri da opažaju i prihvataju ličnu i međuosobnu stvarnost onakvu kakva ona jeste.

Ako bismo želeli mogli bismo da raspravljamo o ovom predmetu i pokažemo da je svrha terapije uviđanjem da omogućiti uspostavljanje dobrih međuosobnih odnosa i prihvatanje podmirenja koja sa njim idu. Znamo da je uviđanje uspešno jedino zato što se ove motivacione promene dešavaju. Međutim, od znatne heurističke vrednosti može biti ako za sada prihvatimo grubu razliku između jednostavnije, kraće terapije podmirenja potreba i dublje, duže, tegobnije terapije uviđanjem. Kao što ćemo videti, potrebno je moguće podmiriti u mnogim netehničkim okolnostima kao što su brak, prijateljstvo, saradnja, podučavanje itd. Ovo otvara teorijski put ka proširenju terapijske veštine na razne vrste vanstručnjaka (vanstručnjačka terapija). Za sada je terapija uviđanjem neosporno stvar stručnjaka za nju je nužno mnogo obuke. Čvrsto pridržavanje teorijskih posledica ove dihotomije između vanstručnjačke i stručnjačke terapije pokazaće svoju raznovrsnu korisnost.

Možemo se isto tako odvažiti da iznesemo uverenje da se dublje terapije uviđanjem, iako uključuju dodatna načela, takođe mogu najbolje shvatiti ako kao polazište izaberemo proučavanje posledica osujećenja i podmirenja čovekovih osnovnih potreba. Ovo je upravo suprotno postojećoj praksi da se kraće terapije objašnjavaju na osnovu proučavanja jedne ili druge vrste psihanalize (ili neke druge terapije uviđanjem). Jedan uzgredan proizvod ovog drugog pristupa bio je da se od proučavanja psihoterapije i ličnog izrastanja stvorila zasebna oblast u psihološkoj teoriji, manje ili više dovoljna samoj sebi, oblast kojom upravljaju posebni i autohtoni samo njoj svojstveni zakoni. U ovoj glavi izričito odbacujemo takve implikacije i polazimo od uverenja da u psihoterapiji ne postoje *ad hoc* zakoni. Mi smo postupali kao da ih ima, a za to nije odgovorna samo činjenica da većina profesionalnih terapeuta ima medicinsko a ne psihološko obrazovanje, nego i činjenica da su eksperimentalni psiholozi na čudan način slepi za posledice koje fenomeni psihoterapije imaju na njihovu sliku ljudske prirode. Ukratko, mi ne samo da tvrdimo da se psihoterapija mora u krajnjoj liniji potpuno temeljiti na zdravoj, opštoj psihološkoj teoriji, nego da se i psihološka teorija mora proširiti kako bi prihvatila ovu odgovornost. Saglasno ovome govorili smo prvo o jednostavnijim terapijskim fenomenima, odlazeći problem uviđanja za kasniji deo ovog poglavlja.

NEKE POJAVE KOJE PODRŽAVAJU SHVATANJE O PSIHOTERAPIJI I LIČNOM IZRASTANJU KAO PODMIRENJU POSREDSTVOM MEĐUOSOBNIH ODNOSA

Znamo za mnoge činjenice koje, uzete zajedno, onemogućavaju 1) bilo kakvu čisto kognitivnu ili 2) bilo kakvu čisto bezličnu teoriju psihoterapije, ali su sasvim u skladu sa teorijom o podmirenju potreba i sa međuosobnim pristupom terapiji i izrastanju.

1. Psihoterapija je oduvek postojala tamo gde je postojalo društvo. Šaman, vrač, veštica, mudra starica zajednice, sveštenik, guru i u novije vreme u zapadnom društvu lekar, oduvek su bili kadri da u izvesnim slučajevima postignu ono što mi danas nazivamo psihoterapijom. I zbilja, upravo su izlečenja ne samo upadljivih i dramatičnih psihopatoloških poremećaja nego i tananijih poremećaja karaktera i vrednosti potvrđivala valjanost velikih religijskih vođa i organizacija. Objasnjavanja uspeha koja daju sami ti ljudi nemaju između sebe ničeg zajedničkog i ne treba ih ozbiljno ni razmatrati. Moramo prihvatiti činjenicu da se ova čuda mogu desiti i da njihovi izvršioци ne znaju *zašto i kako* su ih postigli.

2. Ovo neslaganje između teorije i prakse i danas postoji. Razne psihoterapeutske škole se ne slažu jedna sa drugom, ponekad čak i veoma žestoko. Pa ipak će psiholog, ako se bavi dovoljno dugo kliničkim radom, naleteti na pacijente koje je iz-

lećio predstavnik svake od ovih škola mišljenja. Ovi pacijenti će onda biti zahvalni i odani pobornici jedne ili druge vrste terapije. No isto se toliko lako mogu prikupiti primeri neuspeha svake od ovih škola mišljenja. A sada da ovaj problem učinim trostruko zamršenijim. Video sam pacijente koje su izlečili lekari, pa čak i psihijatri za koje zasigurno znam da nikada nisu stekli nikakvu obuku iz oblasti koja se naziva psihoterapijom (da ne spominjemo nastavnike u školi, sveštenike, bolničarke, zubare, socijalne radnike itd.).

Tačno je da ove teorijske škole možemo kritikovati na empirijskim i naučnim osnovama i svrstati ih u grubu hijerarhiju relevantne valjanosti. I možemo očekivati da ćemo u budućnosti biti u stanju da prikupimo odgovarajuće statističke pokazatelje koji bi govorili da jedno teorijsko obrazovanje daje veći postotak izlečenja ili izrastanja nego neko drugo, iako nijedno od njih ne postiže samo uspehe, odnosno neuspehe.

Međutim, u ovom trenutku moramo prihvatiti činjenicu da se povoljni ishodi terapije mogu pojaviti u izvesnom stepenu nezavisno od teorije, pa čak i bez ikakve teorije.

3. Čak i u okvirima jedne škole mišljenja, recimo klasične frejdovske psihoanalize, dobro je poznato da se analitičari (oni i sami to uglavnom priznaju) između sebe veoma razlikuju i to ne samo po intelektualnim sposobnostima kako se one obično definišu, već i po samoj uspešnosti izlečenja. Neki briljantni analitičari koji su mnogo doprineli svojom nastavničkom delatnošću i svojim radovima i koji, po opštem priznanju, mnogo znaju i traženi su kao nastavnici, predavači i analitičari obučavaoci, i pored svega prilično često ne uspevaju da izleče svoje pacijente. Međutim, ima drugih, koji nikada nisu ništa napisali ili nešto otkrili, a ipak u najvećem broju slučajeva leče svoje pacijente. Razumljivo da postoji izvestan stepen pozitivne korelacije između ovih intelektualnih sposobnosti i sposobnosti da se pacijent izleči, pa ipak izuzetke treba objasniti.¹

¹ Jednostavan način da se ovom pristupi kao problemu za istraživanje jeste da se intervjuišu ljudi koji su bili psihoanalizovani ili su bili na nekom drugom terapijskom tretmanu. Imam podatke za 34 takva pojedinca intervjuisana godinu ili više posle prestanka terapije. Dvadeset četvoro su odlučno, bezrezervno pohvalno mislili o svom iskustvu, smatrajući da je ono, van svake sumnje, bilo vredno truda i obično su o tome govorili sa velikim oduševljenjem. Od preostalih deset, dvoje je bilo nezadovoljno svojim terapeutima, i zbog toga su ih napustili i izabrali druge koje su bezrezervno hvalili. Četvoro je dijagnostikovano da su psihotični, ili sa jakim psihotičnim sklonostima. Od ovih četvoro, jedna pacijentkinja se nekoliko godina grčevito držala svog terapeuta, iako nije mogla da vidi bilo kakve koristi. Drugi pacijent je prekinuo analizu i izgubio se. Treći je prekinuo terapiju posle izvesnog vremena, i bio je duboko nezadovoljan sa tri prethodna terapeuta, ali je pohvalno govorio o sadašnjem. Sedmi iz ove grupe od deset mislio je da mu je analiza učinila izvesno dobro, ali da je za to utrošio isuviše mnogo vremena i novca. Za njega bi se moglo reći da je izlečen, no on je sam smatrao da je to postigao vlastitim naporima

4. U istoriji su dobro poznati slučajevi da neke vođe terapeutskih pravaca, mada lično veoma sposobni kao terapeuti, ipak nisu uspeli da ovu sposobnost prenesu na svoje učenike. Kad bi to bila jedino stvar teorije, sadržaja ili znanja, i kada bi ličnost terapeuta bila bez značaja, onda bi trebalo da studenti, ako su jednako inteligentni i marljivi, imaju isto toliko pa čak i više uspeha od svojih učitelja.

5. Svakom terapeutu, bez obzira kojoj školi pripadao, prilično se često dešava da vidi pacijenta prvi put, da sa njim porazgovara o nevažnim detaljima, na primer o postupku, vremenu poseta itd., a da mu ovaj sledeći put kaže ili svojim ponašanjem pokaže da se bolje oseća. Kada se uzme u obzir ono što je vidljivo učinjeno ili rečeno, ovaj ishod je potpuno neshvatljiv.

6. Ponekad se terapijski rezultati jave iako terapeut nije rekao nijednu reč. U jednom slučaju studentkinja koledža je želela savet o nekom ličnom problemu. Na kraju jednog sata, tokom kojeg je samo ona govorila, a ja nisam izrekao *ni jednu jedinu reč* ona je na svoje zadovoljstvo rešila problem, iskreno mi se zahvalila na savetu i otišla.

7. Kod slučajeva koji su dovoljno mladi i ne odveć ozbiljni, važnija obična životna iskustva mogu terapijski delovati u najpotpunijem smislu reči. Video sam da dobar brak, uspeh u odgovarajućem poslu, uspostavljanje prijateljstva, dobijanje dece, suočavanje sa iznenadnim velikim nevoljama i savlađivanje teškoća — sve to stvara duboke promene karaktera, oslobađa od simptoma itd., i to bez ikakve pomoći stručnog terapeuta. U stvari, može se izneti teza da dobre životne okolnosti spadaju u *osnovne* terapijske aktivne snage, i da stručna terapija ima često zadatak jedino da osposobi jedinku da se njima koristi.

8. Mnogi psihoanalitičari su zapazili da nakon prekida analize ili nakon njenog okončanja kod njihovih pacijenata dolazi i dalje do poboljšanja.

9. Takođe se govori da se jedan znak uspešne terapije može uočiti i u propratnim poboljšanjima kod supruga ili supruge, osobe koja je išla na terapiju.

10. Možda najveći izazov predstavlja čudnovata okolnost da danas veliku većinu slučajeva leče ili se bar njima bave ljudi koji nikada nisu bili obučavani da budu terapeuti ili su nedo-

i nakon analize. Osmo osoba, nepopravljivi homoseksualac, koga je kod terapeuta dovela policija, prema kazivanju samog terapeuta, ostao je neizlečen. Deveti, i sam psihoanalitičar, analiziran pre mnogo godina, rekao je da je, mereno sadašnjim standardima, to bila veoma loša analiza, i stoga se sam smatrao neanaliziranim. Poslednjeg od ovih deset — mladog epileptičara, roditelji su svojim pritiskom nagnali na neželjenu analizu.

Za ovo o čemu je reč, za nas je najzanimljivije da su 71% od onih koji su izražavali bezrezervnu pohvalu lečili razni psihoanalitičari i terapeuti neanalitičari, pristalice raznih teorija, doktrina i metoda i, koliko sam ja mogao da razaberem, oni su od svih imali jednake koristi.

voljno obučeni. To mogu najbolje da ilustrujem svojim ličnim iskustvom iz ove oblasti, iskustvom koje mora da je zajedničko stotinama pojedinaca u oblasti psihologije kao i u drugim oblastima.

Obrazovanje većine diplomiranih studenata psihologije tokom dvadesetih i tridesetih godina bilo je (a još i danas jeste u manjoj meri) ograničeno, ponekad čak i sterilno. Student, koji je upisivao psihologiju zato što je voleo ljudska bića i želeo da ih razume i pomogne im, bio je uveden u čudnovatu atmosferu punu obožavanja, u kojoj je najveći deo vremena posvećivan fenomenu oseta, grananju uslovnih refleksa, besmislenim slogovima, prolasku belih pacova kroz lavirinte. Zajedno sa ovim išlo je korisnije, mada još uvek filozofski ograničeno i naivno obučavanje u eksperimentalnim i statističkim metodama.

Pa ipak je za laika psiholog bio psiholog, meta za sva glavna životna pitanja, stručnjak za koga se pretpostavljalo da zna zašto se ljudi razvode, zašto se mržnja razvija, ili zašto ljudi postaju psihotični. On je često morao da odgovara kako je najbolje znao i umeo. Ovo je naročito važilo za manje gradove i varošice koji nikada nisu videli psihijatre ili čuli za psihoanalizu. Jedina alternativa za psihologa bila je omiljena tetka, porodični lekar ili sveštenik. Tako je neobučeni psiholog mogao da umiri svoju nečistu savest. On je takođe mogao da se potruži da stekne neophodno znanje.

Međutim, želim u stvari da kažem da su ova nespretna nastojanja često urodila plodom, na potpuno zaprepašćenje mladog psihologa. On je bio dobro pripremljen za neuspehe, koji su, naravno, bili češći, ali kako objasniti uspešne rezultate kojima se on nije čak ni nadao?

Neka iskustva bila su čak i neočekivanija. Tokom raznih ispitivanja u kojima sam morao da prikupljam i iscrpne istorije slučajeva raznih tipova ličnosti, zbog svog obrazovanja bio sam potpuno nepripremljen da povremeno može doći do izlečenja upravo onog poremećaja ličnosti koji sam ispitivao, iako sam ja tada, u stvari, jedino postavljao pitanja o ličnosti i životnoj istoriji!

Povremeno se takođe dešavalo da studenta, koji me je zapitao za savet, posavetujem da potraži pomoć od stručnjačke psihoterapije i objasnim mu zašto mislim da je to poželjno, šta nije u redu sa njim, kakva je priroda psihološke bolesti itd. U nekim slučajevima samo ovo bilo je dovoljno da se otklone ispoljavani simptomi.

Takve fenomene profesionalni terapeut ređe uočava nego amater. I, odista, sasvim je jasno da neki psihijatri jednostavno nisu voljni da veruju da se tako nešto dogodilo. Ali ovo se može veoma lako proveriti i potvrditi, pošto su ovakva iskustva česta kod psihologa i socijalnih radnika, da ne spominjemo sveštenike i lekare.

Kako da objasnimo ove pojave? Čini mi se da ih jedino možemo razumeti uz pomoć motivacione, međuosobne teorije. Sasvim je jasno da moramo istaći ne ono što je svesno rečeno ili učinjeno,

već ono što je nesvesno učinjeno i nesvesno opaženo. U svim navedenim slučajevima terapeut je bio zainteresovan za pacijenta, zabrinut za njega, nastojao da mu pomogne, i na taj način pokazivao pacijentu da je vredan u očima bar jedne osobe. Pošto je terapeut u svim slučajevima bio neko za koga se mislilo da je mudriji, stariji, snažniji, odnosno zdraviji, pacijent je takođe mogao da se oseća sigurnijim i zaštićenijim, a otuda i manje ranjivim i sa manje strepnje. Spremnost da se sluša, odsustvo grdnje, podsticanje iskrenosti, prihvatanje i odobravanje čak i nakon otkrića grehova, blagost i ljubaznost, osećanje da se ima neko na svojoj strani, sve to, pored napred navedenih faktora, pomaže da se kod pacijenta stvori nesvestan utisak da je voljen, zaštićen i poštovan. Kao što smo već istakli, sve ovo predstavlja podmirenje osnovnih potreba.

Sasvim je jasno da bismo mnogo više pojava mogli objasniti ako bismo bolje poznate terapeutske determinante (sugestiju, katarzu, uviđanje i u novije vreme terapiju ponašanja itd.) dopunili pridavanjem veće uloge podmirenju osnovnih potreba nego što bismo mogli ako se služimo jedino ovim poznatim procesima. Neke terapeutske pojave možemo objasniti jedino ovim podmirenjem — verovatno manje ozbiljne slučajeve. Druge, ozbiljnije — koje samo složenije terapeutske tehnike mogu u dovoljnoj meri objasniti — možemo potpuno saznati ako dodamo kao determinantu podmirenje osnovnih potreba, koje su u dobrim međuosobnim odnosima automatski podmirene [291].

PSIHOTERAPIJA KAO DOBAR ODNOS MEĐU LJUDIMA

Svaka kranja analiza ljudskih, međuosobnih odnosa, na primer prijateljstva, braka itd., pokazaće da 1) osnovne potrebe mogu biti zadovoljene *samo* međuosobno i 2) zadovoljenje ovih potreba jeste upravo ono o čemu smo već govorili kao o osnovnom terapeutskom leku, naime o pružanju sigurnosti, pripadanju, osećanju značaja i samocenjenju.

Tokom analize ljudskih odnosa neminovno bismo se suočili sa činjenicom da je nužno, a i moguće, razlučiti dobre od rđavih odnosa. Ovi odnosi mogu se veoma uspešno razlikovati na osnovu toga u kojoj meri zadovoljavaju osnovne potrebe. Tada bi odnos — prijateljstvo, brak, roditelj-dete — bio definisan (na ograničen način) kao psihološki dobar ako potpomaže ili poboljšava pripadanje, bezbednost i samocenjenje (i konačno samoostvarenje), a kao rđav ako to ne čini.

Ove osnovne potrebe ne mogu da zadovolje drveće, planine pa čak ni psi, jedino nam ljudsko biće može pružiti poštovanje, zaštitu i ljubav koji će nas u potpunosti zadovoljiti, kao što ih i mi u najpotpunijoj meri možemo pružiti jedino drugim ljudskim bićima. Otkrivamo da dobri prijatelji, dobre dragane i dragani, dobri roditelji i deca, dobri nastavnici i studenti — pružaju upra-

vo ovo jedni drugima. U svakom dobrom ljudskom odnosu mi težimo baš ovim zadovoljenjima. A upravo su podmirenja ovih potreba *sine qua non* preduslovi za stvaranje dobrih ljudskih bića, što je zauzvrat krajnji (ako ne i neposredan) cilj celokupne terapije.

Stoga bi dalekosežne implikacije našeg sistema definicija bile da 1) psihoterapija u svojoj osnovi nije jedinstven odnos, jer se neka od njenih bitnih svojstava nalaze u *svakom* »dobrom« ljudskom odnosu² i 2) ako je tako, onda ovaj vid psihoterapije, shvaćene kao dobar, odnosno rđav međuosobni odnos³, mora biti podvrgnut temeljnijoj kritici od one koja mu se obično upućuje.

1. Ako dobra prijateljstva (bilo između žene i muža, roditelja i deteta, ili muškarca i muškarca) uzmemo za model dobrih međuosobnih odnosa i ako ih pobliže ispitamo, otkrićemo da ona pružaju više zadovoljstva čak i od odnosa o kojima smo govorili. Obostrana iskrenost, poverenje, poštenje, odsustvo odbrana imaju, pored svoje nominalne vrednosti, i dodatnu, izražajnu katarzičku vrednost oslobađanja (videti glavu 10). Zdravo prijateljstvo takođe dozvoljava da se ispolji zdrav stepen pasivnosti, opuštenosti, detinjastosti, i luckastosti, jer ako ne postoji opasnost i ako smo voljeni i poštovani zbog onoga što jesmo, a ne zbog neke maske koju stavljamo ili uloge koju igramo, onda možemo biti ono što odista jesmo, slabi kada se osećamo slabima, zaštićeni kada se osećamo zbunjenim, detinjasti kada želimo da se otarasimo odgovornosti zrelog doba. Pored toga, istinski dobar odnos poboljšava uvid čak i u frejdovskom smislu, jer upravo prijatelj ili suprug može se osećati dovoljno slobodnim da nam pruži tumačenje jednako analitičkom tumačenju o kojem treba da razmislimo.

Nismo dovoljno govorili ni o onome što bi se slobodno mglo nazvati vaspitnim vrednostima dobrog ljudskog odnosa. Mi ne želimo samo da budemo sigurni i voljeni, nego takođe da znamo sve više i više, da budemo radoznali, da razmrsimo sve što je zamršeno, da sva vrata otključamo. Osim toga, moramo uzeti u obzir i naše u suštini filofske impulse da svet strukturiramo, da ga potpuno shvatimo i osmislimo. Iako bi nežno prijateljstvo ili nežan odnos roditelja i dece trebalo mnogo da pruži u ovoj oblasti, ova zadovoljenja se u određenom stepenu postižu ili bi trebalo da se postižu i u dobrom terapijskom odnosu.

² Baš kao što glavne vrednosti dobrog prijateljstva mogu biti potpuno nesvesne, a da se ipak ne umanjuje njihova valjanost, tako i ova ista svojstva u terapijskom odnosu mogu biti nesvesna, a da se ne *otklon* njihov uticaj. To ne protivureči nesumnjivoj činjenici da potpuna svest o ovim svojstvima i svesno i voljno upravljanje njihovim korišćenjem u velikoj meri povećava njihovu vrednost.

³ Ovi zaključci mogu se lakše prihvatiti ako se za trenutak ograničimo na one blaže slučajeve (koji su, verujem, najbrojniji u našoj populaciji), koji neposredno dobijaju ljubav i poštovanje. Pitanja podmirenja neurotskih potreba, kao i pitanja njihovih posledica, moraju, zbog svoje velike složenosti, biti odložena.

Na kraju, bilo bi dobro kada bismo rekli koju reč o očiglednoj (a zbog toga i zanemarenoj) činjenici, da voleti nekog predstavlja isto toliko uživanje, radost i zadovoljstvo koliko i biti voljen.⁴ U našoj kulturi otvoreno ispoljavanje naklonosti koči se oštro kao i ispoljavanje seksualnog i neprijateljskog impulsa — možda čak i više [442]. Dozvoljeno nam je da otvoreno izrazimo naklonost u izuzetno malom broju odnosa, možda samo tri: roditelj — dete; deda, baka — unuča; zatim u braku kao i odnosima momka i devojke, a znamo da čak i u ovim odnosima naklonost može biti ugušena i pomešana sa zbunjenošću, krivicom, odbrambenim stavom i borbom za nadmoć.

Nije dovoljno naglašeno da terapijski odnos dozvoljava, čak i ohrabruje, otvoreno verbalno izražavanje impulsa ljubavi i naklonosti. Jedino se ovde (kao i u raznim grupama »ličnog izrastanja«) oni prihvataju kao nešto samo po sebi razumljivo i očekivano, i jedino se ovde svesno pročišćavaju od svojih nezdravih primesa, a potom se, tako pročišćeni, koriste na najbolji način. Ovakve činjenice nedvosmisleno pokazuju da je neophodno ponovo proceniti frejdovske pojmove transfera i kontratransfera. Ovi pojmovi su nastali iz proučavanja bolesti i isuviše su uski kada se govori o zdravlju. Oni moraju biti prošireni, kako bi uključili neoštećene kao i bogalje, racionalno kao i iracionalno.

2. Mogu se izdvojiti bar tri različita svojstva odnosa među ljudima: nadređenost — podređenost, ravnopravnost i uzdržanost ili *laissez-faire*. Pokazano je da oni postoje u različitim oblastima [300], uključujući i odnos terapeut — pacijent.

Terapeut može sebe smatrati aktivnim gospodarem koji odlučuje umesto pacijenta i njime upravlja, ili on može da sa pacijentom uspostavi odnos kao sa saradnikom na zajedničkom poslu ili, na kraju, može da za pacijenta bude mirno, hladno ogledalo i da se nikada ne uključi, da mu se nikada ljudski ne približi nego da uvek ostane izdvojen. Frejd je preporučivao ovaj poslednji tip, mada druga dva tipa u stvari najčešće prevladavaju, a jedini naziv koji zvanično postoji za bilo koje normalno ljudsko osećanje prema analizovanoj osobi je kontratransfer, tj. iracionalno, bolesno osećanje.

No ako je odnos između terapeuta i pacijenta posrednik preko kojeg pacijent treba da dobije neophodne terapijske lekove — kao što je voda medijum u kojem riba nalazi sve što joj je potrebno — onda se on ne sme razmatrati po sebi, već u svetlu pitanja koji je lek najbolji za jednog pacijenta. Moramo se čuvati toga da biramo samo jedan kao svoju vernu potporu, a da druge isključimo. Nema razloga što se sva tri, kao i drugi koji možda tek treba da budu otkriveni, ne bi našli u opremi dobrog terapeuta.

⁴ Posebno mi je pao u oči ovaj neobjašnjiv propust u radovima iz dečje psihologije. Reči: »Dete mora biti voljeno«, »Dete će se dobro ponašati da bi sačuvalo ljubav svojih roditelja« itd., mogu podjednako da glase »Dete mora da voli«, »Dete će se dobro ponašati zato što voli svoje roditelje« itd.

Iz svega što je napred rečeno sledi da bi prosečan pacijent najbolje napredovao u toplom, prijateljskom, demokratskom odnosu ravnopravnih saradnika, ali isuviše je veliki broj onih za koje to ne bi bila najbolja atmosfera, tako da ovo ne bismo mogli smatrati pravilom. To posebno važi za ozbiljnije slučajeve hroničnih, jezgrovnih neuroza.

Ne bi se smelo dozvoliti da se kod nekih autoritarnijih osoba, koje ljubaznost izjednačavaju sa slabošću, javi prezir prema terapeutu. Za pacijentovo krajnje dobro može biti poželjno da se situacija čvrsto drži u rukama i da se odrede jasne granice do kojih će dopustivost ići. Ovo su posebno isticali Rankovi sledbenici u svojim raspravama o granicama terapeutskog odnosa.

Drugi, koji su naučili da na naklonost gledaju kao na zamku ili prevaru, sa strepnjom će ustuknuti od svega sem od uzdržanosti. Osobe sa dubokim osećanjem krivice mogu tražiti kaznu. Nepromišljenoj i samouništilačkoj osobi mogu biti potrebne izričite naredbe koje bi je sprečile da sebi nanese nepopravljive ozlede.

No terapeut mora bez izuzetka biti što je moguće svesniji u kakav odnos stupa sa pacijentom. Pod pretpostavkom da će zbog svog karaktera spontano težiti više jednom nego drugom tipu, on bi morao da sebe nadzire kada je u pitanju pacijentovo dobro.

U svakom slučaju, ako je odnos rđav, bilo opšte uzev bilo s pacijentovog stanovišta, pitanje je hoće li ma koje drugo pomoćno psihoterapeutsko sredstvo imati uspeha. To je u velikoj meri zato što se u takav odnos nikada ne bi ni stupilo, ili bi on bio brzo prekinut. No, čak ako pacijent ostane sa nekim ko mu se duboko ne sviđa, ili ga ispunjava ozlojeđenošću i strepnjom, vreme će obično biti ispunjeno samoodbranom, prkosom, a pacijent će biti u iskušenju da kao svoj glavni cilj postavi da bude neugodan prema terapeutu.

Da sažmemo, iako uspostavljanje zadovoljavajućeg ljudskog odnosa ne mora da bude samo po sebi krajnji cilj, već pre sredstvo koje vodi krajnjem cilju, takav odnos se ipak mora smatrati nužnim ili veoma poželjnim preduslovom psihoterapije, jer to je obično najbolji posrednik za prepisivanje krajnjih psiholoških lekova koji su potrebni svim ljudskim bićima.

Ovo gledište ima još neke zanimljive implikacije. Ako se, u krajnjoj suštini, psihoterapija sastoji u tome da se bolesnom ljudskom biću nadoknade upravo ova svojstva koja je trebalo da dobije u drugim ljudskim odnosima, onda to znači da se psihološki bolesna osoba definiše kao osoba koja nikada nije imala dovoljno dobre odnose sa drugim ljudima. Ovo nije u suprotnosti sa našom prethodnom definicijom bolesnog čoveka kao čoveka koji nije imao dovoljno ljubavi, poštovanja itd., pošto ih on može dobiti jedino od drugih ljudi. Iako se na ovaj način pokazuje da su ove definicije tautologija, svaka od njih nas vodi u različitom pravcu i pred našim očima otvara različite vidove terapije.

Jedna posledica ove druge definicije bolesti jeste da ona na psihoterapeutske odnos baca drugačije svetlo. Većina smatra da je to očajnička mera, poslednje utočište i, budući da pretežno bolesni ljudi njemu pribegavaju, na njega mnogi, čak i sami terapeuti, počinju da gledaju kao na nešto samo po sebi kobno, nenormalno, neuobičajeno, kao na nesrećno nužno zlo, poput hirurgije.

Ovo, zacemento, nije stav sa kojim ljudi stupaju u druge blagotvorne odnose kao što su brak, prijateljstvo ili ortaštvo. No, teorijski bar, psihoterapija liči na prijateljstvo koliko i na hirurgiju. Stoga na nju treba gledati kao na zdrav, poželjan odnos, a u izvesnoj meri i u izvesnom pogledu kao na jedan od *idealnih* odnosa između ljudskih bića. Prema teoriji, njemu bi se trebalo radovati, u njega bi trebalo žudno stupati. Ovo bi trebalo da proizlazi iz prethodnih razmatranja. Međutim, mi znamo da to u stvarnosti vrlo često nije tako. Protivurečnost je, naravno, dobro poznata, no nju u potpunosti ne objašnjava preka potreba neurotika da se grčevito drži svoje bolesti. Ona se, takođe, može objasniti i time što osnovnu prirodu terapeutskog odnosa ne shvataju pogrešno samo pacijenti nego i mnogi terapeuti. Otkrio sam da potencijalni pacijenti radije odlaze na terapiju kada im se ona objasni onako kako sam ja to napred uradio nego kada im se da neka uobičajena vrsta objašnjenja.

Druga posledica definicije terapije kao međuosobnog odnosa jeste da ona omogućava da se jedan od njenih vidova formuliše kao obučavanje tehnici uspostavljanja dobrog ljudskog odnosa (nešto što hroničnom neurotiku ne polazi za rukom bez posebne pomoći), da se dokaže da je on mogućan i da se otkrije da on može biti prijatan i plodonosan. Očekuje se da će pacijent tada posredstvom neke vrste transfera očenja moći da izgradi duboko iskreno prijateljstvo sa drugim ljudima. On bi, verovatno, kao i većina nas, tada mogao da dobije sve potrebne psihološke lekove od svojih prijatelja, dece, svoje žene, odnosno muža, i svojih saradnika. Sa ovog stanovišta, terapija može da bude definisana na još jedan način, naime kao pripremanje pacijenta da sam uspostavi sa ljudima dobre odnose, kakve sva ljudska bića žele i u kojima relativno zdravi ljudi dobijaju mnogo potrebnih psiholoških lekova.

Iz prethodnih razmatranja se takođe može izvesti zaključak da bi bilo idealno kada bi pacijent i terapeut *birali* jedan drugog, i kada izbor ne bi bio učinjen samo na osnovu ugleda, visine honorara, stručne obuke, veštine itd., već takođe i na osnovu normalnog ljudskog uzajamnog dopadanja. Može se lako logički pokazati da bi ovo skratilo bar vreme potrebno za lečenje, učinilo ga lakšim i za pacijenta i za terapeuta, omogućilo da se više približi idealnom izlečenju i doprinelo da ovo iskustvo više nagrađuje i jednu i drugu stranu. Razne druge prirodne posledice ovakvog zaključka bile bi da, u idealnom slučaju, poreklo, nivo inteligencije, iskustvo, religija, vrednosti itd., i jednog i drugog treba da budu što sličniji.

Do sada bi trebalo da bude sasvim jasno da je ličnost ili složaj karaktera terapeuta ako ne najvažniji a ono svakako jedan

od presudnih uslova. On mora da bude jedinka koja će lako stupati u idealno dobre ljudske odnose kakva je psihoterapija. Osim toga, on mora da bude kadar da ih uspostavi sa mnogim različitim vrstama ljudi, pa čak i sa svim ljudskim bićima. On mora da bude topao, saosećajan i dovoljno siguran u sebe da bi poštovao druga ljudska bića. On bi trebalo da bude u suštini demokratska osoba, da u psihološkom smislu istinski uvažava druga ljudska bića samo zato što su ljudi. Jednom reči, trebalo bi da bude emocionalno siguran i da ima zdravo samocenjivanje. Pored toga, idealno bi bilo kada bi njegove životne okolnosti bile toliko dobre, tako da ne bude zaokupljen sopstvenim problemima. Trebalo bi da bude srećno oženjen, da dobro zarađuje, da ima dobre prijatelje, voli život i, opšte uzev, da bude kadar da se lepo provodi.

Konačno, sve ovo govori da bismo mogli da za naknadna razmatranja širom otvorimo od strane psihoanalitičara prerano zatvoreno pitanje produženih društvenih kontakata između terapeuta i pacijenta nekog formalnog prestanka terapije, pa čak i dok ona traje.

DOBRI LJUDSKI ODNOSI KAO PSIHOTERAPIJA

Pošto smo proširili i uopštili formulaciju krajnjih ciljeva psihoterapije i specifičnih lekova koji dovode do tih krajnjih ishoda, postali smo logički obavezni da srušimo zidove koji dele psihoterapiju od drugih ljudskih odnosa i zbivanja u životu. Ta zbivanja i ti odnosi u životu jedinke, koji njoj pomažu da napreduje ka krajnjim ciljevima tehničke psihoterapije, mogu se s puno prava nazvati psihoterapeutskim, čak iako se dešavaju izvan ordinacije i bez blagotvorne podrške stručnog terapeuta. Iz ovog sledi da ispitivanje svakodnevnih čuda, koja stvaraju dobri brakovi, dobra prijateljstva, dobri roditelji, dobar posao, dobri nastavnici itd., predstavlja sasvim umesnu oblast za proučavanje psihoterapije. Primer opšteg načela, izvedenog neposredno iz ovog razmatranja jeste da bi stručna terapija trebalo da mnogo češće no što je to danas slučaj usmerava pacijenta na opisane terapijske odnose i to čim on bude u stanju da ih prihvati i njima upravlja.

Mi kao profesionalci svakako ne treba da se plašimo da u ruke amatera stavimo sledeća važna psihoterapeutska oruđa: zaštitu, ljubav i poštovanje prema drugim ljudskim bićima. Iako su to nesumnjivo moćna oruđa, ona nisu samimi tim i opasna. Možemo očekivati da obično nećemo povrediti nekoga zato što ga volimo, poštujemo (izuzev povremeno neurotične pojedince kojima u svakom slučaju već loše ide). Možemo s pravom očekivati da su staranje, ljubav i poštovanje snage koje skoro uvek čine dobro a ne zlo.

Ako ovo prihvatite, onda mora da vam je sasvim jasno naše uverenje da je skoro svako dobro ljudsko biće ne samo potencijalno nesvestan terapeut, već takođe morate prihvatiti zaključak da bi to trebalo da odobravamo, ohrabrujemo i da podučavamo

tome. Svako ljudsko biće, počev od detinjstva pa nadalje, može da nauči bar osnovna načela onoga što se zove vanstručnjačka terapija. Jedan očigledan zadatak ovakve opšte psihoterapije (da se poslužimo analogijom između opšte zdravstvene zaštite i privatne medicinske prakse) jeste da ljude pouči upravo ovim činjenicama, da ih nadaleko i naširoko širi i bude sigurna da je svakom nastavniku, svakom roditelju i, u idealnom slučaju, svakom ljudskom biću pružena prilika da ih razume i primeni. Ljudska bića su oduvek tražila savet i pomoć od onih koje poštuju i vole. Nema razloga zašto psiholozi i revni vernici ne bi ovu istorijsku pojavu formalizovali, verbalizovali i podsticali sve do univerzalnosti. Neka ljudi jasno shvate da kad god ugrožavaju nekog, ponižavaju ili nepotrebno ozleđuju, ili kada vladaju drugim ljudskim bićem ili ga odbacuju, oni tada postaju sila koja proizvodi psihopatologiju, pa makar to bila i malena sila. Neka, takođe, saznaju da je svako ljubazno, pomažuće, časno, psihološki demokratsko, srdačno, i toplo ljudsko biće — psihoterapijska sila, makar mala.⁵

PSIHOTERAPIJA I DOBRO DRUŠTVO

Uporedo sa prethodno raspravljanim definicijom dobrih ljudskih odnosa, možemo da ispitamo implikacije jedne očigledno neophodne definicije dobrog društva, kao društva koje pruža najveće mogućnosti svojim članovima da postanu zdrava i samoostvarena ljudska bića. Ovo zauzvrat znači da je dobro društvo ono čiji su institucionalni dogovori tako sačinjeni da neguju, potpomažu, nagrađuju i stvaraju što je moguće više dobrih ljudskih odnosa i što je moguće manje rđavih. Iz prethodnih definicija i osobenosti prirodno bi proizlazilo da je dobro društvo sinonim za psihološki zdravo društvo, dok bi rđavo društvo bilo sinonim za psihološki bolesno, što bi značilo društvo koje podmiruje osnovne potrebe, odnosno ono koje ih osujećuje, koje ne pruža dovoljno ljubavi, naklonosti, zaštite, poštovanja, poverenja, istine, a previše neprijateljstva, ponižavanja, straha, prezira i nametanja.

Trebalo bi istaći da društveni i institucionalni pritisci *dovode do* terapeutskih ili do patogenih posledica (olakšavaju ih, čine probitačnijim, verovatnijim, daju im veće primarne i sekundarne dobiti). Oni ih apsolutno *sudbinski ne predodređuju* niti čine apsolutno neizbežnim. Znamo da i u prostim i u složenim društvima po-

⁵ Mislim da je potrebno da ponovo kažem nekoliko reči opreza zbog takvih dalekosežnih tvrdnji. Čitaocu koji nije imao iskustva sa hroničnim, jezgrovnim neurozama nesumnjivo će biti teško da poveruje da prethodna preporuka ne važi za takve pojedince. Pa ipak svaki iskusni terapeut zna da je to tako [1]. Zajedno sa sve većim uvažavanjem vanstručnjačke terapije mora da ide i sve veće uviđanje da su stručni psihoterapeuti neophodno potrebni. Ovi poslednji mogli bi biti definisani kao osobe koje stupaju na scenu kada zataje terapeutske životne procese.

stoje veoma različite ličnosti i to nam dozvoljava da *poštujemo*, s jedne strane, uobličljivost i savitljivost ljudske prirode a, s druge, neobičnu krutost već formiranog složaja karaktera izuzetnih jedinki koji im omogućava da se odupru pa čak i ismevaju društvene pritiske (videti glavu 11). Izgleda da antropolozi uvek mogu naći jednog pitomog čoveka u okrutnom društvu, jednog ratobornog u miroljubivom društvu. Mi znamo dovoljno da nećemo, poput Rusoa, za *sva* ljudska zla okrivljavati društvene ugovore niti se smemo nadati da će sam društveni napredak učiniti da svi ljudi budu srećni, zdravi i mudri.

Kada je reč o našem društvu, mi na njega možemo gledati sa raznih stanovišta od kojih je svako korisno za jednu ili drugu svrhu. Na primer, možemo proizvoljno da odredimo neku vrstu proseka za naše ili bilo koje drugo društvo i da ga označimo kao prilično bolesno, izuzetno bolesno itd. Međutim, za nas bi bilo mnogo korisnije kada bismo tačno izmerili i doveli u ravnotežu sile koje podržavaju bolest i koje unapređuju zdravlje. Jasno je da naše društvo ima mnogo i jednih i drugih u nesigurnoj ravnoteži, i da nadzire čas jedan, čas drugi niz sila. Nema razloga zašto ove sile ne bismo izmerili i sa njima eksperimentisali.

Ostavljajući takva opšta razmatranja i okrećući se individualno-psihološkim, mi ćemo se baviti činjenicom subjektivnog tumačenja kulture. Sa ove tačke gledišta, s pravom možemo reći da je za *neurotičnu* osobu društvo bolesno, jer ona u njemu pretežno vidi opasnost, ugrožavanje, sebičnost, poniženje i hladnoću. Prirodno da njen sused, posmatrajući istu kulturu, iste ljude, može smatrati da je društvo zdravo. Ovi zaključci *psihološki* ne protivureče jedan drugome. Psihološki oba mogu da postoje. Prema tome, svaka duboko bolesna osoba živi u subjektivno bolesnom društvu. Kada ove tvrdnje povežemo sa našom prethodnom raspravom o psihoterapeutskom odnosu, proizlazi zaključak da se terapija može opisati kao pokušaj da se izgradi minijaturno dobro društvo.⁶ Ova ista formulacija može da se iskoristi čak i kada je društvo bolesno s tačke gledišta velike većine njegovih članova.

Prema tome, psihoterapija se u društvenom pogledu teorijski svodi na suprotstavljanje osnovnim pritiscima i tendencijama bolesnog društva. Opštije rečeno, bez obzira na stepen opšteg zdravlja, odnosno bolesti društva, terapija se svodi na borbu u pojedinačnim slučajevima protiv sila koje izazivaju bolest u tom društvu. Ona nastoji, da se tako izrazimo, da načini preokret, da deluje iznutra, da bude revolucionarna i radikalna u krajnjem etimološkom smislu. Svaki psihoterapeut se, prema tome, bori, ili bi trebalo da se bori, protiv psihopatogenih sila u svom društvu, a ako su one osnovne i glavne, onda on, u stvari, ratuje protiv svog društva.

⁶ Moramo izbegavati isuviše krajnji subjektivizam. Društvo koje je bolesno za bolesnog pacijenta takođe je rđavo u objektivnijem smislu (čak i za zdrave ljude), ako ni zbog čega a ono zbog toga što stvara neurotične ljude.

Razumljivo, ako bi terapija mogla strahovito da se proširi i kada bi terapeuti, umesto da godinama rade sa nekoliko desetina pacijenata, mogli godišnje da rade sa nekoliko miliona pacijenata, onda bi ove male snage protiv prirode našeg društva postale sasvim vidljive i golim okom. Nema sumnje da bi se društvo tada promenilo. Prvo bi, tu i tamo, došlo do promena u klimi ljudskih odnosa, s obzirom na svojstva kao što su gostoljubivost, velikodušnost, prijateljstvo i slično, ali kada bi dovoljan broj ljudi postao prijateljskiji, velikodušniji, ljubazniji, društveniji, tada bismo mogli biti sigurni da bi oni napregli svoje snage da dođe takođe i do pravnih, političkih, ekonomskih i socioloških promena [347]. Možda će naglo širenje T-grupa, grupa susretanja (enkaunter grupa), mnogih drugih vrsta grupa i skupina »ličnog izrastanja« prilično uticati na društvo.

Čini mi se da nijedno društvo, ma koliko bilo dobro, ne može potpuno da se oslobodi bolesti. Ako pretnje ne dolaze od strane drugih ljudskih bića, one će uvek dolaziti od prirode, smrti, osujećenja, bolesti, pa čak i od činjenice da samim tim što zajedno živimo u društvu, ma koliko da od toga imamo koristi, mi nužno moramo da izmenimo način zadovoljenja naših želja. Isto tako ne smemo zaboraviti da sama ljudska priroda stvara mnogo zla, ako ne zbog urođene zlobe ono iz neznanja, gluposti, straha, nesporednosti u opštenju, nespretnosti itd. Videti glavu 9.

Ovo je užasno složen niz međusobnih veza i čovek može biti veoma lako pogrešno shvaćen ili reći nešto na takav način da izazove nesporazum. Možda bih mogao da se od ovoga sačuvam, ako čitaoca uputim na članak koji sam pripremio za svoje studente na seminaru o utopijskoj socijalnoj psihologiji [311b]. U njemu se ističe ono što je empirijski i stvarno dostižno (a ne nedostižne fantazije), a takođe se insistira na stepenu, a ne na ili/ili tvrdnjama. Zadatak je uobičen pitanjima; Koliko ljudska priroda dozvoljava da društvo bude dobro? Koliko društvo dozvoljava da ljudska priroda bude dobra? Koliko dobru ljudsku prirodu možemo očekivati ako uzmemo u obzir sva već dobro poznata uvrežena ograničenja ljudske prirode? Koliko dobro društvo možemo očekivati s obzirom na teškoće svojstvene upravo prirodi samog društva?

Ja lično mislim da savršeno ljudsko biće ne može da postoji, pa čak ni da se zamisli, ali mislim da se ljudska bića mogu poboljšati *daleko* više no što to većina ljudi veruje. Kada je reč o društvu, čini mi se da je to potpuno beznačajno, posebno s obzirom na činjenicu da je skoro nemoguće napraviti savršen brak, prijateljstvo ili odnos roditelj — dete. Ako je čistu ljubav tako teško postići u paru, porodici i grupi, koliko je to tek puta teže kada je u pitanju 200 miliona ljudi ili 3 milijarde? Pa ipak je jasno da se parovi, grupe i društva, ako se već ne mogu učiniti savršenim, mogu sasvim očigledno poboljšati i kretati se od veoma dobrih do veoma rđavih.

Osim toga, smatram da dovoljno znamo o poboljšanju parova, grupa i društava, da bismo prestali da verujemo u brze i lake

promene. Mogu biti potrebne godine i godine terapije da bi se jedna osoba trajno poboljšala, ali i tada je glavni vid »poboljšanja« u tome što joj ono omogućava doživotni zadatak da sebe usavršava. Trenutno samoostvarenje, u velikom trenutku preobraćanja, ili uviđanja ili osvešćivanja, odista se dešava, ali je izuzetno retko i ne bi trebalo da na njega računamo. Psihoanalitičari su odavno naučili da se ne oslanjaju samo na uviđanje, već danas ističu i »prorađivanje«, dugotrajno, sporo, bolno, ponavljano nastojanje da se uvid iskoristi i primeni. Duhovni učitelji i vođe na Istoku obično ističu ovo isto, tj. da usavršiti samog sebe zahteva doživotan napor. Ista pouka postaje polako sve jasnija ozbiljnijim i trezvenim vođama T-grupa, osnovnih grupa susretanja, grupa ličnog izrastanja, afektivnog vaspitanja itd., koji su sada u toku bolnog procesa napuštanja teorije o samoostvarivanju kao »Velikom prasku«.

Sve formulacije u ovoj oblasti trebalo bi da budu formulacije stepena kao u sledećim primerima: 1) Što je društvo u celini zdravije, to će manje biti potrebe za psihoterapijom pojedinaца, pošto će manji broj ljudi biti bolestan. 2) Što je društvo u celini zdravije, to je verovatnije da se bolesnoj osobi može pomoći, odnosno da se ona može izlečiti bez posredovanja stručnog psihoterapeuta, tj. pomoću dobrih životnih iskustava. 3) Što je društvo u celini zdravije, to će terapeutu biti lakše da izleči bolesnog pacijenta, pošto će pacijent najverovatnije prihvatiti jednostavnu terapiju podmirivanjem. 4) Što je društvo u celini zdravije, to će terapija uviđanjem lakše dovoditi do izlecenja, jer će biti mnogo drugih potpornih dobrih životnih iskustava, dobrih odnosa, itd., kao i relativnog odsustva ratovanja, nezaposlenosti, siromaštva itd., i drugih sociopatskih uticaja. Očigledno, moguće je napraviti još desetine lako proverljivih teorema.

Takva formulacija veze između pojedinačne bolesti, pojedinačne terapije i prirode društva, nužna je da bismo rešili često navođeni pesimistički paradoks »Otkud može biti zdravlja i poboljšanja zdravlja u bolesnom društvu koje je i dovelo do lošeg zdravlja?« Prirodno da pesimizmu sadržanom u ovoj dilemi protivureći upravo postojanje samoostvarenih ljudi i psihoterapije, koja dokazuje svoju mogućnost samim svojim stvarnim postojanjem. Korisno je, ako je tako, priložiti teoriju o tome *kako* je to moguće, ako ni zbog čega drugog a ono da bi se celo pitanje otvorilo za empirijsko istraživanje.

ULOGA OBUKE I TEORIJE U MODERNOJ PSIHOTERAPIJI

Ukoliko bolest postaje ozbiljnija utoliko osoba ima manje dobiti od podmirjenja potreba. U ovom kontinuumu postoji tačka kada se 1) za podmirjenjima osnovnih potreba čak i ne traga i ona se ne žele i kada se napuštaju u korist podmirjenja neurotičnih potreba i 2) pa čak i kada su ponuđena, pacijent se njima

ne može koristiti. Beskorisno je nuditi mu naklonost, jer se on nje plaši, nema poverenja u nju, pogrešno je tumači i na kraju je odbija.

Upravo tada stručna terapija (uviđanjem) ne samo da postaje neophodna, nego i nezamenljiva. Nijedna druga terapija neće biti delotvorna, ni sugestija, ni katarza, ni lečenje simptoma ni podmirjenje potreba. Prema tome, posle ove tačke ulazimo, da se tako izrazimo, u drugu zemlju — u oblast kojom vladaju njeni sopstveni zakoni, oblast u kojoj sva načela o kojima smo do sada raspravljali u ovoj glavi prestaju da važe, izuzev ako su promenjena i pobliže određena.

Razlike između stručnjačke i vanstručnjačke teorije su goleme i važne. Pre trideset ili četrdeset godina ne bismo morali ništa da dodamo našoj raspravi. Danas to moramo učiniti, jer je razvoj psihologije u ovom stoleću, počev od revolucionarnih otkrića Frojda, Adlera itd., preobrazio psihoterapiju od nesvesne umetnosti u svesno primenjenu nauku. Danas postoje psihoterapeutska oruđa koja nisu neposredno dostupna običnom dobrom ljudskom biću, već jedino dovoljno inteligentnim ljudima koji su, pored toga, strogo obučeni kako da se njima služe. To su veštačke, a ne spontane ili nesvesne tehnike. One se mogu naučiti na način koji je u izvesnoj meri nezavisan od složaja karaktera psihoterapeuta.

Ovde želim da govorim samo o najvažnijoj, najrevolucionarnijoj od svih tehnika, tj. pacijentovom sticanju uvida, odnosno o tome šta valja učiniti da on postane svestan svojih nesvesnih želja, impulsa, kočnica i misli (genetička analiza, analiza karaktera, analiza otpora, analiza transfera). Upravo ovo sredstvo daje stručnom psihoterapeutu, koji takođe neophodno ima dobru ličnost, ogromnu prednost nad čovekom koji je samo dobra ličnost, ali ne poznaje stručne tehnike.

Kako se uviđanje postiže? Najveći broj ako ne i sve tehnike koje omogućuju uviđanje, nisu otišle mnogo dalje od onih koje je Frojd razradio. Slobodne asocijacije, tumačenje snova, tumačenje značenja koje se nalazi iza svakodnevnog ponašanja, glavni su načini kako terapeut pomaže pacijentu da stekne uvid u sebe sama.⁷

Ove tehnike može u izvesnoj meri da stekne svaka osoba pristojne pameti, voljna da prođe kroz odgovarajuću obuku u psihijatrijskim i psihoanalitičkim ustanovama kao i u odeljenjima za kliničku psihologiju itd. Tačno je, kao što se moglo i očekivati, da postoje individualne razlike u uspešnosti njihove primene. Izgleda da izvesni stručnjaci za terapiju uviđanjem imaju bolju intuiciju od drugih; takođe možemo pretpostaviti da će ljudi koje smo nazvali dobrim ličnostima biti kadri da se njome služe dale-

⁷ Razni tipovi grupnih terapija najvećma se oslanjaju na frojdske tehnike i metode, ali oni bude nadu da će našem repertoaru tehnika uviđanja dodati 1) tehnike tumačenja, neposrednog davanja obaveštenja itd., 2) otklanjanje blažih potiskivanja samim tim što se čuje da drugi pacijenti javno raspravljaju o svojim sopstvenim sličnim problemima. Ova rasprava se manje tiče raznih terapija ponašanja.

ko uspješnije nego terapeuti koji nisu ovakve ličnosti. Svi psihoanalitički instituti uključuju u uslove za upis studenata i zahteve koji se tiču ličnosti.

Frojd nam je dao još jedno veliko otkriće, a to je da psiho-terapeut neizostavno mora da razume samog sebe. Iako psihoanalitičari smatraju da je za terapeuta neophodno da ima ovu vrstu uvida, drugačije opredeljeni psihoterapeuti to još formalno ne priznaju. Ovo je pogrešno. Iz izložene teorije proizlazi da svaka sila koja terapeuta čini boljom ličnošću, samim tim stvara od njega boljeg terapeuta. Psihoanaliza, ili neka druga dubinska terapija, može pomoći da se ovo postigne. Iako ona ponekad ne uspeva da sasvim izleči, ipak možemo bar učiniti da terapeut postane svestan šta ga verovatno ugrožava, koje su glavne oblasti sukoba i osujećenja u njemu samom. Prema tome, kada radi sa svojim pacijentima on može da isključi ove sile u sebi i da ih ispravi. Budući da ih je uvek svestan, on može da ih obuzda svojom inteligencijom.

Kao što smo rekli, u prošlosti je složaj karaktera terapeuta bio daleko važniji od teorije koje se on pridržavao, i važniji čak od svesnih tehnika kojima se služio. No vremenom, kako je stručna terapija postajala sve istančanija, to je sve manje tako. U celokupnoj slici dobrog terapeuta za poslednjih 10 ili 20 godina polako se smanjivala važnost složaja njegovog karaktera i to će se verovatno nastaviti i ubuduće, a njegova obuka, inteligencija, tehnike i teorija, polako postaju sve važnije i, u to možemo biti sigurni, u doglednoj budućnosti one će biti najvažnije. Hvalili smo psihoterapeutsku tehniku mudrih starica iz prostog razloga što su one u prošlosti bile jedini psihoterapeuti i, drugo, zato što one igraju danas, a i u budućnosti će igrati važnu ulogu u vanstručnjačkoj terapiji. Međutim, više nije ni razumno ni opravdano bacati novčić da bi se donela odluka da li da se ide kod sveštenika ili kod psihoanalitičara. Dobar stručni psihoterapeut ostavio je daleko za sobom intuitivnog pomagača.

Možemo očekivati da zadatak stručnih psihoterapeuta u bliskoj budućnosti, posebno ako se društvo poboljšava, neće biti vraćanje samopouzdanja, pružanje potpore i drugih podmirenja potreba, jer ćemo to dobijati od naše sabraće vanstručnih ljudi. Jedinka će dolaziti zbog bolesti koje se ne mogu lečiti jednostavnim terapijama podmirenjem ili oslobađanjem, već samo stručnim tehnikama kojima se vanstručnjak ne koristi.

Paradoksalno je da se iz prethodnih teorija može izvesti i suprotan zaključak. Ako relativno zdrave ljude mnogo lakše dotiče terapija, sasvim je moguće da će veliki deo terapeutovog vremena biti rezervisan za najzdravije umesto za najmanje zdrave na sasvim razumnoj osnovi da je bolje godišnje poboljšati deset ljudi nego jednog, posebno ako se oni samo nalaze na ključnim vanstručnjačkim terapijskim mestima, na primer ako su nastavnici, socijalni radnici, lekari. Ovo se već u znatnoj meri i dešava. Veliki deo vremena iskusnog psihoanalitičara egzistencijaliste ispunjen je obukom, nastavom i analizovanjem mladih terapeuta.

Danas je, takođe, sasvim uobičajeno da terapeut obučava lekare, socijalne radnike, psihologe, bolničarke, sveštenike i nastavnike.

Pre nego što napustimo problem terapije uviđanjem, mislim da je dobro da razrešimo do sada podrazumevanu dihotomiju između uviđanja i podmirenja potreba. Čisto kognitivno, ili racionalističko uviđanje (hladno, nemocionalno znanje o) jedna je stvar; organizmičko uviđanje je nešto drugo. Potpuni uvid o kojem frojdovci ponekad govore znači prihvatanje činjenice da puko znanje o sopstvenim simptomima, čak iako znamo odakle oni potiču i kakvu ulogu igraju u sadašnjoj psihičkoj ekonomiji, često samo po sebi ne dovodi do izlečenja. Istovremeno mora postojati i emocionalni doživljaj, istinsko ponovno doživljavanje iskustva, katarza, reakcija. To jest, potpuni uvid nije samo kognitivan već, takođe, i emocionalan doživljaj.

Nešto tananija tvrdnja glasi da je ovaj uvid često takođe i kognitivan doživljaj koji dovodi do podmirenja, odnosno osujećenja potreba, aktuelnog osećanja osobe da je voljena, odnosno napuštena, ili prezrena, ili odbačena ili zaštićena. Osećanje o kojem tada analitičari govore bolje se prepoznaje kao pacijentova reakcija na uviđanje, nastalo, na primer, kada je jasno oživeo dvadeset godina star doživljaj, do tada potisnut ili pogrešno protumačen, da ga je otac ipak stvarno voleo ili, pak, pošto iznenadno shvati, doživljavajući odgovarajuće osećanje, da je mrzeo majku, iako je uvek mislio da je voli.

Ovaj bogati doživljaj, koji je u isti mah kognitivan, emocionalan i konativan, možemo zvati orgazmičkim uvidom. No, pretpostavimo da smo, pre svega, proučavali *emocionalne* doživljaje. I u ovom slučaju morali bismo da proširimo doživljaj tako da uključimo konativne elemente i, u krajnjoj liniji, otkrili bismo da govorimo o organizmičkoj ili holističkoj emociji itd. Isto važi i za konativan doživljaj; i on bi se takođe proširio na vanintelektualni doživljaj celokupnog organizma. Poslednji korak bio bi da shvatimo da ne postoji razlika između organizmičkog uvida, organizmičke emocije i organizmičke konacije, izuzev ako je reč o uglu pod kojim naučnik pristupa, i jasno bi se videlo da su prvobitne dihotomije veštačke tvorevine isuviše atomističkog pristupa ovom pitanju.

SAMOLEČENJE; KOGNITIVNA TERAPIJA

Jedna od implikacija ovde iznete teorije jeste da samolečenje ima istovremeno i veće mogućnosti i veća ograničenja nego što se to obično mislilo. Ako svako ljudsko biće sazna šta mu nedostaje, uvidi šta su njegove osnovne želje, sagleda u opštim crtama simptome koji ukazuju na nezadovoljenje ovih osnovnih želja, onda ono može pokušati da nadoknadi te nedostatke. S pravom možemo reći da je, prema ovoj teoriji, većina ljudskih bića, više nego što i sama uviđaju, kadra da sopstvenim snagama sebe izleči od mnoštva blažih neprilagođenosti, koje su tako uobičajene

u našem društvu. Ljubav, sigurnost, pripadanje i poštovanje od strane drugih ljudi su skoro univerzalni lekovi za poremećaje izazvane okolnostima, pa čak i za neke blaže poremećaje karaktera. Ako jedinka zna da su joj potrebni ljubav, poštovanje, samopoštovanje itd., onda ih ona može svesno tražiti. Bez sumnje bi se svako složio da će svesno traganje za njima biti bolje i uspešnije od nesvesnog nastojanja da se nadoknadi njihov nedostatak.

Međutim zajedno sa nadom koja se pruža velikom broju pojedinaca sa otvaranjem širih mogućnosti za samolečenje nego što se ono obično smatra mogućnim, postoje neki problemi za koje jedinke moraju tražiti pomoć od ruku stručnjaka. Kao prvo kod teških poremećaja karaktera, ili egzistencijalnih neuroza, apsolutno je neophodno da, pre svega, razumemo pacijentove dinamičke sile koje su proizvele, ubrzale i održale poremećaj, kako bismo bili u stanju da za njega učinimo više no što je puklo poboljšanje. Upravo ovde moraju biti korišćena sva neophodna oruđa koja dovode do svesnog uvida, oruđa za koja još ne postoji zamena, i kojima se za sada mogu služiti jedino stručno obučeni terapeuti. Kada se jednom prizna da je slučaj ozbiljan, pomoć vanstručnjaka, mudre starice, u devet od deset slučajeva je potpuno beskorisna, bar kada je reč o trajnom izlečenju. Ovo je glavno ograničenje samolečenja.⁸

GRUPNA TERAPIJA; GRUPE LIČNOG IZRASTANJA

Krajnja implikacija našeg pristupa psihoterapije je već poštovanje prema grupnim terapijama kao i prema T-grupama. To-liko smo isticali činjenicu da su psihoterapija i lično izrastanje međuosobni odnos da bismo već samo na apriornim osnovama mogli smatrati da će proširenje sa parova na veće skupove biti od koristi. Ako se obična terapija može zamisliti kao minijaturno idealno društvo koje sačinjavaju dve osobe, onda se grupna terapija može shvatiti kao minijaturno društvo od deset osoba. Mi smo već snažno motivisani da eksperimentišemo sa grupnom terapijom, naime zbog ekonomije vremena i novca, veće dostupnosti psihoterapije sve većem broju pacijenata. No pored toga danas raspoložemo empirijskim podacima koji pokazuju da grupna terapija i T-grupe mogu da učine ono što pojedinačna terapija ne može. Već znamo da se pacijent može lako osloboditi ose-

⁸ Otkada je ovo poglavlje prvi put napisano, pojavile su se zanimljive knjige o samoanalizi od Hornajeve [200] i Faroua [127]. Oni tvrde da jedinka sopstvenim naporima može da postigne istu vrstu — ali ne i stepen — uvida koji se postiže stručnom analizom. Većina analitičara ovo ne poriče, ali samoanalizu smatra nepraktičnom, jer od pacijenta zahteva izuzetnu revnosnost, strpljenje, hrabrost, i istrajnost. Verujem da nešto slično važi i za mnoge knjige o ličnom izrastanju [63, 189, 365, 366, 368, 374, 415, 446]. Ovo samolečenje svakako može da bude korisno, ali se ne sme računati na velike izmene bez pomoći od stručnjaka »vodiča«, gurua, vođe itd.

ćanja posebnosti, izolovanosti, krivice i greha kada otkrije da su drugi članovi grupe napravljeni od skoro iste građe, da su njihovi ciljevi, sukobi, njihovo zadovoljstvo i nezadovoljstvo, njihovi skriveni impulsi i misli, skoro univerzalni u društvu široko uzev. To smanjuje psihopatogeno dejstvo ovih tajnovitih sukoba i impulsa.

Aktuelna praksa potvrđuje još jedno terapeutsko očekivanje. U pojedinačnoj terapiji pacijent nauči da uspostavlja dobar ljudski odnos bar sa jednom jedinkom — terapeutom. Očekuje se da će on moći da prenese ovu sposobnost na društveni život uopšte; on to često može, ali ponekad i nemože. U grupnoj terapiji on ne uči jedino kako da uspostavi dobar odnos samo sa jednom osobom, već pod budnim okom terapeuta nastavlja istinski da upražnjava ovu sposobnost i sa celom grupom drugih ljudi. Opšte uzev, rezultati već postojećih eksperimenata iako nisu zapanjujući, svakako ohrabruju.

Zbog takvih empirijskih podataka kao i zbog dedukcija iz teorije trebalo bi da povećamo broj istraživanja grupne terapije, ne samo zato što se od toga mnogo očekuje za stručnjačku psihoterapiju već i zato što ćemo tako sigurno mnogo naučiti o opštoj psihološkoj teoriji, pa čak i o široj društvenoj teoriji.

Isto važi i za T-grupe, osnovne grupe susretanja, uvežbavanja osetljivosti, i sve druge vrste grupa koje su danas kategorisane kao grupe ličnog izrastanja ili seminari i radionice za vaspitanje afekata. Iako im je postupak sasvim različit, ipak se za sve može reći da imaju iste *daleke* ciljeve kao i sve druge terapije, to jest samoostvarivanje, očovečenost, potpunije iskorišćavanje potencijala svojstvenih ljudskoj vrsti kao i ličnih potencijala itd. Kao i svaka druga terapija, i one mogu da učine čuda kada su u rukama merodavnih ljudi. No danas imamo dovoljno iskustva i znamo da u lošim rukama one mogu biti beskorisne ili štetne. Stoga je potrebno izvršiti više istraživanja. Ovo nesumnjivo nije neki bogzna kakav zaključak, jer potpuno isto važi i za hirurge i sve druge profesionalce. Niti je rešen problem *kako* da vanstručnjak ili amater izabere kompetentnog terapeuta (lekara ili zubara, ili gurua, ili vodiča ili učitelja) a izbegne nekompetentnog.

NORMALNOST, ZDRAVLJE I VREDNOSTI

Reči normalan i nenormalan imaju toliko različitih značenja da su postale skoro neupotrebljive. Danas su psiholozi i psihijatri vrlo skloni da ove veoma opšte reči zamenjuju specifičnim pojmovima koji su sadržani u njima. To upravo i ja nameravam da učinim u ovoj glavi.

Opšte uzev, pokušaji da se normalnost definiše bili su po svojoj prirodi ili statistički, ili su zavisili od kulture ili su, pak, bili medicinski. Međutim, to su samo *formalne* definicije, »prateće« ili prigodne definicije, a ne svakodnevene. Neformalno značenje koje ove reči nose u sebi isto je toliko jasno koliko i profesionalno značenje. Većina ljudi ima na umu nešto drugo kada pita »Šta je normalno?«. Za mnoge ljude, pa čak i za profesionalce u njihovim neformalnim razgovorima, to je pitanje vrednosti, kojim se, u stvari, želi saznati šta bi trebalo da vrednujemo, šta je za nas dobro a šta rđavo, zbog čega bi trebalo da se brinemo, zbog čega da se osećamo krivim a zbog čega časnim. Želim da naslov ove glave tumačim i kao nestručnjak i kao stručnjak. Imam utisak da to isto radi i većina praktičara u ovoj oblasti, mada najveći broj to ne priznaje. Mnogo se raspravlja o tome šta bi normalno trebalo da znači, a daleko manje o tome što ono *odista* znači u kontekstu, u normalnom razgovoru. U svom terapeutskom radu pitanje o normalnosti i nenormalnosti uvek sam tumačio u govornikovom kontekstu, a ne u tehničkom kontekstu. Kada me je jedna majka upitala da li je njeno dete normalno, shvatio sam da me ona, u stvari, pita treba li ili ne treba da se brine zbog toga, da li bi trebalo da promeni načine kontrolisanja ponašanja svoga deteta, odnosno da li bi trebalo da prelazi preko njega i da se ne sekira. Kada su me ljudi posle jednog predavanja pitali o normalnosti i nenormalnosti seksualnog ponašanja, ja sam na isti način shvatio njihovo pitanje. i moj odgovor je često prećutno glasilo — »Brinite se zbog toga«, odnosno »Ne brinite se zbog toga«.

Mislim da pravi razlog za ponovno oživljavanje interesovanja psihoanalitičara, psihijataru i psihologa za ovaj problem jeste uverenje da je to izuzetno važno pitanje vrednosti. Na primer, kada Erih From govori o normalnosti, on je razmatra u kontekstu dobrote, poželjnosti i valjanosti. To isto čini i sve veći broj drugih

pisaca u ovoj oblasti. Ovakvi radovi danas kao i već odavna predstavljaju iskreno nastojanje da se izgradi psihologija vrednosti koja bi konačno mogla da posluži običnim ljudima kao praktičan vodič. a profesorima filosofije i drugim praktičarima kao teorijski okvir.

Mogu da idem čak i dalje. Mnogi od ovih psihologa (većina njih) sve više i više priznaje da celo ovo pregnuće predstavlja pokušaj da se uradi ono što su formalne religije nastojale da učine a što nisu uspele, to jest da pruže ljudima razumevanje ljudske prirode u odnosu na nju samu, na druge ljude, društvo uopšte, okvir u kojem bi mogli da razumeju kada treba da se osećaju krivima a kada ne. Što će reći, radimo na onome iz čega će proisteci naučna etika. Potpuno spremno prihvatam da moje primedbe u ovoj glavi budu shvaćene kao kretanje u tom pravcu.

DEFINICIJE NORMALNOSTI

Pre nego što pristupimo ovom važnom predmetu osvrnimo se prvo na razne tehničke pokušaje da se normalnost opiše i definiše, pokušaje koji nisu urodili plodom.

1. Statistički izveštaji o ljudskom ponašanju jednostavno nam govore kakvo stanje jeste i šta odista postoji, i uzima se da su oni potpuno lišeni svake procene. Na žalost, većina ljudi, pa čak i naučnika, posebno u našoj kulturi koja toliko snažno utiče na običnog čoveka, jednostavno nije dovoljno snažna da odoli iskušenju i da se ne složi sa prosečnim, onim što je najuobičajenije i najčešće. Na primer, Kinsijev izvrstan izveštaj o seksualnom ponašanju veoma je koristan zbog sirovih podataka koje daje. No doktor Kinski i drugi jednostavno nisu mogli a da ne govore o tome šta je normalno (mислеći pri tom na poželjno). U našem društvu sasvim je uobičajeno voditi bolestan, patološki seksualni život (s psihijatrijske tačke gledišta). No to samo ga ne čini poželjnim ili zdravim. Moramo naučiti da kažemo da je nešto prosečno kada stvarno mislimo na prosečno.

Kao drugi primer može nam poslužiti Gezelova tablica normi razvoja beba, koja je nesumnjivo od velike koristi naučnicima i lekarima. Ali većina majki obično se zabrine ako je njihova beba ispod proseka u razvoju hodanja i pijenja tečnosti iz šolje, kao da to znači nešto rđavo ili zabrinjavajuće. Jasno je da, kada otkrijemo ono što je prosečno, moramo postaviti pitanje: »Da li je to prosečno poželjno?«

2. Reč normalan često se koristi kao nesvestan sinonim za tradiciju, odnosno za ono što je uobičajeno ili konvencionalno i ima za cilj da tradiciju zaodene odobravanjem. Sećam se uzbune koja se u vreme mog pohađanja koledža digla zbog toga što su žene pušile. To nije normalno, rekla je dekan ženskog koledža, i zabranila ga. U to vreme takođe nije bilo normalno da žene nose pantalone ili da se javno drže za ruke. Ona je, u stvari, mislila »To nije tradicionalno«, što je bilo savršeno tačno, a što je za nju prećutno

značilo: »To je nenormalno, bolesno, u suštini patološko«, što je bilo savršeno pogrešno. Nekoliko godina kasnije običaji su se promenili i ona je bila otpuštena, zato što tada njeni pogledi nisu bili »normalni«.

3. Varijantu ove upotrebe predstavlja zaodevanje tradicije u teološko odobravanje. Veoma često se smatra da takozvane svete knjige određuju norme ponašanja, ali naučnici ne obraćaju mnogo pažnje na ove tradicije kao, uostalom, ni na bilo koju drugu.

4. Na kraju, takođe možemo smatrati zastarelim da se kao izvor definicije normalnosti, poželjnosti, dobrog i rđavog uzima ono što važi za jednu kulturu. Antropolozi su nam svakako isprva učinili veliku uslugu da postanemo svesni našeg etnocentrizma. Mi, kao kultura, nastojali smo da kao apsolutne kriterijume koji važe za ljudski rod postavimo svakojake lokalne kulturne navike kao što su nošenje pantalone ili jedenja krava a ne pasa. Šira etnološka razrada raspršila je mnoga od ovih shvatanja, i obično se priznaje da etnocentrizam predstavlja ozbiljnu opasnost. Danas niko ne može da govori o celoj ljudskoj vrsti ukoliko ne zna nešto o kulturnoj antropologiji i ponešto bar o pola tuceta ili tucetu kultura, tako da može da se uzdigne iznad svoje sopstvene kulture ili stoji po strani od nje i bude kadar da sudi o ljudskoj vrsti kao o vrsti a ne samo kao o susednoj grupi.

5. Glavna varijanta ove pogreške sreće se u ideji o dobro prilagođenom čoveku. Običan čitalac može da se zbuni kada otkrije kako su psiholozi danas postali netrpeljivi prema ovoj na izgled razumnoj i očiglednoj ideji. Na kraju krajeva, svi žele da njihova deca budu dobro prilagođena i pripadaju grupi, da budu popularna, da im se njihovi vršnjaci dive i vole ih. No mi postavljamo važno pitanje: »Kojoj grupi prilagođeni?« Nacistima, kriminalcima, prestupnicima, narkomanima? Popularan kod koga? Ko da mu se divi? U predivnoj kratkoj priči od H. Dž. Velsa »Dolina slepih«, u kojoj su svi slepi, neprilagođen je čovek koji vidi.

Prilagođenost znači pasivno uobličavanje sopstvene ličnosti prema kulturi, spoljašnjoj sredini. No, pretpostavimo da je to bolesna kultura. Ili da navedemo drugi primer, postepeno se navikavamo da unapred ne zaključujemo da su, s psihijatrijskog stanovišta, maloletni prestupnici nužno zli ili nepoželjni. Zločin i prestupništvo i rđavo ponašanje kod dece mogu ponekad da predstavljaju psihijatrijski i biološki *opravdan* revolt protiv izrabljivanja, nepravde i nepoštenosti.

Prilagođavanje je pre pasivan nego aktivan proces; ovaj ideal može postići i krava, rob ili bilo ko drugi ko može da bude srećan iako nema individualnosti da bude čak, na primer, dobro prilagođen ludak ili zatvorenik.

Ovaj krajnji sredinizam prećutno podrazumeva da je ljudsko biće beskrajno savitljivo i prilagodljivo a stvarnost nepromenljiva. On, prema tome, označava *status quo* i fatalizam. On je, takođe, i pogrešan. Ljudska bića nisu beskrajno savitljiva a priroda se može menjati.

6. Medicinsko-klinički običaj da se reč normalan upotrebljava za odsustvo ozlede, bolesti ili očigledno lošeg funkcionisanja u skladu je sa potpuno drugačijom tradicijom. Internista koji posle veoma detaljnog ispitivanja ne može da otkrije šta fizički nije u redu sa njegovim pacijentom, reći će mu da je normalan, čak iako još uvek oseća bol. On, u stvari, misli: »Mojim tehnikama ne mogu da otkrijem šta ne valja sa vama«.

Lekar koji ima psihološko obrazovanje, takozvani psihomatičar, može bolje da sagleda problem i rečju normalan koristiće se mnogo ređe. I, zbilja, mnogi psihoanalitičari idu tako daleko da kažu da niko nije normalan, misleći pri tom na to da niko nije potpuno slobodan od bolesti. Što će reći, niko nije bez mane. Ovo je dosta tačno, mada nam ne pomaže mnogo u našem etičkom traganju.

NOVI POJMOVI NORMALNOSTI

Šta će zauzeti mesto ovih različitih shvatanja za koja smo videli da ih treba odbaciti? Novi okvir referencije kojim se ovo poglavlje bavi još uvek je u procesu razvoja i izgrađivanja. Ne može se reći da ga u ovom trenutku još uvek jasno sagledavamo niti da ga pouzdano podržava nepobitna dokazna građa. Ispravno bi bilo označiti ga kao teoriju ili pojam koji se sporo razvija i čini nam se da će razvoj u budućnosti verovatno ići u tom pravcu.

Određenije, kada je reč o budućnosti ideje normalnosti, onda predviđam, odnosno nagađam, da će se uskoro razviti neki oblik teorije o uopštenom psihološkom zdravlju koje bi važilo za sva ljudska bića bez obzira na kulturu i vreme u kojem žive. Ovaj novi oblik mišljenja nametnule su nove činjenice, novi podaci o kojima ću kasnije raspravljati.

Druker [113] je izneo tezu da su zapadnom Evropom od početka hrišćanstva vladale četiri sukcesivne ideje ili pojma kako treba tragati za individualnom srećom i dobrobiti. Svaki od ovih pojmova ili mitova postavio je kao ideal izvestan tip čoveka i, opšte uzev, pretpostavio da bi se individualna sreća i dobrobit zasigurno postigli samo ako bi se sledio ovaj ideal. Tokom srednjeg veka idealom se smatrao duhovni čovek, a tokom renesanse intelektualni čovek. Potom je sa usponom kapitalizma i marksizma, idealnim mišljenjem prevladavao ekonomski čovek. U novije vreme, posebno u fašističkim zemljama, možda bi bilo ispravno govoriti o sličnom ili paralelnom mitu, mitu o herojskom čoveku (herojski u ničeovskom smislu).

Danas nam se čini da su svi ovi mitovi zatajili i da ustupaju mesto jednom novom koji se lagano razvija u glavama najnaprednijih mislilaca i istraživača ovog problema i s pravom možemo očekivati da će on za sledeću deceniju ili dve procvetati, na to je pojam psihološki zdravog čoveka ili idealno duševno zdravog čoveka, koji je takođe, u stvari, »prirodan« čovek. Oče-

kujem da će ovaj pojam uticati na naše doba isto toliko snažno koliko su uticali oni koje se spomenuo Druker.

Dopustite mi da sada pokušam da ukratko i isprva dogmatski izložim suštinu ovog novog poimanja psihološki zdravog čoveka, poimanja koje se danas razvija. Kao prvo i najvažnije, duboko se veruje da čovek ima sebi svojstvenu prirodu, neku okosnicu psihološke strukture sa kojom se može postupati i o kojoj se može raspravljati analogno njegovoj fizičkoj strukturi, da on ima izvesne potrebe, sposobnosti i težnje koje su delom genetski zasnovane i od kojih su neke zajedničke celoj ljudskoj vrsti u svim kulturama, a neke su jedinstvene za pojedinca. Ove osnovne potrebe su na prvi pogled pre dobre ili neutralne nego rđave. Drugo, ovim je obuhvaćeno shvatanje da se potpuno zdravlje i normalan i poželjan razvoj sastoje u ostvarivanju ove prirode, u ispunjenju ovih potencijala, razvijanju ka zrelosti u pravcima koje ova skrivena, tajna, nejasno shvaćena priroda propisuje, u izrastanju iznutra a ne u oblikovanju spolja. Treće, danas se jasno vidi da najveći broj psihopatoloških poremećaja nastaje zbog poricanja ili osujećenja ili izopačavanje čovekove suštinske prirode. Šta je dobro po ovom shvatanju? Sve što vodi ovom poželjnom razvoju u pravcu ostvarivanja čovekove unutrašnje prirode. Šta je rđavo i nenormalno? Sve što osujećuje, ili zaprećuje ili poriče suštinsku prirodu čoveka. Šta je psihopatološko? Sve što ometa ili osujećuje ili izopačuje tok samoostvarivanja. Šta je psihoterapija, odnosno šta je bilo koja terapija i bilo koja vrsta izrastanja? Svako sredstvo koje pomaže osobi da se vrati na put samoostvarivanja i razvija u pravcu koji propisuje njena unutrašnja priroda.

Ovo nas shvatanje na prvi pogled veoma podseća na aristotelijanske i spinozinske ideje iz prošlosti. I, odista, moramo reći da ovo novo poimanje ima mnogo zajedničkog sa starijim filozofijama. No, takođe moramo istaći da o pravoj prirodi ljudskog bića znamo mnogo više nego Aristotel i Spinoza. U svakom slučaju znamo dovoljno da možemo razumeti njihove greške i nedostatke.

Razne psihoanalitičke škole otkrile su osnovne vrste znanja koja su nedostajala ovim starim filozofima, što je dovelo do toga da njihove teorije imaju kobne nedostatke. Naše razumevanje čovekove motivacije, posebno njegovih nesvesnih motivacija, u velikoj meri su povećali radovi dinamičkih psihologija, ali i radovi psihologa koji se bave proučavanjem životinja, kao i radovi drugih stručnjaka. Drugo, danas znamo mnogo više o psihopatologiji i poreklu psihopatologije. Na kraju, dosta smo saznali od psihoterapeuta, naročito iz rasprava o procesima i ciljevima psihoterapije.

Sve nas ovo navodi na to da se složimo sa Aristotelovom pretpostavkom da se dobar život sastoji u tome da čovek živi u skladu sa svojom pravom prirodom, ali moramo dodati da on jednostavno nije dovoljno znao o pravoj prirodi čoveka. Opisujući ovu suštinsku prirodu ili inherentan plan ljudske prirode, Aristotel je jedino mogao da gleda oko sebe, da proučava ljude, po-

smatra kakvi oni jesu. No ako neko posmatra ljudska bića samo spolja, što je Aristotel mogao jedino da učini, onda on mora, na kraju krajeva, da dođe do statističkog poimanja čovekove prirode. Aristotel je jedino mogao da izgradi sliku dobrog čoveka u svojoj kulturi i u svom posebnom periodu vremena. Vi se sećate da je u svom shvatanju dobrog života Aristotel u potpunosti prihvatao ropstvo i načinio kobnu grešku što je pretpostavio da čovek, samo zato što je rob, ima u suštini ropsku prirodu i da je stoga za njega dobro da bude rob. Ovo potpuno razotkriva slabosti nastojanja da se samo na pukom spoljašnjem posmatranju izgradi ideja o tome kakav dobar čovek, odnosno normalan čovek, odnosno zdrav čovek jeste.

RAZLIKE IZMEĐU NOVIJIH I STARIJIH POJMOVA

Kada bih morao da jednom rečenicom izrazim suprotnost između aristotelijanske teorije i modernih shvatanja Goldštajna, Froma, Hornajeve, Rodžersa, Bilerove, Meja, Grofa, Dabrovskog, Marija Sutića, Bugentala, Olporta, Frankla, Marfija, Roršaha i mnogih, mnogih drugih, pretpostavljam da bih rekao da je suštinska razlika u tome što mi danas možemo da sagledamo ne samo kakav čovek jeste, već i ono kakav on može da postane. Što će reći, mi sada možemo da vidimo ne samo ono što je na površini, ono što aktuelno postoji, nego i njegove potencijale. Sada bolje znamo šta leži skriveno u čoveku, šta leži prigušeno, zanemareno, neopaženo. Danas smo kadri da o njegovoj suštinskoj prirodi sudimo na osnovu njegovih mogućnosti, potencijala i najvišeg mogućnog razvoja, i da se ne oslanjamo jedino na spoljašnja posmatranja, na ono što je on u tom trenutku. Ovaj pristup svodi se ukratko na sledeće: istorija je skoro uvek zakidala nešto ljudskoj prirodi.

Mi imamo još jednu prednost nad Aristotelom, a to je da smo od ovih istih dinamičkih psihologa naučili da se samoostvarenje ne može postići jedino intelektom ili racionalnošću. Sećate se da je Aristotel dao hijerarhiju ljudskih sposobnosti, u kojoj je razum bio na vrhu. Sa ovim je neizbežno išlo shvatanje da se razum ne slaže, da se sukobljava i da je u zavadi sa čovekovom emocionalnom i instiktoidnom prirodom. No mi smo iz proučavanja psihopatologije i psihoterapije naučili da moramo znatno preinačiti našu sliku o psihološkom organizmu i da moramo podjednako uvažavati racionalnu, emocionalnu i konativnu, odnosno prohtevnu i nagonsku stranu naše prirode. Osim toga, iz naših empirijskih proučavanja zdravog čoveka naučili smo da ove strane ljudske prirode nikako nisu međusobno u zavadi, da nisu nužno u antagonizmu, već da mogu saradivati i sadejstvovati. Mogli bismo reći da se zdrav čovek sastoji iz jednog komada, da je integrisan. Neurotična osoba je u zavadi sa samom sobom, njen razum se sukobljava sa njenim emocijama. Rezultat ovog raskola bio je takav da nisu bili pogrešno shvaćeni i rđavo definisani sa-

mo emocionalni život i konativno, nego mi danas takođe uvidamo da je koncepcija racionalnosti nasleđena iz prošlosti isto bila pogrešno shvaćena i pogrešno definisana. Kao što je Erih From rekao: »Postavši čuvar određen da pazi na svog zatvorenika, prirodno, razum je i sam postao zatvorenik; i tako su osakaćene obe strane ljudske prirode, i razum i emocija.« [148]. Moramo se složiti sa Fromom da se ostvarenje Ja ne postiže samo mišljenjem, već pre ostvarenjem celokupne čovekove ličnosti, i da ono ne obuhvata samo aktivno ispoljavanje njegovih intelektualnih nego i emocionalnih kapaciteta i kapaciteta koji liče na instinkte.

O dobrom i ispravnom, lošem i pogrešnom, poželjnom i nepoželjnom možemo s pravom govoriti samo onda kada pouzdano znamo kakav čovek *može* da bude pod uslovima koje smo naučili da zovemo dobrim, i kada prihvatimo kao istinu da on *može* da bude srećan, spokojan, da prihvata samog sebe, da nema osećanja krivice i da živi u miru sa samim sobom jedino kada se potpuno razvio i postao ono što *može* da bude.

Ako filosof stručnjak stavi na ovo prigovor i zapita: »Kako možete dokazati da je bolje biti srećan nego nesrećan?«, čak i na to pitanje možemo dati empirijski odgovor, jer ako ljudska bića posmatramo u dovoljno raznovrsnim uslovima otkrivamo da ona, *ona* sama a *ne* posmatrači, spontano biraju da budu srećna, a ne nesrećna, da žive lagodno a ne da se muče, da budu spokojna a ne puna strepnje«. Jednom reči, ljudska bića biraju zdravlje a ne bolest, pod uslovom da su sve druge okolnosti jednake (uz ogradu da *ona* sama biraju da ne budu isuviše bolesna i da su uslovi takve prirode o čemu ćemo kasnije više raspravljati).

Ovim se, takođe, daje odgovor na uobičajenu, svima poznatu filozofsku primedbu na propoziciju sredstva-krajnje vrednosti. (Ako želite krajnji cilj X onda *treba* da ga postignete ciljevima Y. »Treba da jedete vitamine, ako želite da duže živite.«) Danas drugačije pristupamo ovoj propoziciji. Mi *empirijski* znamo šta ljudska vrsta želi, na primer da želi ljubav, sigurnost, odsustvo bola, sreću, produženje života, znanje itd. Otuda možemo reći »Ako si zdrav član ljudske vrste, onda ...«, a *ne* »Ako želiš da budeš srećan, onda ...«

Sve je ovo tačno u istom empirijskom smislu u kojem obično kažemo da pas više voli meso nego salatu, ili da je zlatnoj ribici potrebna sveža voda ili da cveće najbolje uspeva na suncu. Nepokolebljivo tvrdim da donosimo deskriptivne, naučne tvrdnje, a ne normativne. (Predložio sam termin *stapanje reči*, koji označava i deskriptivno i normativno [314].)

Još nešto treba da kažem zbog mojih kolega filozofa koji prave oštru razliku između onoga što jesmo i onoga što bi trebalo da budemo. Ono što *možemo* da budemo = onome što treba da budemo, i to je mnogo bolji jezik od jezika treba. Primetite da ako se služimo deskriptivnim i empirijskim jezikom, onda je jezik treba sasvim neumesan, što sasvim jasno možemo uočiti ako postavimo pitanje o cveću ili životinjama, odnosno šta *oni* treba da budu? Kakvog smisla ovde ima treba (ili trebalo bi)? Šta ma-

će *treba* da postane? Odgovor na ovo pitanje i način na koji je dat treba da bude isti i za našu decu.

Ovo se može čak i uverljivije iskazati da danas možemo u jednom istom trenutku razlikovati šta čovek *jeste* i šta *bi mogao* da bude. Svima nam je poznata činjenica da je čovekova ličnost organizovana u slojeve ili dubine. Ono što je nesvesno i ono što je svesno istodobno postoje, čak iako mogu da protivureče jedno drugome. Jedno *jeste* (u jednom smislu); drugo takođe *jeste* (u drugom smislu) i *moglo bi* jednog dana da izbije na površinu, postane svesno i da tada u *tom* smislu *postoji*.

Ako posmatramo s ove tačke gledišta, možemo razumeti da ljudi koji se rđavo ponašaju mogu duboko u sebi biti puni ljubavi. Ako uspeju da ostvare taj vrsti svojstven potencijal, oni postaju zdraviji ljudi i, u ovom posebnom smislu, normalniji.

Važna razlika između čoveka i svih drugih bića jeste da su njegove potrebe, preferencije, ostaci instinkata *slabi* a ne jaki, neodređeni a ne određeni, da ostavljaju mesta za sumnju, nesigurnost i sukob, i da ih kultura, učenje i preferencije drugih ljudi isuviše lako prepravljaju pa ih tako gubimo iz vida.¹ Tokom vekova navikli smo da mislimo da su instinkti nesumnjivi, očigledni, jaki i moćni (kao što su kod životinja), tako da nikada nismo ni pomišljali na mogućnost da postoje *slabi* instinkti.

Mi *odista* imamo, prirodu, strukturu, maglovitu okosnicu strukture instinktoidnih tendencija i kapaciteta, ali upoznati ih u sebi samima predstavlja veliko i teško postignuće. Biti prirodan i spontan, znati šta sam čovek jeste, šta *odista* želi, redak je i uzvišen vrhunac koji se ne dostiže često i za koji su obično potrebne mnoge godine hrabrosti i mukotrpnog rada.

ČOVEKOVA UNUTRAŠNJA PRIRODA

Sažmimo, dakle, sve što je do sada rečeno. Tvrđili smo da se čovekov inherentan plan ili unutrašnja priroda, po svoj prilici, ne sastoje samo iz njegove anatomije i fiziologije nego, isto tako, i iz njegovih najosnovnijih potreba, čežnji i psiholoških kapaciteta. I, drugo, ova unutrašnja priroda obično nije očigledna i lako uočljiva, već je skrivena i neostvarena, slaba a ne jaka.

A kako znamo da su ove potrebe i konstitutivni potencijali inherentan plan? Od dvanaset posebnih vrsta dokaza i tehnika njihovog otkrivanja koji su navedeni u glavi 6 i u jednom mom drugom radu [298], spomenućemo samo četiri najvažnija. Prvo, osujećenje ovih potreba i kapaciteta je psihopatogeno, tj. od toga se ljudi razboljevaju. Drugo, njihovo podmirenje ima za posledicu zdrav karakter (eupsihogeno je), dok to ne važi za podmirenje neurotskih potreba. To jest, ono čini ljude zdravijim i boljim.

¹ Dr Lusi Džesner je takođe ukazivala na mogućnost da su ove potrebe možda slabe zato što su ljudi skloni da ih preterano podmiruju, odnosno da ih podmiruju neposredno posle prethodnog podmirjenja.

Treće, kada postoji mogućnost da čovek slobodno bira, one se spontano ispoljavaju kao izbori. Četvrto, kod relativno zdravih ljudi one se mogu neposredno proučavati.

Ako želimo da napravimo razliku između osnovnih i neosnovnih potreba, onda se ne možemo osloniti jedino na samoposmatranje svesnih potreba, pa čak ni na opis nesvesnih potreba, zato što se neurotične i inherentne potrebe fenomenološki mogu doživeti na sličan način. One podjednako hitno zahtevaju podmirenje i nastoje da zadrže isključivo pravo nad svešću, a njihova svojstva otkrivena samoposmatranjem nisu dovoljno različita da bi ih samoposmatrač mogao razlučiti izuzev, možda, na kraju života i retrospektivno (kao što je bio slučaj sa Tolstojevim Ivanom Iljičem) ili u trenucima posebnog uvida.

Mi moramo imati drugu spoljašnju varijablu sa kojom možemo da koreliramo, da kovariramo. U stvari, ova druga varijabla je kontinuum neuroza-zdravlje. Danas smo prilično uvereni da je gadna agresivnost pre reaktivna nego osnovna, pre posledica nego uzrok, zato što tokom psihoterapije gadna osoba postaje sve zdravija i istovremeno sve manje zla; a kada zdrava osoba postaje sve bolesnija, ona se menja i postaje sve neprijateljskija, sve pakosnija, sve zlobnija, sve gora.

Osim toga, znamo da podmirenje neurotičnih potreba *ne* dovodi do zdravlja, kao što je to slučaj sa podmirenjem osnovnih, inherentnih potreba. Ako bismo neurotičaru koji teži za moći dali svu moć za kojom čezne, on zbog toga ne bi postao ništa manje neurotičan, niti bi zasitio svoju neurotičnu potrebu za moći. Ma koliko ga hranili on ipak ostaje gladan (jer, u stvari, traga za nečim drugim). Kada je reč o krajnjem zdravlju, nema razlike da li će neurotična potreba biti podmirena, odnosno osujećena.

Slika je sasvim drugačija kada su u pitanju osnovne potrebe, kao što su sigurnost ili ljubav. Njihovo podmirenje *odista* dovodi do zdravlja, one se *mogu* zasititi, a njihovo osujećenje dovodi do bolesti.

Izgleda da isto važi i za jedinkine potencijale, kao što su inteligencija ili snažna težnja za delatnošću. (Ovde raspoložemo jedino kliničkim podacima.) Takva težnja deluje kao nagon koji zahteva ispunjenje. Podmirite je i osoba će se lepo razvijati; osujetite je ili sprečite, odmah će se razviti razne, još nedovoljno poznate, podmukle nevolje.

Međutim, najočiglednija tehnika je neposredno proučavanje ljudi koji su *zaista* zdravi. Danas nesumnjivo dovoljno znamo da možemo odabrati *relativno* zdrave ljude. Prihvatajući kao istinu da savršeni primeri ne postoje, mi ipak možemo očekivati da ćemo, na primer, o prirodi radijuma više naučiti ako je on relativno koncentrisan nego ako je relativno razblažen.

Istraživanje o kojem je bilo reči u glavi 11 pokazalo je da *naučnik* može da proučava i opiše normalnost u smislu izvrsnosti, sti, savršenstva, idealnog zdravlja, upotpunjavanja ljudskih mogućnosti. Ako *znamo* kakvi dobri ljudi *odista* jesu ili kakvi oni

mogu biti, onda ljudski rod može da se oblikuje prema tom uzoru i da se na taj način usavrši.

Potreba za ljubavlju je najpodrobnije proučavan primer inherentnog plana. Njome možemo ilustrovati sve četiri dosada spomenute tehnike za razlučivanje inherentnog i univerzalnog od slučajnog i lokalnog u ljudskoj prirodi.

1. Skoro svi terapeuti se slažu da ako sledimo trag neuroze sve do njenih početaka, onda sa veoma velikom učestalošću otkrivamo da je u ranim godinama ljubav bila uskraćena. Nekoliko polueksperimentalnih proučavanja potvrdila su da je ovo kod beba i odojčeta u toj meri tačno da se radikalno lišavanje smatra opasnim čak i po sam život odojčeta. Što reći, lišavanje ljubavi dovodi do bolesti.

2. Danas znamo da se ove bolesti, ako se nisu toliko razvile i postale ireverzibilne, mogu izlečiti, posebno kod male dece, pružanjem naklonosti i nežnosti. Čak i kod psihoterapije zrelih osoba i analize ozbiljnih slučajeva, imamo dosta razloga da verujemo da psihoterapija omogućava pacijentu da primi i koristi se ljubavlju koja isceljuje. Sve više raste gomila dokaza koji potvrđuju da postoji korelacija između detinjstva punog ljubavi i zdravlja u zreloom dobu. Takve činjenice dovode do generalizacije da je ljubav osnovna potreba za razvoj ljudskih bića.

3. Dete koje je u situaciji da može slobodno da bira, i pod pretpostavkom da još nije izvitopereno i izopačeno, radije će birati naklonost od nenaklonosti. Za sada ne postoje pravi eksperimenti koji bi ovo dokazali, ali raspoložemo ogromnim brojem kliničkih podataka i *nekim* etnološkim podacima koji podržavaju ovaj zaključak. Praktično iskustvo da deca više vole srdačnog nastavnika, raditelja ili prijatelja od neprijateljskog i hladnog, ilustruje ono što sam želeo da kažem. Plač odojčadi govori nam da ona više vole naklonost od nenaklonosti, na primer kod Balinežana. Odraslom Balinežaninu ljubav nije toliko potrebna koliko je potrebna odraslom Amerikancu. Gorko iskustvo naučilo je balinežansku decu da ljubav ne traže i da je ne očekuju. Ali, njima se *ne dopada* ovakav odgoj, deca su gorko plakala dok su bila učena da ne traže ljubav.

4. Konačno, šta nalazimo u opisima zdravih, odraslih ljudi. Da su skoro svi (mada ne svi) imali život pun ljubavi, da su voleli i bili voljeni. Osim toga, oni su i *sada* ljudi puni ljubavi. I, na kraju, paradoksalno, njima je ljubav manje potrebna nego prosečnom čoveku, očigledno zato što su je već dovoljno imali. Svaka druga bolest koja nastaje usled pomanjkanja može nam poslužiti kao savršeno poređenje koje će ovo pitanje učiniti prihvatljivijim i zdravorazumskijim. Pretpostavimo da životinji nedostaje so. Kao prvo, ovo izaziva psihopatološke poremećaje. Drugo, dodatna so uneta u telo leči ili ublažava ove bolesti. Treće, kada se belom pacovu, odnosno čoveku, kojima nedostaje so, pruži prilika da biraju, oni će radije birati dobro zasoljenu hranu, to jest ješće so u neuobičajeno velikim količinama, a kada je reč o čoveku, on će izražavati subjektivnu žudnju za solju i smatraće

da je ona posebno ukusna. Četvrto, nalazimo da zdravi organizmi, koji već imaju dovoljno soli, za njom posebno *ne* žude niti im je ona naročito potrebna.

Stoga možemo reći da je organizmu potrebna so da bi bio zdrav i izbegao bolest, kao što mu je, iz istog razloga, potrebna i ljubav. Drugim rečima, možemo kazati da je organizam tako planiran da su mu potrebne so i ljubav, kao što su automobili tako projektovani da su im potrebni benzin i ulje.

Dosta smo govorili o dobrim uslovima, dopustivosti itd. Ovo se odnosi na specijalne uslove posmatranja koji su toliko često neophodni u naučnom radu i znače isto što i izraz: »To je tačno pod takvim i takvim uslovima.«

DEFINICIJA DOBRIH USLOVA

Vratimo se na problem šta sačinjava dobre uslove za otkrivanje izvorne prirode da bismo videli šta nam savremena dinamička psihologija može da ponudi o tom predmetu.

Ako kao ishod svega dosad rečenog proizlazi da organizam ima nejasno ocrtanu, sebi svojstvenu intrinzičku prirodu, onda je sasvim jasno da je ova unutrašnja priroda nešto veoma nežno i tanano a ne snažno i izuzetno moćno kao kod nižih životinja koje nikada nisu u nedoumici šta su, šta žele a šta ne žele. Čovekove potrebe za ljubavlju, znanjem ili filosofijom su slabašne i nejake a ne jasne i očigledne; one šapuću a ne viču. A šapat se može lako nadglasati.

Da bismo otkrili šta je ljudskom biću potrebno i šta ono jeste, neophodno je da obezbedimo posebne uslove koji podstiču izražavanje ovih potreba i kapaciteta, koji ih potpomažu i omogućavaju. Opšte uzev, ovi uslovi mogu se sažeti izrazom: dopuštanje da se potrebe podmiri i ispolje. Kako znamo šta je najbolje da se trudne bele pacovke jedu? Dajemo im široke mogućnosti da biraju i dozvolimo im da jedu šta god zažele, kad god zažele, koliko i kako izaberu. Znamo da je za bebu najbolje da bude odbijena od dojke na individualan način, tj. kada je to za nju najbolje. Kako to određujemo? Razumljivo je da ne možemo pitati odojče, a naučili smo da ne treba da pitamo pedijatre starog kova. Dajemo bebi da bira, dozvoljavamo joj da odluči. Ponudimo joj i tečnost i čvrstu hranu. Ako joj odgovara čvrsta hrana, ona će se spontano sama odbiti od dojke. Na isti način smo naučili da dozvolimo detetu da nam kaže kada mu je potrebna ljubav, odnosno zaštita ili poštovanje ili kontrola, tako što ćemo postići da atmosfera bude puna dopuštanja, prihvatanja i podmirenja potreba. Naučili smo da je ovo najbolja atmosfera za psihoterapiju, odnosno *jedino* mogućna. Otkrili smo da je slobodan izbor iz širokog opsega mogućnosti koristan u raznovrsnim socijalnim situacijama, kao što je biranje sobne drugarice u institucijama za maloletne prestupnice, izbor nastavnika i tečaja u koledžima, biranje artiljerijske posade i dr. (Ostavljam po strani zamršeno ali važno pitanje *poželjnog*

osujećenja, discipline, određivanja granica do kojih podmirenje treba da ide. Želim da istaknem sledeće: iako je dopustivost možda najbolja za eksperimentalne svrhe, ona ne mora, takođe, sama po sebi biti dovoljna da nas nauči da vodimo računa o drugima, da budemo svesni njihovih potreba ili onoga što će nam u budućnosti biti potrebno.)

Prema tome, s tačke gledišta unapređivanja samoostvarivanja ili zdravlja, dobra sredina (u teoriji) je ona koja obezbeđuje sav neophodan sirov materijal i koja se zatim uklanja sa puta, stoji po strani i dopušta (prosečnom) organizmu da iskaže svoje želje i zahteve i vrši izbore (imajući uvek na umu da on često bira odlaganje, odricanje u korist drugih itd., kao i to da *drugi* ljudi takođe imaju zahteve i želje.)

PSIHOLOŠKA UTOPIJA

Imao sam zadovoljstvo da u poslednje vreme razradim spekulativan opis psihološke utopije, u kojoj su svi ljudi psihološki zdravi. Nazvao sam je Eupsychia (izgovarajte Jusajkija). Na osnovu onoga što znamo o zdravim ljudima, mogli bismo predvideti kakvu bi vrstu kulture oni stvorili ako bi se 1000 zdravih porodica naselilo na nekoj pustoj zemlji gde bi mogli da izgrade svoju sudbinu kako im se sviđa. Kakvo bi obrazovanje izabrali? Kakav ekonomski sistem? Seksualnost? Religiju?

Nisam siguran kada su u pitanju izvesne stvari — posebno ekonomija. Ali za neke sam *veoma* siguran. Jedna od njih je da bi to zasigurno bila (filosofski) anarhistična grupa, taoistička ali puna ljubavi kultura, u kojoj bi ljudi (mladi ljudi takođe) imali mnogo više slobodnog izbora nego što smo mi na to navikli i u kojoj bi se osnovne potrebe i metapotrebe poštovale mnogo više no što je to slučaj u našem društvu. Ljudi ne bi toliko uznemiravali jedni druge kao što mi to činimo, mnogo manje bi bili skloni da svojim susedima nameću svoje mišljenje, ili religiju, ili filosofiju, ili ukus u oblačenju, hrani, umetnosti ili ženama. Jednom reči, stanovnici Jusajkije više bi bili taoisti, nenametljivi i podmirivali bi osnovne potrebe (kad god je to moguće), a osujećivali bi ih samo u izvesnim uslovima koje nisam pokušao da opišem, bili bi pošteniji jedan prema drugome nego što smo mi, dozvoljavali bi ljudima da slobodno biraju kad god je to moguće. Njih bi trebalo daleko manje kontrolisati, oni bi bili manje nasilnici, manje podli ili oholi nego što smo mi. U takvim uslovima bi se lakše ispoljili najdublji slojevi ljudske prirode.

Moram ukazati na to da odrasla ljudska bića predstavljaju poseban slučaj. Situacija slobodnog izbora nije nužno dobra za ljude uopšte — ona je dobra samo za neoštećene ljude. Bolesni, neurotični ljudi vrše pogrešne izbore; oni ne znaju šta žele, a čak i kada znaju nemaju dovoljno hrabrosti da pravilno izaberu. Kada govorimo o slobodnom izboru kod ljudskih bića, mislim na zdrave odrasle osobe i decu koji nisu iskripljeni ili izopačeni.

Najveći broj dobrih eksperimentalnih radova sa slobodnim izborom izvršen je na životinjama. O njemu smo takođe dosta saznali na kliničkom nivou iz analize psihoterapeutskog procesa.

SREDINA I LIČNOST

U svojim nastojanjima da razumemo ovo novije poimanje normalnosti i njenu vezu sa sredinom, suočavamo se sa još jednim važnim problemom. Izgleda da je teorijska posledica svega rečenog da je savršenom zdravlju potreban savršen svet u kojem se živi i koji će to zdravlje i omogućiti. Izgleda da aktuelna istraživanja pokazuju da to nije baš tako.

U našem društvu *možemo naći* izuzetno zdrave jedinice koje su daleko od savršenstva. Svakako da ovi pojedinci nisu savršeni ali su oni sigurno u toj meri fini ljudi u kojoj ih mi sada možemo shvatiti. Možda u ovom trenutku i u ovoj kulturi ne znamo dovoljno koliko ljudi mogu biti savršeni.

U svakom slučaju, istraživanja su utvrdila veoma važnu stvar otkrivajući da jedinice mogu biti zdravije, čak *mnogo* zdravije nego kultura u kojoj rastu i žive. Ovo je moguće pre svega zato što su zdravi ljudi kadri da se izdvoje od svoje okoline, što je isto kao da kažemo da oni žive pre u skladu sa svojim unutrašnjim zakonima nego sa spoljašnjim pritiscima.

Naša kultura je u dovoljnoj meri demokratska i pluralistička da pruža jedinkama veliku slobodu da imaju karaktere koji im se dopadaju, sve dok njihovo ponašanje isuviše ne ugrožava ili zastrašuje. Zdrave osobe se obično spolja ne mogu uočiti; njih ne razlikuje neuobičajeno odelo, maniri ili ponašanje. Njih odlikuje njihova *unutrašnja* sloboda.

Sve dok ne zavise od odobravanja ili neodobravanja drugih ljudi i dok tragaju za *samo*odobravanjem, sve dotle se mogu smatrati psihološki autonomnim, tj. relativno nezavisnim od kulture. Tolerancija i sloboda ukusa i mnjenja izgleda da su od ključne važnosti.

Ukratko, istraživanja kojima danas raspolažemo navode na zaključak da iako dobra sredina ima za posledicu dobre ličnosti, ova veza je daleko od toga da bude savršena, da se definicija *dobre* sredine mora znatno izmeniti i da se moraju istaći duhovne i psihološke kao i materijalne i ekonomske snage.

PRIRODA NORMALNOSTI

Vraćajući se na pitanje od kojeg smo pošli, prirode normalnosti, veoma smo blizu tome da je izjednačimo sa najvišim savršenstvom za koje smo sposobni. No ovaj ideal nije nedostižan cilj postavljen isuviše visoko; on je zapravo u nama, postoji ali je skriven, postoji pre kao potencijalnost nego kao aktuelnost.

Osim toga, tvrdim da je ovo shvatanje otkriveno a ne izmišljeno, zasnovano na empirijskim nalazima a ne na nadama i željama. Ono podrazumeva strogo naturalistički sistem vrednosti koji se može proširiti daljnjim empirijskim istraživanjima ljudske prirode. Trebalo bi da nam takva istraživanja pruže odgovore na prastara pitanja: »Kako mogu da budem dobar čovek?« »Kako mogu da vodim dobar život?« »Kako mogu da budem koristan?« »Srećan?« »Da živim u miru sa sobom?« Ako nam organizam govori šta mu je potrebno — a prema tome i šta ceni — tako što se razboljeva ili vene ako je lišen tih vrednosti, on nam istovremeno govori šta je za njega dobro.

Poslednja napomena. Ključni pojmovi u novijoj dinamičkoj psihologiji su spontanost, oslobađanje, prirodnost, samoizbor, samoprihvatanje, svest o sopstvenim impulsima, podmirenje osnovnih potreba. *Nekada* su to bili kontrola, kočenje, disciplina, uvežbavanje, oblikovanje zato što je važilo načelo da su duboki slojevi ljudske prirode opasni, zli, grabežljivi, proždrljivi. Vaspitanje, uvežbavanje u porodici, odgoj dece, akulturacija uopšte, shvaćeni su kao procesi kojima se mračnije sile u nama dovode pod kontrolu.

Obratite pažnju na to koliko se razlikuju idealne zamisli društva, zakona, vaspitanja i porodice nastale pod uticajem ova dva različita shvatanja ljudske porodice. U jednom slučaju to su snage koje ograničavaju i kontrolišu; u drugom, one podmiruju i udovoljavaju². Ovo je, sasvim razumljivo, preterano pojednostavljen ili-ili kontrast. Malo je verovatno da je bilo koja od ovih zamisli potpuno tačna, odnosno potpuno pogrešna. Pa ipak je suprotstavljanje idealnih tipova korisno, jer se tako naša zapažanja izoštravaju.

U svakom slučaju, ako se održi ova zamisao po kojoj se normalnost izjednačava sa idealnim zdravljem, onda ćemo morati da izmenimo ne samo naše shvatanje psihologije pojedinca nego i naše teorije društva.

² Moram još jednom istaći da postoje dve vrste ograničenja i kontrole. Jedna vrsta osujećuje osnovne potrebe i zazire od njih, a druga, apolonijska kontrola (na primer, odlaganje seksualnog vrhunca, otmeno jedenje, vešto plivanje itd.), *pojačava* podmirenje osnovnih potreba.

PROBLEMI KOJE RAĐA POZITIVAN PRISTUP PSIHOLOGIJI¹

UČENJE

Kako ljudi nauče da budu mudri, zreli, ljubazni, da imaju dobar ukus, da budu kreativni, da imaju dobar karakter, da budu sposobni da se prilagode novoj situaciji, da raspoznaju šta je dobro, da tragaju za istinom, da znaju šta je lepo i neizveštačeno, tj. otkud intrinzično pre nego ekstrinzično učenje [311a]?

Učenje iz jedinstvenih doživljaja, iz tragedije, braka, roditeljstva, uspeha, trijumfa, zaljublivanja, bolesti, smrti, itd.

Učenje iz bola, bolesti, potištenosti, tragedije, neuspeha, starosti, smrti.

Veliki deo onoga što se uzima za asocijativno učenje u stvari je kanalisiranje [225]: ono je intrinzično i uslovljeno stvarnošću a ne relativno, proizvoljno i slučajno.

Kod samoostvarenih ljudi ponavljanje, dodir, proizvoljna nagrada postaju sve manje važni. Uobičajene reklame, po svoj prilici, na njih ne utiču. Oni su mnogo manje osetljivi na proizvoljnu asocijaciju, znake prestiža, na ono što privlači snobove i na prosto, besmisleno ponavljanje. To na njih možda ima čak negativno dejstvo, smanjuje a ne povećati verovatnoću kupovine.

Zašto se pedagoška psihologija toliko mnogo bavi sredstvima, tj. ocenama, priznanjima, rangovima, disciplinom umesto krajnjim ciljevima, tj. mudrošću, razumevanjem, dobrim rasuđivanjem, dobrim ukusom.

Ne znamo dovoljno o sticanju emocionalnih stavova, ukusa, preferencija. Zanemareno je »učenje srca«.

Vaspitanje u praksi isuviše često prilagođava dete onome što odraslima odgovara, praveći od njega manjeg napasnika i đavola. Pozitivnije orijentisano vaspitanje više se bavi izrastanjem i budućim samoostvarivanjem deteta. Šta znamo o tome kako da naučimo dete da bude jako, da sebe poštuje, da bude opravdano ogor-

¹ U ovom dodatku izvršio sam samo mali broj ispravki, jer: 1) većina sugestija je još uvek valjana i 2) za studenta će biti zanimljivo da vidi koliki je napredak učinjen u ovom pravcu za proteklih petnaest godina.

čeno, da se odupre dominaciji i eksploataciji, propagandi i slepoj enkulturaciji, nagovaranjima i modi?

Mi veoma malo znamo o nesvrhovitom, nemotivisanom učenju, na primer o latentnom učenju, učenju iz intrinzičkog interesovanja itd.

OPAŽANJE

Proučavanje opažanja se odveć usmerava na greške, izopačenosti, iluzije i slično. Verthajmer je ovo nazvao proučavanjem psihološkog slepila. Zašto ne bismo dodali proučavanje intuicije, sublimiranog opažanja, nesvrstanog i predsvesnog opažanja? Zar ovde ne bi dolazilo i proučavanje dobrog ukusa? Pravog, istinskog, lepog? Šta je sa estetskim opažanjem? Zašto neki ljudi opažaju lepotu, a drugi ne. U ovaj odeljak o opažanju mogli bismo uključiti i proučavanja kako nadanja, snovi, imaginacija, inventivnost konstruktivno utiču na stvarnost, organizujući je i dovodeći je u red.

Mnogo je proučavanja stereotipija, a veoma malo naučnih proučavanja, sveže, konkretne, bergsonovske stvarnosti.

Slobodna, nevezana pažnja o kojoj je Frojd govorio.

Koji to činioci omogućavaju zdravim ljudima da uspešnije opažaju stvarnost, tačnije predviđaju budućnost, da lakše opažaju ljude onakvim kakvi odista jesu, da podnose nepoznato, nestrukturisano, dvosmisleno i tajanstveno, odnosno da u njima uživaju?

Što su ljudi zdraviji to su njihove sposobnosti međusobno povezane. Ovo, takođe, važi i za čulne modalitete pa je stoga, u načelu, važnije proučavati sinesteziju nego izolovano zasebna čula. I ne samo to nego je i čulni aparat kao celina povezan sa motornim aspektima organizma. Ove međusobne veze potrebno je više proučavati. Isto važi i za intuitivnu svest, B-kogniciju, nadahnuće, transpersonalno i transhumano opažanje, kognitivne aspekte mističnih doživljaja i vrhunskih doživljaja itd.

EMOCIJE

Positivne emocije, tj. sreća, spokojstvo, vedrina, duševni mir, zadovoljstvo, prihvatanje nisu dovoljno proučavani, kao ni samilost, sažaljenje, milosrđe.

Dovoljno ne razumemo ni rasonodu, veselje, zabavu, igru, sport.

Ekstaza, ushićenost, oduševljenje, razdraganost, dobro raspoloženje, euforija, dobro osećanje, mističan doživljaj, doživljaj političkog i religijskog preobražaja, emocije prouzrokovane orgazmom.

Bolesne i zdrave osobe različito reaguju na borbu, sukob, osujećenje, tugu, strepnju, napetost, osećanje krivice, stida itd. Kod zdrave osobe oni imaju ili mogu imati povoljna dejstva.

Organizujući i drugi dobri i poželjni efekti emocija manje su proučavani od njihovog dezorganizujućeg dejstva. U kojim slučajevima emocija ide zajedno sa povećanom uspešnošću opažanja, učenja, mišljenja itd.?

Emocionalni vidovi kognicije, na pr. polet koji dolazi sa uviđanjem, smirujuća dejstva uviđanja, prihvatanja i opraštanja kao posledica dubljeg razumevanja rđavog ponašanja.

Afektivna strana ljubavi i prijateljstva, zadovoljstva i prijatnosti koje oni nose sa sobom.

Kod zdravih ljudi kognicija, konacija i afekt su mnogo sodelatniji, a manje antagonistički ili uzajamno isključivi. Moramo otkriti zašto je to tako i kakav se mehanički raspored nalazi u osnovi, na primer da li kod zdravih ljudi postoje drugačije hipotalamičke-cerebralne veze. Moramo saznati kako, na primer, konativna i afektivna mobilizacija pomaže kogniciji, kako kognitivno i konativno sadejstvo potpomaže afekt, emocije itd. Treba proučavati kako su ova tri vida duševnog života međusobno povezani, a ne treba ih proučavati svakog za sebe.

Psiholozi su bezrazložno zanemarivali poznavaoce. Jednostavno uživanje u jelu, piću, pušenju i drugim čulnim podmirenjima ima mesto u psihologiji.

Koji se impulsi nalaze u osnovi stvaranja raznih utopija? Šta je nada? Zašto ljudi izmišljaju, projektuju, stvaraju razne ideje raja, dobrog života, boljeg društva?

Šta znači divljenje? Strahopoštovanje? Čuđenje?

Proučavanje nadahnuća? Kako možemo nadahnuti ljude za veća pregnuća? Za bolje ciljeve? itd.

Zašto prijatnost nestaje brže od bola? Da li postoje načini da se osveži prijatnost, podmirenje, sreća? Možemo li naučiti da cenimo naše blagodeti, a ne da ih uzimamo zdravo za gotovo?

MOTIVACIJA

Roditeljski impulsi: zašto volimo svoju decu, zašto ljudi uopšte žele da imaju decu, zašto podnose mnogo žrtava zbog njih? Ili, bolje rečeno, zašto ono što drugima liči na žrtvu roditelji ne doživljavaju kao žrtvu? Zašto su bebe toliko voljene?

Proučavanje pravde, jednakosti, želje za društvenom i ličnom slobodom, želje za pravdom. Zašto se ljudi po cenu velikih ličnih žrtava bore za pravdu, pa čak i život daju za nju? Zašto neki ljudi bez bilo kakve lične koristi pružaju pomoć podjarmljenima, onima prema kojima se nepravedno postupaju, nesrećnima?

Ljudsko biće u izvesnoj meri *pre* čezne za svojim metama, svrhama i krajnjim ciljevima, nego što ga nagone slepi impulsi i nagoni. Naravno da se i ovo drugo dešava, ali ne samo to. Potpuna slika zahteva i jedno i drugo.

Do sada smo proučavali jedino patogena dejstva osujećenja, zanemarujući njegova »zdravogena« dejstva.

Homeostaza, ravnoteža, adaptacija, samoodržanje, odbrana, prilagođavanje su negativni pojmovi i moraju biti dopunjeni pozitivnim pojmovima. »Izgleda da je sve usmereno ka održanju života, a veoma malo ka tome da se on učini vredan življenja«. A. Poenkare je rekao da mu ne predstavlja problem da zaradi novac za svoje obroke, nego kako da se između njih ne dosadauje. Ako bismo funkcionalnu psihologiju definisali kao proučavanje korisnosti s tačke gledišta samoodržanja, onda bi, na sličan način, metafunkcionalna psihologija bila proučavanje korisnosti s tačke gledišta samousavršavanja.

Zanemarivanje viših potreba kao i razlika između nižih i viših potreba osuđuje ljude na razočarenje, jer čežnja i dalje traje, iako je potreba zadovoljena. Kod zdravih ljudi, podmirenje ne dovodi do prestanka želje, već posle privremenog perioda zadovoljstva dolazi do zamenjivanja višim potrebama i višim nivoima osujećenja, a sa njima se javlja isti nemir i nezadovoljstvo.

Apetiti, preferencije i ukusi, isto kao i surova, očajnička glad koja se tiče života i smrti.

Poriv za savršenstvom, istinom, pravdom (isto kao za ispravljanjem naaherene slike? Ili dovršavanjem nedovršenog zadatka? Ili trajanjem nerešenog problema?) Impulsi za Utopijom, želja da se svet unapredi, da se isprave pogrešne stvari?

Zanemarivanje kognitivnih potreba, na primer od strane Frojda [18] i akademskih psihologa.

Konativna strana estetike i estetskih potreba.

Nedovoljno razumemo motivacije mučenika, heroja, patriote, nesebičnog čoveka, frojdovska isključivo redukcionistička objašnjenja ne objašnjavaju zdrave ljude.

Šta je sa psihologijom dobrog i zlog, psihologijom etike i moralnosti?

Psihologijom nauke, naučnika, saznanja, traganja za saznanjem, impulsima koji se nalaze u osnovi traganja za saznanjem, filozofskim impulsima.

Uvažavanje, kontemplacija, meditacija.

O seksu se obično raspravlja kao o pitanju kako da se izbegne kuga. Zaokupljenost opasnostima od seksa zamračilo je očevidnu činjenicu da on može da bude i trebalo bi da bude veoma priyatna zabava, možda i veoma dubok terapeutski i vaspitni doživljaj.

INTELIGENCIJA

Da li moramo i dalje da budemo zadovoljni definicijom inteligencije koja je izvedena iz onoga što jeste pre no iz onoga što bi trebalo da bude. Celi pojam IQ nema nikakve veze sa mudrošću; to je čisto tehnološki pojam. Na primer, Gering je imao visok IQ, ali je bio tupav u pravom smislu reči. On je nesumnjivo bio opak čovek. Ne mislim da ima nečeg zlog u tome da se izdvoji poseban pojam visokog IQ. Jedina nevolja je što se u psihologiji, koja samu sebe na ovaj način ograničava zarad IQ koji u tehnolo-

loškom pogledu više zadovoljava, zanemaruju važnije stvari — mudrost, saznanje, uviđanje, zdrav razum, dobro rasuđivanje. Razumljivo da ovaj pojam humanistu veoma mnogo razdražuje.

Šta povećava IQ — uspešna inteligencija, zdrav razum, dobro rasuđivanje? Znamo dovoljno o tome šta im preti, a malo o onome šta ih poboljšava. Da li bi mogla da postoji psihoterapija inteligencije.

Organizmičko poimanje inteligencije?

U kojoj meri testovi inteligencije zavise od kulture?

KOGNICIJA I MIŠLJENJE

Menjanje mišljenja. Preobražavanje. Psihoanalitičko uviđanje. Iznenadno razumevanje. Opažanje načela. Nadahnuće. Satori*.

Osvešćenje...

Mudrost. Kakve veze postoje sa dobrim ukusom, dobrim etičkim načelima, ljubaznošću itd.?

Karakterološka i terapijska dejstva čistog saznanja.

Proučavanja stvaralaštva i produktivnosti trebalo bi da zauzimaju važno mesto u psihologiji. U oblastima mišljenja trebalo bi da posvetimo više pažnje proučavanju novotarstva, inventivnosti, stvaranju novih ideja, nego iznalaženju rešenja unapred određenih zadataka kakvi se sreću u proučavanjima mišljenja? Budući da stvaralačko mišljenje predstavlja najviši vid mišljenja, zašto onda mišljenje ne proučavamo u njegovom najboljem izdanju?

Psihologija nauke i naučnika, filosofije i filozofa.

Mišljenje najzdravijih ljudi — ako su oni pored toga i inteligentni — nije samo ono o kojem govori Djui, tj. ono koje je podstaknuto samo nekim problemom ili neugodnošću koji izazivaju neravnotežu i nestaje kada se problem reši. Ono je takođe zabavno, spontano i prijatno i često se javlja ili nastaje bez napore, automatski, baš kao što jetra bez napora luči žuč. Takvi ljudi uživaju u tome što su životinje koje misle, njih ne mora nevolja na to da natera.

Mišljenje nije uvek usmereno, organizovano, motivisano niti uvek zavisi od cilja. Mašta, sanjarenje, simbolizam, nesvesno mišljenje, detinjasto emocionalno mišljenje, psihoanalitičke slobodne asocijacije — svi su oni na svoj način plodonosni. Zdravi ljudi dolaze do mnogih odluka i zaključaka pomoću ovih tehnika, koje se obično suprotstavljaju racionalnosti ali su, u stvari, sa njom sadelatne.

Pojam objektivnosti. Nepristrasnosti. Pasivan odgovor na prirodu stvarnosti po sebi, bez uplitanja ličnih elemenata ili elemenata ega. Kognicija usmerena na probleme a ne na ego. Taoistička objektivnost, objektivnost s ljubavlju spram posmatračke objektivnosti.

* Satori — japanski termin za budističko prosvetljenje (Prim. prev.)

Opšte uzev, trebalo bi naučiti da se *svako* nepostizanje samostvarenja smatra znakom psihopatologije. Prosečna ili normalna osoba je isto toliko slučaj za sebe koliko i psihotičar, samo manje dramatičan i manje prešan.

Svrhe i ciljevi psihoterapije trebalo bi da budu pozitivno određeni (razumljivo da ovo važi i za ciljeve vaspitanja, porodice, medicine, religije i filosofije). Trebalo bi da se istaknu terapijske vrednosti dobrih i uspešnih životnih iskustava, kao što su, na primer, brak, prijateljstvo, ekonomski uspeh itd.

Klinička psihologija nije isto što i psihologija nenormalnosti. Klinička psihologija takođe može biti proučavanje posebnih, individualnih slučajeva uspešnih, srećnih, zdravih jedinki. Klinička psihologija može da proučava zdravlje kao i bolest, jake, odvažne i blage kao i slabe, kukavice i okrutne.

Psihologija nenormalnih ne bi trebalo da se ograniči na proučavanje shizofrenije, već bi takođe trebalo da uključi i cinizam, autoritarnost, anhedoniju, gubitak vrednosti, predrasude, mržnju, pohlepu, sebičnost i slično. S tačke gledišta vrednosti, *upravo* su ovo ozbiljne bolesti. Demencija prekoks, manična depresija, opsesivna kompulsivnost i slično ozbiljne su bolesti *s tačke gledišta tehnologije*, tj. u tom smislu da ograničavaju delotvornost. Prava bi sreća bila, a ne prokletstvo, da su se Hitler, Musolini ili Staljin razboleli od očigledne shizofrenije. S tačke gledišta pozitivne psihologije trebalo bi da proučavamo one poremećaje koji čine ljude zlim ili u vrednosnom smislu ograničenim. S društvenog stanovišta, cinizam je nesumnjivo važniji od depresije.

Veliki deo vremena provodimo proučavajući prestupništvo. Zašto ne bismo takođe proučavali pridržavanje zakona, poistovećenost s društvom, čovekoljublje, društvenu svest, *Gemeinschaftsgefühl*?

Pored toga što bismo proučavali psihoterapeutske efekte dobrih životnih iskustava, kao što su brak, uspeh, imanje dece, zaljubljanje, obrazovanje itd., trebalo bi da proučavamo i psihoterapeutske efekte rđavih iskustava, posebno tragedije, bolesti, lišavanja, osujećenja, sukoba i sličnog. Zdravi ljudi izgleda da imaju koristi čak i od ovakvih iskustava.

Proučavanje interesovanja (nasuprot proučavanju dosade). Onih koji imaju životne snage, želje za životom, koji se opiru strepnji i imaju poleta.

Naše sadašnje znanje o dinamici ličnosti, zdravlju, prilagođavanju, potiče skoro isključivo iz proučavanja bolesnih ljudi. Proučavanje zdravih ljudi ne samo da će ga ispraviti i neposredno nas naučiti još nečemu o psihološkom zdravlju, već sam siguran da će nas naučiti mnogo više nego što danas znamo o neurozi, psihozi, psihijatriji i psihopatologiji uopšte.

Kliničko proučavanje sposobnosti, kapaciteta, umenja, veština. Zanimanja, unutrašnjeg poziva, misije.

Kliničko. proučavanje genija i obdarenih. Trošimo daleko više novca na slaboumne nego na inteligentne ljude.

Teorija osujećenja, kako se danas obično shvata, predstavlja dobar primer psihopatologije bogalja. U isuviše velikom broju teorija o podizanju dece, dete je shvaćeno na izvoran frejdovski način, kao potpuno konzervativan organizam, koji se grčevito drži već dostignutog stadijuma prilagođenosti; ono nema poriva da ide dalje ka novim nivoima prilagođavanja, da izrasta i da se razvija u sopstvenom stilu.

Psihodiagnostičke tehnike sve do dan-danas upotrebljavaju se za dijagnostikovanje patologije, a ne zdravlja. U Roršahovom testu ili TAT ili MMPI ne postoje dobre norme za stvaralaštvo, snagu ega, zdravlja, samoostvarenja, hipnozu, otpor prema bolesti. Većina upitnika za ispitivanje ličnosti još se uvek oblikuje po ugledu na Vudvortov model; navodi se veliki broj simptoma i dobar skor, odnosno skor zdravlja predstavlja *odsustvo* odgovora na ovaj spisak simptoma.

Pošto psihoterapija poboljšava ljude, mi ispuštamo povoljnu priliku da ljude proučavamo u njihovom najboljem izdanju, jer ne proučavamo ličnost nakon psihoterapije.

Proučavanje vrhunaša i nevrhunaša, tj. onih koji imaju i onih koji nemaju vrhunske doživljaje.

PSIHOLOGIJA ŽIVOTINJA

U psihologiji životinja naglasak se stavlja na glad i žeđ. Zašto ne bismo proučavali više potrebe? Mi odista ne znamo da li beli pacov ima bilo šta što možemo uporediti sa našim višim potrebama za ljubavlju, lepotom, razumevanjem, statusom i sličnim. Kako bismo to mogli i saznati tehnikama kojima danas raspolažu psiholozi koji se bave proučavanjem životinja? Mi moramo da prevaziđemo psihologiju *očajnog* pacova, pacova koji je pritešnjen do tačke umiranja od gladi, koji je bolom ili električnim udarom priteran u ekstremnu situaciju, situaciju koja je toliko ekstremna da se ljudska bića retko kad u njoj nalaze. (Neka takva istraživanja izvršena su sa repatim i bezrepim majmunima.)

Trebalo bi više polagati na proučavanja razumevanja i uviđanja nego na proučavanja mehaničkog, slepog učenja asocijacija, na više nivoje inteligencije kao i na niže, na ono što je složeno kao i ono što je manje složeno; viši dometi životinja zanemarivani su u korist prosečnih.

Kada je Hasbend [204] pokazao da pacov može da nauči lavirint skoro isto toliko dobro koliko i ljudsko biće, trebalo je jednom zauvek napustiti lavirint kao instrument za proučavanje učenja. Mi unapred znamo da ljudsko biće uči bolje od pacova. Svaka tehnika koja to ne može da dokaže liči na merenje visine ljudi koji stoje pognuti u sobi čija je tavanica niska. Mi, u stvari, merimo visinu tavanice, a ne visinu ljudi. Lavirint može, u stvari,

da meri jedino nisku tavanicu, a ne visinu do koje učenje i mišljenje mogu da dosegnu, pa čak ni kad je reč o pacovima.

O ljudskoj psihologiji bismo, po svoj prilici, doznali mnogo više kada bismo se koristili višim, a ne nižim životinjama.

Treba stalno imati na umu da upotreba životinja unapred jemči da će se zanemariti upravo oni kapaciteti koji su jedinstveni za čoveka, na primer mučeništvo, samožrtvovanje, stid, simboli, jezik, ljubav, humor, umetnost, lepota, savest, krivica, patriotizam, ideali i stvaranje poezije, odnosno filosofije, muzike, odnosno nauke. Psihologija životinja je neophodna da bismo upoznali sva ona ljudska svojstva koja su zajednička čoveku i svim primatima. Ona je beskorisna u proučavanjima onih svojstava koja *nisu* zajednička čoveku i drugim životinjama ili u kojima je on neuporedivo bolji, kao što je latentno učenje.

SOCIJALNA PSIHOLOGIJA

Socijalna psihologija trebalo bi da bude mnogo više nego obično proučavanje oponašanja, sugestije, predrasuda, mržnje, neprijateljstva. Kod zdravih ljudi to su samo sporedne snage.

Teorija demokratije, anarhizma. Demokratičnog, međusobnog odnosa. Demokratskog vođe. Moći u demokratiji i demokratskim ljudima i demokratskim vođama. Motivacije nesebičnog vođe. Zdravi ljudi *ne vole* da imaju moć nad drugim ljudima. Socijalnom psihologijom previše vlada poimanje moći kakvo je kod nižih životinja.

Takmičenje se proučava više od saradnje, čovekoljublja, prijateljstva, nesebičnosti.

U socijalnoj psihologiji danas se posvećuje malo pažnje, ako se ona uopšte i obraća, proučavanju slobode i slobodnih ljudi.

Kako se kultura unapređuje? Koji su dobri učinci onih što odskaku? Znamo da bez onih što odskaku kultura nikada ne bi išla napred niti bi se unapređivala. Zašto oni nisu više proučavani? Zašto se obično smatra da su oni bolesni? Zašto ne zdravi?

Bratstvo i jednakost zaslužuju isto toliko pažnje koliko klasta, kasta i dominacija u društvenoj oblasti. Zašto ne bismo proučavali verska bratstva? Saradnju potrošača i proizvođača? Intencionalne i utopijske zajednice?

Odnos između kulture i ličnosti obično se proučava kao da je kultura izvorni pokretač. Kao da su njene snage koje vrše oblikovanje neumoljive. Ali, njoj se mogu odupreti i odupiru joj se snažniji i zdraviji ljudi. Akulturacija i enkulturacija prolaze u izvesnoj meri samo kod nekih ljudi. Potrebno je proučavati nezavisnost od sredine.

Istraživanje javnog mnjenja zasniva se na nekritičnom prihvatanju zamisli o niskim ljudskim mogućnostima, tj. na pretpostavci da sebičnost i puka navika određuju kako će ljudi glasati. Ovo je tačno, ali samo za nezdravih 99% populacije. Zdrava

ljudska bića glasaju, odnosno kupuju, odnosno rasuđuju, bar delimično, na osnovu logike, zdravog razuma, pravde, čestitosti, stvarnosti itd., čak i kada su oni protiv njihovih sopstvenih, usko i sebično posmatranih interesa.

Zašto se toliko zanemaruje činjenica da mnogi ljudi u demokratskom društvu žele da budu vođe zbog mogućnosti da služe narodu, a ne da bi imali moć nad drugim ljudima? Ovo je potpuno previđano, mada je to bila neobično jaka snaga u američkoj istoriji kao i u svetskoj istoriji. Sasvim je jasno da Džeferson nikada nije želeo da poseduje moć ili da bude vođa zbog neke sebične koristi koja bi mogla iz toga proisteći, već pre zato što je osećao da bi trebalo da se žrtvuje, jer je kadar da uradi dobar posao koji je trebalo obaviti.

Osećanje dužnosti, odanosti, obaveze prema društvu, odgovornost, društvena svest. Dobar građanin, pošten čovek. Provodimo mnogo vremena proučavajući prestupništvo, a zašto ne proučavamo gornja pitanja?

Vitez. Borac za načela, pravdu, slobodu, jednakost. Idealista.

Dobre posledice predrasuda, neposlušnosti, lišavanja i osujećenja. Psiholozi su ulagali malo napora da potpuno sagledaju mnogostranost patološkog fenomena kao što je predrasuda. Isključenje ili progonstvo mogu da imaju izvesne dobre posledice. Ovo naročito važi ako je kultura sumnjiva, bolesna ili rđava. Prognavstvo iz takve kulture je dobro za osobu, čak iako joj može naneti mnogo bola. Samoostvareni ljudi često sami sebe osuđuju na progonstvo, povlačeći se iz subkultura o kojima nemaju dobro mišljenje.

O svecima, vitezovima, dobročiniteljima, herojima, nesebičnim vođama ne znamo toliko koliko znamo o tiranima, prestupnicima, psihopatama.

Konvencionalnost ima dobre strane i poželjne posledice. Dobri običaji. Različita vrednost konvencija u zdravom i bolesnom društvu. Isto važi i za vrednosti »srednje klase«.

U udžbenicima socijalne psihologije premalo prostora je posvećeno ljubaznosti, plemenitosti, dobročinstvu i milosrđu.

Bogati liberali, kao što su Franklin Ruzvelt ili Tomas Džeferson koji su, uprkos onom što im nalažu sopstveni novčanici, bore, u interesu čestitosti, pravde itd., protiv vlastitih ekonomskih interesa.

Mada je o antisemitizmu, anti-negroizmu, rasizmu i ksenofobiji dosta pisano, nedovoljno se uvažava činjenica da takođe postoji i filo-semitizam, negrofiliya, saosećanje sa žrtvama društvene nepravde itd. Sve ovo ilustruje kako smo mi više usredsređeni na neprijateljstvo nego na čovekoljublje, saosećanje ili brigu o ljudima sa kojima se rđavo postupa.

Proučavanje sportskog ponašanja, čestitosti, smisla za pravdu, brige za bližnje.

U udžbenicima međusobnih odnosa, odnosno socijalne psihologije, proučavanja ljubavi, braka prijateljstva i terapeutskih odnosa mogla bi da posluže kao model za sve ostale glave. Međutim, danas se u postojećim udžbenicima o tome retko kad ozbiljno raspravlja.

Otpor prema rasprodajama, otpor prema reklamama, otpor prema propagandi, otpor prema mišljenju drugih ljudi, očuvanje nezavisnosti, otpor prema nagovaranju, otpor prema prestižu veoma su razvijeni kod zdravih ljudi, a nedovoljno kod prosečnih. Psiholozi koji se bave primenom socijalne psihologije trebalo bi da više proučavaju ove simptome zdravlja.

Socijalna psihologija mora da se otarasi raznih vrsta kulturnog relativizma, koji preterano naglašava čovekovu pasivnost, plastičnost, bezobličnost, a isuviše malo njegovu nezavisnost, njegove težnje za izrastanjem i sazrevanjem unutrašnjih snaga. Trebalo bi da proučavamo aktivnog delatnika, a ne samo piona.

Ili će psiholozi i socijalni naučnici dati čovečanstvu empirijski sistem vrednosti, ili to niko drugi neće učiniti. Sam ovaj zadatak rađa hiljadu novih problema.

S tačke gledišta pozitivnog razvoja ljudskog potencijala, psihologija je tokom drugog svetskog rata u velikoj meri doživela potpun neuspeh. Mnogobrojni psiholozi su se njome služili samo kao tehnologijom i primenjivali su je samo na ono što je već bilo poznato. Skoro ništa novo u psihološkoj teoriji nije proizišlo iz rata, mada će se kasnije nešto možda i razviti. Ovo znači da su se mnogi psiholozi i drugi naučnici udružili sa kratkovidim ljudima kojima je bilo stalo jedino da dobiju rat, a zanemarivali su kako da se potom osvoji mir. Oni su potpuno previđali suštinu celog rata, praveći od njega tehnološku igru, a ne ono što je on u stvari, ili se bar pretpostavlja da jeste — sukob vrednosti. U samoj psihologiji, nije ništa postojalo što bi ih sprečilo da počine ovu grešku. Na primer, nije bilo filosofije koja bi razdvajala tehnologiju od nauke, nije bilo teorije vrednosti koja bi im omogućila da razumeju kakvi su odista demokratski ljudi, oko čega se vodi borba i koje su njene odlike, odnosno kakve bi trebalo da budu. Oni su se, opšte uzev, posvetili pitanjima sredstava a ne pitanjima ciljeva, pa su njima mogli uspešno da se koriste kako nacisti tako i demokrati. Njihova nastojanja su, čak i u ovaj zemlji, malo doprinela sprečavanju porasta autoritarizma.

Društvene institucije, a i sama kultura, obično se proučavaju kao sile koje uobličavaju, nameću, sputavaju, a ne kao ono što zadovoljava potrebe, donosi sreću, potpomaže samoostvarivanje. »Da li je kultura niz problema ili niz povoljnih prilika?« (A. Majkldžon). Pojam kulture kao-nečega-što uobličava verovatno je nastao kao posledica isključivo bavljenja patološkim slučajevima. Izbor zdravih ljudi pre bi navodio na pomisao da je kultura rezervoar podmirenja. Ovo isto verovatno može da se tvrdi i za porodicu o kojoj se takođe odveć često isključivo govori kao o sili koja uobličava, uvežbava, ukalupljuje.

LIČNOST

Pojam dobro prilagođene ličnosti ili dobre prilagođenosti ograničava mogućnosti napretka i izrastanja. Krava, rob i robot takođe mogu biti dobro prilagođeni.

Super ego dece se obično shvata kao pounutarnjenje straha, kazne, gubitka ljubavi, napuštanja itd. Proučavanja dece i odraslih koji su sigurni, voljeni, poštovani, pokazuju da mogu postojati unutrašnje svesti utemeljene na poistovećenju iz ljubavi, na želji da se drugima pričini prijetnost i sreća, kao i na istini, logici, pravdi, odanosti, ispravnosti i dužnosti.

Ponašanje zdrave osobe manje određuje strepnja, strah, nesigurnost, osećanje krivice, stida, a više logika, pravda, stvarnost, čestitost, doslednost, lepota, pravičnost itd.

Gde su istraživanja nesebičnosti? Nezavidljivosti? Snage volje? Jačine karaktera? Optimizma? Prijateljstva? Osećanja za stvarnost? Samoprevazilaženja? Neustrašivosti, hrabrosti? Neljubomornosti? Iskrenosti? Strpljivosti? Odanosti? Pouzdanosti? Odgovornosti?

Sasvim je razumljivo da bi pozitivna psihologija kao najprikladniji i najočigledniji predmet svog proučavanja trebalo da izabere psihološko zdravlje (kao i druge vrste zdravlja, estetsko zdravlje, vrednosno zdravlje, fizičko zdravlje i slično). No, pozitivna psihologija takođe iziskuje da se proučava dobar čovek, siguran i pouzdan, demokratskog karaktera, srećan čovek, vedar, spokojan, miran, saosećajan, plemenit, ljubazan, tvorac, svetac, heroj, jak čovek, genije kao i drugi dobri primeri ljudske prirode.

Šta stvara društveno poželjna svojstva kao što su ljubaznost, društvena svest, pružanje pomoći, dobri susedski odnosi, poistovećenost, trpeljivost, prijateljstvo, želja za pravdom, opravdano ogorčenje?

Imamo bogat rečnik za psihopatologiju, ali veoma oskudan za zdravlje ili transcenciju.

Lišavanje ili osujećenje imaju neke dobre posledice. Pokazano je da treba proučavati pravedno a ne samo nepravedno kažnjavanje, samodisciplinu koja se javlja kada se dozvoli osobi da stupi u neposredne dodire sa stvarnošću i da uči iz njenih intrinzičnih nagrada i kazni i uzvratne sprege sa njom.

Proučavanje idiosinkrazije i individualnosti (a ne individualnih razlika u uobičajenom smislu). Moramo razviti idiografsku nauku ličnosti.

Kako se to dešava da ljudi ne liče umesto da liče jedni na druge (da budu akulturisani, okovani kulturom itd.)?

Šta je posvećenost opštem dobru? Šta stvara odanu, privrženu osobu poistovećenu sa opštim dobrom ili misijom koja prevazilazi njen ego?

Zadovoljna, srećna, spokojna, vedra, miroljubiva ličnost?

Ukusi, vrednosti, stavovi i izbori samoostvarenih osoba u velikoj meri počivaju na intrinzičkoj i stvarnošću određenoj osnovi,

a ne na relativnoj i ekstrinzičkoj osnovi. Prema tome, to je ukus za ispravno a ne pogrešno, istinito a ne lažno, lepo a ne ružno. Oni žive u okviru sistema postojanih vrednosti, a ne u svetu ro-bota gde vrednosti uopšte ne postoje (već samo moda, hirovi, mišljenje drugih, oponašanje, negovanje, prestiž).

Nivo osujećenja i nivo tolerancije osujećenja mogu biti znatno viši kod samoostvarenih ljudi. Isto važi i za nivo osećanja krivice, nivo sukoba i nivo stida.

Odnosi između dece i roditelja obično se proučavaju kao da su samo niz problema, jedino mogućnost da se greške počine. A oni su prevashodno prijetnost i radost, velika prilika za uživanje. Ovo važi čak i za mladičko doba sa kojim se često postupa kao da je kuga.

HOLISTIČKO-DINAMIČKO, ORGANIZMIČKA TEORIJA, DINAMIKA SINDROMA

PRIRODA PSIHOLOŠKIH PODATAKA I METODA¹

Osnovni podatak u psihologiji

Teško je tačno reći šta je osnovni podatak, ali je lako reći šta nije. Bilo je mnogo pokušaja tipa »ništa izuzev«, ali sva ova redukcioniistička nastojanja ostala su bez uspeha. Znamo da osnovni psihološki podatak nije grčenje mišića, niti refleksi, niti jednostavan oset, niti neuron, pa čak ni delić otvorenog ponašanja. To je mnogo veća jedinica, i sve veći broj psihologa misli da je ta jedinica velika bar koliko i čin prilagođavanja, odnosno dejstvena radnja, koja nužno uključuje organizam, situaciju, cilj ili svrhu. Imajući u vidu ono što smo rekli o nemotivisanim reakcijama i čisto izražajnom ponašanju, čak i ovo shvatanje izgleda isuviše ograničeno.

Ukratko, dolazimo do paradoksalnog zaključka da je osnovni podatak u psihologiji u stvari početna složenost koju su psiholozi odlučili da analizuju na elemente ili osnovne jedinice. Ako se uopšte služimo pojmom osnovnog podatka, onda je to sasvim sigurno neobična vrsta pojma, jer se tiče složenog a ne jednostavnog, celine pre nego dela.

Ako dobro porazmislimo o ovom paradoksu, ubrzo ćemo razumeti da samo to traganje za osnovnim podatkom jeste odraz gledanja na svet, naučne filosofije koja pretpostavlja atomistički svet — svet u kojem su složene stvari izgrađene od prostih elemenata. Prema tome, prvi zadatak naučnika koji se bavi takvim problemima jeste da svede takozvano složeno na takozvano prosto. Ovo treba učiniti analizom, sve finijim i finijim izdvajanjem, dok se ne stigne do nesvodivog. Taj je zadatak, bar za izvesno vreme, bio dosta uspešno obavljen u drugim naukama, ali ne i u psihologiji.

Ovaj zaključak otkriva da je čitavo redukcioniističko nastojanje u suštini teorijske prirode. Mora se shvatiti da to nastojanje nije od suštinskog značaja za nauku u celini. Ono je jednostavno odraz ili

¹ Ovaj dodatak predstavlja niz teorijskih zaključaka nastalih neposredno iz istraživačkih podataka o organizaciji ličnosti čoveka i samo su, da tako kažemo, jedan korak ispred njih i na njima se čvrsto zasnivaju.

implikacija atomističkog, mehaničkog pogleda na svet u nauci, pogleda u koji danas iz mnogo razloga sumnjamo. Prema tome, napad na takva redukcioniistička nastojanja nije napad na celu nauku, već je pre jedan od mogućih stavova prema nauci. Međutim, pred nama se još uvek nalazi početni problem. Postavimo ga na drugačiji način tako da više ne glasi »Koji je osnovni (nesvodivi) podatak u psihologiji?«, već »Koji je predmet psihološkog proučavanja?« i »Kakva je priroda psiholoških podataka i kako se oni mogu proučavati?«

Holističko-analiitička metodologija

Kako ćemo proučavati našu jedinku, ako ne tako što ćemo je svesti na »proste delove«? Može se pokazati da je to mnogo jednostavniji problem nego što misle oni koji odbacuju redukcioniistička nastojanja.

Kao prvo, treba razumeti da se ne prigovara analizi u celini, već jedino posebnoj vrsti analize kojoj smo dali ime redukcija.

Nije uopšte nužno poricati valjanost pojmova analize, delova itd. Jednostavno treba ponovo da definišemo te pojmove, tako da svoj posao možemo obavljati valjanije i plodonosnije.

Ako uzmemo na primer crvenjenje, ili drhtanje, ili mucanje, lako uočavamo da se ovo ponašanje može proučavati na dva različita načina. S jedne strane, možemo ga proučavati kao da je izolovan, odvojen fenomen, potpun i razumljiv sam po sebi. S druge strane, možemo ga proučavati kao izraz celog organizma, nastojeći da ga razumemo u svem bogatstvu njegovih uzajamnih veza sa organizmom i drugim izrazima organskog stanja. Ovu razliku možemo razjasniti ako napravimo analogiju sa dva načina proučavanja jednog organa kao što je želudac: 1) možemo ga izvaditi iz leša i staviti ga na sto za seciranje ili 2) možemo ga proučavati *in situ*, tj. u živom organizmu koji funkcioniše. Anatomici danas shvataju da se podaci dobijeni pomoću ova dva pristupa na mnogo načina razlikuju. Znanje stečeno ovim drugim pristupom je valjanije i korisnije nego rezultati dobijeni ekvivalentnim *in vitro* tehnikama. Sasvim je razumljivo da moderni anatomici ne žigošu seciranje i izolovano proučavanje želuca. Ove tehnike se koriste, ali jedino oslanjajući se na široku osnovu *in situ* znanja da ljudsko telo nije zbirka zasebnih organa, na uviđanje da organizacija leša nije isto što i organizacija živog organizma. Jednom reči, anatomici čine sve što su činili i u prošlosti, ali sada 1) njihov sastav se razlikuje i 2) oni čine i više — služe se još nekim tehnikama pored onih tradicionalno korišćenih.

I mi možemo da pristupimo proučavanju ličnosti na dva različita načina. Možemo proučavati odvojen entitet, odnosno možemo proučavati deo celine. Prvi metod možemo nazvati redukcioniističko-analiitičkim, a drugi holističko-analiitičkim. U praksi, suštinska odlika holističke analize ogleda se u tome što se prethodno prouči, odnosno razume celokupan organizam, a potom se ide dalje i prou-

čava uloga koju deo celine igra u organizaciji i dinamici celokupnog organizma.

Ovaj holističko-analitički metod korišćen je u dva niza istraživanja na kojima se ova glava zasniva (proučavanjima sindroma samocenjenja i sindroma sigurnosti). U stvari, može se reći da ovo nisu toliko proučavanja samocenjenja ili sigurnosti po sebi, već su proučavanja uloge samocenjenja i sigurnosti u celokupnoj ličnosti. Ako se poslužimo metodološkim rečnikom, ovo znači da je autor smatrao neophodnim da prvo razume svakog ispitanika kao celovitu jedinku koja funkcioniše i prilagođava se, a tek potom pokuša da dozna nešto posebno o njegovom samocenjenju. Prema tome, pre nego što su postavljana pitanja posebno o samocenjenju, proučeni su ispitanikovi odnosi sa porodicom, subkulturom u kojoj živi, ispitan je njegov opšti stil prilagođavanja na glavne životne probleme, njegove nade za budućnost, ideali, osujećenja, sukobi. Ovaj postupak trajao je sve dok pisac ne bi osetio da je razumeo ispitanika onoliko dobro koliko su mu to omogućavale jednostavne tehnike kojima se služio. Tek onda je mogao da razume šta specifični delići ponašanja stvarno psihološki znače za samocenjenje.

Jednim primerom možemo pokazati kako je neophodno razumeti celokupnu jedinku, da bi se specifično ponašanje moglo ispravno protumačiti. Opšte uzev, ljudi koji nedovoljno cene sebe obično su religiozniji od ljudi koji sebe visoko cene, ali očigledno postoje i druge determinante religioznosti. Da bismo otkrili da li kod posebne jedinke religiozno osećanje znači da je njoj neophodno da se oslanja na druge izvore snage, moramo poznavati njeno religiozno vaspitanje, razne spoljašnje pritiske vršene na ispitanika za i protiv religije, moramo znati da li je njegovo religiozno osećanje plitko ili duboko, odnosno površno ili iskreno. Jednom reći, moramo razumeti šta za njega kao pojedinca znači religija. Tako se može desiti da osobu koja redovno ide u crkvu procenimo kao manje religioznu od osobe koja uopšte ne ide u crkvu, zato što možda 1) ide u crkvu da bi izbegla društvenu izolaciju, ili 2) ide da bi zadovoljila svoju majku ili 3) religija za nju predstavlja oružje za vladanje drugim ljudima a ne znači smernost, 4) religija je obeležava kao člana superiorne grupe ili 5) kao što otac Klarensa Deja kaže: »Dobra je za neobrazovane mase, a ja moram da igram kako drugi sviraju« i tako dalje. U dinamičkom smislu osoba uopšte ne mora da bude religiozna, a ipak da se ponaša kao da jeste. Očigledno je da moramo znati šta religija za nju kao jedinku znači, pre nego što uopšte možemo da ispitamo njenu ulogu u ličnosti. Puko odlaženje u crkvu može praktično sve da znači, a prema tome, za nas, skoro ništa.

Političko-ekonomski radikalizam predstavlja drugi, možda izrazitiji primer, zato što u ovom slučaju isto ponašanje može psihološki da znači upravo suprotnu stvar. Ako se radikalizam uzme sam po sebi, što će reći ako se posmatra jedino s ponašajne strane, izdvojeno, van konteksta, onda se prilikom proučavanja njegove veze sa osećanjem nesigurnosti dobijaju veoma zbunjujući rezultati. Neki radikali su krajnje sigurni, a neki krajnje nesigurni.

No, ako ovaj radikalizam analizujemo u celokupnom kontekstu, lako uočavamo da jedna osoba može biti radikal zato što joj život nije dobar, zato što je ogorčena, razočarana, osujećena, zato što nema ono što drugi imaju. Brižljivo proučavanje takvih ljudi često otkriva da su oni, ponekad svesno a ponekad nesvesno, veoma neprijateljski raspoloženi, prema svojim bližnjima uopšte. Za ove ljude se sasvim slobodno može reći da su skloni da svoje lične teškoće opažaju kao svetsku krizu.

No postoji i drugi tip radikala koji je sasvim različita vrsta jedinke od upravo opisane, čak iako na isti način glasa, ponaša se i govori. Za njega, međutim, radikalizam može da ima potpuno različitu, pa čak i suprotnu motivaciju ili značenje. To su sigurni, srećni, lično zadovoljni ljudi koji se, iz ljubavi prema bližnjima, osećaju prinuđenim da pomažu manje srećne, da se bore protiv nepravde, iako ih se ona neposredno ne tiče. Takvi ljudi mogu da ispolje ovaj poriv na tuce načina: kroz lično čovekoljublje ili religiozne propovedi, strpljivo podučavanje ili radikalnu političku delatnost. Njihova politička uverenja obično ne zavise od promena u prihodima, ličnih nevolja i sličnog.

Ukratko, radikalizam je oblik ispoljavanja ličnosti koji u svojoj osnovi može imati sasvim različite motivacije, sasvim različite tipove složaja karaktera. Kod jedne osobe on može u suštini poticati iz mržnje a kod druge iz ljubavi prema bližnjima. Do ovakvog zaključka nećemo doći ako proučavamo radikalizam po sebi.²

Sve što treba kazati o holističkoj analizi može se reći mnogo bolje tek pošto raspravimo neke druge probleme.

HOLISTIČKO-DINAMIČKO STANOVIŠTE

Ovde izloženo stanovište pre je holističko nego atomističko, funkcionalno nego taksonomično, dinamičko nego statično, dinamičko nego uzročno, svrhovito nego prosto mehaničko. Uprkos činjenici da se na ove suprotstavljene faktore obično gleda kao na seriju izdvojenih dihotomija, pisac ove knjige ne deli to mišljenje. Po njegovom shvatanju ova stanovišta veoma teže da se sjedine u dva objedinjujuća ali oprečna pogleda na svet. Izgleda da ovo važi i za druge pisce, jer onima koji razmišljaju na dinamički način lakše je i prirodnije da razmišljaju holistički a ne atomistički, svrhovito a ne mehanički, i tako dalje. Ovo stanovište zvuca holističko-dinamičkim stanovištem. Ono se takođe može zvati organizmičkim u Goldštajnovom smislu.

² Prilično često se koristi holistička tehnika (mada se obično tako ne naziva), tj. tehnika ponavljanja koja se upotrebljava prilikom konstrukcije testova ličnosti. Ovom tehnikom sam se takođe služio u svojim ispitivanjima sindroma ličnosti. Počinjemo sa nejasno shvaćenom celinom i analizujemo njen složaj na podvrste, delove, itd. Tokom ove analize otkrivamo teškoće sa našim prvobitnim poimanjem celine. Celine se onda reorganizuje, ponovo definiše, ponovo formuliše sve tačnije i uspešnije i potom se, kao i ranije, podvrgava analizi. Ova analiza omogućava bolju, precizniju celinu, i tako dalje.

Nasuprot ovom tumačenju nalazi se organizovano i objedinjujuće gledište koje je istovremeno atomističko, taksonomično, statično, uzročno i prosto-mehaničko. Osobi koja razmišlja atomistički, takođe je prirodnije da razmišlja statički a ne dinamički, mehanički a ne svrhovito itd. Ovo opšte gledište proizvoljno ću zvati opšte-atomističkim. Uopšte ne sumnjam da se može pokazati da ova delimična stanovišta ne samo da teže da idu zajedno nego logički moraju da idu zajedno.

U ovom trenutku nužno treba dati nekoliko posebnih opaski koje se tiču jednog vida opšte-atomističke teorije, jer mi se čini da je ovaj vid od glavne važnosti a da su psiholozi ili olako prelazili preko njega ili su ga potpuno zanemarivali. Ovaj pojam leži u samom srcu opšte-atomističkog stanovišta i njegova je prirodna, pa čak i neminovna, posledica. Ako se svet shvata kao zbirka intrinzički nezavisnih entiteta, ostaje da se reši veoma očigledna pojava činjenica da ovi entiteti, uprkos svemu, moraju biti povezani. Prvi pokušaj da se ovaj problem reši rodio je pojam proste uzročnosti svojstvene bilijaru, u kojoj jedna izdvojena stvar čini nešto drugoj izdvojenoj stvari, ali pri čemu uključeni entiteti zadržavaju svoje suštinske identitete. Ovo gledište može se prilično lako podržati i sve dok nam je stara fizika pružala teoriju sveta, činilo nam se da apsolutno važi. Ali napredak fizike i hemije doveo je do neizbežnih izmena. Na primer, danas se mnogo češće govori o višestrukoj uzročnosti. Uviđa se da su međusobni odnosi koji vladaju u svetu isuviše složeni, odveć zamršeni da bi se mogli opisati na isti način kako opisujemo sudaranje bilijarskih lopti na stolu. No, kao odgovor se najčešće nudi puko usložnjavanje pojma a ne njegova temeljna prerada. Umesto jednog uzroka sada postoje mnogi, ali se smatra da oni deluju na isti način — izdvojeno i nezavisno jedan od drugoga. Bilijarsku loptu sada ne udara samo jedna lopta, već istovremeno deset, i da bismo razumeli šta se dešava moramo se jednostavno poslužiti složenijom aritmetikom. Glavni postupci su još uvek zbrajanje izdvojenih entiteta u »i-zbir«, da se poslužimo Verthajmerovim izrazom. No smatra se da je nužno izmeniti nešto u osnovnom razmišljanju o složenim događajima. Ništa se suštinski novo ne dešava, bez obzira na složenost fenomena. Pojam uzroka se na ovaj način sve više i više rasteže da bi odgovarao novim potrebama, tako da ponekad izgleda da sa starim pojmom ima jedino istorijsku vezu. U stvari, ma koliko nam se činilo različitim oni, u stvari, ostaju isti, budući da i dalje odražavaju isti pogled na svet.

Teorija uzročnosti je najviše zatajila sa podacima o ličnosti. Može se lako pokazati da u svakom sindromu ličnosti postoji veza drugačija od uzročne veze. Što će reći, ako moramo da se služimo rečnikom uzročnosti, onda moramo kazati da je svaki deo sindroma istovremeno i uzrok i posledica svakog drugog dela kao i svakog drugog skupa ovih delova i, štaviše, da je svaki deo uzrok i posledica celine čiji je deo. Ako se služimo jedino pojmom uzročnosti, onda možemo doći samo do ovako apsurdnog zaključka. Čak i kada bismo pokušali da udovoljimo zahtevima situacije uvođe-

njem novijih pojmova cirkularne ili reverzibilne uzročnosti, ne bismo mogli potpuno da opišemo odnose koji postoje u jednom sindromu niti odnose dela sa celinom.

Ovo nije jedini nedostatak rečnika uzročnosti kojim se moramo služiti. Veoma je teško opisati međudejstvo ili međusobne odnose sindroma kao celine i svih ostalih snaga koje »spolja« na njega deluju. Na primer, pokazano je da se sindrom samocenjenja obično menja kao celina. Ako pokušamo da izmenimo Džonijevo mucanje i posebno i jedino se njemu posvetimo, veliki su izgledi da ćemo otkriti ili 1) da uopšte ništa nismo promenili ili 2) da nismo promenili Džonijevo mucanje već pre Džonijevo samocenjenje u celini, pa čak i Džonija kao celovitu jedinku. Spoljašnji uticaji obično menjaju celo ljudsko biće a ne samo parče ili deo njega.

Postoje i druge osobenosti ove situacije koje ne dopuštaju opisivanje običnim rečnikom uzročnosti. Posebno je veoma teško opisati jedan fenomen. Najpribližnije ga mogu opisati ako kažem da organizam (ili bilo koji drugi sindrom) ako ga »guta uzrok, vari ga i odašilje posledice.« Kada na organizam deluje delotvorna draž, recimo traumatski doživljaj, onda postoje izvesne posledice tog doživljaja. Ali ove posledice skoro nikada nisu u odnosu jedan-prema-jedan, odnosno u pravolinijskom odnosu sa prvobitnim uzročnim doživljajem. U stvari, dešava se da taj doživljaj, ako je delotvoran, menja celu ličnost. Ova ličnost, koja se sada razlikuje od one koja je ranije bila, ispoljava se na različite načine i ponaša se drugačije nego pre. Pretpostavimo da se njeno lice sada grči nešto više. Da li je traumatska situacija uzrokovala da se tikovi povećaju za 10%? Ako to kažemo, onda možemo pokazati da moramo, ako želimo da budemo dosledni, reći da je svaka pojedinačna delotvorna draž koja je ikada uticala na organizam takođe uzrokovala da se tikovi lica povećaju za 10%. Jer svaki doživljaj je unet u organizam u istom smislu u kojem je hrana provarena i, pretvaranjem u organsko tkivo, postala sam organizam. Da li je uzrok mojih reči koje sada zapisujem sendvič koji sam pre jedan sat pojeo, ili kafa koju sam popio, ili ono što sam juče jeo, ili predavanje koje sam napisao pre mnogo godina ili knjiga koju sam pročitao pre nedelju dana?

Očigledno je da nijedno važno izražajno delo, kao što je pisanje članka za koji smo duboko zainteresovani, nije prouzrokovano ničim posebnim, već je izraz, odnosno tvorevina cele ličnosti, koja je sa svoje strane posledica skoro svega što joj se ikada desilo. Psihologu bi izgledala isto toliko prirodna pomisao da draž, odnosno uzrok, bivaju uneti u ličnost posredstvom ponovnog prilagođavanja, kao i pomisao da oni udaraju i guraju organizam. Ovde čist ishod ne bi bio da uzrok i posledica ostaju izdvojeni, već bi jednostavno bio nova ličnost (nova, ma koliko malo nova).

Na još jedan način možemo dokazati da uobičajeni pojmovi uzrok-posledica nisu podesni u psihologiji, pokazujući da organizam nije pasivan delatnik kojem uzroci ili draži čine nešto, već aktivan delatnik koji stupa u složene uzajamne odnose sa uzrokom, i koji takođe čini nešto uzroku. Čitaocu psihološke literature

ovo je dobro poznato, ali ga je neophodno podsetiti na činjenicu da možemo biti slepi na draži, da ih možemo iskrivljavati, da ih možemo, ako su iskrivljene, ponovo konstruisati ili uobličiti. Možemo ih ispitivati i birati između njih. Ili na kraju, ako je potrebno, možemo ih čak i stvarati.

Pojam uzročnosti počiva na pretpostavci o atomističkom svetu u kojem entiteti ostaju odvojeni, pa čak iako su u sadejstvu. Ličnost se, međutim, ne može izdvojiti od svojih ispoljavanja, efekata ili draži koje na nju deluju (uzrokuju je), i bar kada je reč o psihološkim podacima ona se mora drugačije shvatiti.³ Ovo shvatanje — holističko-dinamičko — ne može se jednostavno izložiti, pošto povlači za sobom temeljno preuređenje shvatanja, pa stoga mora biti izloženo postepeno.

DEFINICIJA POJMA SINDROMA

Dopuštajući da je valjanija analiza mogućna, postavlja se pitanje na koji način možemo preduzeti daljnje proučavanje celog organizma? Jasno je da odgovor na ovo pitanje mora da zavisi od prirode organizacije podataka koje treba analizovati i stoga se moramo zapitati: Kako je ličnost organizovana? Da bismo dali potpun odgovor na ovo pitanje moramo prethodno izvršiti analizu pojma sindroma.

Da bih opisao povezanost oblika samocenjenja, iz medicine sam pozajmio termin sindrom. On se u ovoj oblasti koristi da bi se označio kompleks simptoma koji se obično javljaju zajedno i kojima se stoga daje zajedničko ime. Korišćena na ovaj način, reč ima kako loših tako i dobrih strana. Kao prvo, ona obično podrazumeva bolest i nenormalnost pre nego zdravlje i normalnost. Mi se njome nećemo služiti u bilo kakvom posebnom značenju i smatraćemo da je to pre opšti pojam koji se tiče jedino tipa organizacije, bez obzira na »vrednost« te organizacije.

Osim toga, ona se često u medicini koristi u zbirnom smislu, kao spisak simptoma a ne kao organizovana i uzajamno zavisna strukturisana grupa simptoma. Mi ćemo je, razumljivo, upotrebljavati u ovom drugom smislu. Konačno, ona se u medicini koristi u uzročnom smislu. Smatra se da svaki sindrom simptoma ima jedan pretpostavljeni uzorak. Kada se jednom tako nešto pronade, na primer mikroorganizam u tuberkulozi, istraživači su obično za-

³ Mnogo promišljeniji naučnici i filosofi zamenili su danas pojam uzročnosti tumačenjem pomoću »funkcionalnih« odnosa, tj. A je funkcija B, ili ako A, onda B. Čini mi se da su oni na ovaj način napustili suštinske vidove pojma uzroka, što će reći nužnosti i dejstvovanja na nešto. Prosti koeficijenti linearne korelacije predstavljaju primere funkcionalnih tvrdnji koje se često koriste kao *suprotstavljanje* odnosima uzrok-posledica. Stoga nema svrhe zadržavati reč »uzrok« ako ona znači upravo suprotno od onog što je značila. U svakom slučaju, pred nama je problem nužnog ili instrinzičkog odnosa, kao i načina kako dolazi do promena. Ovi problemi moraju biti rešeni, a ne napušteni, poricani ili ukinuti.

dovoljni i smatraju da je njihov posao završen. Na ovaj način oni zanemaruju mnoge probleme koji su, po našem mišljenju, najvažniji. Navešćemo nekoliko primera takvih problema: 1) kada se uzme u obzir da su bacili tuberkuloze svuda prisutni, tuberkuloza se i ne javlja tako često; 2) mnogi simptomi sindroma često se ne pojavljuju; 3) ovi simptomi mogu se uzajamno zamenjivati; 4) kod nekih ljudi bolest može biti nepredvidljivo blaga a kod drugih nepredvidljivo ozbiljna itd. Jednom reči, trebalo bi proučavati sve faktore uključene u izazivanje tuberkuloze, a ne samo najdramatičniji ili najsnažniji pojedinačan faktor.

Po našoj preliminarnoj definiciji, sindrom ličnosti je strukturisan, organizovan kompleks očigledno različitih specifičnosti (ponašanja, misli, impulsa za delanjem, opažanja itd.), za koje se, međutim, nakon brižljivog i valjanog proučavanja otkriva da imaju zajedničko jedinstvo, koje se može izraziti na različite načine, na primer kao slično dinamičko značenje, »aroma«, funkcija ili svrha.

Pošto ove specifičnosti imaju isti izvor, odnosno funkciju, odnosno cilj, one se mogu uzajamno zamenjivati i može se, u stvari, smatrati da su psihološki sinonimi (svi »govore isto«). Na primer, napadi besa jednog deteta i enureza drugog mogu poticati iz iste situacije, na primer, odbacivanja i mogu predstavljati pokušaj da se postigne isti krajnji cilj, na primer, da se privuče pažnja i ljubav majke. Prema tome, iako se po ponašanju potpuno razlikuju, dinamički oni mogu biti potpuno identični.⁴

U sindromu imamo grupu osećanja i ponašanja koja, izgleda, da se po ponašanju razlikuju ili bar imaju različita imena, ali koja se, međutim poklapaju, prepliću, uzajamno zavise i za koje se može reći da su dinamički sinonimi. Mi, prema tome, možemo proučavati po čemu se oni razlikuju kao delovi ili specifičnosti, odnosno možemo ih proučavati u njihovoj jedinstvenosti ili celovitosti. Pitanje jezika je ovde veoma teško. Kako ćemo nazvati ovo jedinstvo raznolikosti? Postoje mnoge mogućnosti.

Možemo uvesti pojam »psihološke arome«, uzimajući za primer jelo koje se sastoji od različitih sastojaka i koje, ipak, ima svoju osobenost, na primer, supa, seckano meso, paprikaš itd.⁵ Kod paprikaša imamo mešavinu mnogih sastojaka koji ipak imaju jedinstvenu aromu. Ova aroma prožima sve sastojke paprikaša, i o njoj se može govoriti nezavisno od njihovih sastojaka. Ili, ako uzmimo fizionomiju čoveka, *lako uočavamo da on može imati ružan nos, isuviše male oči, prevelike uši, a ipak biti zgodan.* (Ras-

⁴ Uzajamna zamenljivost može se definisati pomoću razlika u ponašanju i dinamičke sličnosti cilja. Ona se može, takođe, definisati pomoću verovatnoće. Ako postoji ista verovatnoća da će se u sindromu X u pojedinačnom slučaju naći simptomi a i b, odnosno da se oni neće naći, onda možemo reći da su oni uzajamno zamenljivi.

⁵ »Morao sam da ispričam priču, ne kao što se povlači linija sleva udesno, označavajući rođenje na levoj a smrt na desnoj strani, već kao osoba koja, u tonulu u misli, neprestano okreće relikviju u rukama« (Taggard, G., *Life and Mind of Emily Dickinson*, Knopf, 1934, str. 15).

prostranjena šala glasi: »Ima ružno lice, ali mu dobro pristaje«.) I u ovom slučaju možemo razmatrati ili izdvojene sastojke uzete sabrano ili celinu koja, mada sastavljena od delova, ipak ima »aromu« različitu od svega što svaki pojedinačan deo doprinosi celini. Definicija sindroma koju bismo ovde mogli izvesti glasila bi da je on organizovan od različitosti koje imaju zajedničku psihološku aromu.

Problem defenicija može se prići pomoću psihološkog značenja, pojma koji se dosta koristi u savremenoj dinamičkoj psihopatologiji. Kada se kaže da simptomi bolesti imaju isto značenje (znojenje noću, mršavljenje, teško disanje pri spavanju itd., svi znače tuberkulozu), onda se time podrazumeva da su to sve raznovrsni izrazi objedinjavajućeg pretpostavljenog uzorka o kojem smo gore govorili. Ili, kada se u psihološkim raspravama kaže da i simptomi osećanja usamljenosti i osećanja nevoljenosti znače nesigurnost zato što se smatra da su uključeni u ovaj širi, obuhvatniji pojam. Što će reći, dva simptoma značiće isto ako su i jedan i drugi delovi iste celine. Sindrom se, prema tome, može definisati na donekle cirkularan način kao organizovana zbirka raznolikosti koje sve imaju isto psihološko značenje. Ovi pojmovi uzajamne zamenljivosti arome i značenja, ma koliko bili korisni (na primer, za opisivanje složaja kulture), imaju određenih teorijskih i praktičnih teškoća koje zahtevaju daljnje traganje za zadovoljavajućom formulacijom. Neke od ovih teškoća mogu se rešiti ako uvedemo u razmatranje funkcionalne pojmove motivacije, ciljeva, svrha ili dejstvenih ciljeva. (A da bismo rešili neke druge probleme potreban je pojam izražajnog ponašanja ili nemotivisanosti.)

S tačke gledišta funkcionalne psihologije, objedinjeni organizam je uvek suočen sa nekom vrstom problema koji nastoji da reši na razne načine koje mu dopuštaju priroda organizma, kultura i spoljašnja stvarnost. Prema tome, psiholog funkcionalista smatra da ključno načelo ili srž celokupne organizacije ličnosti treba shvatiti pomoću problema sa kojima je ona suočena i načina kako sa njima postupa. Najorganizovanija ponašanja, prema tome, moraju da čine nešto radi nečega.⁶ U raspravi o sindromima ličnosti trebalo bi da kažemo da dva specifična ponašanja pripadaju istom sindromu ako imaju iste dejstvene ciljeve koji se tiču nekog problema, što će reći ako čine istu stvar zbog nečeg istog. Otuda, na primer, za sindrom samocenjenja možemo reći da je organizovan odgovor organizma na problem sticanja, gubljenja, održavanja i odbrane samocenjenja, a slično za sindrom sigurnosti možemo reći da je odgovor organizma na problem zadovoljenja, gubljenja i očuvanja tuđe ljubavi.

Činjenica da se, kad se dinamički analizuje pojedinačno ponašanje, obično ne nalazi jedan nego nekoliko dejstvenih ciljeva, ukazuje na to da ne postoji konačan prost odgovor. Drugo, organizam obično ima više od jednog odgovora na važan životni problem.

⁶ U glavi 14 videti izuzetke od ovog pravila.

Takođe bismo mogli dodati da svrha i pored toga što izražava karakter, ni u kom slučaju ne može biti glavna odlika svih simptoma.

Ne možemo reći da organizacija ima neku svrhu u svetu izvan organizma. Psiholozi geštalisti su obilato pokazali da je u materijalu za ispitivanje opažanja, učenja i mišljenja svuda prisutna organizacija. Sasvim razumljivo da se za sve ove materijale ne može reći da imaju dejstvene ciljeve u smislu u kojem smo mi upotrebljavali tu reč.

Postoje sasvim očigledne sličnosti između naše defenicije sindroma i raznih defenicija geštalta koje su dali Verthajmer, Keler, Kofka i drugi. Dva Erenfelsova kriterijuma su takođe srodna našoj defeniciji.

Erenfelsov prvi kriterijum organizovanog duševnog fenomena bio je da izdvojenim dražima, na primer izdvojenim tonovima melodije, pojedinačno prikazanim izvesnom broju osoba, nedostaje nešto što bi doživeo pojedinac kome je prikazana organizovana sveukupnost draži, na primer, cela melodija. Drugim rečima, celina je nešto različito od zbira delova. Isto tako je i sindrom nešto drugo do zbir izolovanih, redukovanih delova.⁷ Ali postoji, takođe, jedna važna razlika. U našoj defeniciji sindroma glavno svojstvo koje odlikuje celinu (značenje, aroma ili cilj) može da se vidi u svakom od njegovih delova ako se ovi delovi ne shvate reduktivistički nego holistički. Ovo je, naravno, teorijska tvrdnja i možemo očekivati da ćemo se susresti sa operacionalnim teškoćama. U najvećem broju slučajeva moći ćemo da otkrijemo aromu ili cilj specifičnog ponašanja jedino ako razumemo celinu čiji je on deo. Pa ipak ima dovoljno izuzetaka od ovog pravila koji nas uveravaju da se cilj ili aroma sadrže u delovima kao i u celini. Na primer, mi često možemo da dedukujemo ili zaključimo o celini iz jednog datog dela, na primer samo jednom čujemo osobu kako se smeje i skoro smo potpuno sigurni da se ona oseća nesigurnom; ili dosta možemo saznati o samocenjenju jedne žene samo na osnovu njenog izbora odeće. Naravno da se samo po sebi razume da takvo suđenje na osnovu dela obično nije tako valjano kao suđenje na osnovu celine.

Transpozicija elemenata u okviru celine je drugi Erenfelsov kriterijum. Tako melodija zadržava svoj identitet čak i kada se svira u sasvim različitom ključu i kada se svi pojedinačni tonovi razlikuju. Ovo liči na uzajamnu zamenljivost elemenata u sindromu. Elementi koji imaju isti cilj su uzajamno zamenljivi ili dinamički sinonimi; isto važi i za različite tonove koji imaju istu ulogu u melodiji.⁸

Opšte uzev, može se reći da se psiholozi geštalisti slažu sa Verthajmerovom originalnom defenicijom, da celina ima smisla kada

⁷ Međutim, postavlja se pitanje da li je sindrom nešto različito od zbira njegovih holistički uzetih delova. Delovi dobijeni redukcijom mogu da dovedu jedino do »i-zbir«; međutim, možemo smatrati da delovi celine dovode do organizovane celine ako razne termine ove tvrdnje definišemo na specifičan način.

⁸ Videti, međutim, Kelerovu kritiku Erenfelsovih kriterijuma [239, str. 25].

među njenim delovima postoji dokaziva, uzajamna zavisnost. Tvrdnja da je celina različita od zbira njenih delova, iako istinita i veoma često dokaziva, manje je korisna kao radni laboratorijski pojam, a psiholozi pristalice drugačijih tradicija često ga smatraju isuviše nejasnim, budući da problem definisanja i određivanja obeležja celine ostaje i pošto se dokaže njeno postojanje.

Očigledno je da problem pozitivne definicije geštalta ne možemo smatrati potpuno rešenim ako zahtevamo da ova definicija bude i heuristička, i upotrebljiva, i konkretna, i kadra da navede psihologe različite tradicije (pristalice atomističkog, mehaničkog pogleda na svet) da je prihvate. Ovo je iz mnogih razloga teško ostvariti, no ja bih želeo da raspravljam samo o jednom, naime o izboru korišćenih podataka. Psiholozi geštaltisti su ponajviše radili sa organizacijom sveta fenomena, »poljem«, »materijalom«, prevashodno izvan organizma. (Trebalo bi obratiti pažnju da oni obično poriču ovu tvrdnju.) Međutim, upravo je sam organizam u svojoj unutrašnjosti najorganizovaniji i najzavisniji, što je Goldštajn sjajno pokazao. Izgleda da upravo ovde treba tražiti potvrdu zakona organizacije i strukture. Daljnja prednost takvog izbora podataka leži u činjenici da se osnovni fenomeni motivacije, svrhe, cilja, ispoljavanja i usmerenosti mnogo jasnije uočavaju u organizmu. Definicija sindroma pomoću dejstvenih ciljeva omogućava da se ujedine inače izolovane teorije funkcionalizma, geštalt psihologije, svrhovitosti (ne teleologije), psihodinamike koju zastupaju psihanalitičari, adlerovci itd., i Goldštajnov organizmički holizam. Što će reći, ispravno definisan pojam sindroma može biti teorijska osnova za objedinjeni pogled na svet koji smo nazvali holističko-dinamičkim stanovištem i koje smo suprotstavili opšte-atomističkom pogledu. To isto bi mogao da bude i pojam geštalta, ako bi se proširio, kao što smo nagovestili, i bio više usredsređen na ljudski organizam i na njegove unutrašnje motivacije.

ODLIKE SINDROMA LIČNOSTI (DINAMIKE SINDROMA)

Uzajamna zamenljivost

Delovi sindroma su uzajamno zamenljivi ili ekvivalentni u dinamičkom smislu, o čemu smo raspravljali u prethodnom odeljku, naime u tom smislu da dva ponašajno različita dela, odnosno simptoma, budući da imaju isti cilj, mogu zamenjivati jedan drugoga, mogu obavljati isti posao, imati istu verovatnoću javljanja, odnosno mogu se predvideti sa podjednakom verovatnoćom ili pouzdanošću.

Kod histerične osobe simptomi u ovom smislu mogu veoma lako zamenjivati jedan drugog. U klasičnim slučajevima paralizovana noga može biti »izlečena« pomoću hipnoze ili drugih tehnika sugestije, ali kasnije će skoro neizbežno njeno mesto zauzeti neki drugi simptom, možda paralizovana ruka. U freudovskoj literaturi posvuda se sreću mnogi primeri ekvivalenta simptoma, na primer strah od konja koji može da znači, ili za-

menjuje, potisnuti strah od oca. Svi izrazi ponašanja sigurne osobe su uzajamno zamenljivi u tom smislu što izražavaju istu stvar, tj. sigurnost. U ranije navedenom primeru sigurnog radikalizma, opšta želja da se pomogne čovečanstvu može da ima za posledicu ili radikalizam ili čovekoljublje, ili ljubaznost prema susedima ili udeljivanje prošnjacima i skitnicama. Kod nepoznate osobe, o kojoj jedino znamo da je sigurna, sa velikom izvesnošću možemo predvideti da će ispoljavati *izvesne* izraze ljubavnosti i društvene zainteresovanosti; ali njihov oblik ne možemo predvideti tačno. Takve ekvivalente simptoma ili ispoljavanja možemo zvati uzajamno zamenljivim.

Cirkularna determinisanost

Najbolji opisi ovih fenomena došli su iz psihopatoloških proučavanja, na primer pojam začaranog kruga koji je dala Karen Hornaj [197] a koji predstavlja poseban slučaj cirkularne determinisanosti. Nastojanje Hornajeve jeste samo jedan pokušaj da se opiše neprestana promena dinamičke interakcije u sindromu, pri čemu bilo koji deo na neki način stalno utiče na svaki drugi deo na koji, zauzvrat, utiču svi drugi delovi, a celokupna akcija se odvija istovremeno.

Potpuna neurotična zavisnost podrazumeva očekivanja koja moraju biti osujećena. Ovo neminovno osujećenje izaziva ljutnju pored one koja verovatno već postoji zbog priznanja slabosti i bespomoćnosti uključenih u potpunoj zavisnosti. Ova ljutnja je, međutim, obično usmerena upravo prema osobi od koje se zavisi i čijom se pomoći pojedinac nada da će izbeći katastrofu, a ovakvo osećanje ljutnje odmah dovodi do osećanja krivice, strepnje straha od odmazde itd. Ova stanja spadaju upravo među one faktore koji su prvenstveno izazvali potrebu za potpunom zavisnošću. Ispitivanje takvog pacijenta pokazaće da ovi faktori u svakom trenutku istodobno postoje i da se neprestano menjaju i uzajamno potkrepljuju. Mada genetička analiza može da pokaže da u neko određeno vreme jedna odlika ima prvenstvo nad drugom, dinamička analiza to neće nikada pokazati. Ovi faktori biće podjednako i uzročnici i posledice, odnosno neki pojedinac može pokušavati da održi sigurnost tako što će zauzeti ohol i superioran stav. On takav stav ne bi zauzeo da se nije osećao odbačenim i nevoljenim (nesigurnim). A, u stvari, ovaj stav doprinosi da ga ljudi sve manje vole što, sa svoje strane, u njemu potkrepljuje preku potrebu za oholim stavom itd.

Ovaj tip cirkularne determinisanosti možemo jasno uočiti u rasnim predrasudama. Mrznici će ukazivati na neke nepoželjne crte koje opravdavaju njihovu mržnju, a upravo su skoro sve ove crte nevoljene grupe jednim delom proizvod mržnje i odbacivanja.⁹

⁹ U ovim primerima opisali smo jedino sinhronu dinamiku. Pitanje izvora ili determinacije celog simptoma, ili kako je do cirkularne determinisanosti, kao prvo, uopšte došlo, jeste istorijsko pitanje. Čak iako takva genetička analiza pokaže da se jedan poseban faktor prvi javio u lancu, to ni na koji način ne jemči da će taj isti faktor u dinamičkoj analizi biti od osnovne ili glavne važnosti.

Ako treba da se služimo poznatijim rečnikom uzroka i posledica da bismo opisali ovaj pojam, onda bi trebalo da kažemo da A i B uzrokuju jedan drugoga i da su posledice koje uzajamno zavise, odnosno, mogli bismo reći da su to varijante koje uzajamno zavise, odnosno uzajamno se potpomažu, odnosno uzajamno potkrepljuju.

Težnja dobro organizovanog sindroma da se opire promeni odnosa da se održava

Bez obzira kakav je nivo sigurnosti, njega je teško podići, odnosno spustiti. Ovaj je fenomen donekle sličan onome koji je Frojd opisao kao otpor, ali ima mnogo opštiju i širu primenu. I kod zdrave i kod nezdrave osobe otkrivamo sklonost da se grčevito drže svog životnog stila. Osoba sklona da veruje da su svi ljudi u suštini dobri ispoljavaće isti otpor prema promeni svoga uverenja kao i osoba koja veruje da su svi ljudi u suštini rđavi. Ovaj otpor prema promeni može se definisati operacionalnije pomoću teškoća s kojima se susreće psiholog eksperimentator kada pokušava da podigne, odnosno spusti nivo sigurnosti nekog pojedinca.

Sindromi ličnosti mogu ponekad ostati relativno postojani i u najznačajnijim uslovima spoljašnje promene. Mnogi emigranti doživeli su najiscrpljujuće i najmučnije stvari, a ipak su sačuvali osećanje sigurnosti. Proučavanja morala u bombardovanim oblastima takođe nam pružaju dokaz o začuđujućem otporu najzdravijih ljudi prema spoljašnjim strahotama. Statistički podaci govore da depresija i ratovi ne doprinose nekom većem javljanju psihoza.¹⁰ Promene u sindromu sigurnosti su obično u velikom neskladu sa promenama u sredini, a ponekad izgleda da se ličnost skoro uopšte ne menja.

Emigrant, Nemač, nekada veoma bogat čovek, došao je u SAD bez bilo kakvih materijalnih dobara. Pa ipak je dijagnostikovao kao sigurna ličnost. Brižljivo ispitivanje pokazalo je da se njegova osnovna filozofija ljudske prirode nije izmenila. On je još uvek verovao da je ona u suštini zdrava i dobra ako joj se pruži prilika, a da se grozote, čiji je bio očevic, mogu na različite načine objasniti kao fenomen prouzrokovan spoljašnjim uzrocima. Intervjui sa ljudima koji su ga poznavali u Nemačkoj otkrili su da je i pre svoje finansijske propasti bio ista vrsta osobe.

Mnogi drugi primeri se vide u otporu pacijenta prema psihoterapiji. Ponekad se kod pacijenta, posle izvesnog perioda analize, može zapaziti začuđujući stepen uvida u pogrešnu zasnovanost i loše posledice izvesnih ličnih uverenja. Pa ipak on može da se i dalje sa odlučnom upornošću grčevito drži svojih uverenja.

¹⁰ Ovi podaci se obično pogrešno tumače, budući da se često koriste da bi se pobila svaka teorija po kojoj sredina i kultura determinišu psihopatiju. Ovakva tvrdnja jedino pokazuje da se dinamička psihologija pogrešno razumela. Tvrdi se, u stvari, da je psihopatija pre neposredan ishod unutrašnjih sukoba i ugrožavanja nego spoljašnjih nevolja. Ili bar da spoljašnje nevolje dinamički utiču na ličnost samo ukoliko dotiču glavne ciljeve pojedinca ili njegov sistem odbrane.

Težnja dobro-organizovanog sindroma da se vaspostavi nakon promene

Ako je nivo sigurnosti bio prisiljen da se izmeni, često je uočavano da je takva promena bila samo privremena. Na primer, traumatski doživljaj veoma često ima samo prolazno dejstvo. Može doći do spontanog ponovnog prilagođavanja na prethodni *status quo*. Odnosno, simptomi stvoreni traumom veoma se lako poništavaju [271]. Ponekad se takođe može zaključiti da je ova težnja sindroma jedan od procesa u većem sistemu u koji su takođe uključene težnje drugih sindroma.

Sledeći slučaj je tipičan. Seksualno neobaveštena žena bila je teško potresena svojim prvim bračnim doživljajem s podjednako neobaveštenim čovekom. Kod nje se mogla zapaziti sasvim jasna promena nivoa celog sindroma sigurnosti. Ispitivanje je pokazalo da se promena u celini odražavala u većini aspekata sindroma, u njenom spoljašnjem ponašanju, životnoj filozofiji, snovima, stavu prema ljudskoj prirodi itd. Upravo u to vreme pružena joj je podrška i vraćeno samopouzdanje, o situaciji se raspravljalo na netehnički način, tokom razgovora koji su trajali 4—5 sati dato joj je nekoliko jednostavnih saveta. Verovatno zbog ovih kontakata, ona se lagano vraćala na staro, postepeno postajala sve sigurnija, ali nikada nije dostigla raniji nivo. Preostale su izvesne slabe, mada trajne posledice njenog doživljaja koje je delom podržavao njen prilično sebičan muž. No čak i više od ovog trajnog naknadnog dejstva iznenađivala je njena jaka težnja da, uprkos svemu, misli i veruje isto kao i pre udaje. Slična slika izrazite promene sa sporim ali potpunim oporavljanjem osećanja uočena je kod jedne žene koja se po drugi put udala, pošto joj je prvi suprug poludeo.

A upravo zahvaljujući ovoj svuda prisutnoj težnji mi očekujemo da će se naši prijatelji, koje smatramo normalno zdravim, oporaviti od svakog potresa samo ako prođe dovoljno vremena. Smrt žene, ili sina, finansijski slom, i bilo koji osnovni traumatski doživljaj mogu za neko vreme ozbiljno da izbace ljude iz ravnoteže, no oni se obično skoro potpuno oporavljaju od toga. Samo hronično loša spoljašnja i međusobna situacija može da stvori trajne promene u zdravom složaju karaktera.

Težnja sindroma da se menja kao celina

Ova težnja, o kojoj smo već raspravljali, možda se od svih najlakše uočava. Ako se sindrom uopšte menja u bilo kojem delu, prava vrsta istraživanja će skoro uvek pokazati i u drugim delovima sindroma neke druge prateće promene u istom smeru. Ovakve prateće promene mogu se prilično lako uočiti u skoro svim delovima sindroma. Ove promene se tako često previdaju iz prostog razloga što se ne očekuju, a stoga se i ne traže.

Trebalo bi istaći da ova težnja za holističkom promenom, kao i sve druge težnje o kojima sam govorio, jeste samo to — težnja a ne izvesnost. Ima slučajeva kada posebna draž izgleda da ima specifično i lokalizovano dejstvo bez uočljivog uopštenog dejstva. Međutim, ovi slučajevi su retki, ako isključimo očigledno površinske poremećenosti.

U jednom neobjavljenom eksperimentu iz 1935. godine o podizanju samocenjenja spoljašnjim sredstvima, jedna žena je pokušavana da se agresivno *ponaša* u dvadesetak specifičnih i prilično beznačajnih situacija. (Na primer, trebalo je da insistira na izvesnoj vrsti robe koju je njen bakalin stalno odbijao da nabavi). Ona se pridržavala uputstva i nakon tri meseca izvršeno je opsežno ispitivanje promena njene ličnosti.¹¹ U njenom samocenjenju došlo je, nesumnjivo, do uopštene promene. Na primer, promenio se karakter njenih snova. Prvi put je kupila odeću koja je odgovarala njenim oblicima i otkrivala ih. Njeno seksualno ponašanje postalo je dovoljno spontano, tako da je njen suprug zapazio promenu. Prvi put je išla na kupanje sa drugim ljudima, dok je ranije bila isuviše sramežljiva da bi se pojavila u kupaćem kostimu. I u raznim drugim situacijama osećala se veoma sigurnom. Nije vršena sugestija da do ovih promena dođe, već su to bile spontane promene čijeg značaja ona uopšte nije bila svesna. Promena u *ponašanju* može da izazove promenu ličnosti.

Kod jedne veoma nesigurne žene koju sam video nekoliko godina nakon vrlo uspešnog braka, uočio sam opštu promenu nabolje u pogledu sigurnosti. Kada sam je prvi put video (pre udaje) ona se osećala usamljenom, nevoljenom i nevrednom ljubavi. Njen sadašnji muž je konačno uspeo da je ubedi da je voli — što je veoma težak zadatak kada je u pitanju nesigurna žena — i oni su se venčali. Ona je sada osećala ne samo da je njen muž voli, no takođe i da je *vredna ljubavi*. Prihvatila je prijateljstva dok to ranije nije bila kadra da učini. Najveći deo njene uopštene mržnje prema ljudskim bićima je nestao. Kod nje se razvila prijatnost i ljubaznost od kojih nije bilo ni traga kada sam je prvi put video. Izvesni specifični simptomi su postali slabiji ili su nestali — između ostalih noćne mōre koje su se ponavljale, strah od zabave i drugih sedeljki na kojima su se okupljali neznanci, stalna blaga strepnja, specifičan strah od mraka, izvesne nepoželjne fantazije o moći i surovosti.

Težnja za unutrašnjom doslednošću

Čak i kod pretežno nesigurne osobe mogu iz raznih razloga postojati izvesna specifična ponašanja, uverenja ili osećanja koja odlikuju sigurne ljude. Tako, iako veoma nesigurna osoba najčešće ima stalne noćne mōre, snove pune strepnje i druge ne-

¹¹ Ovo bi se danas nazvalo oblikom terapije ponašanja.

prijatne snove, kod priličnog broja ovakvih pojedinaca snovi obično nisu neprijatni. Međutim, relativno male promene u sredini i kod njih će izazvati neprijatne snove. Na takve nekonzistentne elemente izgleda da se vrši naročit pritisak koji ih neprestano dovodi u isti nivo sa ostatkom sindroma.

Ljudi koji nedovoljno cene same sebe ponajčešće su skromni i sramežljivi. Tako se obično dešava da se većina njih uopšte neće pojavljivati u kupaćem kostimu ili će se u njemu osećati neprijatno. Međutim, jedna devojka za koju je nedvosmisleno bilo utvrđeno da nedovoljno ceni samu sebe, ne samo da je primećena na plaži u kupaćem kostimu, već je i kostim sasvim očigledno bio oskudan i dosta otkrivao njeno telo. Kasnije se u seriji intervjua pokazalo da je ona bila veoma ponosna na svoje telo i smatrala ga savršenim — mišljenje i ponašanje veoma neuobičajeni za ženu niskog samocenjenja. Međutim, iz razgovora sa njom bilo je očigledno da je ovaj njen stav prema odlasku na plažu bio nedosledan, jer je neprestano osećala stid i uvek pored sebe imala ogrtač da se ogrne, a ako je neko isuviše buljio u nju mogao ju je oterati sa plaže. Drugi ljudi su je ubedili da je njeno telo privlačno; i ona je razumski osećala da prema svom telu treba da se ponaša na određen način. Veoma se trudila da se tako ponaša, ali joj je to, zbog složaja karaktera, teško padalo.

Često se kod veoma sigurnih osoba koje obično uopšte nisu plašljive otkrivaju specifični strahovi. Ovi strahovi mogu se često objasniti doživljajima koji su doveli do uslovljavanja. Zapazio sam da se takvi ljudi mogu veoma lako osloboditi tih strahova. Prosto ponovno uslovljavanje, snaga primera, podsticanje na jaku volju, intelektualno objašnjenje i druge takve površinske psihoterapeutske mere često su sasvim dovoljne. Međutim, ove jednostavne ponašajne tehnike imaju manje uspeha kada su u pitanju strahovi izrazito nesigurnih ljudi. Mogli bismo reći da se lako otklanja strah koji nije dosledan sa ostatkom ličnosti; strah koji je dosledan sa ostatkom ličnosti mnogo je žilaviji.

Drugim rečima, osoba koja je nesigurna *teži* da postane sve više i doslednije nesigurna; osoba koja visoko sebe ceni *teži* da sve doslednije sebe visoko ceni.

Težnja ka krajnostima nivoa sindroma

Uporedo sa već opisanom težnjom za očuvanjem, postoji bar jedna suprotna snaga koja nastaje iz unutrašnje dinamike sindroma i koja daje prednost promeni nad doslednošću. Prilično nesigurna osoba *teži* da postane krajnje nesigurna, prilično sigurna osoba *teži* da postane krajnje sigurna.¹²

Prilično nesigurna osoba *težiće* da spoljašnju situaciju, svaku draž koja deluje na organizam tumači sa nesigurnošću, pre nego sigurnošću. Na primer, smešak se spremno shvata kao podsme-

¹² Ova težnja blisko je povezana sa ranije opisanom težnjom ka sve većoj unutrašnjoj doslednosti.

vanje, zaboravnost se spremno tumači kao uvreda, ravnodušnost kao nedopadanje, blaga naklonost kao ravnodušnost. U svetu takve osobe ima mnogo više izvora nesigurnosti nego sigurnosti. Mogli bismo reći da za nju većina dokaza ide u prilog nesigurnosti. I, tako je ona postepeno, iako lagano, vučena u pravcu sve veće i veće nesigurnosti. Ovo nesumnjivo potkrepljuje činjenica da je nesigurna osoba sklona da se nesigurno ponaša, što podstiče, pobuđuje ljude da je ne vole i odbacuju, a što nju čini još nesigurnijom što, opet, čini da se ona još nesigurnije ponaša — i tako dalje vrti se začarani krug. Tako ona zbog svoje unutrašnje dinamike izaziva ono čega se najviše boji.

Ljubomorno ponašanje predstavlja najočigledniji primer. Ono nastaje iz nesigurnosti i uskoro uvek rađa daljnje odbacivanje i dublju nesigurnost. Jedan čovek je na sledeći način objasnio svoju ljubomoru: »Ja toliko volim svoju ženu da se bojim da bih propao kada bi me ona napustila ili me ne bi volela. Prirodno je da me uznemirava njeno prijateljstvo sa mojim bratom.« Stoga je on preuzeo mnoge mere kako bi prekinuo ovo prijateljstvo, a sve su one bile budalaste tako da je počeo da govori i ženinu i bratovljevu ljubav. Ovo ga je, sasvim prirodno, činilo još pomamnijim i ljubomornijim. Začaran krug je prekinut uz pomoć psihologa, koji ga je, kao prvo, podučio da se ne ponaša ljubomorno čak i kad oseća ljubomoru, nakon čega se pristupilo mnogo važnijem zadatku oslobađanja od opšte nesigurnosti.

Težnja sindroma da se menja pod uticajem spoljašnjih pritisaka

Kada smo zaokupljeni unutrašnjom dinamikom sindroma, možemo veoma lako privremeno zaboraviti da su svi sindromi, sasvim prirodno, osetljivi na spoljašnju situaciju. Ovu očiglednu činjenicu spominjemo samo da bi izlaganje bilo potpuno i da bismo podsetili da sindromi ličnosti organizma nisu izolovani sistemi.

Varijable sindroma

Nivo sindroma je najvažnija i najočiglednija varijabla. Osoba je ili visoke, srednje ili niske sigurnosti, visokog, srednjeg ili niskog samocenjenja. Ovim nužno ne podrazumevamo da je ta varijacija na jednom kontinuumu; podrazumevamo jedino varijaciju od mnogo do malo, od visokog do niskog. O kvalitetu sindroma se uglavnom raspravlja s obzirom na sindrom samocenjenja ili dominacije. Fenomen dominacije može se uočiti kod raznih vrsta nižih primata, ali će se kod svih ispoljavati na drugačije načine. Kod ljudskog bića sa visokim samocenjenjem mogli smo da razlikujemo bar dva svojstva samocenjenja, koja smo odlučili da označimo, s jedne strane, kao snagu i, s druge, kao moć. Osoba

sa visokim samocenjenjem, uz to i sigurna, ispoljava ovo osećanje snage, samopouzdanja, na ljubazan, prijateljski način, saradujući. Osobu, koja sebe visoko ceni a uz to je nesigurna, ne zanima toliko da pomaže slabijim ljudima koliko da njima vlada i da ih ozleđuje. I jedna i druga sebe visoko cene. Ali to ispoljavaju na različite načine, zavisno od drugih svojstava organizma. Krajnje nesigurna osoba može na mnogo načina da ispolji svoju nesigurnost. Na primer, nju može odlikovati osama i povučenošću (ako nedovoljno sebe ceni), odnosno neprijateljstvo, agresivnost i zloća (ako visoko sebe ceni).

Determinisanost izražavanja sindroma kulturom

Veze između kulture i ličnosti su nesumnjivo isuviše duboke i složene da bi se ukratko razmotrile. Više zbog potpunosti izlaganja nego iz nekog drugog razloga moramo istaći da, opšte uzev, priroda posebne kulture određuje puteve koji vode glavnim životnim ciljevima. Kultura u velikoj meri, mada ne u potpunosti, određuje načine na koje se samocenjenje može izraziti. Isto važi i za ljubavne odnose. Osvajamo ljubav drugih osoba i svoju naklonost prema njima izražavamo na načine koje odobrava jedna kultura. Činjenica da su u složenom društvu uloge koje određuje status takođe delom kulturom određene, često će menjati načine izražavanja sindroma ličnosti. Na primer, u našem društvu muškarcima sa visokim samocenjenjem je dozvoljeno da ovaj sindrom izražavaju otvorenije i na više načina nego što je to dozvoljeno ženama sa visokim samocenjenjem. Isto tako se i deci pruža veoma malo mogućnosti da neposredno izraze visoko samocenjenje. Takođe treba ukazati na to da za svaki od sindroma, na primer sigurnosti, samocenjenja, društvenosti, delatnosti, često postoji nivo sindroma koji jedna kultura odobrava. Ova činjenica može se najuspešnije uočiti ako se upoređuju različite kulture i istorijska razdoblja. Na primer, prosečan pripadnik Dobu plemena ne samo da jeste neprijateljskije raspoložen od prosečnog Arapeša, nego se to od njega i očekuje. Danas se očekuje da prosečna žena sebe više ceni nego žena pre sto godina.

ORGANIZACIJA SINDROMA LIČNOSTI

Do sada smo govorili kao da su razni delovi sindroma homogeni, slično česticama u magli. To, u stvari nije tako. U organizaciji sindroma nalazimo hijerarhije važnosti kao i okupljanje u grozdove. Ova činjenica je na najjednostavniji način, naime metodom korelacije, već dokazana za sindrom samocenjenja. Kada sindrom ne bi bio diferenciran, onda bi svi delovi trebalo da podjednako koreliraju sa celinom. Međutim, samocenjenje (mereno kao celina) korelira različito sa raznim delovima. Na primer, ceo sindrom samocenjenja, meren pomoću Inventara socijalne li-

čnosti (Social Personality Inventory [313]), korelira sa razdražljivošću $r = -0,39$, sa paganskim seksualnim stavom $r = 0,85$, sa brojem svesnih osećanja manje vrednosti $r = -0,40$, sa zbuñenošću u raznim situacijama $r = -0,60$, sa brojem svesnih strahova $r = -0,29$ [305, 311].

Kliničko ispitivanje podataka takođe otkriva ovu prirodnu težnju da se delovi koji su, izgleda, suštinski blisko povezani okupljaju u grozdove. Na primer, konvencionalnost, moralnost, skromnost i poštovanje pravila izgleda da sasvim prirodno idu zajedno, odnosno da su blisko povezani, nasuprot drugoj grupi svojstava, kao što su samopouzdanje, duševna ravnoteža, nezbunljivost, nedostatak plašljivosti i stidljivosti, koja prirodno idu zajedno.

Ova težnja ka okupljanju u grozdove smesta nam omogućava da vršimo klasifikaciju u okviru sindroma, ali kada odista pokušamo da to učinimo susrećemo se sa raznim teškoćama. Pre svega, suočeni smo sa zajedničkim problemom svih klasifikacija, tj. izborom načela na kojem klasifikacija treba da počiva. Razumljivo je da bi to bilo lako kada bismo znali sve podatke i njihove međusobne veze. Ali, kada se latimo posla znajući samo neke podatke, onda moramo ponekad raditi po svome uverenju, bez obzira na to koliko nastojimo da budemo osetljivi na unutrašnju prirodu građe. U našem slučaju, ova unutrašnja povezanost nam daje početni putokaz, nagoveštaj opšteg pravca. Ali, na ova spon-tana grupisanja možemo se samo donekle osloniti, a kada više nismo u stanju da ih uočavamo moramo se oslanjati na sopstvene hipoteze.

Druga očigledna teškoća na koju nailazimo kada radimo sa sindromima jeste da ubrzo otkrivamo da svaki sindrom ličnosti možemo klasifikovati u tuce ili stotinu, ili hiljadu ili desethiljada glavnih skupova, kako vam drago, zavisno od stepena opštosti koji imamo na umu. Verujemo da uobičajeni pokušaj da se izvrši klasifikacija predstavlja samo još jedan odraz atomističkog gledišta, težnje za povezivanjem. Sasvim je razumljivo da primena atomističkog sredstva u radu sa međusobno povezanim podacima ne može daleko odvesti. Šta je obična klasifikacija ako ne izdvajanje različitih delova, zasebnih stavki? A kako ćemo vršiti klasifikovanje ako se naši podaci suštinski *ne* razlikuju i ne mogu se izdvojiti? Možda ćemo morati da odbacimo atomističku klasifikaciju i da tragamo za nekim holističkim načinom klasifikovanja, baš kao što smo otkrili da treba da odbacimo redukcionističku analizu u korist holističke analize. Sledeće analogije naveli smo kao nagoveštaje pravca u kojem, po svoj prilici, moramo tragati za takvom holističkom tehnikom klasifikovanja.

Nivoi uvećanja

Ovaj izraz predstavlja analogiju sa fizikom i načinom kako mikroskopi rade. Kada proučavamo histološki preparat, shvatamo celi karakter, opšti složaj, formaciju, međusobne veze u nji-

hovoj celokupnosti tako što držimo preparat prema svetlosti i gledamo ga golim okom, obuhvatajući pri tom celinu. Imajući jasno ovu celu sliku na umu, ispitujemo jedan deo ove celine neznatno ga povećavajući, recimo deset puta. Sada proučavamo detalj ne zbog onoga što bi on izdvojeno mogao da znači nego imajući na umu njegovu vezu sa celinom. Mi zatim možemo temeljnije proučiti ovo polje u okviru celine, tako što ćemo se koristiti drugim objektima većeg uvećanja, recimo pedeset puta. Upotrebljavajući sve veća i veća uveličanja koje dozvoljavaju praktične granice instrumenta, možemo vršiti sve daljnje i tananije analize u okviru celine.¹³

Mogli bismo, takođe, razmišljati o građi ne kao da je klasifikovana u pravolinijske nizove izdvojenih i nezavisnih delova koji potom mogu biti ponovo razmešteni u bilo kakav redosled, već kao da se »sadrži u nečemu«, nalik na garnituru kutija uklopnica. Ako celi sindrom sigurnosti nazovemo kutijom, tada 14 podsindroma predstavljaju 14 kutija koje se u njoj sadrže [294]. U svakoj od ovih 14 malih kutija sadržane su druge kutije — možda 4 u jednoj, 10 u drugoj, 6 u trećoj itd.

Ako ove primere prevedemo na jezik proučavanja sindroma, mogli bismo da uzmemo i ispitamo sindrom sigurnosti kao celinu, to je nivo uvećanja br. 1. Ovo, u stvari, znači da se proučava psihološka aroma ili značenje ili cilj celokupnog sindroma kao jedinice. Potom možemo uzeti jedan od 14 subsindroma sigurnosti i proučavati ga na nivou koji bismo mogli nazvati nivo uvećanja br. 2. Zatim bismo proučavali posebnu celovitost ovog sindroma i njegovu uzajamnu zavisnost sa 13 drugih subsindroma, misleći o njemu kao o holističkom delu celokupnog sindroma sigurnosti. Kao primer mogli bismo uzeti sindrom moć-potčinjavanje nesigurnih osoba. Osobi koja je kao celina nesigurna potrebna je moć, no ova potreba ispoljava se na mnogo načina i u mnogo različitih oblika, kao što su preterana ambicija, preterana agresivnost posesivnost, glad za novcem, preterano nadmetanje, sklonost ka predrasudama i mržnji itd., ili u obliku njihovih očiglednih suprotnosti, kao što su, na primer, dodvoravanje, mazohističke sklonosti itd. No i sama ova svojstva su očigledno opšta i mogu se dalje analizovati i klasifikovati. Svako od njih bi se moglo proučavati na nivou br. 3. Izaberimo, na primer, potrebu, odnosno sklonost ka predrasudama i uzmimo kao primer rasne predrasude. Da bismo rasne predrasude dobro proučili ne treba ih proučavati ni same po sebi ni izdvojeno. Ovo bismo mogli bolje izraziti i reći da proučavamo sklonost ka predrasudama koja je subsindrom potrebe za moći, a ona je subsindrom sindroma opšte nesigurnosti. Ne treba posebno isticati da bi nas sve tananija i tananija proučavanja dovela do nivoa br. 4, nivoa br. 5. itd. Mogli bismo, na primer, da uzmemo ove po-

¹³ »Ali, ako posmatramo kroz mikroskop nikada nećemo otkriti da postoji tako nešto kao lice.« (Koffka, K., *Principles of Gestalt Psychology*, Harcourt, Brace & World, 1935, str. 319).

sebne složenosti, recimo sklonost da se hvatamo za razlike, na primer za boju kože, oblik nosa, jezik kojim se govori, kao za sredstva podupiranja sopstvene potrebe za sigurnošću. Ova težnja organizovana je kao sindrom i može se i proučavati kao sindrom. Da budemo određeni, u tom slučaju ona bi se mogla klasifikovati kao sub-sub-sub-subsindrom. To je peta kutija iz garniture kutija uklopnica.

Da sažmemo: takav metod klasifikovanja, naime metod koji se zasniva na osnovnom pojmu »biti sadržan u nečemu« pre nego na pojmu »biti izdvojen od« može nam pružiti ključ za kojim tragamo. On nam dozvoljava da budemo pronicljiviji u raspravama o posebnostima i celinama, a da ne zapadnemo ni u besmisleni partikularizam niti, pak, u nejasno i beskorisno uopštavanje. On je u isti mah i sintetičan i analitičan i, konačno, dozvoljava nam da proučavamo istovremeno i uspešno i ono što je jedinstveno i ono što je zajedničko. On odbacuje dihotomije, aristotelijansku podelu na klasu A i klasu Ne-A, a ipak nam obezbeđuje teorijski zadovoljavajuće načelo klasifikacije i analize.

Pojam koncentracije sindroma

Ako tragamo za heurističkim kriterijumom razlikovanja sindroma od subsindroma, teorijski bismo ga mogli naći u pojmu koncentracije. Kakva razlika postoji između prirodnih okupljanja u sindromu samocenjenja? Nađeno je da se konvencionalnost, moralnost, skromnost i poštovanje pravila okupljaju u jedan skup koji se može razlučiti od drugog skupa kojeg obrazuju svojstva samopouzdanja, duševne ravnoteže, nezbunljivosti i odvažnosti. Razumljivo je da ovi grozdovi ili subsindromi koreliraju jedan sa drugim i sa samocenjenjem kao celinom. Osim toga, razni elementi u okviru grozda koreliraju jedan sa drugim. Naše zapažanje okupljanja u grozdove, naše subjektivno osećanje da razni elementi prirodno idu zajedno po svoj prilici bi se odražavalo u korelacijama koje bismo dobili kada bismo mogli da merimo ove elemente. Samopouzdanje i duševna ravnoteža verovatno više koreliraju od duševne ravnoteže i nekonvencionalnosti. Ako bismo se izrazili statističkim rečnikom, okupljanje u grozdove moglo bi da znači visoku prosečnu interkorelaciju svih članova grozda. Ova prosečna interkorelacija bi verovatno bila viša od prosečne korelacije između članova dva različita grozda. Ako pretpostavimo da je prosečna korelacija u jednom grozdu $r = 0,7$, a prosečna korelacija između članova različitih grozdova $r = 0,5$, onda bi novi sindrom, nastao stapanjem grozdova ili subsindroma, imao prosečnu korelaciju višu od $r = 0,5$, a nižu od $r = 0,7$, po svoj prilici bliže $r = 0,6$. Možemo očekivati da će prosečna korelacija opadati kako idemo od subsindroma preko subsindroma do sindroma. Ovu promenu možemo imenovati promenom u koncentraciji sindroma, a ovaj pojam sasvim opravdano isticati ako

ni zbog čega drugog a ono zato što predstavlja radno sredstvo pomoću kojeg možemo proveriti naše kliničke nalaze.¹⁴

Iz osnovne pretpostavke dinamičke psihologije proizlazi da ono što može i što treba da se korelira *nisu* ponašanja kao ponašanja, već značenja ponašanja, na primer ne proučavamo skromno ponašanje već kvalitet skromnosti čiji odnosi sa ostatkom organizma nisu narušeni. Osim toga, mora se imati na umu da čak i dinamičke varijable nužno ne variraju duž jednog kontinuuma, već u izvesnoj tački mogu iznenada jasno da pređu u nešto sasvim različito. Primer ovih fenomena možemo otkriti u posledicama gladi za naklonošću. Ako malu decu svrstamo u niz od potpuno prihvaćene do potpuno odbačene, onda ćemo, idući niz skalu, otkriti da deca sve pomamnije čeznu za naklonošću, ali kako se približavamo krajnjoj tački skale — potpunoj odbačenosti od najranijih dana života — ne nailazimo na silnu žudnju za ljubavlju, već na potpunu hladnoću i *nepostojanje* želje za naklonošću.

Konačno, razumljivo je da se moramo koristiti pre holističkim nego atomističkim podacima, tj. proizvodima holističke a ne redukcionističke analize. Na ovaj način, pojedinačne varijable ili delovi mogu se korelirati a da se pri tom ne vrši nasilje nad jedinstvom organizma. Ako sa podacima koje koreliramo postupamo oprezno i ako uskladimo ove statističke podatke sa kliničkim i eksperimentalnim znanjem, onda nema razloga zašto korelaciona tehnika ne bi mogla da bude od koristi u holističkoj metodologiji.

STEPEN MEĐUSOBNE POVEZANOSTI U ORGANIZMU

U svojoj knjizi o fizičkim geštaltima, Keler [239] se suprotstavlja preteranom uopštavanju međusobne povezanosti čak u toj meri da nije u stanju da napravi izbor između veoma opšteg monizma i potpunog atomizma. Prema tome, on ne ističe samo međusobnu povezanost u okviru jednog geštalta, već i činjenicu o izdvojenosti različitih geštalta. Većina geštalta za njega je relativno zatvoren sistem. On se u svojoj analizi zadržava samo u okviru jednog geštalta, a ređe raspravlja odnose između nekoliko geštalta, fizičkih ili psiholoških.

Mora biti jasno da je situacija drugačija kada radimo sa organizmičkim podacima. Izvesno je da u organizmu zatvoreni

¹⁴ Psiholozi, pristalice holizma, skloni su da sumnjaju u korelaciju tehniku, ali ja smatram da je to zato što je ova tehnika bila korišćena isključivo na atomistički način a ne zato što se njena suštinska priroda sukobljava sa holističkom teorijom. Čak iako, na primer, prosečan statističar sumnja u samokorelacije (kao da bismo mogli da u organizmu očekujemo nešto drugo), u njih se ne mora sumnjati ako se uzmu u obzir izvesne holističke činjenice.

sistemi skoro uopšte ne postoje. U organizmu je sve *odista* međusobno povezano, mada je veza ponekad veoma slaba i daleka. Osim toga, pokazano je da je organizam, uzet kao celina, povezan sa kulturom, posebnom situacijom, fizičkim i geografskim faktorima itd., i da oni međusobno zavise. Za sada možemo bar reći da je Keler trebalo da ograniči svoja uopštavanja na fizičke i psihološke geštalte u fenomenalnom svetu, jer njegovi prigovori zacelo gube oštrinu kada se primene na organizam.

Ako želimo da o ovome raspravljamo, možemo ići i dalje od ove veoma blage tvrdnje. Moglo bi se reći da je celi svet teorijski međusobno povezan. Možemo otkriti da između jednog dela univerzuma i bilo kojeg drugog dela univerzuma postoji neka vrsta odnosa ako se opredelimo za neki od mnoštva tipova postojećih odnosa. Samo, ako želimo da budemo praktični ili ako govorimo o jednoj oblasti a ne o sveukupnosti oblasti, možemo podrazumevati da su sistemi relativno nezavisni jedan od drugoga. Na primer, s psihološke tačke univerzalna međusobna povezanost može se razbiti zato što postoje delovi sveta koji nisu *psihološki* povezani sa drugim delovima univerzuma, čak iako hemijski, fizički ili biološki mogu biti povezani. Osim toga, biolog, hemičar ili fizičar mogu na potpuno drugačiji način da razbiju međusobnu povezanost sveta. Čini mi se da ovo možemo trenutno najbolje izraziti ako kažemo da postoje relativno zatvoreni sistemi, ali da su oni delom proizvod gledanja na stvari. Ono što sada jeste (ili nam se čini da jeste) zatvoren sistem, ne mora to da bude i posle godinu dana, zato što se u međuvremenu naučne operacije mogu dovoljno usavršiti i pokazati da takva povezanost postoji. Ako odgovor treba da bude da nam valja pokazati aktuelne fizičke procese pre no teorijske odnose između svih delova sveta, onda se svakako mora odgovoriti da filozofi monisti nikada nisu tvrdili takvu univerzalnu povezanost, već su govorili o mnogim drugim vrstama međusobne povezanosti.

Međutim, pošto ovo nije najvažnije u našem izlaganju, na tome se više nećemo zadržavati. Sasvim je dovoljno što smo ukazali na fenomen (teorijske) univerzalne međusobne povezanosti u organizmu.

POVEZANOST SINDROMA

U ovoj oblasti istraživanja možemo ponuditi bar jedan brižljivo proučen primer. Daljnja istraživanja treba da otkriju da li je on model ili specijalan slučaj.

S kvantitativne tačke gledišta, što će reći izraženo prostim, linearnim korelacijama, postoji pozitivna, mada slaba povezanost između nivoa sigurnosti i nivoa samocenjenja, r je oko 0,2 ili 0,3. U oblasti individualne dijagnoze kod normalnih ljudi sasvim je jasno da su ova dva sindroma praktično nezavisne varijable. Kod izvesnih grupa može postojati karakteristična povezanost ta

dva sindroma: na primer, kod Jevreja je nađena (1940. godine) tendencija da istovremeno budu visoko na samocenjenju i nisko na sigurnosti, dok smo kod katolikinja dosta često otkrivali da je nisko samocenjenje povezano sa visokom sigurnošću. Kod neurotika oba nivoa su bila i obično jesu niska.

Međutim, više od povezanosti (ili nepostojanja povezanosti) nivoa ova dva sindroma iznenađuje veoma čvrsta povezanost *nivoa sigurnosti* (ili samocenjenja) i *kvaliteta samocenjenja* (ili sigurnosti). Ova veza može se najbolje pokazati ako se suprotstave dve jedinice, obe visoko na samocenjenju ali na suprotnim krajevima skale sigurnosti. Osoba A (visoko samocenjenje i visoka sigurnost) obično će ispoljavati svoje samocenjenje na veoma različit način od osobe B (visoko samocenjenje i niska sigurnost). Osoba A, koja ima i ličnu snagu i oseća ljubav prema bližnjima prirodno će se koristiti svojom snagom na brižljiv, ljubazan i zaštitnički način. Dok osoba B, koja ima jednaku snagu ali mrzi, prezire ili se boji svojih bližnjih, verovatno će se služiti svojom snagom da bi ih povredila, vladala njima ili ublažila svoju nesigurnost. Stoga njena snaga mora da ugrožava njegove bližnje. Otuda možemo govoriti o kvalitetu nesigurnosti visokog samocenjenja i suprotstavljati ga kvalitetu sigurnosti visokog samocenjenja. Na sličan način možemo razlikovati nesigurne od sigurnih kvaliteta kod niskog samocenjenja, naime mazohistu ili ulizicu, s jedne strane, i mirnu, prijatnu, uslužnu i zavisnu osobu, s druge. Slične razlike u kvalitetu sigurnosti koreliraju sa razlikama u nivou samocenjenja. Na primer, sigurni ljudi mogu biti ili nenametljive, povučene osobe, ili otvoreno neprijateljski i agresivni ljudi, zavisno od toga da li je njihovo samocenjenje visoko ili nisko. Sigurni ljudi mogu biti ili ponizni ili ponosni, sledbenici ili vođe, pošto njihovi nivoi samocenjenja mogu da variraju od niskog do visokog.

SINDROMI LIČNOSTI I PONAŠANJA

Pre nego što se izvrši neka specifičnija analiza, može se uopšteno reći da između sindroma i vidljivog ponašanja postoje otprilike sledeće veze. Svaka radnja *teži* da bude izraz cele, integrisane ličnosti. Preciznije, ovo znači da svaku radnju određuju svi sindromi ličnosti (pored drugih determinanti o kojima ćemo govoriti kasnije). Kada se Džon Doe smeje ili reaguje na šalu, možemo, teorijski, iz raznih determinanti ovog jedinstvenog akta da zaključimo o njegovom nivou sigurnosti, njegovom samocenjenju, njegovoj energiji, inteligenciji itd. Takvo gledište je očigledno oprečno danas zastareloj grani teorije crta, po kojoj je pojedinačan akt ponašanja u potpunosti određen samo jednom crtom. Naša teorijska tvrdnja može se najbolje dokazati primerom iz nekih zadataka za koje se smatra da su »važniji«, kao što je slučaj sa umetničkim delom. Da bi stvorio sliku ili napisao koncert, umetnik se potpuno predaje zadatku zato što je

on izraz njegove cele ličnosti. Ali, takav primer ili, recimo, svaki stvaralački odgovor na nestrukturisanu situaciju — kao Roršahov test — nalazi se na krajnjem delu kontinuuma. Na drugom kraju je izolovana, specifična radnja koja je slabo povezana ili uopšte nije povezana sa složajem karaktera. Primeri takvih radnji su: neposredni odgovori na zahteve trenutne situacije (izbeći kamion na putu), čisto naviknuti odgovori pod uticajem kulture koji su za većinu ljudi odavno izgubili svoje psihološko značenje (ustati kada dama ulazi u sobu) ili, na kraju, refleksne radnje. Ovakvo ponašanje može nam malo reći, odnosno ništa o karakteru, jer se u takvim slučajevima on može zanemariti kao determinišući faktor. Između ovih krajnosti nalazimo sve vrste gradacija. Na primer, postoje radnje koje skoro u celini određuju samo jedan ili dva sindroma. Jedan ljubazan postupak čvršće je povezan sa sindromom sigurnosti nego sa bilo kojim drugim sindromom. Osećanje skromnosti je dobrim delom određeno samocenjenjem itd.

Ove činjenice nas navode da se zapitamo zašto treba, ako postoje svi ovi tipovi veza između ponašanja i sindroma, već na samom početku reći da, opšte uzev, svi sindromi određuju ponašanje?

Očigledno je da bi, na osnovu neke vrste teorijskog zahteva, holistička teorija započela takvom tvrdnjom, dok bi atomistički pristup počeo od izdvojenog, zasebnog ponašanja odsečenog od svih njegovih veza sa organizmom — na primer osetom ili uslovnim refleksom. Ovde se susrećemo sa problemom »usredsređivanja« (shvatanjem od kojih delova celina treba da bude organizovana). Za atomističku teoriju najjednostavniji osnovni podatak bio bi delić ponašanja dobijen redukcionističkom analizom, tj. ponašanje odsečeno od svih svojih veza sa ostatkom organizma.

Možda je onome o čemu govorimo bliža tvrdnja da je važniji prvi tip veza između sindroma i ponašanja. Izdvojena ponašanja su na periferiji glavnih životnih pitanja. Ona su izdvojena prosto zato što su nevažna, tj. nemaju nikakve veze sa glavnim problemima, glavnim odgovorima ili glavnim ciljevima organizma. Sasvim je tačno da se moja noga trza kada se udarim u kolenu žilu, ili da masline jedemo prstima ili da ne mogu da jedem obaren crni luk zato što sam tako uslovljen. Isto toliko je tačno da ja imam izvesnu filosofiju života, da volim svoju porodicu, da me privlači određena vrsta eksperimenta — ali ove druge situacije su daleko važnije.

Mada je tačno da je unutrašnja priroda organizma jedna determinanta ponašanja, ona nije i njegova jedina determinanta. Kulturna sredina u kojoj se organizam ponaša takođe je determinanta ponašanja. Najzad, još jedan niz determinanti ponašanja može da se stavi u odjeljak »neposredna situacija«. Dok ciljeve i svrhe ponašanja određuje priroda organizma, a puteve koji vode ovim ciljevima određuje kultura, neposredna situacija određuje stvarne mogućnosti i nemogućnosti: koje je ponašanje mudro, a

koje nije, koji delimični ciljevi stoje na raspolaganju, a koji ne; koji predstavljaju opasnosti, a koji nude mogućna sredstva da se do ovih ciljeva dođe.

Posmatrajući ovako široko, lako možemo razumeti zašto ponašanje nije uvek dobar indeks složaja karaktera. Jer, ako ponašanje isto toliko određuju spoljašnja situacija i kultura koliko i karakter i ako je ono kompromis između ova tri niza snaga, onda ono ne može biti savršen pokazatelj nijedne od njih. Međutim, i ovo je teorijska tvrdnja. U stvari, postoje izvesne tehnike pomoću kojih možemo »kontrolisati« ili poništiti uticaje kulture i situacije, tako da u aktualnoj praksi ponašanje može ponekad da bude dobar indeks karaktera.¹⁵

Mnogo viša korelacija dobija se između karaktera i impulsa za ponašanjem. Ova korelacija odista je toliko visoka da same ove impulse za ponašanjem možemo smatrati delom sindroma. Oni su daleko slobodniji od spoljašnjih i kulturnih prinuda nego što su radnje vidljivog ponašanja. Možemo ići tako daleko i reći da ponašanje proučavamo jedino kao indeks impulsa za ponašanjem. Ako je to dobar indeks, vredno ga je proučavati; ako nije dobar, nije ga vredno proučavati, ako je krajnji cilj našeg proučavanja razumevanje karaktera.

LOGIČKO I MATEMATIČKO IZRAŽAVANJE PODATAKA O SINDROMU

Koliko mi je poznato, danas ne postoji bilo kakva matematika ili logika koja bi bila potpuno pogodna za simbolično izražavanje i postupanje sa podacima o sindromima. Ovakav simbolički sistem nipošto nije nemogućan, jer znamo da možemo stvoriti matematiku i logiku koje odgovaraju našim potrebama. Opšte uzev, međutim, razne postojeće logike i matematički sistemi zasnivaju se na već kritikovanom opšte-atomističkom po-

¹⁵ Na primer, situacija kao određivač ponašanja može se kontrolisati tako što ćemo je učiniti dovoljno nejasnom kao u raznim projektnim tehnikama. Ili su zahtevi organizma ponekad toliko moćni, kao u ludilu, da se spoljašnji svet poriče ili zanemaruje a kulturi se prkosi. Izveštaj o intervjuu ili psihoanalitički transfer predstavlja osnovnu tehniku za delimično isključivanje kulture. Pritisici kulture mogu da budu oslabljeni i izvesnim drugim situacijama, kao što su pijanstvo, bes ili drugi primeri nekontrolisanog ponašanja. I ovog puta postoje mnoga ponašanja koja kultura propušta da reguliše, na primer razne tanane subliminalno opažene varijacije tema koje su određene kulturom, takozvane izražajne radnje. Odnosno, možemo proučavati ponašanje relativno nesputanih ljudi, dece, kod koje su kulturne prinude još uvek slabe, ponašanje životinja kod kojih su one skoro zanemarljive, ili u drugim društvima, tako da upoređivanjem jednih sa drugima možemo isključiti uticaj kulture. Nekolicina ovih primera pokazuje nam da pronicljiva, teorijski valjana zasnovana, studija ponašanja može ponešto reći o unutrašnjoj organizaciji ličnosti.

gledu na svet ili su njegov izraz. Moji lični napori u ovom pravcu su isuviše slabi da bih ih ovde izneo.

Oštra razlika između A i Ne-A, koju je uveo Aristotel kao jednu od osnova svoje logike, preneti je u modernu fiziku čak i kad su druge aristotelijanske pretpostavke odbačene. Tako, na primer, u *Simboličkoj logici* [250] S. Langer otkriva da je ovakvo poimanje, koje ona opisuje pomoću komplementarnih klasa, osnovna pretpostavka koju ne treba dokazivati, već prihvatiti kao zdravorazumsku. »Svaka klasa ima svoj komplement, klasa i njen komplement se uzajamno isključuju i iscrpljuju univerzum« (str. 193).

Kada je reč o podacima o sindromu, sada nam već mora biti jasno da nijedan deo podataka ne može biti oštro odsečen od celine, odnosno između pojedinačnog podatka i preostalog dela sindroma ne može postojati oštra podela. Kada A odsečemo od celine, A nije više A, Ne-A nije više ono što je bilo, a prosto sabiranje A i Ne-A neće nam ponovo dati celinu od koje smo pošli. U sindromu svaki njegov deo preklapa se sa svakim drugim delom. Jedan deo možemo odseći jedino ako ne hajemo za ovo preklapanje. No psiholog ne može sebi da dopusti da ga zanemari. Uzajamna isključivost je mogućna ako su podaci uzeti izdvojeno. Ako se posmatraju u kontekstu, kao što se mora u psihologiji, ovo podvajanje nije moguće. Ne možemo, na primer, čak ni zamisliti da bismo mogli da odsečemo ponašanje samoocenjenja od celokupnog drugog ponašanja, iz prostog razloga što praktično ne postoji ponašanje koje je jedino ponašanje samoocenjenja i ništa drugo.

Ako odbacimo ovaj pojam uzajamne isključivosti onda ne dovodimo u sumnju samo celokupnu logiku koja se delom na njemu zasniva, već i većinu poznatih matematičkih sistema. Većina postojećih matematika i logika bavi se svetom koji predstavlja zbirku uzajamno isključivih entiteta, poput gomile jabuka. Ako izdvojimo jednu jabuku iz preostale gomile, ne menjamo ni suštinsku prirodu jabuke ni suštinsku prirodu gomile. Kod organizma je sasvim drugačije. Ako odsečemo jedan organ onda menjamo celi organizam kao i odsečeni deo.

Drugi primer možemo naći u osnovnim aritmetičkim postupcima sabiranja, oduzimanja, množenja i deljenja. Sve ove operacije jasno podrazumevaju atomističke podatke. Dve jabuke možemo sabrati zato što priroda jabuka to dozvoljava. Kod ličnosti je drugačije. Ako imamo dve osobe koje imaju visoko samoocenjenje i koje su nesigurne, a potom jednog od tih ljudi učinimo sigurnijim (»dodamo« sigurnost), onda ćemo imati jednu osobu koja će verovatno biti spremna na saradnju i drugu koja će verovatno biti tiranin. Visoko samoocenjenje kod jedne osobe nema isti kvalitet kao samoocenjenje kod druge. Kod osobe kod koje je dodata sigurnost postoje dve promene, a ne samo jedna. Ovo je veštački primer, ali je najbliži onome što možemo zamisliti kao adaptivne procese u ličnosti.

Izgleda da su tradicionalna matematika i logika, uprkos svojim neograničenim mogućnostima, u stvari pomoćnice u službi atomističkog, mehaničkog pogleda na svet.

Čini mi se da čak možemo reći da matematika zaostaje za modernim fizičkim naukama u svom prihvatanju dinamičke, holističke teorije. Suštinske promene u prirodi fizičke teorije nisu učinjene zato što se promenila suštinska priroda matematike, već zato što je njena primena proširena i zato što se pomoću nje prave razne smicalice, dok se njena, u suštini statična priroda, menjala vrlo malo. Ove promene mogu se izvršiti jedino ako se donesu razne »kao da« pretpostavke. Dobar primer predstavlja račun koji tvrdi da se bavi kretanjem i promenama, ali to radi jedino tako što promenu pretvara u nizanje statičkih stanja. Oblast ispod krivulje meri se tako što se deli na seriju pravougaonika. Sa samim krivuljama postupa se »kao da« su poligonalne figure sa veoma malim stranama. Da je ovo legitiman postupak koji u krajnjoj liniji ne možemo odbaciti, dokazuje činjenica da je račun uspešan i veoma koristan instrument. Ali nije ispravno zaboraviti da on radi zato što je doneta serija pretpostavki, varki i trikova, »kao da« pretpostavki koje se očigledno ne bave fenomenalnim svetom, kao što je to slučaj u psihološkim proučavanjima.

Sledeći citat ilustruje našu tvrdnju da matematika teži da bude statična i atomistična. Koliko mi je poznato, njen smisao su osporavali i drugi matematičari.

Nismo li mi ranije vrlo vatreno tvrdili da živimo u svetu bez kretanja? I nismo li nadugačko i naširoko dokazivali, služeći se Zenonovim paradoksom, da kretanje nije moguće, da strela koja leti u stvari miruje? Čemu treba da pripišemo ovaj očigledan preokret shvatanja?

Štaviše, ako svaki novi mehanički pronalazak počiva na osnovama izgrađenim u prošlosti, kako onda možemo iz teorija statičke algebre i statične geometrije izlučiti novu matematiku kadru da reši probleme koji uključuju dinamičke entitete?

Kao prvo, ne postoji promena gledišta. Mi smo još uvek duboko zaglibljeni u uverenje da je ovo svet u kojem kretanje kao i promena predstavljaju posebne slučajeve stanja mirovanja; ono što mi označavamo kao promenu jeste, u stvari, kao što smo već napomenuli, samo nizanje mnogobrojnih različitih statičnih slika opaženih u relativno kratkim vremenskim intervalima...

Intuitivno smo ubeđeni da u ponašanju tela koje se kreće postoji kontinuitet, budući da, u stvari, ne vidimo da strela koja leti prolazi kroz svaku tačku, te stoga imamo neodoljivo snažan instinkt da apstrahujemo ideju kretanja kao nečeg što se suštinski razlikuje od mirovanja. No ova apstrakcija je rezultat naših fizioloških i psiholoških ograničenja; logička analiza je ni na koji način ne opravdava. Kretanje predstavlja korelaciju prostora i vremena. Šansa je samo drugo ime za *funkciju*, drugi vid iste korelacije.

Uostalom, račun kao čedo algebre i geometrije pripada statičnoj porodici i nema nijedno svojstvo koje njegovi roditelji već ne poseduju. Prema tome, račun neizbežno ima ista statička svojstva kao i tablica množenja ili euklidovska geometrija. Račun je samo jedno drugo tumačenje, mada se mora priznati inženjersko, ovog nepokretnog sveta.¹⁶

Ponovimo da se na elemente može gledati na dva načina. Na primer, crvenjenje može da bude crvenjenje *po sebi* (redukcionistički element), odnosno može da bude crvenjenje u kontekstu (holistički element). Prvo obuhvata neku vrstu »kao da« pretpostavke kao da je sasvim samo u svetu i nema veze sa ostalim svetom. To je formalna apstrakcija koja može biti sasvim korisna u izvesnim naučnim oblastima. U svakom slučaju apstrakcija ne može da nanese zlo, sve dok se ima na umu da je to formalna apstrakcija. Nevolje nastaju jedino kada matematičar, odnosno logičar, odnosno naučnik, zaboravi da radi nešto veštački kada govori o crvenjenju *po sebi*, jer on zacelo ne bi priznao da u realnom svetu postoji tako nešto kao crvenjenje nezavisno od ljudskog bića koje crveni, nečega zbog čega crveni, itd. Ova veštačka navika apstrahovanja, ili rada sa redukcionističkim elementima, tako je bila uspešna i duboko uvrežena u navike da su osobe koje se bave apstrahovanjem i redukcijom obično zapanjene kada neko poriče empirijsku ili fenomenalnu valjanost ovih navika. Oni bez teškoća uveravaju sebe da je svet odista sazdan na ovaj način, i lako zaboravljaju da je ovaj sistem, mada koristan, još uvek veštački, konvencionalno prikazan i hipotetičan — rečju, da je veštački sistem koji je napravio čovek i nametnuo ga međusobno povezanom svetu u neprestanom menjanju. Ove neobične hipoteze o svetu imaju prava da se suprotstavljaju zdravom razumu jedino zato što je dokazano da su korisne. Kada više ne koriste ili kada postanu smetnja moraju se napustiti. Veoma je opasno da u svetu vidimo ono što smo stavili u njega, a ne ono što u njemu odista postoji. Recimo ovo jasnije. Atomistička matematika, odnosno logika, u izvesnom je smislu teorija o svetu, a svaki njen opis, dat terminima ove teorije, psiholog mora da odbaci kao neprikladan, neodgovarajući za njegove svrhe. Sasvim je jasno da metodolozi moraju pristupiti stvaranju logičkih i matematičkih sistema koji su u većem skladu sa prirodom sveta moderne nauke.¹⁷

¹⁶ Kasner E., and Newman, J., *Mathematics and the Imagination*, Simon & Schuster, 1940, str. 301—304.

¹⁷ Ove primedbe možemo proširiti i na engleski jezik. I on takođe odražava atomističku teoriju sveta naše kulture. Ne treba da nas čudi da prilikom opisivanja podataka o sindromu i zakonu sindroma moramo pribegavati najneobičnijim analogijama, govornim figurama i raznim drugim govornim obrtima. Imamo veznik i kojim spajamo dva izdvojena entiteta, ali nemamo veznik kojim bismo spojili dva entiteta koji nisu izdvojeni i koji spojeni obrazuju jedinicu a ne dvojstvo. Jedina zamena za ovaj osnovni veznik, koju mogu da smislom, jeste nezgrapno »strukturisano sa«. Postoje drugi jezici koji

Podaci na kojima se zasnivaju zaključci izneti u ovoj glavi izloženi su u sledećim člancima i testovima A. H. Maslova. Istraživanja MekKlilenda i njegovih saradnika su srodna i slična, mada ne i identična [297a].

Nagon dominacije kao determinanta socijalnog i seksualnog ponašanja nižih primata, I, II, III, IV, *J. genet. Psychol.*, 1936, 48, 261—277; 278—309 (sa S. Flanzbaum); 310—338; 1936, 49, 161—198.

Osećanje dominacije, ponašanje i status, *Psychol. Rev.*, 1937, 44, 404—429.

Osećanje dominacije, ličnosti i socijalno ponašanje kod žena, *J. social Psychol.*, 1939, 10, 3—39.

Individualna psihologija i socijalno ponašanje repatih i bezrepih majmuna, *Int. J. individ. Psychol.*, 1935, 1, 47—59.

Kvalitet dominacije i socijalno ponašanje kod nižih primata, *J. social Psychol.*, 1940, 11, 313—324.

Test osećanja dominacije (samocenjenja) kod žena, *J. social Psychol.*, 1940, 12, 255—270.

Dinamika psihološke sigurnosti-nesigurnosti, *Character and Pers.*, 1942, 10, 331—344.

Samocenjenje (osećanje dominacije) i seksualnost kod žena, *J. social Psychol.*, 1942, 16, 259—294.

Klinički izveden test za merenje psihološke sigurnosti-nesigurnosti, *J. gen. Psychol.*, 1945, 33, 21—51 (sa E. Birš, E. Stein i L. Honningman). Izdavač Consulting Psychologists Press, Palo Alto, Calif., 1952.

Komentari na članak prof. MekKlilenda. U M. R. Jones (ed.), *Nebraska Symposium on Motivation*, 1955, Lincoln: University of Nebraska Press, 1955.

Neke sličnosti između dominacije i seksualnog ponašanja majmuna i fantazija pacijenata koji idu na psihoterapiju, *J. nervous mental Disease*, 1960, 131, 202—212 (sa H. Rend i S. Njumen).

Liberalno vodstvo i ličnost, *Freedom*, 1942, 2, 27—30.

Autoritaran složaj karaktera, *J. social Psychol.*, 1943, 18, 401—411.

su skloniji dinamičkom, holističkom gledanju na svet. Mislim da aglutinativni jezici bolje odražavaju holistički svet nego engleski jezik. Drugo stanovište je da naš jezik organizuje svet u elemente i odnose, predmete i ono što se vrši na predmetima, kao što to čini većina logičara i matematičara. Sa imenicama se postupa kao da su predmeti, a sa glagolima kao da su radnje koje predmeti vrše na predmetima. Pridevi tačnije opisuju prirodu predmeta, a prilozima prirodu radnje. Holističko-dinamički pokret ne pravi tako oštru dihotomiju. U svakom slučaju, reči moraju biti poredane jedna pored druge čak i kada se njima opisuju podaci o sindromu [257].

1. Ackerman, N., Psychotherapy and »giving love«, *Psychiatry*, 1944, 7, 129—137.
2. Adler, A., *Social Interest*, New York: Putnam, 1939.
3. Adler, A., *Superiority and Social Interests: A Collection of Later Writings*, H. L. and R. R. Ansbacher (eds.), Evanston: Northwestern University Press, 1964.
4. Alderfer, C. P., An organization syndrome, *Admin Sci. Quart.* 1967, 12, 440—460.
5. Allport, G., *Becoming*, New Haven, Conn.: Yale University Press, 1955.
6. Allport, G., *Pattern and Growth in Personality*, New York: Holt, Rinehart and Winston, 1961.
7. Allport, G., *Personality and Social Encounter*, Boston: Beacon, 1960.
8. Allport, G., and Vernon, P. E., *Studies in Expressive Movement*, New York: Macmillan, 1933.
9. Allport, G., Normative compatibility in the light of social science, in Maslow, A. H. (ed.), *New Knowledge in Human Values*, New York: Harper & Row, 1959.
10. Anderson, H. H. (ed.), *Creativity and Its Cultivation*, New York: Harper & Row, 1959.
11. Anderson, O. D., and Permenter, R. A., A long term study of the experimental neurosis in the sheep and dog, *Psychosomat. Med. Monogr.*, 1941, 2, Nos. 3, 4.
12. Angyal, A., *Neurosis and Treatment: A Holistic Theory*, New York: Wiley, 1965.
13. Ansbacher, H., and R., *The Individual Psychology of Alfred Adler*, New York: Basic Books, 1956.
14. Ardrey, R., *The Territorial Imperative*, New York: Atheneum, 1966.
15. Argyris, C., *Interpersonal Competence and Organizational Effectiveness*, Homewood, Ill.: Irwin-Dorsey, 1962.
16. Argyris, C., *Organization and Innovation*, Homewood, Ill.: Irwin, 1965.
17. Aronoff, J., *Psychological Needs and Cultural Systems*, New York: Van Nostrand Reinhold, 1967.
18. Aronoff, J., Freud's conception of the origin of curiosity, *J. Psychol.*, 1962, 54, 39—45.
19. Asch, S. E., *Social Psychology*, Englewood Cliffs, N. J.: Prentice-Hall, 1952.
20. Asch, S. E., Studies of independence and conformity, *Psycholog. Monogr.*, 1956, 70, entire No. 416.
21. Assagioli, R., *Psychosynthesis: A Manual of Principles and Techniques*, New York: Hobbs, Dorman, 1965.
22. Axline, V. D., *In Search of Self*, Boston: Houghton Mifflin, 1964.
23. Back, K. W., The game and the myth as two languages of social science, *Behavioral Science*, 1963, 8, 66—71.
24. Bacon, F., *The Advancement of Learning*, New York: Colonial Press, 1900.
25. Baker, R. S., *American Chronicle*, New York: Scribner's, 1945.
26. Balint, M., The final goal of psychoanalytic treatment, *Int. J. Psychoanal.*, 1936, 17, 206—216.
27. Balint, M., On genital love, *Int. J. Psychoanal.*, 1948, 29, 34—40.
28. Banham, K. M., The development of affectionate behavior in infancy, *J. gen. Psychol.*, 1950, 76, 283—289.
29. Barker, R., Dembo, T., and Lewin, K., *Frustration and Regression: An Experiment with Young Children*, Iowa City: University of Iowa Press, 1941.
30. Barrett, W., *Irrational Man*, New York: Doubleday, 1958.
31. Barron, F., *Creativity and Psychological Health*, New York: Van Nostrand Reinhold, 1963.
32. Barry, J. R., and Malinovsky, M. R., *Client Motivation for Rehabilitation: A Review*, Monogr. No. 1, 1965, Gainesville, Fla.: Regional Rehabilitation Research Institute, University of Florida.
33. Bartlett, F. C., *Remembering*, Cambridge, England: Cambridge University Press, 1932.
34. Bateson, G., and Mead, M., *Balinese Character: A Photo-graphic Analysis*, New York: The New York Academy of Sciences, 1942.
35. Bay, C., *The Structure of Freedom*, New York: Atheneum, 1968.
36. Bay, C., Needs, wants and political legitimacy, *Can. J. pol. Sci.*, 1968, 1, 241—260.
37. Becker, E., *The Structure of Evil*, New York: Braziller, 1968.
38. Beer, M., *Leadership Employee Needs and Motivation*, Monogr. No. 129, 1966, Columbus, O.: The Ohio State University.
39. Belo, J., *The Trance in Bali*, New York: Columbia University Press, 1960.
40. Benedict, R., Unpublished lectures on *Synergy in Society*, Bryn Mawr, ca 1942. Excerpts to be published, *Amer. Anthropologist*, 1970.
41. Bennett, E., Diamond, M., Krech, D., and Rosenzweig, M., Chemical and anatomical plasticity of brain, *Science*, 1964, 146, 610—619.
42. Bennis, W., *Changing Organizations*, New York: McGraw-Hill, 1966.
43. Bennis, W., and Slater, P., *The Temporary Society*, New York: Harper & Row, 1968.
44. Bennis, W., Schein, E., Berlew, D., and Steele, F. (eds.), *Interpersonal Dynamics*, 2nd ed., Homewood, Ill.: Dorsey, 1968.
45. Bennis, W., Organizations of the future, *Personnel Administration*, 1967, 30, 6—24.
46. Bergson, H., *Creative Evolution*, New York: Modern Library, 1944.
47. Bernard, L. L., *Instinct: A Study in Social Psychology*, New York: Holt, Rinehart and Winston, 1924.
48. Berne, E., *Games People Play*, New York: Grove Press, 1964.
49. Bertalanffy, L. V., *Modern Theories of Development*, London: Oxford University Press, 1933.

50. Bertocci, P., and Millard, R., *Personality and the Good*, New York: McKay, 1963.
51. Bettelheim, B., *The Informed Heart*, New York: Free Press, 1960.
52. Bibring, E., The development and problems of the theory of instincts, *Int. J. Psychoanal.*, 1941, 22, 1—30.
53. Blai, B., Jr., An occupational study of job satisfaction, *J. exptl. Education*, 1964, 32, 383—388.
54. Blazer, J., An experimental evaluation of »transcendence of environment,« *J., humanistic Psychol.*, 1963, 3, 49—53.
55. Blyth, R. H., *Zen in English Literature and Oriental Classics*, Tokyo: Hokuseido Press, 1942.
56. Bois, J. S., *The Art of Awareness*, Dubuque, Iowa: Brown, 1966.
57. Boisen, A., *The Exploration of the Inner World*, New York: Harper & Row, 1952.
58. Bonner, H., *Psychology of Personality*, New York: Ronald Press, 1961.
59. Bonney, M. E., *The Normal Personality*, Berkeley, Calif.: McCutchan, 1969.
60. Boss, M., *A Psychiatrist Discovers India*, London: Oswald Wolff, 1965.
61. Bossom, J., and Maslow, A. H., Security of judges as a factor in impressions of warmth in others, *J. abnorm. soc. Psychol.*, 1957, 55, 147—148.
62. Bowlby, J., *Maternal Care and Mental Health*, Geneva: World Health Organization, 1952.
63. Braden, W., *The Private Sea*, Chichago: Quadrangle Books, 1967.
64. Brand, M., *Savage Sleep*, New York: Crown, 1968.
65. Breuer, J., and Freud, S., *Studies in Hysteria*, Boston: Beacon, 1961.
66. Bronowski, J., *Science and Human Values*, New York: Harper & Row, 1956.
67. Brown, G. I., *Now: the Human Dimension*, Monogr. No. 1, 1968, Big Sur, Calif.: Esalen Institute.
68. Bugental, J., *The Search for Authenticity*, New York: Holt, Rinehart and Winston, 1965.
69. Bugental, J. (ed.), *Challenges of Humanistic Psychology*, New York: McGraw-Hill, 1967.
70. Bühler, C., *Psychology for Contemporary Living*, New York: Hawthorn, 1969.
71. Bühler, C., *Values in Psychotherapy*, New York: Free Press, 1962.
72. Bühler, C., and Massarik, F. (eds.), *The Course of Human Life: A Study of Life Goals in the Humanistic Perspective*, New York: Springer, 1968.
73. Bühler, C., Maturation and motivation, *Dialectica*, 1951, 5, 321—361.
74. Bühler, C., Psychotherapy and the image of man, *Psychotherapy: Theory, Research and Practice*, 1968, 5, 89—94.
75. Bühler, C., The reality principle, *Am. J. Psychother.*, 1954, 8, 626—647.
76. Burrow, T., *Preconscious Foundations of Human Experience*, Galt, W. E. (ed.), New York: Free Press, 1964.
77. Burt, E. A., *In Search of Philosophic Understanding*, London: George Allen and Unwin, 1967.
78. Cannon, W. G., *Wisdom of the Body*. New York: Norton, 1932.
79. Carpenter, J., *Relations between dominance-feeling (self-esteem) and musical tastes*, Unpublished.
80. Carpenter, J., and Eisenberg, P., Some relations between family background and personality, *J. Psychol.*, 1938, 6, 115—136.
81. Cauffman, J., Motivating university women to positive behavior, *J. Health human Behav.*, 1966, 7, 295—302.
82. Chenault, J., Syntony: A philosophical premise for theory and research, in Sutich, A., and Vich, M. (eds.), *Readings in Humanistic Psychology*, New York: Free Press, 1969.
83. Cheney, S., *Men Who Have Walked With God*, New York: Knopf, 1945.
84. Chiang, Hung-min, and Maslow, A. H., *The Healthy Personality: Readings*, New York: Van Nostrand Reinhold, 1969.
85. Chiang, Hung-min, An experiment in experiential approaches to personality, *Psychologia*, 1968, 11, 33—39.
86. Child, I., The experts and the bridge of judgment that crosses every cultural gap, *Psychology Today*, 1968, 2, 24—29.
87. Clark, J. V., Worker Motivation, Alcan, Ltd., Mimeographed copies are available from the author.
88. Clark, J. V., Motivation in work groups: A tentative view, *Human Organization*, 1960, 19, 199—208.
89. Combs, A., and Snygg, D., *Individual Behavior*, 2nd ed., New York: Harper & Row, 1959.
90. Combs, A. (ed.), *Perceiving, Behaving, Becoming: A New Focus for Education*, Washington, D.C.: Association for Supervision and Curriculum Development, 1962.
91. Combs, A., Soper, D., Gooding, C., Benton, J., Dickman, J., and Usher, R., *Florida Studies in the Helping Professions*, Monogr., Social Sciences, №. 37, 1969, Gainesville, Fla.: Univ. of Florida.
92. Corlis, R. B., and Rabe, P., *Psychotherapy from the Center: A Humanistic View of Change and of Growth*, Scranton, Pa.: International Textbook, 1969.
93. Cortés, J. B., and Gatti, F. M., Physique and motivation, *J. consulting Psychol.*, 1966, 30, 408—414.
94. Cortés, J. B., and Gatti, F. M., Physique and self-descriptions of temperament, *J. consulting Psychol.*, 1965, 29, 432—439.
95. Craig, R., Trait lists and creativity, *Psychologia*, 1966, 9, 107—110.
96. Crawford, M. P., The cooperative solving of problems by young chimpanzees, *Comp. Psychol. Monogr.*, 1937, 14, No. 68.
97. Crookshank, F. G., The importance of a theory of signs and a critique of language in the study of medicine, in Ogden, C. K., and Richards, I. A. (eds.), *The Meaning of Meaning*, New York: Harcourt, Brace & World, 1938.
98. Crutchfield, R., Conformity and character, *Am. Psychologist*, 1955, 10, 191—198.
99. Cummings, L. L., and El Salmi, A. M., Empirical Research on the Bases and Correlates of Managerial Motivation: A review of the literature, *Psycholog. Bull.*, 1968, 70, 127—141.
100. Dabrowski, K., *Positive Disintegration*, Boston: Little, Brown, 1964.
101. Dailey, C., The effects of premature conclusion upon the acquisition of understanding a person, *J. Psychol.*, 1952, 33, 133—152.
102. D'Arcy, M. C., *The Meeting of Love and Knowledge*, New York: Harper & Row, 1957.
103. D'Arcy, M. C., *The Mind and Heart of Love*, New York: Holt, Rinehart and Winston, 1947.
104. Davies, J. C., *Human Nature in Politics*, New York: Wiley, 1963.

105. Davies, W. A., The motivation of the underprivileged worker, in Whyte, F. W. (ed.), *Industry and Society*, New York: McGraw-Hill, 1946, 84—106.
106. De Forest, I., *The Leaven of Love*, New York: Harper & Row, 1954.
107. De Martino, M. (ed.), *Sexual Behavior and Personality Characteristics*, New York: Grove Press, 1963.
108. Dewey, J., Theory of valuation, *Int. Encycl. Unified Sci.*, 2, No. 4, Chicago: University of Chicago Press, 1939.
109. Dove, W. F., A study of individuality in the nutritive instincts, *Am. Naturalist*, 1935, 69, 469—544.
110. Drews, E. M., Counseling for self-actualization in gifted girls and young women, *J. counseling Psychol.*, 1965, 12, 167—175.
111. Drews, E., *The Creative Intellectual Style in Gifted Adolescents, Report II; Report III*; Portland, Ore.: Northwest Regional Educational Research Laboratory, 1966.
112. Driesch, H., *Embryonic Development and Induction*, London Oxford University Press, 1938.
113. Drucker, P. F., *The End of Economic Man*, New York: John Day, 1939.
114. Dunbar, H. F., *Psychosomatic Diagnosis*, New York: Hoeber, 1943.
115. Eastman, M., *The Enjoyment of Poetry*, New York: Scribner's, 1928.
116. Edel, E. C., A study in managerial motivation, *Personnel Administration*, 1966, 29, 31—38.
117. Einstein, A., and Infeld, L., *The Evolution of Physics*, New York: Simon and Schuster, 1938.
118. Eisenberg, P., Expressive movements related to feelings of dominance, *Arch. Psychol.*, 1937, 211, 73.
119. Eisenberg, P., and Lazarsfeld, P., The psychological effects of unemployment, *Psycholog. Bull.*, 1938, 35, 358—390.
120. Eliade, M., *The Sacred and the Profane*, New York: Harper & Row, 1961.
121. Ellis, W. D. (ed.), *Source Book of Gestalt Psychology*, New York: Harcourt, Brace & World, 1939.
122. Endore, G., *Synanon*, Garden City, N. Y.: Doubleday, 1968.
123. Erikson, E., *Identity and the Life Cycle*, New York: International Universities Press, 1959.
124. Esalen Institute brochures, Big Sur, Calif.: Esalen Institute, 1965—1969.
125. Escalona, S., Feeding disturbances in very young children, *Am. J. Orthopsychiat.*, 1945, 15, 76—80.
126. Fantini, M., and Weinstein, G., *The Disadvantaged: Challenge to Education*, New York: Harper & Row, 1968.
127. Farrow, E. P., *Psychoanalyze Yourself*, New York: International Universities Press, 1942.
128. Farson, R. (ed.), *Science and Human Affairs*, Palo Alto; Calif.: Science and Behavior Books, 1965.
129. Fenichel, O., *The Psychoanalytic Theory of Neurosis*, New York: Norton, 1945.
130. Feuer, L., *Psychoanalysis and Ethics*, Springfield, Ill. C. C. Thomas, 1955.
131. Fiedler, F. E., The concept of an ideal therapeutic relationship, *J. consulting Psychol.* 1950, 14, 239—245.
132. Fingarette, H., *The Self in Transformation*, New York: Harper & Row, 1963.
133. Frankl, V., *Man's Search for Meaning*, Boston: Beacon, 1962.
134. Frankl, V., *The Will to Meaning*, New York: World Publishing, 1969.
135. Frenkel-Brunswik, E., Intolerance of ambiguity as an emotional and perceptual personality variable, *J. Pers.*, 1949, 18, 108—143.
136. Freud, A., *The Ego and the Mechanisms of Defense*, London: Hogarth, 1942.
137. Freud, S., *Beyond the Pleasure Principle*, London: International Psychoanalytic Press, 1922.
138. Freud, S., *Civilization and its Discontents*, New York: Cape and Smith, 1930.
139. Freud, S., *Collected Papers, Vol. II*, London: Hogarth, 1924.
140. Freud, S., Contributions to the psychology of love, Papers XI, XII, XIII in *Collected Papers, Vol. IV*, London: Hogarth, 1925.
141. Freud, S., *General Introduction to Psychoanalysis*, New York: Boni and Liveright, 1920.
142. Freud, S., *The Interpretation of Dreams*, New York: Basic Books, 1956.
143. Freud, S., *New Introductory Lectures on Psychoanalysis*, New York: Norton, 1933.
144. Freud, S., *An Outline of Psychoanalysis*, New York: Norton, 1949.
145. Fromm, E., *Escape from Freedom*, New York: Farrar, Straus & Giroux, 1941.
146. Fromm, E., *The Forgotten Language*, New York: Grove Press, 1957.
147. Fromm, E., *The Heart of Man*, New York: Harper & Row, 1964.
148. Fromm, E., *Man for Himself*, New York: Holt, Rinehart and Winston, 1947.
149. Fromm, E., *Psychoanalysis and Religion*, New Haven, Conn.: Yale University Press, 1950.
150. Fromm, E., *The Sane Society*, New York: Holt, Rinehart and Winston, 1955.
151. Fromm, E., Suzuki, D. T., and De Martino, R., *Zen Buddhism and Psychoanalysis*, New York: Harper & Row, 1960.
152. Gardner, J. W., *Self Renewal: The Individual and the Innovative Society*, New York: Harper & Row, 1963.
153. Ghiselli, E. E., Managerial talent, *Am. Psychologist*, 1963, 18, 631—642.
154. Glasser, W., *Reality Therapy*, New York: Harper & Row, 1965.
155. Goble, F., *Return to Responsibility*, Pasadena, Calif.: Thomas Jefferson Research Center, 1969.
156. Goldberg, R. T., Need satisfaction and rehabilitation progress of psychotic patients, *J. counseling Psychol.*, 1967, 14, 253—257.
157. Gourevitch, V., and Feffer, M. H., A study of motivational development, *J. gen. Psychol.*, 1962, 100, 361—375.
158. Goldfarb, W., Psychological privation in infancy and subsequent adjustment, *Am. J. Orthopsychiat.*, 1945, 15, 247—255.
159. Goldstein, K., *Human Nature*, Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1940.
160. Goldstein, K., *The Organism*, New York: American Book, 1939.
161. Goodman, R. A., *On the Operationality of the Maslow Need Hierarchy*, Los Angeles: Graduate School of Business Admin., University of California, Los Angeles, 1968, Reprint No. 112.
162. Gordon, D. C., *Self Love*, New York: Verity House, 1968.
163. Guggenheimer, R., *Creative Vision for Art and for Life*, rev. ed., New York: Harper & Row, 1960.

164. Green, H., *I Never Promised You a Rose Garden*, New York: Holt, Rinehart and Winston, 1967.
165. Greening, T. C., and Coffey, H. S., Working with an »impersonal« T group, *J. app. behav. Sci.*, 1966, 2, 401—411.
166. Grof, S., *Theory and Practice of LSD Psychotherapy*, To be published.
167. Guiterman, A., *Lyric Laughter*, New York: Dutton, 1939. Reprinted by permission.
168. Hall, D. T., and Nougaim, K. E., An examination of Maslow's need hierarchy in an organizational setting, *Organizational Behavior and Human Performance*, 1968, 3, 12—35.
169. Halmos, P., *The Faith of the Counsellors*, London: Constable, 1965.
170. Halmos, P., *Towards a Measure of Man*, London: Kegan Paul, 1957.
171. Harding, M. E., *Psychic Energy*, New York: Pantheon, 1947.
172. Harlow, H. F., Motivation as a factor in the acquisition of new responses, in Jones, R. M. (ed.), *Current Theory and Research in Motivation*, Lincoln, Neb.: University of Nebraska Press, 1953.
173. Harlow, H. F., The heterosexual affectional system in monkeys, *Am. Psychologist*, 1962, 17, 1—9.
174. Harlow, H. F., Learning motivated by a manipulation drive, *J. exptl. Psychol.*, 1950, 40, 228—234.
175. Harlow, H. F., Maternal behavior in socially deprived rhesus monkeys, *J. abnorm. soc. Psychol.*, 1964, 69, 345—354.
176. Harlow, H. F., Primary affectional patterns in primates, *Am. J. Orthopsychiat.*, 1960, 30, 676—684.
177. Harlow, H. F., and Harlow, M. K., The affectional systems, in Schrier, A. M., Harlow, H. F., and Stollnitz, F. (eds.), *Behavior of Non-human Primates*, Vol. 2, New York: Academic Press, 1965.
178. Harlow, H. F., and Harlow, M. K., Learning to love, *Am. Scientist*, 1966, 54, 244—272.
179. Harlow, H. F., and Harlow, M. K., Social deprivation in monkeys, *Scientific American*, 1962, 207, 136—146.
180. Harman, W. W., Contemporary social forces and alternative futures, *J. Res. Develop. Education*, 2, Summer 1969, 67—89.
181. Harman, W. W., The new Copernican revolution, *Stanford Today*, Winter 1969, 6—10.
182. Harper, R., *Human Love: Existential and Mystical*, Baltimore: Johns Hopkins Press, 1966.
183. Hartmann, C. G., Endocrine influences on instinctual processes, *Psychosomat. Med.*, 1942, 4, 206—210.
184. Hartman, R. S., *The Structure of Value: Foundations of Scientific Axiology*, Carbondale, Ill.: Southern Illinois University Press, 1967.
185. Hartmann, H., *Ego Psychology and the Problem of Adaptation*, New York: International Universities Press, 1958.
186. Hattis, R., Love feelings in courtship couples: An analysis, in Sutich, A., and Vich, M. (eds.), *Readings in Humanistic Psychology*, New York: Free Press, 1969, 347—385.
187. Hayakawa, S. I., *Language and Thought in Action*, Harcourt, Brace & World, 1949.
188. Hayakawa, S. I., The fully functioning personality, in S. I. Hayakawa (ed.), *Our Language & Our World*, New York: Harper & Row, 1959, 202—217.
189. Heard, G., *Training for a Life of Growth*, Santa Monica, Calif.: Wayfarer Press, 1959.
190. Heath, D. H., *Explorations of Maturity: Studies of Mature and Immature College Men*, New York: Appleton-Century-Crofts, 1965.
191. Henle, M. (ed.), *Documents of Gestalt Psychology*, Berkeley, Calif.: University of California Press, 1961.
192. Herzberg, A., *The Psychology of Philosophers*, New York: Harcourt, Brace & World, 1929.
193. Herzberg, F., *Work and the Nature of Man*, New York: World Publishing, 1966.
194. Higgins, M., and Raphael, C. M. (eds.), *Reich Speaks of Freud*, New York: Farrar, Straus & Giroux, 1967.
195. Hitschmann, E., Freud's conception of love, *Int. J. Psychoanal.*, 1952, 33, 1—8.
196. Hoggart, R., *The Uses of Literacy*, Boston: Beacon, 1961.
197. Horney, K., *The Neurotic Personality of Our Time*, New York: Norton, 1937.
198. Horney, K., *New Ways in Psychoanalysis*, New York: Norton, 1939.
199. Horney, K., *Neurosis and Human Growth*, New York: Norton, 1950.
200. Horney, K., *Self-Analysis*, New York: Norton, 1942.
201. Howells, T. H., The obsolete dogma of heredity, *Psychol. Rev.*, 1945, 52, 23—34.
202. Howells, T. H., and Vine, D. O., The innate differential in social learning, *J. abnorm. soc. Psychol.*, 1940, 35, 537—548.
203. Huber, J., *Through an Eastern Window*, Boston: Houghton Mifflin 1967.
204. Husband, R. W., A comparison of human adults and white rats in maze learning, *J. comp. Psychol.*, 1929, 9, 361—377.
205. Husserl, E., *Ideas: General Introduction to Pure Phenomenology*, New York: Macmillan, 1952.
206. Huxley, A., *Grey Eminence*, New York: World Publishing, 1959.
207. Huxley, A., *Heaven & Hell*, New York: Harper & Row, 1955.
208. Huxley, A., *Island*, New York: Bantam Books, 1963.
209. Huxley, A., *The Perennial Philosophy*, New York: Harper & Row, 1944.
210. Jahoda, M., *Current Conceptions of Positive Mental Health*, New York: Basic Books, 1958.
211. James, W., *The Principles of Psychology*, New York: Holt, Rinehart and Winston, 1890.
212. James, W., *The Varieties of Religious Experience*, New York: Modern Library, 1943.
213. Jekels, L., and Bergler, E., Transference and love, *Psychoanal. Quart.*, 1949, 18, 325—350.
214. Jessner, L., and Kaplan, S., »Discipline« as a problem in psychotherapy with children, *The Nervous Child*, 1951, 9, 147—155.
215. Johnson, W., *People in Quandaries*, New York: Harper & Row, 1946.
216. Jones, R. M., *Fantasy and Feeling in Education*, New York: New York University Press, 1968.
217. Jourard, S. M., *Disclosing Man to Himself*, New York: Van Nostrand Reinhold, 1968.
218. Jung, C., *The Integration of the Personality*, London: Routledge & Kegan Paul, 1950.

219. Jung, C., *Modern Man in Search of a Soul*, New York: Harcourt, Brace & World, 1933.
220. Jung, C., *The Undiscovered Self*, London: Kegan Paul, 1958.
221. Kamiya, J., Conscious control of brain waves, *Psychology Today*, 1968, 1, 56—61.
222. Kardiner, A., *The Traumatic Neuroses of War*, New York: Hoeber, 1941.
223. Kasanin, S. J., Neurotic »acting out« as a basis for sexual promiscuity in women, *Psychoanal. Rev.*, 1944, 31, 221—232.
224. Kasner, E., and Newman, J., *Mathematics and the Imagination*, New York: Simon and Schuster, 1940.
225. Katona, G., *Organizing and Memorizing*, New York: Columbia University Press, 1940.
226. Katz, R., Unpublished reports on the Outward Bound program.
227. Kaufman, W., *Nietzsche*, New York: World Publishing, 1956.
228. Kaufman, W. (ed.), *The Portable Nietzsche*, New York: Viking, 1954.
229. Kempf, E. J., *The Autonomic Functions and the Personality*, New York: Nervous and Mental Disease Publishing Co., 1921.
230. Kilby, R. W., Psychoneuroses in times of trouble: evidence for a hierarchy of motives, *J. abnorm. soc. Psychol.*, 1948, 43, 544—545.
231. King, D. C., The meaning of normal, *Yale J. Biol. Med.*, 1945, 17, 493—501.
232. Kirkendall, L., *Premarital Intercourse and Interpersonal Relationships*, New York: Julian Press, 1961.
233. Klee, J. B., *Problems of Selective Behavior*, Lincoln, Neb.: University of Nebraska Studies, 1951, New Series No. 7.
234. Klein, M., Dittmann, A., Parloff, M., and Gill, M., *Behavioral Therapy: Observations and reflections*, *J. consult. clin. Psychol.*, 1969, 33, 259—266.
235. Kluckhohn, C., *Mirror for Man*, New York: McGraw-Hill, 1949.
236. Knutson, J., *Motivation and Political Behavior*, Ph.D. thesis, University of Oregon, 1968.
237. Koestler, A., *The Yogi and the Commissar*, New York: Macmillan, 1945.
238. Kohler, W., *The Place of Values in a World of Facts*, New York: Liveright, 1938.
239. Kohler, W., Gestalt psychology today, in Henle, M. (ed.), *Documents of Gestalt Psychology*, Berkeley, Calif.: University of California Press, 1961.
240. Korman, A. K., Self-esteem as a moderator in vocational choice: Replications and extensions, *J. applied Psychol.*, 1969, 53, 188—192.
241. Korzybski, A., *Science and Sanity: An Introduction to Non-Aristotelian Systems and General Semantics*, 3rd ed., Lakeville, Conn.: International Non-Aristotelian Lib. Pub. Co., 1948.
242. Kris, E., *Psychoanalytic Explorations in Art*, New York: International Universities Press, 1952.
243. Kropotkin, P., *Ethics, Origin and Development*, New York: Dial Press, 1924.
244. Krout, M., Autistic gestures, *Psychol. Monogr.*, 1935, 46, No. 208.
245. Kubie, L. S., *Neurotic Distortion of the Creative Process*, Lawrence, Kansas: Univ. of Kansas, 1958.
246. Kubie, L. S., Some unsolved problems of the scientific career, *Am. Scientist*, 1953, 41, 596—613; 1954, 42, 104—112.
247. Landsman, T., Existentialism in counseling: the scientific view, *Personnel & Guidance Journal*, 1965, XL, pp. 568—572.
248. Landsman, T., The beautiful person, *The Futurist*, 1969, 3, 41—42.
249. Langer, S., *Philosophy in a New Key*, Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1942.
250. Langer, S., *Symbolic Logic*, Boston: Houghton Mifflin, 1937.
251. Lao Tsu, *The Way of Life*, New York: Mentor, 1955.
252. Laski, M., *Ecstasy*, Bloomington, Ind.: Indiana University Press, 1962.
253. Lawler, E. E., III, Job Design and Employee Motivation, *Personnel Psychology*, 1969, 22, No. 4, 426—435.
254. Lawler, E. E., III, and Porter, L. W., Antecedent attitudes of effective managerial performance, *Organizational Behavior and Human Performance*, 1967, 2, 122—142.
255. Lawler, E. E., III, and Porter, L. W., The effect of performance on job satisfaction, *Industrial Relations*, 1967, 7, pp. 20—27.
256. Lee, D., Autonomous motivation, *J. humanistic Psychol.*, 1962, 1, 12—22.
257. Lee, D., *Freedom & Culture*, Englewood Cliffs, N. J.: Prentice-Hall, 1961.
258. Leeper, R. (ed.), *Humanizing Education*, Washington, D.C.: Association for Supervision and Curriculum Development, 1967.
259. Leeper, R., A motivational theory of emotion to replace »emotion as disorganized response,« *Psychol. Rev.*, 55, 5—21.
260. Leonard, W. E., *The Locomotive God*, New York: Century Co., 1929.
261. Le Shan, E., *The Conspiracy Against Childhood*, New York: Atheneum, 1967.
262. Le Shan, L., Mobilizing the life force, *The Ethical Forum*, 3, 1966, 1—11.
263. Levy, D. M., *Maternal Overprotection*, New York: Columbia University Press, 1943.
264. Levy, D. M., The deprived and indulged forms of psychopathic personality, *Am. J. Orthopsychiat.*, 1951, 21, 250—254.
265. Levy, D. M., Experiments on the sucking reflex and social behavior of dogs, *Am. J. Orthopsychiat.*, 1934, 4, 203—224.
266. Levy, D. M., On instinct-satiations: an experiment on the pecking behavior of chickens, *J. gen. Psychol.*, 1938, 18, 327—348.
267. Levy, D. M., A note on pecking in chickens, *Psychoanal. Quart.*, 1934, 4, 612—613.
268. Levy, D. M., On the problem of movement restraint, *Am. J. Orthopsychiat.*, 1944, 14, 644—671.
269. Levy, D. M., Primary affect hunger, *Am. J. Psychiat.*, 1937, 94, 643—652.
270. Levy, D. M., Psychic trauma of operations in children, *Am. J. Diseases Children*, 1945, 69, 7—25.
271. Levy, D. M., Release therapy, *Am. J. Orthopsychiat.*, 1939, 9, 713—736.
272. Levy, D. M., The strange hen, *Am. J. Orthopsychiat.*, 1950, 19, 140—144.
273. Levy, D. M., Studies in sibling rivalry, *Amer. Orthopsychiat. Assn., Monogr.*, 1937, No. 2.
274. Lewin, K., *Dynamic Theory of Personality*, New York: McGraw-Hill, 1935.
275. Likert, R., *New Patterns in Management*, New York: McGraw-Hill, 1961.
276. Lorenz, K., *On Aggression*, New York: Harcourt Brace & World, 1966.

277. Lowen, A., *The Betrayal of the Body*, New York: Macmillan, 1967.
278. Lowen, A., *Love and Orgasm*, New York: Macmillan, 1965.
279. Luchins, A., Mechanization in problem solving: the effect of Einstellung, *Psychol. Monogr.*, 1942, 54, No. 6.
280. Luchins, A., On recent use of the Einstellung effect as a test of rigidity, *J. consulting Psychology*, 1951, 15, 89—94.
281. Lyman, E., Occupational differences in the value attached to work, *Am. J. Sociol.*, 1955, 61, 138—144.
282. Lynd, R., *Knowledge for What?*, Princeton, N. J.: Princeton University Press, 1939.
283. Mahrer, A. H. (ed.), *The Goals of Psychotherapy*, New York: Appleton-Century-Crofts, 1967.
284. Maier, N. R. F., *Frustration*, New York: McGraw-Hill, 1949.
285. Maier, N. R. F., *Studies of Abnormal Behavior in the Rat*, New York: Harper & Row, 1939.
286. Manuel, F. E., *Shapes of Philosophical History*, Stanford, Calif.: Stanford University Press, 1965.
287. Manuel, F. E., *A Portrait of Isaac Newton*, Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1968.
288. Marcuse, H., *Eros and Civilization*, Boston: Beacon, 1955.
289. Marmor, J., The role of instinct in human behavior, *Psychiatry*, 1942, 5, 509—516.
290. Marrow, A., Bowers, D., and Seashore, S., *Management by Participation*, New York: Harper & Row, 1967.
291. Maslow, A. H., *Eupsychian Management: A Journal*, Homewood, Ill.: Irwin-Dorsey, 1965.
292. Maslow, A. H., *The Psychology of Science: A Reconnaissance*, New York: Harper & Row, 1966.
293. Maslow, A. H., *Religions, Values and Peak Experiences*, Columbus, Ohio: Ohio State University Press, 1964.
294. Maslow, A. H., *The S—I Test: A Measure of Psychological Security—Insecurity*, Palo Alto, Calif.: Consulting Psychologists Press, 1952.
295. Maslow, A. H., *Toward a Psychology of Being*, 2nd ed., New York: Van Nostrand Reinhold, 1968.
296. Maslow, A. H., and Mittelman, B., *Principles of Abnormal Psychology*, rev. ed., New York: Harper & Row, 1951.
297. Maslow, A. H. (ed.), *New Knowledge in Human Values*, New York: Harper & Row, 1959.
- 297a. Maslow, A. H., Comments on Prof. McClelland's paper in Jones, M. R. (ed.), *Nebraska Symposium on Motivation*, 1955, Lincoln, Neb.: University of Nebraska Press, 1955, 65—69.
298. Maslow, A. H., Criteria for judging needs to be instinctoid. in Jones, M. R. (ed.), *Human Motivation: A Symposium*, Lincoln, Neb.: Univ. of Nebraska Press, 1965.
299. Maslow, A. H., A philosophy of psychology, in Fairchild, J. (ed.), *Personal Problems and Psychological Frontiers*, New York: Sheridan, 1957.
300. Maslow, A. H., Power relationships and patterns of personal development, in Kornhauser, A. (ed.), *Problems of Power in American Democracy*, Detroit: Wayne University Press, 1957.
301. Maslow, A. H., and Diaz-Guerrero, R., Juvenile delinquency as a value disturbance, in Peatman, J., and Hartley, E. (eds.), *Festschrift for Gardner Murphy*, New York: Harper & Row, 1960.
302. Maslow, A. H., Appetites and hunger in animal motivation, *J. comp. Psychol.*, 1935, 20, 75—83.
303. Maslow, A. H., The authoritarian character structure, *J. social Psychol.*, 1943, 18, 401—411.
304. Maslow, A. H., The dominance drive as a determiner of the social and sexual behavior of infra-human primates, I—IV, *J. genet. Psychol.*, 1936, 48, 261—277, 278—309, 310—338; 49, 161—190.
305. Maslow, A. H., Dominance-feeling, personality and social behavior in women, *J. social Psychol.*, 1939, 10, 3—39.
306. Maslow, A. H., Dominance-quality and social behavior in infra-human primates, *J. soc. Psychol.*, 1940, 11, 313—324.
307. Maslow, A. H., Emotional blocks to creativity, *J. individ. Psychol.*, 1958, 14, 51—56.
308. Maslow, A. H., The farther reaches of human nature, *J. transpers. Psychol.*, 1969, 1, 1—10.
309. Maslow, A. H., The influence of familiarization on preference, *J. Exptl. Psychol.*, 1937, 21, 162—180.
310. Maslow, A. H., Lessons from the peak-experiences, *J. humanistic Psychol.*, 1962, 2, 9—18.
311. Maslow, A. H., Self-esteem (dominance feeling) and sexuality in women, *J. social Psychol.*, 1942, 16, 259—294.
- 311a. Maslow, A. H., Some educational implications of the humanistic psychologies, *Harvard Educational Review*, 1968, 38, 685—696.
- 311b. Maslow, A. H., Some fundamental questions that face the normative social psychologist, *J. humanistic Psychol.*, 1968, 8, 143—153.
312. Maslow, A. H., Synergy in the society and in the individual, *J. individ. Psychol.*, 1964, 20, 153—164.
313. Maslow, A. H., A test for dominance-feeling (self-esteem) in women, *J. social Psychol.*, 1940, 12, 255—270.
314. Maslow, A. H., A theory of metamotivation: the biological rooting of the value-life, *J. humanistic Psychol.*, 1967, 7, 93—127.
315. Maslow, A. H., Theory Z, *J. transpers. Psychol.*, 1969, 1, 31—47.
316. Maslow, A. H., Toward a humanistic biology, *Am. Psychologist*, 1969, 724—735.
317. Maslow, A. H., Various meanings of transcendence, *J. transpers. Psychol.*, 1969, 1, 56—66.
318. Maslow, A. H., and Mintz, N. L., Effects of esthetic surroundings: I. Initial short-term effects of three esthetic conditions upon perceiving »energy« and »well-being« in faces, *J. Psychol.*, 1956, 41, 247—254.
319. Maslow, A. H., Rand, H., and Newman, S., Some parallels between the dominance and sexual behavior of monkeys and the fantasies of psychoanalytic patients, *J. nervous mental Disease*, 1960, 131, 202—212.
320. Masters, R. D., Review of M. F. A. Montagu (ed.), *Man & aggression*, *Saturday Review*, October, 19, 1968.
321. Matson, F., *The Broken Image*, New York: Braziller, 1964.
322. Matson, F. (ed.), *Being, Becoming and Behavior*, New York: Braziller, 1967.
323. May, R., *Love and Will*, New York: Norton, 1969.
324. May, R., *Psychology and the Human Dilemma*, New York: Van Nostrand Reinhold, 1967.
325. May, R. (ed.), *Existential Psychology*, New York: Random House, 1961.
326. McClelland, D., *The Achieving Society*, New York: Van Nostrand Reinhold, 1961.

327. McClelland, D., *The Roots of Consciousness*, New York: Van Nostrand Reinhold, 1964.
328. McClelland, D., and Winter, D. G., *Motivating Economic Achievement*, New York: Free Press, 1969.
329. McDougall, W., *The Energies of Men*, New York: Scribner's, 1933.
330. McDougall, W., *The Frontiers of Psychology*, New York: Appleton-Century-Crofts, 1935.
331. McDougall, W., *An Introduction to Social Psychology*, rev. ed., Boston: J. W. Luce & Co., 1926.
332. McGregor, D., *The Human Side of Enterprise*, New York: McGraw-Hill, 1960.
333. Mead, M., *Sex and Temperament in Three Primitive Societies*, New York: Morrow, 1935.
334. Mead, M., and Metraux, R., Image of the scientist among high school students, *Science*, 1957, 126, 384—390.
335. Meadow, A., A relation between dominance—feeling and a classroom test situation. *J. Psychol.*, 1940, 9, 269—274.
- 335a. Menninger, K. A., *Love Against Hate*, New York: Harcourt, Brace & World, 1942.
336. Mintz, N. L., Effects of esthetic surroundings: II. Prolonged and repeated experiences in a »beautiful« and an »ugly« room, *J. Psychol.*, 1956, 41, 459—466.
337. Money-Kyrle, R. E., Some aspects of political ethics from the psychoanalytical point of view, *Int. J. Psychoanal.*, 1944, 25, 166—171.
338. Money-Kyrle, R. E., Towards a common aim—a psychoanalytical contribution to ethics, *Brit. J. Med. Psychol.*, 1944, 20, 105—117.
339. Montagu, M. F. A., *The Direction of Human Development*, New York: Harper & Row, 1955.
340. Montagu, M. F. A., *Man and Aggression*, New York: Oxford University Press, 1968.
341. Montagu, M. F. A. (ed.), *The Meaning of Love*, New York: Julian, 1953.
342. Moreno, J. (ed.), *Sociometry Reader*, New York: Free Press, 1960.
343. Moustakas, C., *The Authentic Teacher*, Cambridge, Mass.: Doyle, 1966.
344. Moustakas, C. (ed.), *The Self*, New York: Harper & Row, 1956.
345. Mowrer, O. H., *The New Group Therapy*, New York: Van Nostrand Reinhold, 1964.
346. Mowrer, O. H. (ed.), *Morality and Mental Health*, Chicago: Rand McNally, 1967.
347. Mumford, L., *The Conduct of Life*, New York: Harcourt, Brace & World, 1951.
348. Munroe, R. L., *Schools of Psychoanalytic Thought*, New York: Holt, Rinehart and Winston, 1955.
349. Murphy, G., *Human Potentialities*, New York: Basic Books, 1958.
350. Murphy, G., *Personality*, New York: Harper & Row, 1947.
351. Murphy, G., Psychology in the year 2000, *Am. Psychologist*, 1969, 24, 521—530.
352. Murphy, L., *Social Behavior and Child Personality*, New York: Columbia University Press, 1937.
353. Murray, H. A., *Explorations in Personality*, New York: Oxford University Press, 1938.
354. Murray, H. A., Prospect for psychology, *Science*, 1962, 136, 483—488.
355. Murray, H. A., Some basic psychological assumptions and conceptions, *Dialectica*, 1951, 5, 266—292.
356. Myerson, A., *When Life Loses Its Zest*, Boston: Little, Brown, 1925.
357. Nameche, G., Two pictures of man, *J. humanistic Psychol.*, 1961, 1, 70—88.
358. Naranjo, C., *The Unfolding of Man*, Menlo Park, Calif.: Stanford Research Institute, 1969.
359. Nielsen, K., On taking human nature as the basis of morality, *Soc. Res.*, 1962, 29, 157—176.
360. Northrop, F. S. C., *The Logic of the Sciences and the Humanities*, New York: Macmillan, 1947.
361. Northrop, F. S. C., *The Meeting of East and West*, New York: Macmillan, 1946.
362. Olds, J., Physiological mechanisms of reward, in Jones, M. R. (ed.), *Nebraska Symposium on Motivation*, Lincoln, Neb.: University of Nebraska Press, 1955.
363. Oppenheimer, M., The »Y« theory: enlightened management confronts alienation, *New Politics*, 1967, 6, 33—48.
364. Oppenheimer, O., Toward a new instinct theory, *J. social Psychol.*, 1958, 47, 21—31.
365. Otto, H. (ed.), *Exploration in Human Potentialities*, Springfield, Ill.: C. C. Thomas, 1966.
366. Otto, H., and Mann, J. (eds.), *Ways of Growth*, New York: Grosman, 1968.
- 366a. Overstreet, H., *The Mature Mind*, New York: Norton, 1949.
367. Ovsiankina, M., Die Wiederaufnahme unterbrochener Handlungen, *Psychol. Forsch.*, 1928, 11, 302—379.
368. Owens, C. M., *Discovery of the Self*, Boston: Christopher, 1963.
369. Pahnke, W., Implications of LSD and experimental mysticism, *J. Religion mental Health*, 1966, 5, 175—208.
370. Paine, F. T., Carroll, S. J., Jr., and Leete, B. A., Need satisfactions of managerial level personnel in a government agency. *J. appl. Psychol.*, 1966, 50, 247—249.
371. Paine, F. T., Deutsch, D. R., and Smith, R. A., The relationship between family backgrounds to work values, *J. appl. Psychol.*, 1967, 320—323.
372. Pastore, N., *The Nature-Nurture Controversy*, New York: King's Crown, 1949.
373. Pavlov, I. P., *Conditioned Reflexes*, London: Oxford University Press, 1927.
374. Perls, F., Hefferline, R., and Goodman, P., *Gestalt Therapy*, New York: Julian Press, 1951.
375. Pieper, J., *Leisure, the Basis of Culture*, New York: Pantheon, 1964.
376. Polanyi, M., *Personal Knowledge*, Chicago: University of Chicago Press, 1958.
377. Polanyi, M., *Science, Faith and Society*, Chicago: University of Chicago Press, 1964.
378. Polanyi, M., *The Tacit Dimension*, New York: Doubleday, 1966.
379. Porter, L. W., and Lawler, E. E., *Managerial Attitudes and Performance*, Homewood, Ill.: Irwin, 1968.
380. Porter, L. W., A study of perceived need satisfactions in bottom and middle management jobs, *J. appl. Psychol.*, 1961, 45, 1—10.

381. Porter, L. W., Job attitudes in management: I. Perceived deficiencies in need fulfillment as a function of job level, *J. appl. Psychol.*, 1962, 46, 375—384.
382. Porter, L. W., Job attitudes in management: II. Perceived importance of needs as a function of job level, *J. appl. Psychol.*, 1963, 47, 375—384.
383. Porter, L. W., Job attitudes in management: III. Perceived deficiencies in need fulfillment as a function of line versus staff type of job, *J. appl. Psychology*, 1963, 47, 267—275.
384. Porter, L. W., Job attitudes in management: IV Perceived deficiencies in need fulfillment as a function of size of company, *J. appl. Psychol.*, 1963, 47, 386—397.
385. Porter, L. W., and Henry, M., Job attitudes in management: V. Perceptions of the importance of certain personality traits as a function of job level, *J. appl. Psychol.*, 1964, 48, 31—36.
386. Progoff, I., *Depth Psychology and Modern Man*, New York: Julian Press, 1959.
387. Progoff, I., *Jung's Psychology and Its Social Meaning*, New York: Grove Press, 1953.
388. Rand, A., *The Fountainhead*, Indianapolis: Bobbs-Merrill, 1943.
389. Rapaport, D. (ed.), *Organization and Pathology of Thought*, New York: Columbia University Press, 1951.
390. Reich, W., *Character Analysis*, 3rd ed., New York: Orgone Institute Press, 1949.
391. Reich, W., *The Function of the Orgasm*, New York: Farrar, Straus & Giroux, 1942.
392. Reik, T., *Listening With the Third Ear*, New York: Farrar, Straus & Giroux, 1948.
393. Reik, T., *Of Love and Lust*, New York: Farrar, Straus & Giroux, 1957.
394. Rhinehart, J. B., Barrell, R. P., DeWolfe, A. S., Griffin, J. E., and Spaner, F. E., Comparative study of need satisfactions in governmental and business hierarchies, *J. appl. Psychol.*, 1969, 53, 230—235.
395. Ribble, M., *The Rights of Infants*, New York: Columbia University Press, 1943.
396. Ribot, T. H., *La psychologie des sentiments*, Paris: Alcan, 1896.
397. Richter, C. P., and J. Eckert, Mineral appetites of parathyroidectomized rats, *Am. J. Med. Sci.*, 1939, 198, 9—16.
398. Riesman, D., *The Lonely Crowd*, New Haven, Conn.: Yale University Press, 1950.
399. Rimmer, R., *The Harrad Experiment*, Bantam 1966.
400. Ritter, P., and Ritter, J., *The Free Family*, London: Gollancz, 1959.
401. Roe, A., *The Making of a Scientist*, New York: Dodd, Mead, 1953.
- 401a. Rogers, C., *Client-Centered Therapy*, Boston, Mass.: Houghton Mifflin, 1951.
402. Rogers, C., *Freedom to Learn*, Columbus, O.: Merrill, 1969.
403. Rogers, C., *On Becoming a Person*, Boston, Mass.: Houghton Mifflin, 1961.
404. Rogers, C., *Psychotherapy and Personality Changes*, Chicago: University of Chicago Press, 1954.
405. Rogers, C., and Skinner, B. F., Some issues concerning the control of human behavior: A symposium, *Science*, 1956, 124, 1057—1066.
406. Rokeach, M., *The Open and Closed Mind*, New York: Basic Books, 1960.
407. Rosenthal, R., *Experimenter Effects in Behavioral Research*, New York: Appleton-Century-Crofts, 1966.
408. Rosenzweig, S., Need-persistent and ego-defensive reactions to frustration, *Psychol. Rev.*, 1941, 48, 347—349.
409. Ruitenbeek, H. M. (ed.), *Varieties of Personality Theory*, New York: Dutton, 1964.
410. Schachtel, E., *Metamorphosis*, New York: Basic Books, 1959.
411. Scheinfeld, A., *Women and Men*, New York: Harcourt, Brace & World, 1944.
412. Schilder, P., *Goals and Desires of Man*, New York: Columbia University Press, 1942.
413. Schilder, P., *Mind: Perception and Thought in Their Constructive Aspects*, New York: Columbia University Press, 1942.
- 413a. Schlick, M., *Problems of Ethics*, Englewood Cliffs, N. J.: Prentice-Hall, 1939.
414. Schooland, J. B., Are there any innate behavior tendencies?, *Genet. Psychol. Monogr.*, 1942, 25, 219—287.
415. Schutz, W., *Joy*, New York: Grove Press, 1968.
416. Schwarz, O., *The Psychology of Sex*, New York: Penguin Books, 1951.
417. Schwitzgebel, R., The self in self-actualization, *Psychologia*, 1961, 4, 163—169.
418. Seguin, C. A., *Love and Psychotherapy*, New York: Libra, 1965.
419. Saverin, F. (ed.), *Humanistic Viewpoints in Psychology*, New York: McGraw-Hill, 1965.
420. Sheldon, W. H., *Psychology and the Promethean Will*, New York: Harper & Row, 1936.
421. Sheldon, W. H. (with the collaboration of E. M. Hartl and E. McDermott), *Varieties of Delinquent Youth*, New York: Harper & Row, 1949.
422. Sheldon, W. H. (with the collaboration of S. S. Stevens), *The Varieties of Temperament*, New York: Harper & Row 1942.
423. Shils, E., Of plenitude and scarcity, *Encounter*, 1969, 32, 37—57.
424. Shirley, M., Children's adjustments to a strange situation, *J. abnorm. soc. Psychol.*, 1942, 37, 201—217.
425. Shostrom, E., *Bibliography for the P. O. I.*, San Diego, Calif.: Educational and Industrial Testing Service, 1968.
426. Shostrom, E., *Personal Orientation Inventory (POI): A Test of Self-Actualization*, San Diego, California: Educational and Industrial Testing Service, 1963.
427. Simpson, G., Science as morality, *Phil. Sci.*, 1951, 18, 132—143.
428. Singh, P. N., and Baumgartel, H., Background factors in airline mechanics' work motivations: A research note, *J. appl. Psychol.*, 1966, 50, 357—359.
429. Singh, P. N., and Wherry, R. J., Ranking of job factors by factory workers in India, *Personnel Psychology*, Spring, 1963, 29—33.
430. Sinnott, E. W., *The Bridge of Life*, New York: Simon and Schuster, 1966.
431. Skeels, H. M., Adult status of children with contrasting early life experiences, *Monographs of the Society for Research in Child Development*, 1966, 31, entire No. 105.
432. Sohl, J., *The Lemon Eaters*, New York: Dell, 1967.
433. Sontag, L. W., The purpose and fate of a skin disorder, *Psychosomat. Med.*, 1945, 7, 306—309.
434. Sorokin, P. (ed.), *Exploration in Altruistic Love and Behavior*, Boston: Beacon, 1950.

435. Spemann, H., *Embryonic Development and Induction*, New Haven, Conn.: Yale University Press, 1938.
436. Spitz, R., Hospitalism, *Psychoanal. Study of the Child*, 1945, 1, 53—74.
437. Stapledon, O., *Odd John*, New York: Galaxy, 1936.
438. Starr, H. E., Promethean Constellations, Parts I and II, *Psychological Clinic*, 1933, 22, 1—20.
439. Storr, A., *Human Aggression*, London: Allen Lane, The Penguin Press, 1968.
440. Strauss, G., Human relations—1968 style, *Ind. Rel.*, 1968, 7, 262—276.
441. Sutich, A., and Vich, M., *Readings in Humanistic Psychology*, New York: Free Press, 1969.
442. Suttie, I., *The Origins of Love and Hate*, New York: Julian Press, 1935.
443. Szasz, T. S., The myth of mental illness, *Am. Psychologist*, 1960, 15, 113—118.
444. Taggard, G., *The Life and Mind of Emily Dickinson*, New York: Knopf, 1934.
445. Tanzer, D., Natural childbirth: Pain or peak experience?, *Psychology Today*, 1968, 2, 16—21, 69.
446. Tart, C. (ed.), *Altered States of Consciousness*, New York: Wiley, 1969.
447. Tead, O., Toward the knowledge of man, *Main Currents in Modern Thought*, Nov, 1955, 12, 35—39.
448. Thompson, C., *Psychoanalysis: Evolution and Development*, New York: Hermitage, 1950.
449. Thorndike, E. L., *Human Nature and the Social Order*, New York: Macmillan, 1940.
450. Tillich, P., *The Courage to Be*, New Haven, Conn.: Yale University Press, 1952.
451. Tillich, P., *Love, Power and Justice*, New York: Oxford University Press, 1954.
452. Trotter, W., *Instincts of the Herd in Peace and War*, New York: Macmillan, 1915.
453. Van Doren, C., *Three Worlds*, New York: Harper & Row, 1936.
454. Van Kaam, A. L., *Existential Foundations of Psychology*, Pittsburgh: Duquesne University Press, 1966.
455. Van Kaam, A. L., Phenomenal analysis: Exemplified by a study of the experience of »really feeling understood,« *J. individ. Psychol.*, 1959, 15, 66—72.
456. Vroom, V., *Work and Motivation*, New York: Wiley, 1964.
457. Walder, R., The psychoanalytic theory of play, *Psychoanal. Quart.*, 1933, 2, 208—224.
458. Watson, D. L., *The Study of Human Nature*, Yellow Springs, O.: Antioch Press, 1953.
459. Watts, A. W., *Nature, Man and Woman*, New York: Pantheon, 1958.
460. Watts, A. W., *Psychotherapy: East and West*, New York: Pantheon, 1961.
461. Weisskopf, W., *The Psychology of Economics*, Chicago: University of Chicago Press, 1955.
462. Weisskopf, W., Economic growth and human well-being, *Manas*, August 21, 1963, 16, 1—8.
463. Wells, W. R., Hypnotic treatment of the major symptoms of hysteria: a case study, *J. Psychol.*, 1944, 17, 269—297.
464. Werner, H., *The Comparative Psychology of Mental Development*, New York: Harper & Row, 1940.
465. Wertheimer, M., *Productive Thinking*, 2nd ed., New York: Harper & Row, 1959.
466. Wertheimer, M., On truth, in Henle, M. (ed.), *Documents of Gestalt Psychology*, Berkeley, Calif.: University of California Press, 1961.
467. Wertheimer, M., Some problems in the theory of ethics, in Henle, M. (ed.), *Documents of Gestalt Psychology*, Berkeley, Calif.: University of California Press, 1961.
468. Wheelis, A., *The Quest for Identity*, New York: Norton, 1958.
469. Wheelis, A., *The Seeker*, New York: Random House, 1960.
470. Whitaker, C., and Malone, T., *The Roots of Psychotherapy*, New York: Blakiston, 1953.
471. White, R. W., *Lives in Progress*, New York: Holt, Rinehart and Winston, 1952.
472. White, R. (ed.), *The Study of Lives*, New York: Atherton Press, 1966.
473. White, R., Motivation reconsidered: the concept of competence, *Psychol. Rev.*, 1959, 66, 297—333.
474. Whitehead, A. N., *The Aims of Education*, New York: New American Library, 1949.
475. Whitehead, A. N., *Modes of Thought*, New York: Macmillan and Cambridge Univ. Press, 1938.
476. Whitehead, A. N., *Science and the Modern World*, New York: Macmillan, 1925.
477. Whiteman, S. L., Associative learning of the college student as a function of need relevant stimuli, Ph.D. Thesis, Case Western Reserve University, 1969.
478. Wienpahl, P., *The Matter of Zen*, New York: New York University Press, 1964.
479. Wilkins, L., and Richter, C., A great craving for salt by a child with cortico-adrenal insufficiency, *J. Am. Med. Assoc.*, 1940, 114, 866—868.
480. Wilson, C., *Beyond the Outsider*, London: Arthur Barker, 1965.
481. Wilson, C., *Introduction to the New Existentialism*, Boston: Houghton Mifflin, 1967.
482. Wilson, C., *Origins of the Sexual Impulse*, London: Arthur Barker, 1963.
483. Wilson, C., *Voyage to a Beginning*, New York: Grown, 1969.
484. Winthrop, H., *Ventures in Social Interpretation*, New York: Appleton-Century-Crofts, 1968.
485. Witkin, H., Dyk, R., Faterson, H., and Karp, S., *Psychological Differentiation: Studies of Development*, New York: Wiley, 1962.
486. Wolff, W., *The Expression of Personality*, New York: Harper & Row, 1943.
487. Wolpe, J., and Lazarus, A. A., *Behavior Therapy Techniques: A Guide to the Treatment of Neuroses*, New York: Pergamon Press, 1966.
488. Wotton, G., *Workers, Unions and the State*, New York: Schocken, 1967.

489. Yablonsky, L., *The Tunnel Back: Synanon*, New York: Macmillan, 1965.
490. Yeatman, R. J., and Seller, W. C., *1066 and All That*, New York: Dutton, 1931.
491. Young, P. T., Appetite, palatability and feeding habit; a critical review, *Psychol. Bull.*, 1948, 45, 289—320.
492. Young, P. T., The experimental analysis of appetite, *Psychol. Bull.*, 1941, 38, 129—164.
493. Zeigarnik, B., Uber das Behalten von erledigten and unerledigten Handlungen, *Psychol. Forsch.*, 1927, 9, 1—85.
494. Zinker, J., *Rosa Lee: Motivation and the Crisis of Dying*, Painesville, Ohio: Lake Erie College Studies, 1966.

LISTA AUTORA
ČIJA SU DELA PREVEDENA NA
SRPSKOHRVATSKI JEZIK

6. Olport, G., *Sklop i razvoj ličnosti*, Kultura, Beograd, 1969, prev. D. Stevanović.
46. Bergson, A., *Stvaralačka evolucija*, Karijatide, Kosmos, Beograd, 1932, prev. F. Medić.
129. Fenihel, O., *Psihoanalitička teorija neuroza*, Med. knjiga, Beograd—Zagreb, 1961, prev. J. Ganie.
138. Frojd, S., *Nelagodnosti u kulturi*, tom 5, Matica srpska, Novi Sad, 1969, prev. Đ. Bogičević.
141. Frojd, S., *Uvod u psihoanalizu*, tom 2, Matica srpska, Novi Sad, 1969, prev. B. Lorenc.
142. Frojd, S., *Tumačenje snova*, tom 6 i 7, Matica srpska, Novi Sad, 1969, prev. Albin Vilhar.
143. Frojd, S., *Nova predavanja za uvođenje u psihoanalizu*, tom 1, Matica srpska, Novi Sad, 1969, prev. N. Volf.
145. From, E., *Bekstvo od slobode*, Nolit, Beograd, 1969, prev. S. Đorđević i A. Spasić.
146. From, E., *Zaboravljeni jezik*, Matica hrvatska, Zagreb, 1970, prev. H. Lisinski.
148. From, E., *Čovek za sebe, Naprijed*, Zagreb, 1968, prev. H. Lisinski.
150. From, E., *Zdravo društvo*, Rad, Beograd, 1980, prev. Z. Golubović i A. Todorović.
151. From, E., i Suzuki, D., *Zen budizam i psihoanaliza*, Nolit, Beograd, 1974, prev. B. Vučićević.
197. Hornaj, K., *Neurotična ličnost našeg doba*, Grafički zavod, Titograd, 1970, prev. D. Kosović i R. Šaranović.
198. Hornaj, K., *Novi putevi psihoanalize*, Karijatide, Kosmos, Beograd, 1965, prev. D. Kosović i B. Filipović.
208. Haksli, O., *Otok*, August Cesarec, Zagreb i Svjetlost, Sarajevo, prev. Blanka Pečnik-Kroflin.
276. Lorenc, K., *O agresivnosti*, Zodijak, Vuk Karadžić, Beograd 1970, prev. P. Milekić.
288. Markuze, H., *Eros i civilizacija*, Naprijed, Zagreb, 1958, prev. T. Ladan.

- 311a. Maslov, A., *Neke vaspitne implikacije humanističke psihologije*, Ideje, Beograd, 1975, prev. Lj. Miočinović.
333. Mid., M., *Spol i temperament u tri primitivna društva*, Naprijed, Zagreb, 1968, prev. D. Rihtman-Augustin.
398. Risman, D., *Usamljena gomila*, Nolit, Beograd, 1965, prev. O. Stefanović.
416. Švarc, O., *Psihologija seksualnosti*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1967, prev. Branko Vemić.
443. Sas T., *Mit duševne bolesti*, Naprijed, Zagreb, 1980, prev. J. Đaković.

SADRŽAJ

<i>Teorija o zdravoj ličnosti</i> (B. Popović)	5
<i>Predgovor</i>	45
1. <i>Psihološki pristup nauci</i>	62
<i>Psihologija naučnika</i>	62
<i>Neke implikacije psihološkog pristupa nauci</i>	66
2. <i>Usredsređenost na probleme nasuprot usredsređenosti na sredstva u nauci</i>	72
<i>Prenaglašavanje tehnike</i>	72
<i>Usredsređenost na sredstva i naučna ortodoksija</i>	75
3. <i>Predgovor za teoriju motivacije</i>	79
<i>Jedinka kao integrisana celina</i>	79
<i>Glad kao model</i>	80
<i>Sredstva i ciljevi</i>	81
<i>Želja i kultura</i>	82
<i>Višestruka motivisanost</i>	82
<i>Motivišuća stanja</i>	83
<i>Veze različitih motivacija</i>	83
<i>Lista nagona</i>	84
<i>Klasifikacija motivacionog života</i>	85
<i>Motivacija i podaci o životinjama</i>	86
<i>Sredina</i>	87
<i>Integracija</i>	88
<i>Nemotivisano ponašanje</i>	88
<i>Mogućnost dostignuća</i>	89
<i>Uticaj stvarnosti</i>	89
<i>Znanje o zdravoj motivaciji</i>	91
4. <i>Teorija ljudske motivacije</i>	92
<i>Osnovne potrebe</i>	92
<i>Daljnja svojstva osnovnih potreba</i>	107
5. <i>Uloga podmirenja osnovnih potreba u psihološkoj teoriji</i>	114
<i>Neke opšte posledice zasićenosti potreba</i>	115
<i>Učenje i podmirenje osnovnih potreba</i>	116
<i>Podmirenje potreba i formiranje karaktera</i>	118

Pojam podmirenja zdravlja	121	Stvaralaštvo	212
Drugi fenomeni koji su delom određeni podmirenjem potreba	122	Otpor prema enkulturaciji	213
Patologija izazvana podmirenjem	125	Nesavršenosti samoostvarenih ljudi	216
Funkcionalna autonomija viših potreba	126	Vrednosti i samoostvarenje	218
Neki fenomeni koji su velikim delom određeni podmirenjem osnovnih potreba	126	Razrešenje dihotomije u samoostvarenju	220
6. <i>Instinktivna priroda osnovnih potreba</i>	130	12. <i>Ljubav samoostvarenih ljudi</i>	222
Preisпитivanje teorije instinkata	130	Preliminarni opis nekih svojstava ljubavi između polova	222
Osnovne potrebe kao instinktoidne	140	Čubljenje odbrambenog stava u samoostvarenim ljubavnim odnosima	224
7. <i>Više i niže potrebe</i>	143	Sposobnost da se voli i bude voljen	226
Razlike između viših i nižih potreba	148	Seksualnost u samoostvarenoj ljubavi	226
Neke posledice ovog razlikovanja	151	Briga, odgovornost, ujedinjavanje potreba	232
8. <i>Psihopatogeneza i teorija ugrožavanja</i>	155	Zabava i veselje u zdravom ljubavnom odnosu	234
Lišavanje, osujećenje i ugrožavanje	155	Prihvatanje individualnosti drugih osoba; poštovanje drugih	234
Sukob i ugrožavanje	157	Ljubav kao krajnji doživljaj; divljenje; čuđenje; strahopostovanje	236
9. <i>Da li je destruktivnost instinktoidna</i>	165	Izdvojenosti i individualnost	236
Podaci o životinjama	166	Bolji ukus i veća sposobnost opažanja zdravih ljubavnika	239
Podaci o deci	168	13. <i>Saznavanje individualnog i opšteg</i>	241
Antropološki podaci	171	Uvod	241
Neka teorijska razmatranja	172	Rubrikovanje u pažnji	243
Kliničko iskustvo	173	Rubrikovanje u opažanju	246
Podaci iz endokrinologije, genetike, itd.	174	Rubrikovanje u učenju	249
10. <i>Izražajne komponente ponašanja</i>	176	Rubrikovanje u mišljenju	254
Dejstveno i izražajno ponašanje	177	Stereotipisanje i neholističko teoretisanje	260
Oslobađanje i katarza; nezavršene radnje; čuvanje tajni	183	Jezik i imenovanje	262
Ponavljani fenomeni; postojano neuspešno dejstvovanje; detoksifikacija	184	14. <i>Nemotivisane i nesvrhovite reakcije</i>	264
Definicija neuroza	186	Primeri relativno nemotivisanih reakcija	268
Potpuni slom; bespomoćnost	187	Umetnost	268
Psihosomatski simptomi	188	Uvažavanje, uživanje, zadivljenost, veselje, znalaštvo, krajnji doživljaj	271
Slobodne asocijacije kao izraz stanja organizma	190	Stilovi i ukusi	271
11. <i>Samoostvareni ljudi: proučavanje psihološkog zdravlja</i>	193	Igranje	273
Lični predgovor	193	Ideologija, filosofija, teologija, kognicija	273
Ispitanci i metod	193	15. <i>Psihoterapija, zdravlje i motivacija</i>	275
Prikupljanje i prikaz podataka	196	Neke pojave koje podržavaju shvatanje o psihoterapiji i ličnom izrastanju kao podmirenju posredstvom međusobnih odnosa	277
Uspešnije opažanje stvarnosti i lagodniji odnosi sa njom	197	Psihoterapija kao dobar odnos među ljudima	281
Prihvatanje (sebe, drugih, prirode)	199	Dobri ljudski odnosi kao psihoterapija	286
Spontanost; jednostavnost; prirodnost	201	Psihoterapija i dobro društvo	287
Usredsređenost na problem	203	Uloga obuke i teorije u modernoj psihoterapiji	290
Osobina izdvojenosti; potreba da se bude sam	203	Samolečenje; kognitivna terapija	293
Autonomija; nezavisnost od kulture i sredine; volja; aktivni delatnici	205	Grupna terapija; grupe ličnog izrastanja	294
Neprekidna svežina doživljavanja	205	16. <i>Normalnost, zdravlje i vrednosti</i>	296
Mistični doživljaj; vrhunski doživljaj	207	Definicije normalnosti	297
Osećanje zajedništva	208	Novi pojmovi normalnosti	299
Međusobni odnosi	209	Razlike između novijih i starijih pojmova	301
Demokratski složaj karaktera	210	Čovekova unutrašnja priroda	303
Razlikovanje sredstava i krajnjih ciljeva, dobrog i zlog	211	Definicija dobrih uslova	306
Filosofski prijateljski smisao za humor	211	Psihološka utopija	307
		Sredina i ličnost	308
		Priroda normalnosti	308

DODATAK A

<i>Problemi koje rađa pozitivan pristup psihologiji</i>	310
Učenje	310
Opazanje	311
Emocije	311
Motivacija	312
Inteligencija	313
Kognicija i mišljenje	314
Klinička psihologija	315
Psihologija životinja	316
Socijalna psihologija	317
Ličnost	320

DODATAK B

<i>Holističko-dinamičko, organizmička teorija, dinamika sindroma</i>	322
Priroda psiholoških podataka i metoda	322
Holističko-dinamičko stanovište	325
Definicija pojma sindroma	328
Odlike sindroma ličnosti (dinamike sindroma)	332
Stepen međusobne povezanosti u organizmu	343
Povezanost sindroma	344
Sindrom ličnosti i ponašanja	345
Logičko i matematičko izražavanje podataka o sindromu	347
<i>Lista navedenih autora i dela</i>	352
<i>Lista autora čija su dela prevedena na srpskohrvatski jezik</i>	371

ABRAHAM H. MASLOV:
MOTIVACIJA I LIČNOST

RECENZENT:
Dr BOŠKO POPOVIĆ

TEHNIČKI UREDNIK:
BOGDAN ČURČIN

KORICE:
ZARKO ROŠULJ

KOREKTOR:
LJILJANA KANČEVIĆ

IZDAVAC:
IZDAVAČKO PREDUZEĆE NOLIT
BEOGRAD, TERAZIJE 27

GLAVNI I ODGOVORNI UREDNIK:
MILOŠ STAMBOLIĆ

ŠTAMPA:
GRO »KULTURA«,
OOUR »ŠTAMPARIJA KULTURA«,
BEOGRAD, MAKEDONSKA 4

STAMPANO U 5.000 PRIMERAKA 1982. GODINE